

03

СРПСКА
ПОЛИТИЧКА
МИСАО
THOUGHT
POLITICAL
SERBIAN

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ
И ЕВРОПСКИ ПРОЦЕСИ

Јасна Милошевић Ђорђевић, Јован Базић, Гордана
Живковић, Весна Трифуновић

ЧЛАНЦИ И СТУДИЈЕ

Снежана Грк, Сретен Сокић, Миша Ђурковић,
Александра Мирковић, Петар Матић, Ђорђе Стојановић,
Жељко Мојсиловић

РЕЛИГИЈА, ПРАВО, ТРАДИЦИЈА

Мирољуб Јевтић, Драгослав Кочовић, Емилија
Станковић, Борис З. Милосављевић, Драган Јовашевић,
Слободан Орловић

ПРИКАЗИ, ОСВРТИ И КРИТИКЕ

Александар Новаковић, Душан Достанић

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ISSN 0354-5989

UDK 32

Година XVIII vol. 33

Број 3/2011

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО
SERBIAN POLITICAL THOUGHT

Издавач: Институт за политичке студије
Адреса: Светозара Марковића 36, Београд
Телефон: 3039-380, 3349-204
E-mail=ipsbgd@eunet.rs
www.ipsbgd.edu.rs

ISSN 0354-5989 UDK 32 Број 3/2011 XVIII vol. 33

Главни и одговорни уредник
Живојин Ђурић

Редакција часописа

Дијана Вукомановић
Јасна Милошевић-Ђорђевић
Милан Јовановић
Игор Јанев
Милош Кнежевић
Живојин Ђурић
Александар Новаковић

Секретари часописа

Александра Мирковић
Петар Матић
Миша Стојадиновић

Савети часописа

Михаило Марковић, председник
Драган Симеуновић, потпредседник
Милован Митровић
Новак Поповић
Славенко Терзић
Михаило Пешић
Радивоје Маринковић
Љубиша Митровић

Драган Суботић

Чланови савета из иностранства
Simon James Critchley; Regina Watkin-Kolb;
Andrej Šemjakin; Michael J. Tsinisizelis

Пословни секретар:
Смиљана Пауновић

Прелом:
Петар Милановић

ЧАСОПИС ИЗЛАЗИ ТРОМЕСЕЧНО
Штампа- Еселогe д.о.о, Београд
Тираж: 500 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештамповати, било у целини, било у деловима, без изричите сагласности издавача. Оцене изнесене у чланцима лични су ставови њихових писаца и не изражавају мишљење нити уредништва, нити установа у којима су аутори запослени.

С Р П С К А П О Л И Т И Ч К А М И С А О

САДРЖАЈ

Уводник 7-8

Тема броја:

НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ И ЕВРОПСКИ ПРОЦЕСИ

Јасна Милошевић Ђорђевић

ОБЛИЦИ ОПЕРАЦИОНАЛИЗАЦИЈЕ НАЦИОНАЛНОГ
ИДЕНТИТЕТА 11-23

Јован Базић

НАЦИОНАЛНИ И ЕВРОПСКИ ИДЕНТИТЕТ
У БОЛОЊСКОМ ПРОЦЕСУ 25-46

Гордана Живковић

БОРБА ЗА НОВИ СРПСКИ ИДЕНТИТЕТ 47-60

Весна Трифуновић

СРПСКО ДРУШТВО И ГЛОБАЛИЗАЦИЈА: ИЗМЕЂУ
КУЛТУРНОГ И ПОЛИТИЧКОГ ИДЕНТИТЕТА 61-75

Чланци и студије

Снежана Грк

СРБИЈА – У ПОТРАЗИ ЗА СМИСЛОМ БУДУЋНОСТИ 77-99

Сретен Сокић

САВРЕМЕНИ ПРОЦЕСИ АКУМУЛАЦИЈЕ И
ПРИНЦИПА ИНВЕСТИРАЊА 101-145

Миша Ђурковић

ЕРНСТ ЈИНГЕР И МИСАО КОНЗЕРВАТИВНЕ
РЕВОЛУЦИЈЕ 147-176

Александра Мирковић

РАЗВОЈ И ЈАЧАЊЕ ДЕМОКРАТСКИХ КАПАЦИТЕТА
У СРБИЈИ ПУТЕМ ПРИМЕНЕ ПРАКСЕ ГРАЂАНСКЕ
НЕПОСЛУШНОСТИ 177-203

<i>Петар Матић, Ђорђе Стојановић</i>	
ПОЛИТИЧКА ПОДРШКА И УТЕМЕЉЕЊЕ ДЕМОКРАТСКИХ ВРЕДНОСТИ	205-222
<i>Жељко Мојсиловић</i>	
ДИПЛОМАТСКО ПРЕГОВАРАЊЕ У ФУНКЦИЈИ СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ ДРЖАВЕ	223-244
<i>Религија, право, традиција</i>	
<i>Мирољуб Јевтић</i>	
МУЛТИКУЛТУРНО ДРУШТВО И РЕЛИГИЈА	245-265
<i>Драгослав Кочовић</i>	
УТИЦАЈ РЕЛИГИЈЕ НА СОЦИЈАЛНУ ПОЛИТИКУ У ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ	267-288
<i>Емилија Станковић</i>	
ЕВРОПСКЕ КОДИФИКАЦИЈЕ ГРАЂАНСКОГ ПРАВА XIX ВЕКА И СРПСКИ ГРАЂАНСКИ ЗАКОНИК	289-303
<i>Борис З. Милосављевић</i>	
ТЕОРИЈА ДРЖАВНЕ СУВЕРЕНОСТИ СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА	305-320
<i>Драган Јовашевић</i>	
СРБИЈА И ХАШКИ ТРИБУНАЛ - између права и политике –	321-347
<i>Слободан Орловић</i>	
УСТАВНОПРАВНИ ОСВРТ НА ТЕОРИЈУ И ПОЈАВНЕ ОБЛИКЕ ЕЛИТИЗМА И ПОПУЛИЗМА У СРБИЈИ	349-374
<i>Прикази, осврти и критике</i>	
<i>Александар Новаковић</i>	
АНТИКАПИТАЛИСТИЧКИ МЕНТАЛИТЕТ	375-383
<i>Душан Достанић</i>	
ИМПЕРИЈЕ – ЛОГИКА ВЛАДАВИНЕ СВЕТОМ – ОД СТАРОГ РИМА ДО СЈЕДИЊЕНИХ ДРЖАВА	384-390

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

CONTENTS

Introductory word	7-8
<i>This Issue's Theme:</i>	
NATIONAL IDENTITY AND EUROPEAN PROCESSES	
<i>Jasna Milosevic Djordjevic</i>	
FORMS OF OPERATIONALISATION OF THE NATIONAL IDENTITY	11-23
<i>Jovan Bazic</i>	
NATIONAL AND EUROPEAN IDENTITY IN THE BOLOGNA PROCESS	25-46
<i>Gordana Zivkovic</i>	
THE STRUGGLE FOR NEW SERBIAN IDENTITY	47-60
<i>Vesna Trifunovic</i>	
SERBIAN SOCIETY AND GLOBALIZATION: BETWEEN THE CULTURAL AND THE POLITICAL IDENTITY	61-75
ARTICLES AND STUDIES	
<i>Snezana Grk</i>	
SERBIA – IN QUEST FOR THE MEANING OF THE FUTURE	77-99
<i>Sreten Sokic</i>	
CONTEMPORARY PROCESSES OF ACCUMULATION AND PRINCIPLES OF INVESTMENTS	101-145
<i>Misa Djurkovic</i>	
ERNST JÜNGER AND THE THOUGHT OF CONSERVATIVE REVOLUTION	147-176
<i>Aleksandra Mirovic</i>	
DEVELOPING AND STRENGTHENING DEMOCRATIC CAPACITIES IN SERBIA BY USING THE PRACTICE OF CIVIL DISOBEDIENCE	177-203

Petar Matic, Djordje Stojanovic

POLITICAL SUPPORT AND FOUNDATION OF
DEMOCRATIC VALUES 205-222

Zeljko Mojsilovic

DIPLOMATIC NEGOTIATION IN FUNCTION OF
FOREIGN POLICY 223-244

RELIGION, LAW, TRADITION

Miroljub Jevtic

MULTICULTURAL SOCIETY AND RELIGION 245-265

Dragoslav Kocovic

THE INFLUENCE OF RELIGION ON SOCIAL POLICY
IN THE EUROPEAN UNION 267-288

Emilija Stankovic

EUROPEAN CIVIL LAW CODIFICATIONS IN 19TH
CENTURY AND SERBIAN CIVIL CODE 289-303

Boris Z. Milosavljevic

SLOBODAN JOVANOVIĆ'S THEORY OF STATE
SOVEREIGNTY 305-320

Dragan Jovasevic

SERBIA AND THE TRIBUNAL IN THE HAGUE
- Between law and politics 321-347

Slobodan Orlovic

CONSTITUTIONAL REVIEW IN THEORY AND
MANIFESTATION OF ELITISM AND POPULISM
IN SERBIA 349-374

REVIEWS

Aleksandar Novakovic

THE ANTI-CAPITALISTIC MENTALITY 375-383

Dusan Dostanic

THE EMPIRES - THE LOGIC OF ROLING THE
WORLD FROM THE ANCIENT ROME TO THE U.S. 384-390

УВОДНИК

*Пред вама се налази трећи број часописа **Српска политичка мисао** у 2011. години чија је тема броја посвећена веома актуелном проблему са којим се сусрећу све земље суочене са процесом европских интеграција, а то је место националног идентитета у европским процеса. Национални идентитет, и поред предвиђања да ће крај XX и почетак XXI века бити време без нација, још увек представља веома актуелну тему, која је далеко од тога да ће у скорој будућности бити превазиђена. Колико национални идентитет представља комплексан феномен може се видети на основу рада Јасне Милошевић Ђорђевић која се бави његовим облицима операционализације.*

Крај XX века је довео до тога да се улога националне државе почела мењати, при чему су се појавили нови облици интеграција, који захтевају идентификацију са ширим друштвеним групама него што је то нација, што доводи до формирања наднационалних облика идентификације као што су, на пример, европски идентитет или идентификација са човечанством. Међутим, национални идентитет и даље остаје један од најзначајнијих социјалних оквира и колективних идентитета.

Овде свакако треба поменути све већу тенденцију да се на процес европских интеграција гледа као на процес који ће се завршити ситуацијом у којој ћемо морати да направимо избор између очувања сопственог националног идентитета и интеграција у Европску унију. Потреба за интеграцијом се свакако не доводи у питање, али се то мора извести на један суптилан начин тако да очување сопственог идентитета не дође у питање. Не треба се одрицати сопствене културе и сопствене традиције, али, такође, не треба бити ни затворен за друге културе. Култура представља један динамичан феномен који се не може дефинисати изван процеса комуникације. Схватање културе као једног затвореног простора може довести до њеног изумирања. Потребно је само наћи праву меру између процеса културног избора и културног отпора, али и прихватити ствари које нам могу користити уз очување сопствене духовности, што са собом доноси многобројна питања. Гордана Живковић у том смислу у свом раду разматра следећа питања: Треба ли наше интегрисање у европски културни и духовни простор да искључи нашу

традицију, специфичне културне обрасце, владајућа верска начела живота, или управо њих треба да унесе у заједничко европско културно и духовно наслеђе које ће се надаље развијати у једном специфичном виду? Јесу ли наслеђени обичаји, нарав народа, тако да су начини њиховог вредновања у стању да угрозе промене чији је циљ обеснажење свега што чини сметњу европеизацији живота, или су пак традиције способне да баи томе да допринесу? Она на крају закључује да сва исхитрена и оптимистична очекивања да се европске нације могу данас олако и без проблема одрећи својих идентитета једноставно „падају у воду“.

Након главне теме овог броја следи рубрика „Чланци и студије“ у оквиру које, такође, можете наћи велики број радова који се баве подједнако актуелним темама. Овде бисмо нарочито издвојили коауторски рад Петра Матића и Ђорђета Стојановића који се бави политичком подршком и утемељењем демократских вредности. Поред ове рубрике овај број садржи и део посвећен радовима који у фокус своје анализе стављају религију, право и традицију.

Поштоване колеге надамо се да ћемо и овим бројем, разноврсношћу радова који се баве неким од најзначајнијих проблема савременог друштва, оправдати висок углед који ужива наш часопис, али и одговорити потребама вашег научног и истраживачког рада. Истовремено вас обавештавамо да ћемо од овог броја користити редизајниране корице, које ће дати нови побољшани изглед нашем часопису. Надамо се да ће укупни уложени напори у изгледу и поштовању критеријума за писање радова у часопису у целини допринети још већем рејтингу научног часописа **Српска политичка мисао**.

ТЕМА БРОЈА

**НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ
И ЕВРОПСКИ ПРОЦЕСИ**

УДК:
323.1(497.11):303
Оригинални
научни рад

Српска политичка мисао
број 3/2011.
год. 18. vol. 33.
стр. 11-23.

Јасна Милошевић Ђорђевић
Институт за политичке студије, Београд

ОБЛИЦИ ОПЕРАЦИОНАЛИЗАЦИЈЕ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА*

Сажетак

У овом раду анализиране су постојеће дефиниције и начини испитивања националног идентитета и других сродних појмова у Србији. Посебно се анализирају различите операционализације овога појма, и разматра се утицај методолошких приступа и одређења на интерпретацију овог феномена. Идентификовано је неколико облика односно начина мерења савремених грађанских, демократских, националних, образовних, културних образаца колективног и индивидуалног идентитета. Укупно шест различитих облика мерења може бити груписано у мањи број теоријских приступа и концепата, што је такође разматрано у овом раду.

Кључне речи: национални идентитет, метод, операционализација, идентитет

Интерес за питања и анализу нације и националног идентитета повећавао се у стручној и општој јавности обично након ратних сукоба (Првог светског рата, Другог светског рата, и након сукоба на Балкану). Историја нас учи да се ратни сукоби користе националном реториком и то је свакако разлог да ова тема постане у фокусу интересовања и у академским круговима у периодима након ратних сукоба (Parekh, 1994). Управо због тога нужно је да сложени друштвени појмови какав је и појам националног идентитета буду различито дефинисани и да се њиховом проучавању приступа са становишта различитих научних дисциплина. Да ли обиље различитих дефиниција доприноси развоју научног појма? Да ли те-

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179009, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

оријска и методолошка одређења неког појма унутар једне научне дисциплине могу бити независна? У овом раду ћемо дискутовати у којој мери теоријска одређења методолошки одређују појам националног идентитета, и зашто је важно да теоријска и методолошка одређења буду повезана. Идентификоваћемо групе (кластере) теоријских одређења из угла социјалне психологије, као и типове мерења појма националног идентитета.

ТЕОРИЈСКА ОДРЕЂЕЊА НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА

Теоријске дискусије на тему националног идентитета веома су различите, чему је узрок проучавање овог феномена са становишта бројних друштвених дисциплина, али и недостатак једне јединствене јаке и снажне теоријске поставке, која би јасно детерминисала истраживачке пројекте (Huddy, Khatib, 2007). Тако неки аутори мисле да је појам толико дифузан да није ни примерен академском изучавању, док га други аутори операционализују до нивоа једне варијабле. Стога је важно одредити шта значи национални идентитет за појединца и у каквом је односу према другим колективним идентитетима (Calhoun, 1994; Sollors, 1996; Billig, 1997; Medrano, Gutierrez, 2001; Archiles, Marti, 2001; Roccas, Brewer, 2002;), као и које су операционализације овог појма.

У разним академским анализама нације и националног идентитета поставља се питање да ли су нација и национални идентитет феномени који заслужују научно изучавање. Брубакер (Brubaker, 1996; Brubaker, Cooper, 2000; Kumar, 2003; Huddy, 2007) истиче да је термин нације и националног идентитета проистекао из политичке теорије и дневне политике и да се не може као такав преузети у социолошким, политиколошким и психолошким научним анализама. Дакле, овај се појам користи двојачко, на индивидуалном психолошком и политичком плану. На индивидуалном плану користи се да би се људи сврстали у категорије (Тајфелов појам групне категоризације: Turner, Hogg, 1987), разликовали себе од других, и да би тиме њихов живот добио смисао. Најприсутније је коришћење овог појма у политичке сврхе, да би људи организовали своје заједничке интересе и претворили их у политичку акцију. Обзиром да постоји у свакодневном животу и дневној политици, и понекад представља моћни мобилизатор социјалних и политичких промена, питање је да ли се као такав треба преузети и анализирати у науци, јер идентитет може да значи превише, премало, или

уопште ништа, по мишљењу наведених аутора. Ови аутори говоре да би можда било боље користити друге појмове који би били мање амбициозни, а кориснији, прецизнији и концептуално јаснији.

С друге стране, постоје и схватања која се супротстављају фокусирању на значење појма националног идентитета, зато што имају превише локалног значења, превише су зависна од језика и конкретне ситуације, па их је немогуће генерализовати. Бантон (Banton, 2001) сматра да управо зато што су феномени националног идентитета, нације и национализма зависни од шире друштвене ситуације и културолошки одређени, нема никаквог напретка у њиховом развоју. Инсистирање на квалитативном испитивању значења води ограниченој применљивост у различитим срединама, јер се закључци не могу генерализовати, нити уобличити у теорије. Тако Бантон сматра да је потребно конструисати теорије које су независне од културе и обичног језика, да би довеле до напретка у теоријском развоју појма.

Поред тешкоћа у дефинисању националног идентитета, постоји и проблем разграничења с другим појмовима и у теоријском али и у операционалном смислу. Несумњиво постоји тешкоћа да се појам националног идентитета дефинише и разграничи у односу на друге сродне појмове. Како многи аутори правилно примећују на овом плану постоји права “терминолошка џунгла” (Gross, 1978), “концептуална анархија” (Сигел, 2001) или „терминолошки хаос” (Сопног, 1994), „термини које употребљавамо ... су оптерећени вредностима и страстима, али ретко их заиста и разјашњавамо“ (Šnaper, 1996, стр 31). У различитим теоријама и студијама о националном питању постоји широк спектар појмова и дефиниција. Преплићу се најразличитија одређења и термини међу којима ћемо поменути само неке: нација, раса, етницитет, национална везаност, национални идентитет, национализам, став према нацијама, етноцентризам, патриотизам, па и појмови као што су ауторитарност и патријархалност, који су врло често нејасно разграничени.

Сродни појмови

Прво ћемо анализирати теоријска одређења горе наведених појмова, а потом ћемо покушати да их доведемо у везу са постојећим операционализацијама (одговарајућим подацима) у Србији.

Нација има превасходно објективне одреднице: језик (Kallen, 1996; Benedikt, 1998), религијска припадност (Kallen, 1996), специфични друштвени карактер (Голубовић и сар., 1995), национална културна обележја - музика (Wade, 2001). Разлика између

субјективних и објективних одредница као дистинктивна карактеристика нације и националног идентитета није искључива, јер се у расправама о нацији понекад говори о политичким одредницама, понекад су одреднице објективне (језик, религија, порекло), а понекад субјективне (митови, архетипови, потребе, осећања, ...).

Етничку групу представљају људи који имају исту историјску и културну заједницу, и међу којима постоји заједничка воља да ту заједницу одрже. Етничке групе нису много различите од нације, и једна и друга подразумевају постојање националног односно етничког идентитета њених чланова, као и свест међу члановима да група постоји и да има заједничке интересе који морају бити изнад личних. Основна разлика између етничке и националне групе је у политичкој моћи. Warner и Lunt и не само они изједначавају етнички идентитет са осталим социодемографским категоријама (Warner, Lunt, 1942; Sollors, 1996), као што су пол, старост, класна и религијска припадност. Појам припадности се ипак јасно разликује од појма идентитета, јер представља чињеницу (неко се изјашњава као припадник одређене нације или етничке групе), али то још увек не значи да је са њом идентификован. Односно сама „етикета“ националне, етничке припадности не значи да је идентитет развијен и интериоризован у психолошком склопу појединца.

Национални идентитет један је од социјалних идентитета који су посебно важни са становишта психологије појединца. Социјални идентитет је дефинисан као «сазнање појединца да припада групи, као и емотивни и вредносни значај који појединац придаје групној припадности» (Hogg, Abrams, 1988); или само као сазнање појединца да припада нацији (Huddy, Khatib, 2007). Човек припада бројним групама у савременом друштву: полној, породичној, генерацијској, професионалној, националној, религијској и другим. Идентификација је процес у коме појединац постаје свестан која је група њему важна, које ставове треба да формира и који је облик понашања одговарајући (Gleason, 1983, стр. 466). Национални идентитет је неидеолошки (осећање припадности српском народу не одређује и специфичну политичку оријентацију), али повећава политичку активност јер су особе са јаким групним идентитетима подложније конформирању групним нормама.

Национализам може бити схваћен двојако. Кључно питање у дефинисању национализма је да ли он представља изразит национални идентитет и од њега се разликује само у интензитету, или су то два различита феномена која се квалитативно, а не само квантитативно разликују (Кецмановић, 1996; Veler, 2001, Голубовић, 1995). Национализам се обично схвата као изразит национал-

ни идентитет, дакле разлике су искључиво квантитативне. Уколико процесом идентификације, нација као група постане превише значајна за појединца, значајнија од било које друге идентификације, то је национализам. Националне елите по мишљењу неких аутора губе на значају у Србији те се трага за новим идентитетима (Ненадић, 2010).

ПОДАЦИ У СРБИЈИ КОЈИ УКАЗУЈУ НА РАЗЛИЧИТЕ НАЧИНЕ ОПЕРАЦИОНАЛИЗАЦИЈЕ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА

Продискутујмо квантитативне и квалитативне податке који се односе на анализу, мерење и интерпретацију националног идентитета у Србији.

Исказ о националној припадности

У социјално психолошким и другим истраживањима се преко субјективних исказа о националној припадности анализира национални идентитет грађана. У попису сваке државе на основу оваквог питања пројектују се званични подаци о броју различитих националности које живе у појединачним земљама, и врло често представљају релевантне показатеље о популацијским променама. Такође, званични подаци из Завода за статистику могу бити и инспирација за научне анализе и интерпретације популацијских параметара и промена које настају у појединим временским периодима.

Важност националног идентитета у односу на друге групне идентитете

У периоду од 1993. до 1996. године Пантић налази да (Пантић, 2002, стр 101) је грађанима Србије важнија припадност локалној заједници или Европи, него нацији, а такође налази и велике разлике у овом одређењу у односу на страначке преференције. У другим земљама припадност локалној средини је веома важна, али је у неким другим земљама нешто важнија континентална и светска припадност. У каснијим истраживањима након 2000. године, грађани Србије су се идентификовали махом са ужим територијалним и социјалним групама, преферирајући највише локалну припадност (33%). Готово једна трећина грађана Србије (31%) се у том испитивању везује за Србију, 13% за Југославију, док 13% грађана

Србије каже да је блиско Европи. Од великих социјалних група у истом испитивању, грађани се највише идентификују са нацијом 30%, са генерацијом 29%, затим са професијом 14%, и верском заједницом 12%, док само 2% наводи политичку странку.

Средином 2001 године (Пантић 2003, стр 112) грађани Србије се у 38% случајева идентификују са нацијом, 27% са генерацијом, са професијом 12%, а са конфесијом 11%. Политичка припадност примарна је у 2% случајева. Дакле, тренд је крајем деведесетих година прошлог века указивао на пораст везаности за нацију.

Пре избијања сукоба на територији бивше Југославије, нација се није у већем делу југословенске популације налазила у врху приоритета (Пантић, према Васовић, 1995). Национална и регионална припадност имале су тек девети односно осми ранг по важности (након професионалне, пријатељске, генерацијске, породичне, класне, полне, и религијске припадности). Истраживање југословенске омладине 1989, међутим указује на разлике код словеначке и албанске омладине којима је национална припадност релативно важнија него другима. Док је другима важнија југословенска припадност, већ тада је Словенцима важнија републичка и локална припадност од југословенске (и на национално репрезентативном узорку). Хрвати и Албанци такође истичу исподпросечну Југословенску припадност, док је она најизраженија међу Србима (више од републичке што није случај са осталим народима). У истраживањима раних деведесетих година, такође је испитивано рангирање и важност различитих групних идентификација (Васовић, 1995, стр. 171- 244). Од испитаника је тражено да се одреде за најважнију друштвену групу, између следећих: етничка, конфесионална, социо-економска, стручно-професионална и узрасна. Већина популације се определила за нацију као најважнију социјалну категорију (49.7%). На другом месту је професионална групација (20.1%), затим генерацијска (19%), класно слојна (6.2%) и конфесионална (свега 5.1%).

У истраживању из септембра 1999 године Васовић бележи велику промену у степену важности нације као групе за испитанике српске националности (Васовић, 2000, стр 21). Национална припадност се нашла на претпоследњем месту по важности (када се бира између више понуђених група). На првом месту је припадност групама људи истих интересовања (33%), исте генерације (26%), професионалне (14%), конфесионалне (13%), затим националне (11%) и политичке 4%. Када се у истом истраживању посматрају важности које људи приписују појединим облицима групне припадности етничка припадност је на трећем месту, после инте-

ресне и генерацијске припадности (колико су појединачне групе важне: 56% интересна, 42% генерацијска, 37% национална, 36% професионална, 33% конфесионална, 20% политичка).

Милошевић (Милошевић, 2008) налази да је нација по значају на другом месту у односу на остале испитиване социјалне групе (породичне, полне, генерацијске, професионалне, регионалне, ..). На првом месту је породица, која је оцењена као примарна и најважнија социјална група, а потом долазе нација и вера.

*Индиректна мерења националног идентитета
преко индикатора: национализма, етноцентризма,
социјалне дистанце, оцена карактеристика
различитих нација, стереотипа*

Бројна су истраживања везана за национализам и његову распрострањеност у Србији (Пантић, 2003, стр 86; Кузмановић, 1994). Кузмановић наводи (Кузмановић, 1994, стр 164) да ауторитарност у корелацији са националношћу испитаника. Тако јачи степен ауторитарности карактерише Муслимане (55%) и Црногорце (54.4%), а потом Србе (42%) и најређе Мађаре (25.5%). Голубовић и сарадници почетком деведесетих година мере национализам као део друштвеног карактера скалом од 10 ставки (Голубовић, 1995, стр. 155-167). Резултати су потврдили хипотезу да постоји висок пораст искључиво националистичког опредељења испитаника. Ипак највећи је проценат неодлучних или слабо национално оријентисаних (готово половина узорка 40.6%), док је јако и веома јако националистички опредељених 23.8%).

У периоду после 2000. године о национализму се закључује према степену слагања са појединим тврдњама (Пантић, 2003, стр. 107). На пример на питање «Србија је само за Србе» веома мали проценат испитаника се потпуно слаже (12% према 85%). Срби прихватају ову тврдњу у 14% случајева, а ређе припадници мањина, испод 5%. Следећи тврдњу «Уједињење свих Срба са територије бивше СФРЈ остварити кад тад» одбацује 44% испитаника. Блажу облик национализма (како га аутор види) «Према другим народима треба бити опрезан и уздржан, чак и када су нам пријатељи» исказује 50% испитаника прихватајући ову тврдњу, а 39% је одбацује. Седамдесетих и осамдесетих година овог века ову тврдњу је прихватало мање од једне трећине грађана, а међу млађима и једне четвртине. Међутим догађаји који су потресали ову земљу довели су до очекиваних померања у односу према припадницима других нација. Већина испитаника идентификује доброг грађанина

са патриотом (60% испитаника се слаже са тврдњом «Први и најважнији задатак доброг грађанина јесте да буде патриота»).

Најбројнија истраживања која се индиректно или директно повезују са националним идентитетом су везана за испитивања социјалне дистанце, етноцентризма или стереотипа према другим нацијама. Попадић и Биро (Попадић, 1999, стр. 93) испитују ауто и хетеростереотипе у Србији, и показују да постоје изражени стереотипи према сопственом и другим народима. Тако су Срби гостољубиви (90%), поносни (86%), и осећајни (82%). Преко 80% грађана дели уверење да су Црногорци поносни и лењи.

Схватање/значање нације

Јањић испитује елементе који људе повезују у нацију, односно етничку заједницу (Јањић, 1996). Ранг листа елемената по којима се грађани Србије опредељују за свој национални идентитет је: рођење у датом народу (37.7%), заједничка историја и заједничка традиција (23.1%), заједничка територија (13.7%), заједничка религија (8.9%), заједнички језик (5.7%), заједничка државна политика (2.4%), заједничка култура (1.8%), и привреда и трговина (0.5%). Грађани Србије најпре свој идентитет одређују према примордијалистичким елементима (рођење, историја, традиција, територија, а тек на четвртом месту религија).

Петровић је испитивала значај различитих обележја националног идентитета (Петровић, 2002). Испитиван је значај укупно 29 обележја (историја, језик, писмо, наука, народна уметност, ношња, природне лепоте, митови и легенде, народна радиност, спорт, национална кухиња, национална валута, књижевност, музика, музички инструменти, религија, пиће, обичаји, народне игре, цркве и манастири, војска, сликарство, споменици, филм, застава, грб, химна, пољопривреда, вајарство). Скоро сва обележја добила су високе оцене, а међу најважнијима су историја, језик, религија, цркве, споменици и наука.

Милошевић (Милошевић, 2008) на основу квантитативних и квалитативних истраживања долази до закључка да се суштински издвајају два кључна одређења нације и националног идентитета: примордијалистичко и инструменталистичко. Прво схватање примордијалистичко, органско, може бити разложено на две подгрупе: језик, писмо и веру као доминантна обележја и порекло. Ово схватање доминира у доживљају националног идентитета у Србији. Поред њега, заступљено је и инструментално схватање нације, кроз држављанство и друга државна обележја. Иако мање доми-

нантно, може се разложити на две подгрупе: државна и културна обележја.

Дакле можемо говорити о четири основна значења националног идентитета: 1) Прво значење везано је за језик, писмо и веру. Основе схватања националног идентитета, које се стичу од најранијег детињства су: заједничка историја, заједнички језик, писмо и вера, и поштовање истих верских и традиционалних обичаја, заједнички суживот; 2) Потом се нација схвата кроз исто историјско порекло, односно рођење на одређеној територији, заједничку фамилију, породицу, заједничко порекло мајке, оца, као и осећање припадности; 3) Треће значење националног идентитета су државна обележја. То су држављанство, заједнички политички интереси и државна обележја, али и свест о постојању нација које су другачије, и скуп особина личности који је идентичан за припаднике дате нације; 4) Четврто значење је везано за културна обележја. То су заједничка јавна култура, заједничка фолклорна култура, заједнички митови и легенде.

ОБЛИЦИ МЕРЕЊА (ОПЕРАЦИОНАЛИЗАЦИЈЕ) НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА

Као што смо видели постоје различити начини мерења националног идентитета у Србији. У постојећој литератури користе се и квалитативне (интервјуи, фокус групе) и квантитативне методе. Облик мерења одређује у великој мери податке и интерпретацију мереног феномена.

Анализа постојећих података о наведеним феноменима указује на следеће облике операционализације: 1) субјективни исказ о националности, националној припадности - национални идентитет као једна од социодемографских варијабли у корелационим истраживањима (мерено питањем: *која је ваша национална припадност?*); 2) степен везаности за нацију у односу на друге социјалне групе: генерацијске, полне, професионалне (мерено питањем: *рангирајте важност појединих социјалних група најчешће ранг, од 1 до 5*); 3) важност националног идентитета у односу на друге групне идентитете (мерено питањем: *степен важности различитих група на скали од 1 најмање важан до 5 највише важан*); 4) индиректно мерење националног идентитета преко различитих индикатора: национализма, етноцентризма, стереотипа, и социјалних ставова према темама везаним за нацију (мерено: *посебно конструисаним скалама - степен слагања са тврдњама.*); 5) оцена карактеристика сопствене и других нација, социјална дистанца (мерено: *на скали од позитивне до негативне перцепције мерење посебних атрибу-*

та - семантички диференцијал; или богардусова скала испитивања дистанце према социјалним групама); б) значење националног идентитета (мерено: квалитативним методама, дискурс анализа);

Све наведено односи се пре свега на квантификацију односно квантитативну операционализацију појма националног идентитета. У литератури се наилази ређе на квалитативне анализе овог појма које се превасходно односе на испитивање значења националног идентитета. Тако је националност или етничка припадност постала незаобилазна “варијабла”, једна од основних демографских карактеристика у квантитативним истраживањима, а понекад и кључни корелат социопсихолошких, социолошких или политиколошких појава. Национална, етничка припадност се схвата као нешто што се поседује и што има свој интензитет, па се самим тим акценат у истраживањима ставља на интензитет, односно заступљеност дате варијабле (Cohen, 1974).

Национални идентитет се судећи према наведеним операционализацијама у теоријском смислу може груписати у 3 кључна кластера: 1) национални идентитет као карактеристика индивидуе, 2) национални идентитет као колективни, групни феномен, 3) национални идентитет као важан друштвени феномен и покретач за политичку акцију;

Уколико је национални идентитет операционализован на основу неког квантитативног индикатора анализирају се обично дескриптивни показатељи или проценти добијених одговора, а често и корелати зависних варијабли. Од корелата се најчешће анализирају просте демографске варијабле, али и изборно опредељење, као и неке карактеристике личности. С друге стране постоје и квалитативне анализе које се фокусирају превасходно на значења националног идентитета и на дискурс анализе, а не на квантитативне показатеље. У таквим анализама добијени подаци су тешко упоредиви због нерепрезентативности узорка или због анализе која је високо зависна од контекста, и циљева самог истраживања.

* * *

Из приказаних података видели смо да операционализација националног идентитета и различити приступи у његовом мерењу имају утицај на савремену политичку културу и академске кругове у Србији. Покушали смо да прикажемо операционализације савременог грађанског и националног идентитета и каква може

бити њихова интерпретација. Надамо се да смо успешно указали на значај јасног дефинисања појма националног идентитета и у теоријском и у методолошком смислу, као и на важност освешћивања истраживача да сваки облик мерења у великој мери утиче на интерпретацију феномена.

Jasna Milosevic Djordjevic

FORMS OF OPERATIONALISATION OF THE NATIONAL IDENTITY

Summary

In this paper we analyzed current definition and way of exploring national identity and other similar concepts in Serbia. Special focus has been made on operationalization of mentioned concept, and how different methodological approaches influences the interpretation of this phenomenon. Few concepts and way of measuring of modern, civil, democratic, national, cultural, educational type of collective and individual identity has been identified. Six different way of measuring national identity has been discovered, and all of them can be grouped in fewer theoretical concepts that can be confirmed by mentioned methodological approaches.

Key words: national identity, method, operationalization, identity

ЛИТЕРАТУРА

- Archiles, F., Marti, M. (2001) Ethnicity, region and nation: Valencian identity and the Spanish nation – state, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 24, No. 5, September, 779- 797.
- Banton, M. (2001) Progress in ethnic and racial studies, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 24, No. 2, March, 173-194.
- Бакић, Ј. (1999) „Стереотипи о Србима у јавностима појединих западних медија“, *Нова српска политичка мисао*, Време, Београд.
- Бенедикт, А. (1998) *Нација: замисљена заједница*, Библиотека Епистеме, Плато, Београд.
- Billig, M. (1995) *Banal Nationalism*, Sage Publications, London.
- Brubaker, R. (1996) *Nationalism Reframed*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Connor, W. (1994) *Ethnonationalism*, Princeton University Press, Princeton.
- Гросс, М. (1978) „Интердисциплинарни и генетички приступ изучавању нације“, у зборнику: *Приступ изучавању нације*, Центар ЦК СКХ за идејно теоријски рад и марксистички центар ЦК СК Србије, Загреб-Београд.

- Голубовић, З. et al. (1995) *Друштвени карактер и друштвене промене у светлу националних сукоба*, Институт за филозофију и друштвену теорију, "Филип Вишњић", Београд.
- Hogg, M., Abrams, D (1988) *Social Identifications*, Routledge, London and New York, Routledge.
- Horowitz, D. (2000) *Ethnic Groups in Conflict*, University of California Press, Berkley.
- Huddy, L., Khatib, N. (2007) *American Patriotism, National Identity, and Political Involvement* *American Journal of Political Science*, Vol. 51, No. 1, January 2007, Pp. 63–77
- Јањић, Д. (1996) Етноцентризам и неизвесност статуса етничких мањина, *Гледишта*, 1-2, Универзитет у Београду, Београд, 21-52.
- Кесмановић, Д. (1996) *The Mass Psychology of Nationalism*, Plenum Press, New York & London.
- Кузмановић, Б. (1994) „Ауторитарност“, у књизи Лазић, М. и други: *Пазарање друштва*, „Филип Вишњић“, Београд.
- Kumar, K. (2003) *The making of English National Identity*, Cambridge University Press.
- Medrano, J., Gutierrez, P. (2001) Nested identities: national and European identity in Spain, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 24, No. 5, September, 753- 778.
- Милошевић, Ј. (1997) „Основни модели у изучавању изборног понашања“, *Психологија*, 3, 279-295.
- Милошевић, Јасна (2008) *Човек о нацији*, Институт за политичке студије, Београд.
- Ненадић, М. (2010) „Мондијалистичке елите и национални идентитет у доба транзиције (глобализације)“, *Национални интерес*, Институт за политичке студије, 9, 223-248.
- Пантић, Д. (2002) „Вредности бирача пре и после демократског преокрета 2000. године“, у књизи Гоати, В. и други: *Партијска сцена Србије после 5. октобра 2000*, Институт друштвених наука, Београд, 79-131.
- Parekh, B. (1994) Discourses on National Identity, *Political Studies*, 492-504.
- Петровић, Н. (2004) *Психолошки аспекти процеса помирења у Србији, Хрватској и Босни и Херцеговини – структура и чиниоци*, Докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд.
- Попадић, Д., Биро, М. (1999) „Аутостереотипи и хетеростереотипи Срба у Србији“, *Нова Српска политичка мисао*, вол. VI, бр. 1-2, Време, Београд, 89-111.
- Roccas, S., Brewer, M. (2002) Social Identity Compexity, Personality and Social Psychology Review, Vol 6., No. 2, 88- 106.
- Рог, Н., Хавелка Н. (1973) *Национална везаност и вредности код средњошколске омладине*, Институт за психологију, Институт друштвених наука, Београд.
- Смит, А. (1998) *Национални идентитет*, Библиотека XX век, Београд.
- Sollors, W. (1996) *Theories of Ethnicity*, New York University Press.
- Turner, Hogg (1987) *Recovering the Social Group: A Self-Categorisation Theory*, Oxford: Basil Blakwell.
- Васовић, М. (1995) „Основне карактеристике групних идентификација у популацији“, у књизи Голубовић, З. et al.: *Друштвени карактер и дру-*

- итвене промене у светлу националних сукоба*, Институт за филозофију и друштвену теорију, “Филип Вишњић”, Београд.
- Васовић, М. (2000) Карактеристике групних идентитета и однос према друштвеним променама у књизи Михајловић, С.: *Јавно мњење Србије*, Центар за проучавање алтернатива, УГС Независност, Удружење за унапређење емпиријских истраживања, Београд.
- Велер, Х.(2001) *Национализам*, Светови, Нови Сад.
- Шнапер, Д. (1996) *Заједница грађана*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад.
- Wade, P. (2001) Racial Identity and Nationalism: a theoretical view from Latin America, *Ethnic and Racial Studies*, Vol 24, No. 5 September, 845-865.
- Waters, M. (1990) *Ethnic Options*, Univerity of California Press, Berkley.

Resume

The analysis of current data shows following operationalisation of national identity in Serbia as used most often: 1) subjective statement about nationality and national affiliation - national identity as one of the sociodemographic variable in quantitative survey (measured by question: what is your national affiliation?); 2) degree of attachment to nation in comparison to other social groups: generation, gender, profession (measured by the question: please rank the importance of different social groups mostly ranked from 1 to 5; 3) the importance of national identity in comparison to other group identities (measured by the question: degree of importance of different groups on the scale from 1 as least important to 5 most important); 4) indirect measurement of national identity by different indicators: nationalism, ethnocentrism, stereotypes, and social attitudes toward different topics devoted to nations (measured by: construction of special scales- agree with the statements); 5) marking the characters of your and other nations, social distance (measured by: on the scale from positive to negative perception of special attributes - semantic differentials; or Bogardus scale by which distance toward other social groups can be measured); 6) the meaning of national identity (measured by: qualitative methods, disburse analysis);

National identity following given operationalisation could be theoretically explained by three crucial clatters: 1) national identity as individual characteristics, 2) national identity as collective grouped phenomenon, 3) national identity as important collective phenomenon and initiator for political action.

* Овај рад је примљен 4. јула 2011. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 5. августа 2011. године.

УДК:
378.014.3”20”:323.1(4)
Оригинални
научни рад

Српска политичка мисао
број 3/2011.
год. 18. vol. 33.
стр. 25-46.

Јован Базић

Учитељски факултет у Призрену - Лепосавић

НАЦИОНАЛНИ И ЕВРОПСКИ ИДЕНТИТЕТ У БОЛОЊСКОМ ПРОЦЕСУ*

Сажетак

Предмет овог рада јесте разматрање националног и европског идентитета, као облика колективне самосвести и битног чиниоца општег и хуманистичког васпитања и образовања, у реформи високог образовања према стандардима Болоњског процеса. При томе се полази од Болоњске декларације где је указано да ће се у реформи образовања поштовати различите културе, језици и национални образовни системи. Национални идентитет је у Болоњском процесу садржан двоструко. Најпре као његово свођење искључиво на етничка обележја, а потом, као настојање да се гради европски идентитет, који је у функцији глобализацијских процеса и евроинтеграција. У том контексту, и као потврда ове тезе, илустративно се указује на заступљеност релевантних садржаја о националном идентитету у реформисаним студијским програмима учитељских факултета у Београду и Загребу.

Кључне речи: национални идентитет, европски идентитет, високо образовање, евроинтеграције, Болоњски процес.

Национални идентитет и образовање имају заједничко родно место у култури једног народа и развијају се у процесима свеукупног друштвеног развоја обухватајући целовите системе културних вредности. Као облик колективне самосвести, национални идентитет је битан чинилац општег и хуманистичког васпитања и образовања. Он се, без обзира на различита теоријска разумевања, још од

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179009, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Ренана (*Joseph Ernest Renan*) с краја 19. века¹⁾, па све до данашњих дана, заснива на свести о спознаји неких заједничких карактеристика припадника једне нације које је разликују од других нација (језик, раса, религија, етнос, митологија, култура, територија итд).²⁾ Поред нације и друге друштвене скупине имају свој идентитет, па се чак указује да свој идентитет има и *умрежено друштво* као “нови облик друштва”.³⁾ У процесу социјализације и образовања, особито примарног, национални идентитет има веома значајну улогу, јер помоћу њега млади стичу знања о начину живота у одређеној заједници, њеним вредностима и особеностима, прилагођавају се околностима и другим људима, кроз друштвену интеракцију обликују своје, али и друштвено понашање. Социјалне интеракције у овим контекстима помажу људима да науче и развију културне обрасце, међусобну солидарност и свест о припадности одређеној нацији. Зато се често у литератури указује да је осећај националне припадности један од најснажнијих субјективних идентитета. То показују и многа истраживања, а у једном од њих, које је спроведено у Србији јула 2003. године, закључује се: “Припадност нацији спада у једно од најважнијих групних припадности по мишљењу грађана Србије” и да “не постоји разлика у трендовима између Срба и припадника осталих нација по томе колико им је важна припадност нацији”.⁴⁾

С друге стране, образовање као универзална и цивилизацијска тековина у сваком конкретном друштву је детерминисано његовим социјалним миљеом, економским развојем, културним вредностима, идеолошким циљевима и друштвеним потребама. Из тога проистиче, како је говорио Ниче, да је “задатак образовања: живети и деловати у складу са најплеменитијим тежњама властитог народа”.⁵⁾ Национални идентитет и образовање претпостављају стално преиспитивање културних вредности, па је зато често на помолу сукоб између традиције и иновације. Такође, у савременом друштву (друштву научно-технолошке револуције,

1) Joseph Ernest Renan, *Qu'est-ce qu'une nation?*, Conférence faite en Sorbonne, le 11 mars, 1882. (Ernest Renan, *Qu'est-ce qu'une Nation? : et autres écrits politiques*, Imprimerie nationale, Paris 1996).

2) Smit Antoni D: *Nacionalni identitet*, Biblioteka XX vek, Zemun; Čigoja štampa, Beograd, 1998, str. 21-31.

3) Manuel Castells: *Moć identiteta*, Golden marketing, Zagreb, 2002, str. 11.

4) Јасна Милошевић: “Значај националног идентитета”, *Српска политичка мисао*, Београд, 1-4/2003, стр. 166.

5) Фридрих Ниче: *О будућности наших образовних установа*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића Сремски Карловци, Нови Сад, 1997, стр. 126.

дигиталне економије, масовне културе и масовне потрошње, развијених комуникација и глобалних друштвених мрежа), које нуди плурализам различитих културних вредности и образовних садржаја, национални идентитет и образовање генерички теже да успоставе дијалектички однос између локалних култура, универзалних вредности и глобалних културних процеса. Тиме се превладавају етноцентризам и изолованост а успостављају коњуктивни односи у којима долази до стварања заједничког културног простора и нових културних образаца. Поред тога, тенденције савременог друштвеног развоја диктирају и промене у култури где се успоставља меритократски систем вредности и технократски концепт образовања које се све више подређује тржишту и глобалној подели рада. У том контексту се и разматрају национални и европски идентитет у актуелној реформи високог образовања у Европи, која се конвенционално означава као *Болоњски процес*.⁶⁾ Основни узроци реформе у Болоњском процесу везани су за прилагођавање образовања неолибералној стратегији развоја у свету, захтевима савремене поделе рада и евроинтеграцијских процеса.

Ова реформа високог образовања има транснационални карактер и она кореспондира са великим друштвеним променама с краја XX и почетка XXI века којима основни тренд даје процес глобализације изражен “крз убрзани развој економских, политичких и научних веза између људи и народа у свету”.⁷⁾ Зато Болоњски процес изазива велику подељеност у јавности читаве Европе на оне који га подржавају и пропагирају и на оне који га критикују и оспоравају. Једно од спорних питања Болоњског процеса јесте указивање на опасност од угрожавања културне самобитности, унификацијом и стандардизацијом савремене културе, чиме се потискују националне културе, колективни и индивидуални идентитети, хуманистичке вредности и цивилизацијске тековине образовања. Истовремено, то се често говори и за глобализа-

6) Болоњски процес представља реализацију пројекта реформе високог образовања који има дужи историјски континуитет. Његове основе зацртане су у *Magna Charta Universitatum*, која је потписана у Болоњи 18. септембра 1988. године у част двестоте годишњице најстаријег европског универзитета. У њој су постављена нека темељна начела нове мисије универзитета. Други значајан догађај у Болоњском процесу била је тзв. *Лисабонска конвенција* из 1997. године, која је позната и као Конвенција о признавању високошколских квалификација у европској регији. А потом, након годину дана уследила је *Сорбонска декларација*, која је као приоритет означила хармонизацију европског високошколског система. У годинама након потписивања Болоњске декларације 19. јуна 1999. уследио је низ активности које су представљале допуну или извесне измене ове декларације. Све те активности и догађаји који су уследили у вези ове реформе високог образовања чине целину Болоњског процеса.

7) Јован Базић: “Структуралне промене и глобализацијски процеси у савременом друштву”, *Српска политичка мисао*, Београд, 3-4/2006, стр. 78.

цију: "Глобализација носи са собом могућност да (нације) изгубе свој културни идентитет. Ово се дешава као резултат акултурације и асимилације".⁸⁾

За разматрање националног и европског идентитета у Болоњском процесу веома су релевантна питања: социјално-економске и политичке основе реформе образовања у Болоњском процесу, а потом и сам процес реконструкције националног у правцу европског идентитета кроз образовне реформе према стандардима Болоњског процеса. У том контексту се, у овом раду, указује и на заступљеност релевантних садржаја о националном и европском идентитету у студијским програмима учитељских факултета у Београду и Загребу, који су реформисани према стандардима Болоњског процеса. Овим факултетима се придаје велики значај, јер они имају изузетно важну улогу у обликовању идентитета зато што образују учитеље и васпитаче који ће радити са младима на почетку њиховог организованог школовања. С друге стране, ови факултети веома битно утичу на профилисање и других учитељских факултета у Србији и Хрватској, па и шире у окружењу, јер они другима служе као узор, што све скупа указује на њихов велики утицај и одговорност за образовање учитеља и васпитача, а посредно и на свеукупно примарно образовање и васпитање.

СОЦИЈАЛНО-ЕКОНОМСКЕ И ПОЛИТИЧКЕ ОСНОВЕ БОЛОЊСКОГ ПРОЦЕСА

Болоњски процес има изузетну важност у ширем контексту европских интеграција, не само у погледу високог образовања, већ уопште и са социјално-културног, политичког и економског становишта, како на глобалном нивоу, тако и на нивоу појединачних националних држава. Болоњским процесом се мења парадигма универзитета, која је задње значајне и темељне промене имала почетком XIX века са Хумболтовим концептом, који се често означава и као модел елитног универзитета.⁹⁾ То је у суштини удаљавање од класичне европске академске културе која је у Евро-

8) Кравченко Альберт Иванович: *Културологија*, Академический Проект, Москва, 2002, стр. 101.

9) "Један од дубљих узрока промена о којима је овде реч јесте напуштање модела Хумболтовог универзитета у читавој Европи, на коме је заснован и наш универзитетски систем (...) Њега су у другој половини XX века довела два развојна процеса: *глобализација и технолошки развој*, прогресивно слабљење улоге националне државе и истовремени све бржи темпо развоја нових технологија које мењају начин на који живимо, општиме, производимо и учимо" (*Evropski univerzitet 2010?* /Priredili: Srbijanka Turlajić, Staša Babić i Zoran Milutinović/, Alternativna akademska mreža, Beograd, 2001, str. 7).

пи, кроз различите манифестне форме, присутна дуже од два века. Заговорници Болоњског процеса истичу нужност промена и указују на неопходност директног укључивања универзитета у ширу друштвено-економску структуру и његово активно ангажовање у решавању друштвених проблема, односно стављања у службу општег друштвено-економског развоја. Овде се јасно види, иако се изричито не истиче, да се актуелна реформа универзитета прилагођава захтевима савремене тржишне економије и да се на елементарном нивоу разумевања може запазити да је ова реформа у супротности са темељним принципима функционисања универзитета, особито са принципом његове аутономије. Јер та аутономност није означавала само политичку аутономију, колико год је то било декларативно, већ пре свега економску аутономију, независност од тржишно-економских односа и привредно-функционалних законитости друштвеног живота. Такав облик традиционалне аутономије универзитета био је могућ кроз минимално функционисање стабилне социјалне државе која је изграђивана у низу западноевропских држава након другог светског рата. Одумирањем социјалне државе и њена трансформација у административно бирократски агенс неолибералног капиталистичког тржишта и мултинационалних корпорација, као примарних субјеката тог истог тржишта по америчком моделу, а све у циљу одржања економске компететивности Европске уније са САД, Јапаном и све присутнијима Кином, Индијом и Русијом. Све то последично води трансформацији свих друштвених актера, па и универзитета. Тиме универзитет постаје тек један од субјеката корпоративног капитализма, његов активан члан у друштвеној структури организованој на начелима и нормама тржишних механизма. Таква улога универзитета битно утиче и на промене у карактеру универзитетског образовања и универзитетске институције, чинећи универзитет местом где се врши продукција контролисаног броја стручних кадрова јасно дефинисаног профила, зависно од потреба и захтева тржишта.

Образовање је мноштвом различитих веза и процеса условљено друштвеном средином у којој егзистира. Репорме образовања могу бити само делимичне уколико се уједно не врши реформа и других друштвених система са којима је образовање у непосредној вези, што се показало у готово свим досадашњим образовним реформама. С друге стране, образовање треба посматрати у ширем друштвеном контексту који прелази границе једне државе, јер је оно универзална цивилизацијска тековина. Зато реформе образовања треба да имају коресподентни однос и са другим образовним системима, као и са савременим научним достигнућима. У рефор-

ми високог образовања, према Болоњском процесу, често се указује да су поменути параметри занемарени. Ова реформа је униформна и јединствена за све у Европи, у њеном пројектовању и реализацији није се водило рачуна ни “о различитим академским културама”.¹⁰⁾ Нису се уважавале друштвено-економске, социјалне, идејно-политичке, етничке и уопште културне специфичности које одликују сваку од европских земаља, нити су се довољно сагледавали процеси и тенденције који су у њима изражени. Зато се у пракси показује да се у различитим земљама и регијама Европе неједнаким темпом и квалитетом остварују циљеви Болоњског процеса, као и да је различит домет остварених реформи.

У Болоњској декларацији зацртане су организационе и структурне промене у високом образовању, као и смернице развоја европског високог школства до 2010. године. Поред тога, постављен је општи заједнички циљ, а то је да се до 2010. године изгради отворен и конкурентан европски високошколски простор - “Европска зона високог образовања”.¹¹⁾ То би, према ауторима ове декларације, студентима и онима који су дипломирали на неком од европских универзитета омогућило слободно кретање, учествовање и запошљавање унутар тако успостављене, отворене европске универзитетске структуре. Таква, структура би уједно била занимљива и привлачна студентима и ван европског простора. У суштини, основни циљеви реформи високог образовања према Болоњској декларацији су: 1) успостављање система лако препознатљивих и упоредивих академских звања; 2) организовање студија у два круга школовања (студентском и дипломском), а касније је ово преформулисано, где се указује на три нивоа студирања (преддипломске, дипломске и последипломске студије); 3) увођење кредитног система (ECTS) приликом вредновања студентских обавеза; 4) подстицање мобилности студената, наставника и административног особља; 5) унапређење европског учествовања у осигуравању квалитета високог школства; и 6) унапређење европске димензије у високом школству.¹²⁾ Касније, *Берлинским коминикеом* из 2003. године, овим циљевима придодати су још и неки нови: а) активно учешће високошколских установа, наставника и студената у Болоњском процесу; б) учествовање студената у управљању, одређивању развојних смерница и унапређењу високог школства;

10) Paul Konrad Liessmann: *Teorija neobrazovanosti - Zablude društva znanja*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2008, str. 90.

11) *Bolonjska deklaracija*, <http://www.mpn.gov.rs/userfiles/dokumenti/visoko/Bolonjska.PDF>, 15. 04. 2011.

12) *Исто*.

в) промоција концепта *доживотног учења*; и г) стварање основних предуслова за изградњу *друштва знања*, а то су: *европски вишешколски простор* и *европски истраживачки простор*.¹³⁾

Из циљева и садржаја реформи високог образовања у Болоњском процесу, може се запазити да су филозофске основе ове реформе неолибералиберална филозофија друштвено-економског развоја и прагматизам. Неолиберализам се противи уплитању државе у економију, протекционизму, високим стопама пореза и сл. Од државе се тражи да буде “ограничена на уске функције заштите од насиља, крађе, преваре, непоштовања уговора и сличног”.¹⁴⁾ Ова економска доктрина изражава индивидуалистичку филозофију развоја у функцији мондијализације капитала, јер како пише Боурдиер “неолиберализам је утопија једне експлоатације без граница”.¹⁵⁾ С друге стране, прагматизам, као филозофско схватање, указује да практична корист и деловање представљају основни критеријум за процењивање да ли су сазнајни искази смислени и истинити (J. Dewey, Ch. Peirce, W. James). У прагматизму су идеје добре само ако имају вредност, а истинита је она идеја која је корисна. Према овим филозофским доктринама и на њима заснованој економској пракси, може се запазити да се друштво редукује на тржиште а човек своди на економску улогу, на *homoeconomikusa*, да се глорификује предузетничка иницијатива и да се профит ставља изнад човека. У суштини, ради се о подређивању свих људских и друштвених снага инструменталном уму и рационализацији, која се јавља уједно као облик модернизације и дехуманизације. Човек се редуцира на једнодимензионалну личност, на “монадизоване јединке затворене под седам печата у своје имагинарне светове”.¹⁶⁾ Неолиберална филозофија развоја изражава интересе мондијализованог капитала у виртуелном свету глобалне економије и монополарног светског поретка. У њему “образовање и знање се растају од васпитања и културе”,¹⁷⁾ што доприноси разарању културног идентитета малих народа, али уједно и универзалних вредности

13) *Берлински коминике*, <http://www.mp.gov.rs/userfiles/dokumenti/visoko/Final%20Draft%20of%20the%20Berlin%20Communiqu%C3%A9.doc>,

14) Robert Nozick: *Anarhija, država i utopija*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2003, str. 9.

15) Pierre Bourdier: *Signalna svetla, Prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1999, str. 107.

16) Milan Uzelac: *Priče iz bolonjske šume*, Visoka škola za obrazovanje vaspitača, Vršac; Studio Veris, Novi Sad, 2009, str. 10.

17) Ljubiša Mitrović: *Virus neoliberalizma i obrazovanje na platformi Bolonjske deklaracije*, <http://www.nspm.rs/kulturna-politika/virus-neoliberalizma-i-obrazovanje-na-platformi-bolonjske-deklaracije.html>, 14. 04. 2011.

културе у савременом свету. Ту се отвара и питање у којој мери се нарушава национални идентитет или се он реконструише у правцу тражења новог наднационалног, глобалног идентитета који се у овом случају види као европски идентитет.

НАЦИОНАЛНИ И ЕВРОПСКИ ИДЕНТИТЕТ У БОЛОЊСКОМ ПРОЦЕСУ

Национални идентитет је, као облик колективне самосвести, битан чинилац општег и хуманистичког васпитања и образовања. Он се ствара у процесу социјализације, најпре учењем матерњег језика и усвајањем културе, а потом се образовањем усвајају симболички и материјални елементи сопствене нације. Сва теоријска одређења националног идентитета сагласна су у томе да се овај идентитет успоставља конструкцијом и спознајом разлике, па је зато успостављање идентитета повезано с разграничењем према вани, које укључује самоспознају *странога* или *странца* - "национални идентитет не настаје као учинак сличности између људи из неке скупине, већ као последица њиховог заједничког разликовања у односу на људе из неке друге скупине".¹⁸⁾ Тај процес карактерише обликовање стереотипа према *другима*, у чијој се основи крију и бројне предрасуде. Истовремено, процес идентитеског разграничења јача унутрашњу солидарност, консензус и унутрашњи поредак друштвеног живота. У процесу обликовања националног идентитета инсистира се на развоју снажног позитивног емоционалног односа према *своме* и *својима*, а љубав према својој нацији сматра се битним својством човека. Интензивни процеси конструкције или реконструкције националног идентитета долазе до изражаја у време великих друштвених промена, особито у процесима стварања држава, као што је то било изражено у Европи током XIX и XX века, али особито крајем XX века приликом распада комунистичких федерација и стварања националних држава на њиховом тлу. Зато конструкција националног идентитета није циљ сам по себи, "није сам идентитет, већ средство за стварање државе".¹⁹⁾

Почетком XXI века у целом свету се догађају велике друштвене промене које су изражене у процесима глобализације и оне се одражавају у свим сегментима друштвеног живота. У Евро-

18) Slobodan Antonić: *Nacija u strujama prošlosti: Oglеди o održivosti demokratije u Srbiji*, Čigoja, Beograd, 2003, str. 151.

19) Mileva Filipović: "Paradigma za konstrukciju nacionalnih identiteta", *Sociologija*, Beograd, br. 4/2001, str. 310.

пи, поред тога, долази и до великих друштвено-економских и политичких интеграција оличених у Европској унији, где готово све државе које нису чланице ове уније настоје да то буду што пре. И ове процесе прати реконструкција националног идентитета, где се кроз различите активности, форме и садржаје политичке социјализације тражи и утврђује европски идентитет. У том контексту се говори и о настанку *меганација* ‘које се све више подударају са цивилизацијама. Такве меганације су: Европљанин, Американац, Кинез и слично’.²⁰⁾

Неки пољски аутори (Delanty G. 1999; и Golka M. 1999.) указују да је процес обликовања европског идентитета започео још у XV веку истовремено са великим географским открићима и колонијалистичком експанзијом када су Европљани постали свесни да нису једини становници Земље.²¹⁾ Тиме је осећај европског идентитета дошао до изражаја на исти начин као и код успостављања националног идентитета које је повезано с разграничењем према вани и самоспознајом *странога* или *странца*. Нови европски идентитет који се успоставља у актуелним процесима евроинтеграција формира се на глобалном нивоу и њега представља Европска унија. Међутим, овде долази до проблема двоструке природе који се тиче најпре идентификације садржаја европског идентитета, а потом и препознавања нових идентитета народа који су у Европској унији или настоје њој приступити. Развој европског идентитета није могућ без великих промена у националној свести Европљана, као и без одрицања неких садржаја који су кључно обележје националног идентитета. Многи чиниоци националног идентитета, у актуелним процесима евроинтеграција, се већ уграђују у структуру европског идентитета, док ће за неке то бити врло тешко или никако - ‘чак и данас се може предвидјети које ће сфере друштвеног живота бити обухваћене европским идентитетом, а које то никад неће бити’.²²⁾

У првој групи интегришућих чинилаца су они који не захтевају директно одрицање од националног идентитета, тако да без великог напора, готово сами по себи све више врше обједињавање европског простора. Ти чиниоци су садржани у: 1) неолибералној концепцији друштвено-економског развоја и изражени су кроз слободно кретање људи, роба и услуга, неометано обављање инве-

20) Ненад Сузић: ‘Форма и суштина Болоњског процеса’, *Дидактички путокази: часопис за наставну теорију и праксу*, Бања Лука, 50/2009, стр. 15.

21) Према: Jan Such: ‘Nacionalni identitet naspram europskog identiteta’, *Politička misao*, Zagreb, 4/2000, стр. 87.

22) Jan Such: *Isto*, стр. 85.

стиционих активности и услуга, заједничко тржиште и заједничку монету; 2) интензивном научно-технолошком развоју, где све више долазе до изражаја дигитална економија, глобалне електронске мреже и масовне комуникације; 4) политичкој култури, израженој у либералној демократији и јачању грађанског друштва;²³⁾ и 5) масовној култури, која потиरे разлике између елитне и народне културе, изграђује нове системе вредности и подстиче сарадњу између различитих националних култура.

У другој групи чинилаца који утичу на формирање европског идентитета, могли би се условно сврстати они чиниоци који захтевају извесно одрицање од националног идентитета и односе се, пре свега, на преузимање неких значајних функција националне државе и њено слабљење. У питању је најпре суверенитет националне државе, јер држава мора битан део своје аутономне власти, особито законодавне и извршне, да уступи Европској унији и да се потом покорава њеној политици и различитим регулативама, као и да учествује у изградњи заједничких институција. Губитак суверености националне државе је прилично тешко прихватљив за многе европске народе, особито за балканске, који имају традицију вишедеценијског неговања националног идентитета и борбе за стварање и очување националне државе. Истовремено, урушавање националне државе, у циљу јачања европског идентитета, врши се изнутра, подстицањем регионализације, чиме региони преузимају значајан део централне власти и функционално се повезују са сличним целинама из других држава, тако да региони и њихове асоцијације чине значајне политичке и економске полуге Европске уније. У том циљу, све се више развија *национализам региона*, где се траже специфичности одређених регија и глорификује њихов културни идентитет.²⁴⁾ Ове процесе преображаја националног идентитета у европски идентитет прати и промена националне идеологије, која уместо истицања вредности националне државе, истиче вредности евроинтеграција и Европске уније, тако да национална држава није више “највећа вредност и врховни арбитар”.²⁵⁾

23) “Либерална демократија представља довољно широк правно-институционални оквир који омогућава да се, путем комбинације одређених концептуалних приступа и различитих демократских модела помире, наизглед, непомирљиве, различите вредносне оријентације и остваре различите потребе и интереси људи” (Александра Мировић: “Национални идентитет, национализам и либерална демократија”, *Српска политичка мисао*, Београд, 3/2008, стр. 202)

24) Видети: Branimir Stojković: *Evropski kulturni identitet*, JP Službeni glasnik, Beograd 2008, str. 143-167.

25) Драган Суботић: “Два обрасца националног и државног идентитета - традиционални, органски и модерни либерални у политичкој култури Србије”, *Политичка ревија*, Београд, 1/2002, стр. 22.

У трећој групи релевантних чинилаца европског и националног идентитета могу се уврстити неке сфере друштвеног живота које не могу бити у догледно време обухваћене европским идентитетом. То се пре свега односи на: језик, религиозну разноликост, културно наслеђе, националне симболе, обичаје, митове и многе друге елементе традиционалне културе. Овде треба имати у виду и многе отпоре процесу изградње европског идентитета и европским интеграцијама. Зато су сасвим у праву они аутори који указују да “нација, национализам или национални идентитет, без обзира како су дефинисани и шта се конкретно под њима подразумева, нису превазиђени феномени”.²⁶⁾

У суштини и реформа високог образовања у Болоњском процесу је функцији евроинтеграција и конструкције европског идентитета. Дакле, национални идентитет није више примарно у служби стварања националне државе, већ у потрази за европским идентитетом. Зато се национални идентитет у Болоњском процесу може дијалектички посматрати: с једне стране као редуцирање националних особености на очување елементарних етничких обележја; и с друге, као тежња за европским идентитетом.

У *Болоњској декларацији* је указано да ће се у реформи образовања поштовати “различитост култура, језика, националних образовних система и аутономије универзитета”.²⁷⁾ Касније, у пратећим документима Декларације и у процесима реформе, ово начело није дошло до изражаја, јер се оно свело на етничка обележја о којима треба да брине свака нација понаособ колико јој је то у интересу и у мери у којој се не угрожава процес стварања европског идентитета. Приоритет је дат уједначавању националних образовних система који ће бити у функцији неолибералне стратегије друштвеног развоја, глобалних друштвених процеса и евроинтеграција. Зато је Болоњски процес кренуо централизовано из политичких структура, униформно, кампањски и обавезујући за све, при чему нису уважене културне и језичке специфичности појединих држава и њихових образовних система.

С друге стране, није уважена ни специфичност наставно - научних и уметничких дисциплина, јер је цео процес реформи заснован на претпоставци да се на исти начин може реформисати целокупна настава - настава медицине, електротехнике, књижевности, примењених уметности и тд. Све је подвргнуто квантифи-

26) Јасна Милошевић Ђорђевић: *Човек о нацији - схватање националног идентитета у Србији*, Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 7.

27) *Болоњска декларација*, <http://www.mpn.gov.rs/userfiles/dokumenti/visoko/Bolonjska.PDF>, 15. 04. 2011.

кацији. Држећи се норматива и прорачуна о оптерећењу, студенти више не би могли да читају уџбеник из анатомије, *Илијад* или *Рат и мир*. За Болоњу је страница страница, без обзира шта се чита. А како квантификовати високошколске образовне установе које се баве уметничким стваралачким процесом (музиком, позориштем, ликовним уметностима и тд)? Све то има погубне последице, особито за друштвено-хуманистичке науке и целокупно стваралаштво.²⁸⁾ Само су неке државе (Велика Британија, Немачка, Русија) успеле да издвоје поједине универзитете из овог процеса и то углавном оне најпрестижније који су од изузетног националног интереса. Ту се није могло потпуно одступити од Јасперсовог начела “Универзитет је израз народа”.²⁹⁾ Универзитет, без обзира на његову власничку структуру, припада неком народу, али уједно тежи да обухвати и оно што је наднационално, тежи истини и да служи човечанству, јер је духовно биће универзитета *humanitas*. Универзитет, по својој природи и хуманистичкој мисији, није сводив на политичко али је у Болоњском процесу сведен на један од друштвено-политичких чинилаца неолибералне економије. Он је, као и целокупно образовање инструментализован и уподобљен неолибералној стратегији развоја у свету, процесима глобализације и евроинтеграцијских процеса. Тиме је доведена у питање васпитно-образовна и хуманистичка мисија универзитета.

У разматрањима садржаја националног и европског идентитета у Болоњском процесу могу се уочити два основна поларизована гледишта, која се углавном своде на однос традиције и савремености. Према првом гледишту, које углавном истичу промотери Болоњског процеса и поједини интелектуалци техничке струке, изражавају се схватања да “загледаност у прошлост” представља препреку регионалним и глобалним интеграцијама, а позивање на традицију ће успорити “европеизацију”. Друго гледиште је супротно првом и њега заступају углавном интелектуалци друштвено-хуманистичке провинијенције. Ово гледиште указује да је традиција део духовног бића једног народа и да је треба вредновати и уважавати, а по потреби и превредновати. У том контексту, посматра се и питање националног идентитета које се може разумети и “као процес идентификације”.³⁰⁾ Путем традиције негује се културни идентитет и културна разноврсност. образовање и учење, поред осталог, треба да помогну људима да буду свесни својих

28) М. Узелац: *Исто*, стр. 19.

29) Karl Jaspers: *Ideja univerziteta*, Plato, Beograd 2003, str. 156.

30) Slobodan Bjelajac, Šime Pilić: “Odnos identiteta i želje za priključivanjem Hrvatske Europskoj Uniji studenata nastavnih studija u Splitu”, *Revija za sociologiju*, 1-2/2005, str. 37.

корена, јер како је говорио Доситеј Обрадовић: ‘‘Прво упознај оно што је у авлији, па онда оно што је у Англији’’.³¹⁾ На тај начин ће се допринети да људи нађу своје место у регионалним и глобалним процесима и омогућити им да упознају и уважавају и друге културе. Познавање других култура доприноси развоју свести о заједничким елементима у наслеђу човечанства. Ова дијалектика упознавања властитих корена и властитог наслеђа, као и наслеђа других, доприноси упознавању себе. То је пут и процес тражења заједничких вредности, што је основа за ‘‘интелектуалну и моралну солидарност човечанства’’.³²⁾

НАЦИОНАЛНИ И ЕВРОПСКИ САДРЖАЈИ У СТУДИЈСКИМ ПРОГРАМИМА УЧИТЕЉСКИХ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ И ЗАГРЕБУ

Учитељски факултети образују наставнике и васпитаче који ће радити са младима на почетку њиховог организованог школовања и који уједно, кроз процесе образовања и васпитања, стичу прва сазнања и усвајају ставове о свом друштвеном идентитету и вредностима којима се придаје значај у њиховом социјалном окружењу. Та сазнања и особито ставови о националном идентитету који се стекну у детињству углавном остају до краја живота у њиховом понашању и културном обрасцу. Каква ће сазнања млади о томе стећи и какве ставове усвојити у највећој мери зависи од њихових васпитача и учитеља. Зато васпитачи и учитељи треба да буду добро образовани за своју стручну и хуманистичку мисију што у највећој мери зависи од учитељских факултета. С друге стране, учитељски факултети у Београду и Загребу веома битно утичу на профилисање и других учитељских факултета у Србији и Хрватској, јер су у могућности да обезбеде најбољи наставни кадар и оптималне услове рада, њима се посвећује највише пажње и на њима студира највећи број студената. Зато они другима служе као узор, што све скупа указује на њихов велики утицај и одговорност за образовање учитеља и васпитача, а посредно и на свеукупно васпитање и примарно образовање.³³⁾

31) Према: Душан М. Савићевић: ‘‘Социо-филозофски основи Болоњске декларације’’, *Педагошка стварност*, Београд, бр. 7-8/2007, стр. 574.

32) Jacques Delors, et all: *Learning: The treasure within*, UNESCO Publishing, Paris, 1996, str. 50.

33) Учитељски факултети у Београду и Загребу су по својој организационој структури веома слични. И један и други имају акредитоване студијске програме према стандардима

Студијски програми ових факултета су разноврсни и са мноштво различитих модула и наставних предмета или колегија.³⁴⁾ Оно што на први поглед скреће пажњу јесте да Учитељски факултет у Загребу у целини има много више наставних предмета (*Табела 1.*) зато што има и већи број студијских програма и модула. То је нарочито изражено код изборних предмета (укупно их је 251), али се у наставу не укључују сви истовремено. Овако велики број наставних предмета иде у прилог тези која се често истиче у анализама Болоњског процеса, а то је да се цепањем научних области и њихово свођење на једносеместралне наставне предмете врши фрагментација научних целина и њихово поједностављивање, односно да се “јединство поучавања и истраживања надомјешта слиједом брзопотезних курсева (једносеместрални колегији)”³⁵⁾ Све то у крајњем исходу пружа само површна знања.

Ови наставни предмети учитељских факултета у Београду и Загребу, представљени овако кроз одређене области, изражавају карактер учитељског студија, који је у суштини мултидисциплинарне природе, али обухвата и мноштво различитих вештина које су потребне савременим учитељима и васпитачима. Пажљивијом анализом наслова и садржаја наставних предмета ових факултета дошло би се до веома занимљивих запажања. Међутим, овом приликом, пажња се усмерава на заступљеност релевантних садржаја о националном и европском идентитету. Такви садржаји се могу запазити најпре у наставним предметима који се баве српским или хрватским језиком и страним језицима; а потом у друштвено-хуманистичким наукама и у уметничким наставним предметима. Они су у српском или хрватском језику презентирани у контексту изучавања различитих аспеката језичке културе и националне књижевности. Међутим, занимљиво је да је у Београду група наставних предмета који се баве српским језиком и књижевношћу заступљена са 7,44 одсто, док је у Загребу оних који се баве хрватским језиком заступљена са 11,13 одсто. И у једном и у другом случају намеће се питање да ли је то довољно за васпитаче и учитеље који треба први да уче децу правилно њиховим матерњим језиком и да их упућују на културне и националне вредности које су створене на том језику. Тим пре што се код многих аутора језик

Болоњског процеса на сва три нивоа студија. Затим, оба факултета имају наставна одељења ван свог седишта: Београд у Новом Пазару и Вршцу; Загреб у Петрињи и Чаковцу.

34) <http://www.uf.bg.ac.rs/uf.bg.ac.rs/dld/akreditacije/default.htm>, 21. 04. 2011. <http://www.ufzg.hr/studiji/> 21. 04. 2011.

35) Lino Veljak: Štancovanje radne snage, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=900391>, 5.03.2011.

означава као један од најзначајнијих чинилаца националног идентитета (Benedikt 1998, Steinberg 1989, Hannerс 1976/1996, Guillorел Н. et. Р. Michels 1997).

Табела 1. Структура наставних предмета

	УЧИТЕЉСКИ ФАКУЛТЕТ У БЕОГРАДУ	УЧИТЕЉСКИ ФАКУЛТЕТ У ЗАГРЕБУ
ГРУПАЦИЈЕ НАСТАВНИХ ПРЕДМЕТА	Број / Процент	Број / Процент
СРПСКИ ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ	23 / 7,44	
ХРВАТСКИ ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ		72 / 11,13
ДРУШТВЕНО- ХУМАНИСТИЧКЕ НАУКЕ	132 / 42,72	196 / 30,29
ПРИРОДНО-МАТЕМАТИЧКЕ НАУКЕ	43 / 13,92	78 / 12,05
УМЕТНИЧКИ ПРЕДМЕТИ/КОЛЕГИЈИ	38 / 12,30	120 / 18,55
ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ ПРЕДМЕТИ/КОЛЕГИЈИ	18 / 5,83	15 / 2,32
СТРАНИ ЈЕЗИЦИ	40 / 12,94	120 / 18,55
ОСТАЛО	15 / 4,85	46 / 7,11
УКУПНО	309 / 100	647 / 100

Група наставних предмета који се баве страним језицима веома је заступљена на оба учитељска факултета. У Београду са 12,94 одсто, а у Загребу са 18,55. Поред страних језика и књижевности, овде су веома изражени наставни предмети који се баве различитим аспектима културе, историје и политике, као и специфичностима одређених европских народа. Ту је веома изражена тежња ка упознавању ових народа и њиховом разумевању, где се интенционално може закључити да се ради о доприносу ових курикулума изградњи европског идентитета.

У области друштвено-хуманистичких наука у Београду и у Загребу доминирају различите педагошке и психолошке научне дисциплине, што је сасвим разумљиво, јер су оне основа стручног образовања васпитача и учитеља. Затим, у овој области могла би се издвојити једна група различитих наставних предмета који се, према својим садржајима и вредностима на које се указује,

могу сврстати у корпус политичког образовања.³⁶⁾ Они су свакако релевантни и за питање социјалног идентитета, али се већ из њиховог наслова и особито садржаја може запазити да је овде реч првенствено о европском идентитету коме се тежи. Тај идентитет се конструише у функцији евроинтеграција, што је у суштини и циљ реформе високог образовања у Болоњском процесу. Уједно ови наставни предмети изражавају карактер политичког образовања које се нуди студентима учитељских факултета, а то образовање није вредносно неутрално. Оно је израз одређеног концепта политичке културе који је “недвосмислено у сагласју са идеолошким концептом власти у држави и политичким утицајима које трпи државна власт”.³⁷⁾

Уметнички наставни предмети у Београду су заступљени 12,30 одсто а у Загребу 18,55. У овим предметима заступљени су садржаји различитих области уметности: музичке, ликовне, позоришне, народне уметности итд. У њиховом опусу чиниоци националног идентитета су присутни углавном фрагментарно, најчешће у музици и фолклору, кроз различите форме изражавања и то претежно они садржаји традиционалне културе која је особена за српски или хрватски народ. И ови садржаји су свакако коресподентни са пројектованим концептом националног, односно европског идентитета.

* * *

Национални и европски идентитет, као облици колективне самосвести и битни чиниоци општег и хуманистичког васпитања и образовања, у Болоњском процесу су садржани двоструко. Најпре као свођење националног идентитета на етничка обележја, уз уважавање и неговање различитости култура европских народа, а потом, кроз тежњу ка изградњи европског идентитета. Основ-

36) На Учитељском факултету у **Београду** то су: *Политичка култура, Увод у демократију, Конструктивно решевање конфликта, Српска национална култура у европском контексту, Савремени културно-историјски процеси, Савремена схватања друштвено-историјских процеса*. А у **Загребу**: *Хрватска повијест, Основе интеркултурне комуникације, Мултикултуралност и еуропски идентитети, Вишејезичност и језична политика у Еуропи, Одгој за људска права, Развој демократске културе, Међукултуралност у образовању, Уметнички одгој у мултикултурном окружењу, Традицијска завичајна култура, Друштво знања и људска права, Интеркултурно учење у настави страних језика*.

37) Јован Базић: “Дијалектика односа између политике и образовања”, *Зборник радова Учитељског факултета у Презрену - Лепосавићу*, Лепосавић 4/2010, стр. 48.

ни циљ реформе високог образовања у Европи, која се конвенционално означава као Болоњски процес, јесте уједначавање националних образовних система који ће бити у функцији неолибералне стратегије друштвеног развоја, глобалних друштвених процеса и евроинтеграција.

У разматрањима садржаја националног идентитета и хуманистичких вредности у Болоњском процесу изражена су два основна поларизована гледишта, која се углавном сведе на однос традиције и савремености. Према првом гледишту, које најчешће истичу промотери Болоњског процеса и интелектуалци техничке струке, национални идентитет и традиција се разумеју као статичне појаве и да се позивањем на ове вредности ствара препрека савременим интеграцијама, чиме се успорава улазак у Европску унију. Друго гледиште је супротно првом и њега заступају углавном интелектуалци друштвено-хуманистичке провинијенције. Оно указује да је традиција део духовног бића једног народа и да је треба уважавати и по потреби превредновати. Учествовањем у процесу европеизације морају се познавати властити корени и културно наслеђе. Путем традиције негује се културни идентитет и културна разноврсност. Образовање својом филозофијом и својим програмима треба да, поред осталог, помогне људима да упознају своју и друге културе што доприноси развоју свести о заједничким елементима у наслеђу човечанства.

Анализом студијских програма учитељских факултета у Београду и Загребу, који су реформисани по стандардима Болоњског процеса, релевантни садржаји о националном и европском идентитету у студијским програмима ових факултета могу се запазити у групама наставних предмета који се баве српским или хрватским језиком, страним језицима, друштвено-хуманистичким наукама и уметничким предметима. садржаји националног идентитета У српском или хрватском језику садржаји националног идентитета укључени су у контексту изучавања различитих аспеката језичке културе и националне књижевности. У Београду су ти наставни предмети заступљени са 7,44 одсто, а у Загребу са 11,13 одсто. И у једном и у другом случају намеће се питање да ли је то довољно за васпитаче и учитеље који треба први да уче децу правилно њиховим матерњим језиком и да их упућују на културне и националне вредности које су створене на том језику. С друге стране, група предмета који се баве страним језицима много је заступљенија на оба учитељска факултета. У Београду са 12,94 одсто, а у Загребу са 18,55. Поред изучавања страних језика, овде су веома изражени наставни предмети који се баве различитим аспектима културе и специфичностима одређених европских народа. Ту је веома изра-

жена тежња ка њиховом упознавању и разумевању, где се интенционално може закључити да се ради о доприносу ка изградњи европског идентитета. У друштвено-хуманистичким наукама могу се запазити садржаји који имају политички карактер, где се промовишу вредности неолибералне демократије и грађанског друштва, тако да су и ови наставни садржаји у функцији изградње нове политичке културе и европског идентитета. А у групи уметничких наставних предмета чиниоци националног идентитета су присутни углавном фрагментарно, најчешће у музици и фолклору, кроз различите форме изражавања и то претежно они садржаји традиционалне културе који су особени за српски или хрватски народ.

Дакле, на учитељским факултетима у Београду и Загребу, будућим васпитачима и учитељима, сугеришу се садржаји који дају примат европском идентитету у односу на национални, што је повезано са циљевима изградње и јачања европског идентитета, који је у функцији евроинтеграција и актуелних глобализацијских процеса. А то је и суштина реформи високог образовања у Болоњском процесу.

Jovan Bazic

NATIONAL AND EUROPEAN IDENTITY IN THE BOLOGNA PROCESS

Summary

The subject of this work is the consideration of the national and European identity as the form of the collective self-consciousness, and an important factor of the general and humanistic upbringing and education, in the reform of the high education according to the standards of the Bologna process. The initial step was the Bologna declaration, in which it was stated that the reform of the education will respect different cultures, languages and national educational systems. The national identity in the Bologna process is contained twofold. First, as downgraded exclusively on its ethnic characteristics, and then as an endeavor to build a European identity, which is in the function of the globalization processes and Euro integrations. In that context, and as a confirmation of this presumption, the representation of the relevant content about national identity in the reformed study programmes of the faculties of teacher education in Belgrade and Zagreb is being illustrated.

Key words: national identity, European identity, high education, Euro integration, Bologna process.

ЛИТЕРАТУРА

1. Студије, зборници и чланци

- Antonić Slobodan: *Nacija u strujama prošlosti: Ogledi o održivosti demokratije u Srbiji*, Čigoja, Beograd, 2003.
- Базић Јован: “Дијалектика односа између политике и образовања”, *Зборник радова Учитељског факултета у Презрену - Лепосавићу*, Лепосавић 4/2010.
- Базић Јован: “Структуралне промене и глобализацијски процеси у савременом друштву”, *Српска политичка мисао*, Београд, 3-4/2006.
- Benedikt Anderson: *Nacija: Zamišljena zajednica*, Plato, Beograd, 1998.
- Veljak Lino: *Štancovanje radne snage*, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=900391>, 5.03.2011.
- Delores Jacques, et all: *Learning: The tresasure within*, UNESCO Publishing, Paris, 1996.
- Evropski univerzitet 2010?* (Priredili: Srbijanka Turlajić, Staša Babić i Zoran Milutinović), Alternativna akademska mreža, Beograd, 2001.
- Ernest Renan, *Qu'est-ce qu'une Nation? : et autres écrits politiques*, Imprimerie nationale, Paris, 1996.
- Filipović Mileva: “Paradigma za konstrukciju nacionalnih identiteta”, *Sociologija*, 4/2001.
- Guilloreil Hervé et. Michels Patrick: “Continuité territoriale, continuité nationale: l'exemple Yugoslave”, *Balkanologie*, Vol. I, No. 1 Juliet.
- Hannerc Ulf: “Some comments on the Antropology of Ethnicity in the United States” (1976) in Sollos, W: *Theories of Ethnicity*, University Press, New York 1996.
- Jaspers Karl: *Ideja univerziteta*, Plato, Beograd, 2003.
- Jenkins Richard: *Social Identity*, Routledge, London, 1996.
- Кравченко Альберт Иванович: *Культурология*, Академический Проект, Москва, 2002.
- Liessmann Konrad Paul: *Teorija neobrazovanosti - Zablude društva znanja*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2008.
- Милошевић Јасна: “Значај националног идентитета”, *Српска политичка мисао*, Београд, 1-4/2003.
- Милошевић Ђорђевић Јасна: *Човек о нацији: Схватање националног идентитета у Србији*, Институт за политичке студије, Београд, 2008.
- Мировић Александра: “Национални идентитет, национализам и либерална демократија”, *Српска политичка мисао*, Београд, 3/2008.
- Митровић Лјубиша: *Virus neoliberalizma i obrazovanje na platformi Bolonjske deklaracije*, <http://www.nspm.rs/kulturna-politika/virus-neoliberalizma-i-obrazovanje-na-platformi-bolonjske-deklaracije.html>, 14. 04. 2011.
- Нечаев Валерий Яковлевич: “Параметры глобализации и факторы Болонского процесса”, *Вестник Московского университета*, Сер. 18, Социология и политология. – Москва, 4/2004.
- Ниче Фридрих: *О будућности наших образовних установа*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића Сремски Карловци, Нови Сад, 1997.

- Nozick Robert: *Anarhija, država i utopija*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2003.
- Recognition in the Bologna Process: policy development and the road to good practice*, (Andrejs Rauhvargers and Sjur Bergan, eds.) Council of Europe Publishing, Strasbourg, 2006.
- Савићевић М. Душан: "Социо-филозофски основи Болоњске декларације", *Педагошка стварност*, 7-8/2007.
- Smit Antoni D: *Nacionalni identitet*, Biblioteka XX vek, Zemun; Čigoja štampa, Beograd, 1998.
- Steinberg Stephen: *The Ethnic Myth*, Beacon Press Books, Boston, 1989.
- Stojković Branimir: *Evropski kulturni identitet*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2008.
- Суботић Драган: "Два обрасца националног и државног идентитета - традиционални, органски и модерни либерални у политичкој култури Србије", *Политичка ревија*, Београд, 1/2002.
- Сузић Ненад: "Форма и суштина Болоњског процеса", *Дидактички путокази: часопис за наставну теорију и праксу*, Бања Лука, 50/2009.
- Such Jan: "Nacionalni identitet naspram evropskog identiteta", *Politička misao*, Zagreb, 4/2000.
- Uzelac Milan: *Priče iz bolonjske šume*, Visoka škola za obrazovanje vaspitača, Vršac; Studio Veris, Novi Sad, 2009.
- Castells Manuel: *Moć identiteta*, Golden marketing, Zagreb 2002.

2. Документа

- Акредитовани студијски програми*, Учитељски факултет, Универзитет у Београду, <http://www.uf.bg.ac.rs/uf.bg.ac.rs/dld/akreditacije/default.htm>,
- Берлински коминике*, <http://www.mp.gov.rs/userfiles/dokumenti/visoko/Final%20Draft%20of%20the%20Berlin%20Communiqu%C3%A9.doc>,
- Болоњска декларација, <http://www.mpn.gov.rs/userfiles/dokumenti/visoko/Bolonjska.PDF>
- Program poslijediplomskog doktorskog studija*, Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet, Zagreb, 2010., <http://www.ufzg.hr/wp-content/uploads/2010/11/PROGRAM-DOKTORSKOG-STUDIJA-2010.pdf>,
- Red predavanja, akademska godina 2010./2011.*, Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet, Zagreb, 2011., <http://www.ufzg.hr/wp-content/uploads/2010/08/Red-predavanja-2010-2011-4.pdf>,

Resume

National and European identity, as the form of the collective self-consciousness, and important factors of the general and humanistic upbringing and education, in the Bologna process are contained twofold. First as downgrading the national identity to the ethnic characteristics, while respecting and cherishing the differences between the cultures of the European nations, and then as the endeavor to build the European identity. The basic goal of the reform of the high education in Europe, conventionally marked as the Bologna process, is unifying the national educational systems and putting them in the function of the neoliberal

strategy of the social development, global social processes and Euro integrations.

In the consideration of the content of the national identity and humanistic values, the Bologna process expresses two basic polarized views, mostly reduced to the relation of the tradition and modernity. According to the first point of view, mostly highlighted by the promoters of the Bologna process and the intellectuals of the technical profession, the national identity and tradition are being understood as the static phenomenon, and the advert on those values represent the obstacle to the modern integrations, which slows down the membership in the European Union. The second point of view is contrary to the first, and mostly expressed by the intellectuals of the social-humanistic provenience. It emphasizes that the tradition is a part of the spiritual being of a nation, and it should be respected and, if deemed necessary, re-evaluated. The participation in the process of the Europeanization implies the knowledge of the own roots and cultural heritage. The tradition is being used to cherish the cultural identity and cultural diversity. The philosophy and the programmes of education ought to, among other things, help people to get to know their own and other cultures, which contribute to the development of the consciousness of common elements in the heritage of the mankind.

The analysis of the study programmes of the faculties of teacher education in Belgrade and Zagreb, reformed according to the standards of the Bologna process, one can identify the relevant contents of the national and European identity in the groups of the subjects dealing with the Serbian or Croatian language, foreign languages, social-humanistic and art sciences. In Serbian or Croatian language the content of the national identity is involved in the context of studying the different aspects of the language culture and national literature. Those subjects are represented by 7, 44% in Belgrade, and by 11, 13% in Zagreb. In either case it raises the question whether it is enough for the educators and teachers who are the first to teach children of the proper use of their mother tongue, and to direct them towards the cultural and national values produced in their language. On the other hand, a group of subjects dealing with foreign language is far more represented in both faculties for teacher education. The percentage in Belgrade is 12,94%, and in Zagreb 18,55%. Next to the learning of the foreign languages, the subjects dealing with the various aspects of the culture and specificities of certain European nations are also present. There is a very clear tendency towards the introduction and understanding of those facts, which allows the intentional conclusion that it represents the contribution to the building of the European identity. In social-humanistic sciences one

can notice the content of the political character, and the promotion of the values of neo-liberal democracy and civil society, so those subjects are also in the function of the building the new political culture and European identity. The facts of national identity are present in the group of art subjects mainly fragmented, and mostly in music and folklore, through different forms of expression, and mostly the content of traditional culture specific for the Serbian or Croatian people. Therefore, the future educators and teachers in the faculties of teacher education in Belgrade and Zagreb are being suggested the contents which enable the primacy of the European identity over the national one, which is related to the aims of building and strengthening the European identity. The European identity is in the function of the European integrations and the current processes of globalization. That is the essence of the reforms of the high education in the Bologna process.

* Овај рад је примљен 13. јула 2011. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 5. августа 2011. године.

Гордана Живковић
Институт за европске студије, Београд

БОРБА ЗА НОВИ СРПСКИ ИДЕНТИТЕТ*

Сажетак

У овом раду се разматра сложен, осетљив и недовољно истражен проблем односа транзиције и српског националног идентитета, операционализован кроз следећа питања: Треба ли наше интегрисање у европски културни и духовни простор да искључи нашу традицију, специфичне културне обрасце, владајућа верска начела живота? Или пак управо њих треба да унесе у заједничко европско културно и духовно наслеђе које ће се надаље развијати у једном специфичном виду? Јесу ли наслеђени обичаји, нарав народа, те начини њиховог вредновања у стању да угрозе промене чији је циљ обеснажење свега што чини сметњу европеизацији живота? Или су пак традиције способне да баш томе допринесу? Позивајући се на искуство развијених западноевропских земаља које показује да корените промене кроз које су пролазиле нису биле никакво разарање сопственог, али јесу биле његово осавремењавање, аутор заступа став да се овде традиција не преузима нити схвата као нешто што је једном заувек дато, но се она и изнова успоставља напорима нових генерација како би се очувао и оснажио њен животни значај. Истичући да би свако претварање традиције – као предаје делатне у одржавању и репродукцији *идентитета човека и народа* – у неделотворну и ништавну прошлост довело до трагичних последица на плану људске егзистенције, аутор упозорава да европеизација која то превиђа неће имати добре изгледе да утврди ни оно што је већ освојила. Скрећући пажњу да би могући учинци такве „европеизације“ умногоме подсећали на добро знане комунистичке идеолошке захвате на овим просторима, аутор одбацује као

* Овај рад је настао у оквиру пројекта Института за европске студије у Београду бр. 179014, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

незасноване и штетне ставове тзв алтернативних невладиних организација да су основни проблеми наших транзиционих лутања и тешкоћа оличени у српском национализму, цркви и традицији.

Кључне речи: транзиција, српски национални идентитет, црква, традиција, модернизација

Тврдећи како управо због владајуће пошлости српског национализма, те старе аждаје са хиљаду лица, Србија није могла остварити функционалну модерну државу, с обзиром да је државном питању (експанзији) увек давала приоритет на штету цивилних вредности, суверенитета грађана и партиципативне демократије, Хелсиншки одбор за људска права¹⁾ оштро инсистира на „стварању атмосфере за промовисање концепта људских права и посебно дефинисање политике укључивања мањина у политички, друштвени и економски живот на равноправним основама“.²⁾ Сходно томе, ови проверени хелсиншки борци за људска права „позивају“ свеколику јавност на прихватање *нових друштвених вредности*, укључујући и људска права на којима „србијанско друштво треба да почива“. Утолико је апсурдније, чак и „обичној“ народној свести лако препознатљиво а тешко објашњиво, њихово бестијално и противно сваком аутентичном смислу и значењу демократије и владавине људских права, обрушавање на српску интелигенцију, њено право на реч, професију, слободу мишљења... Наиме, полазећи од тога да је извор свих наших транзиционих лутања, неуспеха и проблема управо *српски национални идентитет* изнедрен у окриљу највећег дела културне и интелектуалне елите која има доминантну улогу у мобилисању српског национализма³⁾, закључује се без икаквог моралног проблема, да је неопходна промена српског националног идентитета могућа једино уклањањем српске културне и националне елите. При томе се нарочито скреће пажња на „националисте“ са универзитета, забрињавајући раст националистичких и радикалских идеја међу младима, недопустиво велики медијски простор који им се ставља на располагање,⁴⁾ те националистичку пропаганду која се спроводи на предавањима оваквих професора

1) Хелсиншки одбор за људска права у Србији припада тзв. алтернативним невладиним организацијама. Реч је, заправо, о оним невладиним организацијама које се у једној доста арбитрарној и субјективној класификацији означавају као промотери прогресивних, еманципаторских, демократизујућих и модернизујућих форми цивилног организовања, па дакле, и носиоци бриге за заједничко добро.

2) Види: *Србија 2007: Самоизолација – реалност и циљ*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд, 2008.

3) *Исто*, стр. 29.

4) *Исто*, стр. 74.

или путем испитне литературе или самим препуштањем факултетског простора на располагање ултрадесничарским организацијама⁵⁾. Као могући пут надилажења овако озбиљног проблема, предлаже се „цензура уџбеника који се покажу неадекватним у смислу писања историје из визуре оправдавања српских злочина, али не на начин њиховог одстрањивања, већ њиховом критиком; испитна литература на тај начин мора укључити и радове аутора из региона⁶⁾. Да овде више неће бити никаквог попуштања, сведочи и објављен списак „српских националистичких професора и научних посленика“ из окриља Београдског универзитета и института, како би се ваљда што ефикасније могла извршити њихова „лустрација“, односно одузети им се основно људско право – а то је право на рад и слободно мишљење.

Као један од „аргумената“ за напред изложену тврдњу, наводи се ексцентрична и сасвим уједностављена констатација која представља истински „теоријски новум“ – интелектуалну елиту у Србији данас чине углавном бивши *конвертити*.⁷⁾ А да би се уопште могло разумети о чему је овде заправо реч, „хелсиншки тим експерата“ упушта се у сложен „аналитички захват“ над историјским, али и актуелним „чињеницама“, нудећи нам следеће „детално појашњење“: О појму конверзије и њеним различитим облицима доста се расправљало у стручној литератури, тако да је као основни образац утврђено *напуштање комунистичког интернационализма (Г. Ж.)* чак и пре распада социјалистичког система, и скретање у различите верзије либерализма и конзервативног национализма. То скретање за собом повлачи неопходну ревизију прошлости, а за поједине интелектуалце конвертите то значи сатанизацију комунизма, тј. оног што су били. Ово је за њих битно, јер тиме правдају свој интелектуални обрт и своју садашњу делатност⁸⁾. При томе се „прецизира“ сам појам „конзервативног национализма“ – једну од његових најбитнијих одредница чини „антизападњаштво“, које је у суштини повезано са теоријом завере по којој је најпрепознатљивије.⁹⁾ Сходно томе, Запад се (и) перципира као „ароганција и бруталност бројних међународних представника „што прати „емотивна реторика“ типична за данашњи национализам у Србији (оп-

5) Исто.

6) Исто, стр. 75.

7) *Нове елите и национална идеологија, Србија 2007: Самоизолација – реалност и циљ, оп. cit.*

8) Исто.

9) Исто.

терећен осветничким или страдалничким митовима)¹⁰. “Истовремено, теорија завере служи и за негирање/ нивелисање кривице/ одговорности/неодговорности српског народа. С тим у вези каже се како „мит о мучеништву никад није био популарнији, јер и сада као и раније његов оквир чини делатност Српске православне цркве са подршком академских кругова“.¹¹ Најзад, упозорава се да је овакво „конзервативно органицистичко поимање друштва стално присутно код интелектуалне елите“. А оно се заправо своди (и) на „фиксираност идентитета, на његов природни карактер“, што фактички значи да је „национални идентитет нешто поприлично постојано и не може се тек тако мењати“.¹² Резултат такве политике, сматра се, представља „идеологија о угрожености нације која је постала основа правдања процеса појачаног националног освешћивања у ком се потискују, прећуткују или релативишу тамне стране властите прошлости“¹³. Јасно, оваква идеологија сагледава се и као веома важан елемент политичке борбе, јер „уколико смо заиста угрожени онда се наша пажња усмерава на оне који нас угрожавају („шиптари“, странци, домаћи издајници), док реформе постају секундарна ствар.“¹⁴ Исто тако, подсећа се да се „корени овакве матрице“ проналазе још у осамдесетим годинама прошлог века када је српска јавност, „обнављањем косовског мита, *коинцидирана за прелазак са интернационалног, социјалистичког система вредности на онај националистички и етнички* (Г. Ж.)“¹⁵ А у ствари, наглашава се, (српска) „елита је инсистирала на осећању угрожености од демократских промена које су долазиле из других република и нација. То је довело до враћања на националну, „славофилску“ струју која је увек била веома јака у српској политичкој култури. На новом – старом моделу подигнуте су две генерације које су се окренуле антизападњаштву, антиевропеизму, антитржишту и, изнад свега, одбијању концепта људских права, односно плурализма, толеранције и различитости“.¹⁶ Овакви „конвертовани интелектуалци“ препознају се пре свега „у бившој југословенској елити Српске академије наука и уметности (САНУ)“, чији допринос савременој историји представља „стратешки документ (Меморандум)

10) Исто.

11) Исто.

12) Исто.

13) Исто.

14) Исто.

15) Исто.

16) Исто.

који уобличава идеју великосрпског пројекта“, а „поражавајуће је то што је то наслеђе САНУ и дан данас актуелно и има своја значајна интелектуална упоришта“. ¹⁷⁾ Посебно интересантна и значајна, јесте тврдња – да национализам који се промовише данас има неколико општих места: у његова основна полазишта улази *критика марксистичког интернационализма, наглашавање угрожености властите нације, слабљење критичности према конзервативним утицајима и вредностима и занемаривање интересно-рационалне, друштвено-економске димензије друштвеног живота* (Г. Ж.). ¹⁸⁾

У том склопу, тежиште се ставља на наглашену критику Српске православне цркве – као конзервативне, ретроградне, анахроне, фундаменталистичке, шовинистичке, клерофашистичке, антиевропске, антидемократске, антицивилизацијске снаге, која има повлашћени положај у српском друштву; односи се дискриминаторски према малим верским заједницама, те тесно сарађује са српском државом у стварању „новог српског идентитета (Г. Ж.) у темељеног на православним идејама и вредностима, органском поимању друштва и десничарским идеологијама „крви и тла“. ¹⁹⁾ Истичући да су вредности које промовише ова црква - крајње архаичне, колективистичке, антизападњачке и ксенофобичне, док сам начин њиховог промовисања одликују изразита нетолерантност и агресивност; тврди се да је однос Српске православне цркве према ономе што долази из западног културно-цивилизацијског круга екстремно негативан, да се чак може говорити о наглашеном антизападњаштву, па тиме, дакле и одбацивању самих темеља мо-

17) Исто.

18) Треба напоменути да и иначе из окриља тзв. проевропске, ултрареформске и либералне интелигенције стижу алармантна упозорења да је у Србији на почетку 21. века на делу процес десекуларизације, који карактерише све интензивније приближивање цркве држави и клерикализација свеукупног друштва; што је проблематично не само са становишта општих стандарда модерног доба, већ и специфичних историјских услова типичних за посткомунистичко, транзиционо доба у коме живимо. Истине ради, међутим, треба рећи да је овакав закључак у озбиљном раскораку „са светом живота“ што потврђује чак и актуелна „теоријска истина“ у савременој социологији религије, у којој постоји евидентан спор баш око секуларизације који исходује конституисањем два радикално одвојена „табора“ социолога. Тако, рецимо, тзв. антисекуларисти оштро оповргавају теорију посветовљења, наговештавајући повратак светог („the return of the sacred“), те проглашавајући секуларизацију социјалним и научним митом. Док, чак многи „неутрални“ социолози у читавај овој причи сматрају да секуларистичка теза данас донекле губи под притиском „емпиријске слике“ о ревитализацији конвенционалне религиозности у појединим деловима човечанства, па и у нас, што је и нагнало неке социологе да започну прелаборацију секуларистичке идеје и закључе да подршка није дата тријумфалном сценарију секуларизације, према којем је опадање значаја религије нужна особина друштава која се модернизују и модерних друштава.

19) *Нове елите и национална идеологија, Србија 2007: Самоизолација – реалност и циљ, op. cit.*

дерног, демократског друштва и државе.²⁰⁾ А у том „антизападњаштву“ Српске православне цркве, сматра се, важно место заузима специфична концепција друштва и државе, у којој се „појединац утапа у друштво“ као у „органску целину“, одбацујући при томе у потпуности индивидуализам и плурализам с њим, укључујући ту и партијски плурализам.²¹⁾ Насупрот томе, вели се, усвајају се „принципи солидаризма и колективизма“ или „у српској варијанти тог солидаристичког учења“ прихвата се – саборност, нудећи се као „формула домаћинско православне Србије“²²⁾. Ова идеја саборности уклопљена је, тврди се надаље, у неку српску православну етику која као једну од главних одредница има тај „домаћински“ карактер. Очито је да се сасвим злонамерно или тек из пуког незнања овде говори о *саборности*, као нечему што је усмерено против слободе личности. Јер, личност управо у саборном (католичанском) преображају стиче евидентну снагу да изрази живот - свест целине, а у томе се и манифестује једно од битних својстава човека као друштвеног бића и бића заједнице.²³⁾ Овде се, дакле, мисли на *заједницу* која се заснива на заједничким осећањима својих чланова о дубокој узајамној припадности, а не подударности било каквих њихових интереса. Њена темељна карактеристика, отуда, и јесте *саборност* као суштински нови квалитет живота којим се *надилазе* све постојеће и могуће раздјељености и противстављености на свим друштвеним нивоима. По овоме судећи, саборни начин живота на неки начин надилази чак свако демократски организовано друштво, које одликује баш различитост и супротстављеност интереса његових чланова, чије штетне последице се покушавају ублажити и примирити прокламовањем једнакости свих људи на законском и процедуралном плану.

Стога се потпуно погрешно надаље изводи закључак, како се као велики проблем показује то што Српска православна црква

20) Види: *Између ауторитаризма и демократије: Србија, Црна Гора, Хрватска, књ. 2, Цивилно друштво и политичка култура*, уредник Драгица Вујадиновић, Београд: Цедет, 2004, пројекат иницирао Центар за демократску транзицију, ЦЕДЕМ из Подгорице и Центар за истраживање транзиције цивилног друштва из Загреба.

21) Види: Олга Поповић-Обрадовић, *исто*.

22) *Исто*.

23) Саборност (католичност) ни на који начин није усмерена против слободе личности, ни ти пак католичанска свест припада неком одређеном народу; исто тако, она није ни нека „општа свест“, али ни „удружена свест многих или *Bewusstsein überhaupt* немачких филозофа“. Наиме, до ње се не долази „елиминисањем живих личности, него преласком у преображење личних логоса“. То заправо значи да је католичност „стил или поредак или поставка личне свести, која се остварује кроз стваралачки развој, а не преко уништења личности. (Види: О. Георгије Флоровски, *Преображај личности*, у зборнику *Католичност (саборност) Цркве*, књига I, Београд, 1986.

– инсистирајући на Тројству: црква, нација, држава (дубоко укорењеном у историју и традицију) – у овом тренутку то тројство намеће као формулу културног и политичког идентитета Срба. Јер, вели се „ту се српска национална држава разуме као држава свих Срба, а српска нација као етно-конфесионална заједница“.²⁴⁾ А како је управо црква, повесно гледано, била окосница и константа српског националног идентитета, то је она и данас један од кључних чинилаца блокаде“ у коју је доведен српски народ, тиме „што је разапет између захтева модерног доба, с једне стране, и фикција митова, с друге“.²⁵⁾ Сматра се, зато, да без ослобађања од тих митова, фикција и предрасуда, уопште није могуће замислити да се српски народ коначно приближи било каквој могућности да оствари сопствени идентитет као „идентитет модерне нације“.²⁶⁾ А то неће бити нимало једноставно и лако, с обзиром да процес десекуларизације започет доласком Милошевића на власт, тек након 5. октобра 2000. године улази у фазу институционализације на свим нивоима живота државе и друштва; посебно оним који имају кључну улогу у обликовању националног идентитета и свеукупног културног модела друштва, са посебним утицајем на младе људе и на стварање њиховог будућег модела културног идентитета.²⁷⁾ Иако је сасвим тачно да је Српска православна била „окосница“ и „константа“ српског националног идентитета,²⁸⁾ остаје се без дужног одговора на пресудно питање: како је ова црква уопште могла осигурати провођење овакве своје традиционалне друштвене улоге кроз читаву српску повест? А такав одговор, гласи: она је могла бити на нивоу захтева времена, пре свега зато што је поседовала високоцивилизовано устројство, развијен доктринарни и теолошки систем; а поврх свега, зато што се изнутра оспособила за преношење и „уграђивање“ највиших европских и светских цивилизацијских и културних тековина у српско народно ткиво.²⁹⁾ Зато је веома проблематична тврдња да српски народ без одбацивања православног

24) Исто.

25) Исто.

26) Исто.

27) Исто.

28) У периодима српске повести у којима је долазило до губљења самосталности, пропасти државне организације, опасности од општедруштвене, психолошке и културне регресије, Српска црква је одиграла прворазредну улогу у националној интеграцији и очувању националне свести и идентитета. (Види: Гордана Живковић, „Европска унија и национални идентитет“, зборник *Србија у предворју Европске уније – искушења и могуће исходите*, Институт за европске студије, Београд, 2010).

29) Види: Гордана Живковић, „Црква и српска друштвена заједница“, *Национални интерес*, 3/2009, Институт за политичке студије, Београд, 2009.

дела свог идентитета, не може „реализовати“ свој модерни национални идентитет. Уосталом, то је и у директној супротности са „официјелним“ ставом данашње Европе да управо заштита духовног идентитета сваке земље и поштовање њених посебности представља један од приоритетних циљева политике Европске уније.³⁰⁾ Такође, вели се „како је „перманентна политичка и медијска кампања против Еуропе и Запада довела до масовног скептицизма према тзв. страним вредностима и глорификације тзв. аутохтоних српских, православних вредности. Управо преко таквих преовлађујућих слика из прошлости формирана је *нова идентитетска матрица* (Г. Ж.), према којој је српска нација историјски исправна: она никада није водила освајачке ратове, увек је била на исправној страни историје, задржала је историјску невиност. Таква самоперцепција обезбеђује априорну моралну и сваку другу неодговорност, јер, дајући ореол „историјске чистоте“, ослобађа не само у односу на прошлост, него и унапред, од „неисправности“.³¹⁾ Сходно томе, сматра се недопустивим суделовање цркве у процесу осмишљавања живота српског транзиционог друштва, држање веронауке у државним школама, враћање Богословског факултета у састав Београдског универзитета, присуство свештеника у Војсци, итд.³²⁾ Такође, излаже се оштрој критици Закон о црквама и верским заједницама (2006), с обзиром да се њиме „нарушава секуларност државе“ и „зауставља“ процес модернизације и европеизације Србије, враћајући је у предмодерно доба и одељујући је од развијеног западног света.³³⁾

Не можемо а да не приметимо, да овакви „проевропски“ и „космополитски“ захтеви умногоме личе на већ добро знане комунистичке идеолошке захвате на овим просторима – у име прокламованих руководећих принципа интернационализма и космо-

30) Види: Гордана Живковић, *Црква и криза политичке заједнице*, Центар за хришћанске студије, Београд, 2006.

31) Види: *Нове елите и национална идеологија*, ор. сит.

32) Види: Гордана Живковић, „Демократија и слобода“, *Српска политичка мисао*, 2/2010, Институт за политичке студије, Београд, 2010.

33) Закон о црквама и верским заједницама (27. април 2006) уклања дотадашњу штетну праксу идеолошког и политичког волунтаризма, која је омогућавала најгрубљу манипулацију и злоупотребу у домену црквено-државних односа, те успоставља много повољније услове за црквено мисионарење у друштву. Њиме се решава статус цркава и верских заједница, што је иначе преко потребно, с обзиром да у овој области није било никакве законске регулативе; а од свих могућих солуција, најгоре је управо стање безакоња. Тиме се, фактички, један преживели, социјалистички, ауторитарни, недемократски, и по много чему чак тоталитарни, „образач“ „регулисања“ црквено-државног живота коначно „отправио у историју“ (Види: Гордана Живковић, Друштвено-политички положај цркве, (Раскид с комунистичким дисконтинуитетом), Црква и криза политичке заједнице, ор. сит.

политизма одбацивани су олако и некритички српска традиција и богати изданци српске повести, док се идентификација с „безличном масом“ лажног универзализма постизала одрицањем од свега властитог – историје, културе, традиције, вере, корена и изворишта. Постајући, тако, „грађани света“ Срби су, уистину, губили свој конкретан људски лик! Јер, вишедеценијском апсолутистичком владавином агресивне атеистичке, „титоистичке“, партијско-државне идеологије дубоко су уздрмани сами темељи српског националног бића, идентитета и самосвести. Наиме, систематским и системским потискивањем и поништавањем православних садржаја из целине друштвеног живота било је прекривено заборавом све православно у српској историји, култури, моралу, стваралаштву, етици, друштвености и духовности. Започета је била, дакле, својеврсна духовна разградња менталитета, вере и културе у Срба. А на првом месту, агресивни атеизам нарушио је темељно начело живота српске друштвене заједнице – а то је саборност,³⁴⁾ која је нимало случајно и подвргнута „хелсиншкој“ оштрој критици и анатема. Из претходних исказа сасвим „логично“ произилази „закључни став“ о конкретним друштвеним вредностима које треба што пре уклонити из живота српског транзиционог друштва – а то су, пре свега, *национализам као синоним за фашизам* (Г. Ж.), који „дегенерише систем вредности и негира човека у свој његовој различитости; потом, религија и вера које „излазе из оквира приватности појединца и појединке“, постајући део државне политике. Како је могуће објаснити тврдокорну чињеницу да своје „основне непријатеље“ овакви поборници „модерног, европског идентитета“ у Срба³⁵⁾, баш као и некада у време Титове тоталитаристичке владавине, препознају управо у аутентичним европским цивилизацијским вредностима – нацији (пре свега и изнад свега: српској), цркви и традицији?³⁶⁾ Може се чак с правом рећи да овде сведочимо један прави тоталитарни говор – искључив, слеп и глув за мериторност чињеница, затворен у свој екстремно идеолошки свет, у снажном отпору према снази критичког мишљења. Јасно се сагледава, наиме, и то баш из хоризонта процеса европеизације Србије и њеног враћања из вишедеценијског титоистичког гета у окриље демократских земаља, да овакви ортодоксно идеолошки

34) Ово је резултирало упадљивим негативизмом који је испунио целину живота, манифестујући се и у данас тако очитој подељености, неслози, конфликтима, дезорганизацији и лакоумности.

35) У скоро свим друштвима која данас сачињавају Европску унију постоје бројни проблеми са идентитетом, који обелодањују дубоку кризу кроз коју пролази класичан национални идентитет и, нарочито, проблеме у вези са његовим тумачењем и реконструкцијом.

36) Гордана Живковић, Демократија и слобода, *op. cit.*

„проевропски ставови“ – ма колико се заогртали у хуманистичко и космополитско рухо – јесу само носталгичне жалопојке за оним што је овде током претходних деценија (пре осме седнице, наравно) „већ виђено“, а што се на попришту југословенске кризе обелоданило као утопијско, анахроно и сасвим безвредно.³⁷⁾

Но, чак и када би се овако проблематични искази прихватили као емпиријски и теоријски засновани, не може се никако негирати чињеница да секуларизација³⁸⁾ – као сложени друштвено-историјски процес којим религијско мишљење, пракса и установе губе друштвени значај, односно којим се друштво, култура и људи ослобађају религијског утицаја – не води „аутоматски“ и „по себи“ ка успостављању једног уистину модерног и демократског друштва. У прилог тога јасно сведочи (и) целокупно историјско искуство „реалсоцијалистичких друштава“ из којих и настојимо да се у процесу транзиције еманципујемо, конституишући праве темеље модерности и демократичности... Надаље, третирањем цркве као установе која може да делује искључиво у оквиру човекове „приватности“ хришћанство се прихвата тек формално, а уистину своди „на хришћанство без цркве као јавне заједнице“, што је бесмислица по себи која непосредно противречи истинској природи хришћанске цркве као саборне и есхатолошке заједнице. Не заборавимо да и сама Европа, данас – као коначни циљ наших политичких, државних и националних стремљења – у настојању да пронађе онај темељ који би суштински могао осигурати њено јединство, наглашено инсистира управо на цивилизацији као духовној димензији. Сходно томе, један од приоритетних циљева политике Европске уније и јесте баш заштита духовног идентитета сваке земље и поштовање њених посебности.³⁹⁾

Тако, рецимо, у оквиру дебате о вредностима које су уткане у процес европских интеграција, интензивирани почетком 2003. године, Папа Јован Павле II саопштава да Европа почива на заједничким хришћанским коренима који прожимају развој европског континента све до данас. Будући да идеје хришћанства јесу на одређени начин градиле Европу, Католичка црква је изричито захтевала од Конвента да у тексту првог устава ЕУ буде препознато заједничко хришћанско наслеђе Европе. Наиме, просечни Европљанин јесте хришћанин, што значи да се управо хришћан-

37) Исто.

38) Lat. saecularisation – посветовљење, претварање нечег црквеног у световно-мирско.

39) Прокламована начела ЕУ јесу – слобода, демократија, поштовање људских права, правна држава, поштовање основних права како су постављена у Европској конвенцији о заштити људских права и – поштовање националних идентитета држава чланица.

ске вредности могу сматрати битним саставним делом европског идентитета. Поред оваквог захтева, Папа је предложио да црквама буде признат друштвени статус и да се њихове активности - не сагледавају искључиво у смислу личних афинитета верника.⁴⁰⁾ То је и разумљиво, с обзиром на то да одговор на питање какав је доиста однос цркве и цивилног друштва зависи пре свега од њене позиције у друштву – уколико се црква и вера разумеју тек као човекова приватна сфера (дакле, она која нема стварног значаја за друштвени суживот грађана) – више него очито је да црква у том случају скоро да и нема ма каквих додирних тачака са цивилним друштвом. Међутим, европски црквени великодостојници препознају легитимно место и улогу цркве у данашњој Европи управо у подржавању цивилизацијског развоја и достигнутих стандарда моралности и хуманости, културе толеранције, демократске расправе и дијалога.⁴¹⁾ А такав став је, очито, у потпуној супротности са официјелним становиштем наше „роевропске“ и „прореформске“ политичке и цивилне „елите“! Зато се с правом може констатовати да је озбиљан проблем у знатном делу наше јавности, то што се и данас под одвојеношћу цркве и државе подразумева потпуно неподударање њихове делатности, те апсолутно одсуство заједничких послова. Јер, супротно модерном поимању концепта верске неутралности државе – реализованом, и то не у чистом виду, рецимо, у Француској – ми смо овде сведоци правих реликата еминентно комунистичког поимања религије као „опијума за народ“, коју би савсим требало изгнати из јавног живота! А то нема никакве везе са причом о Европи, демократизацији и модернизацији! То потврђује на неки начин добро знана чињеница да у „признатим“ демократским европским земљама влада систем државне цркве где се држава идентификује са већинском црквом (као што су то Енглеска, Грчка, поједине нордијске земље), али и све заступљенији „модел“ кооперативне одвојености уз беневоолентну сарадњу цркве и државе (Немачка, Аустрија, а све више Италија и Шпанија). Зато би се с правом могло устврдити како је овде заправо реч о социјалистичком „образцу“ одношења према цркви и верским заједницама, што представља озбиљан проблем у сваком друштву које доживљава себе као демократско и плуралистички организовано, а има и претензије да буде модерно и европско.

40) Види: Мр Владимир Павићевић, Европски идентитет и вјерске заједнице, Центар за истраживање религије, Београд, 2005.

41) Гордана Живковић, „Црква и српска друштвена заједница“, Национални интерес, 3/2009, *op. cit.*

Што се тиче позива на уклањање национализма „као синонима за фашизам“ из српског транзиционог друштва, а све зарад реализације „модерног српског идентитета“ у функцији европеизације и модернизације, ствари су још много једноставније. Наиме, нација нема „рок трајања“ и обично је стара неколико столећа. Значи, нације постоје више генерација и укључују и преминуле чланове, али и будуће генерације. Стога, припадници једне нације имају заједнички идентитет, а национални идентитет подразумева препознатљиве специфичности одређене групе, као и лични осећај припадности. Због тога, национални идентитет није нешто што се „преко ноћи“ може неким законским актом или политичком одлуком променити, а још мање „докинути“. Национални идентитет је настао током развоја народа, а касније и нације, односно током дугог повесног развоја заједница које су често боравиле на заједничкој територији, говориле истим језиком и твориле заједничку културу. Идентитети нација успостављени су насупрот идентитетима других, а одиграли су изузетно значајну улогу у повести настајућих нација. Позивајући се на А. Смита (A. Smith) и његово разматрање националних идентитета, вреди назначити следећа обележја националног идентитета – историјска територија/отаџбина; заједнички митови и историјска сећања; заједничка масовна, јавна култура; заједничка законска права и дужности свих припадника нације у оквиру заједничког правног система; заједничка економија, са територијалном мобилношћу припадника нације.⁴²⁾ Наравно, то никако не значи да је национални идентитет увек иста и непроменљива категорија, већ је његова природа „отворена“ и динамичка. С друге стране, не може се порећи да је у модерном свету (етно) национална група изузетно моћна друштвена категорија, а код великог броја људи се налази чак при самом врху скале социјалних категорија, па дакле и самоидентификације. У прилог томе говоре значајне чињенице, које показују да текући процеси глобализације воде – уместо ка „одумирању“ националног идентитета - у ствари, ка ојачавању националних фрустрација и напетости у самом идентитету. То на неки начин обелодањује и сама чињеница да устав ЕУ – који је свакако требало да помогне и развоју европског идентитета – све до данас није ратификован. Према томе, сва исхитрена и оптимистична очекивања да се европске нације могу данас олако и без проблема одрећи својих идентитета једноставно „падају у воду“! О томе би морали мало да размисле и „спусте лопту“ и наши анационални и „космополитски“ настројени борци за „хел-

42) Види: Сандра Раденовић, „Национални идентитет, етничитет, (критичка) култура сећања“, Филозофија и друштво, 3/2006, Институт за филозофију и друштвену теорију.

синшку Европу“, у којој се заправо човеку нуди сасвим извесна перспектива деперсонализације, денацификације, губљења личног и колективног идентитета, беспомоћности, страха, утапања свега личносног у сивило потпуно отуђеног и надређеног колективитета Европске уније. Тачније, Европа у коју нас позива Хелсиншки одбор за људска права у Србији све више подсећа на Веберову визију западне цивилизације као „гвозденог кавеза“ који гуши човека и његову слободу, нудећи му механизовану петрификацију и песимистички поглед на свет лишен сваког смисла и значења!

Gordana Zivkovic

THE STRUGGLE FOR NEW SERBIAN IDENTITY

Summary

This paper discusses the complex, sensitive and insufficiently investigated problem of the transition and the Serbian national identity, operationalized through the following questions: should our integration into the European cultural and spiritual space exclude our tradition, specific cultural patterns and the ruling religious principles? Or do we just need to bring them into the common European cultural and spiritual heritage that will continue to develop in a specific form? Are inherited customs, the nature of people and the way of making their evaluations in a position to threaten the changes aimed at making invalid everything that represent obstacle to the Europeanization of life? Or are the traditions quite capable to contribute it? Recalling the experience of developed Western countries shows that fundamental changes that they have been going through and it has not been any destruction of its own, but it was its modernization, the author maintains that tradition is not perceived as something given once and for all, but it has been establishing again and again by the efforts of new generations to preserve and strengthen its significance. Stressing that any transformation of the tradition as maintenance and reproduction of human identity into the ineffective past would led to tragic consequences in terms of human existence, the author warns that it overlooks that Europeanization would have no chance to determine not even this what is already won. Drawing attention to possible effects of such Europeanization in many ways resembled the well-known communist ideological interventions in these areas, the author dismisses as unjustified and harmful attitudes of the so-called alternative non-governmental organizations that the basic problems of our wanderings and hardships of transition reflected in Serbian nationalism are the church and tradition.

Keywords: transition, the Serbian national identity, church, tradition, modernization.

ЛИТЕРАТУРА

- Живковић, Гордана: *Црква и криза политичке заједнице*, Центар за хришћанске студије, Београд, 2006.
- Живковић, Гордана: *Друштвено-политички положај цркве (раскид с комунистичким дисконтинуитетом), Црква и криза политичке заједнице*, Центар за хришћанске студије, Београд, 2006.
- Живковић, Гордана: *Европска унија и национални идентитет, зборник Србија у предворју Европске уније - искушења и могуће исходиште*, Институт за европске студије, Београд, 2010.
- Живковић, Гордана: „Демократија и слобода“, *Српска политичка мисао*, 2/2010, Институт за политичке студије, Београд, 2010.
- Живковић, Гордана: „Црква и српска друштвена заједница“, *Национални интерес*, 3/2009, Институт за политичке студије, Београд, 2009.
- Између ауторитаризма и демократије: Србија, Црна Гора, Хрватска, књ. 2, Цивилно друштво и политичка култура*, уредник Драгица Вујадиновић, Београд, Цедет, 2004.
- Мр Владимир Павићевић, *Европски идентитет и вјерске заједнице*, Центар за истраживање религије, Београд, 2005.
- Нове елите и национална идеологија, Србија 2007: Самоизолација – реалност и циљ*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд, 2008.
- О. Георгије Флоровски, „Преображај личности“, зборник *Католичност (саборност) цркве*, књ. I, Београд, 1986.
- Раденковић, Сандра: „Национални идентитет, етницитет, (критичка) култура сећања“, *Филозофија и друштво*, 3/2006, Београд, 2006.
- Србија 2007: Самоизолација – реалност и циљ*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд, 2008.

* Овај рад је примљен 27. јула 2011. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 5. августа 2011. године.

Весна Трифуновић

Универзитет у Крагујевцу, Педагошки факултет у Јагодини

СРПСКО ДРУШТВО И ГЛОБАЛИЗАЦИЈА: ИЗМЕЂУ КУЛТУРНОГ И ПОЛИТИЧКОГ ИДЕНТИТЕТА *

Сажетак

Друштва у транзицији упућена су на тражење спољашње подршке за успостављање унутрашњег реда. Овим друштвима је потребно извесно време за развој нових сопствених политичких структура, а до тада она су упућена на тражење спољашње подршке зарад унутрашњег стабиловања. У перспективи новог светског поретка, као и у претходним епохама, ослањање на подршку других има своју цену коштања: од друштава која се ослањају на *друге* се, често, захтева да не поступају у складу са претпоставкама сопственог постојања. Полагањем превеликих нада у модел заједнице држава, попут Европске Уније, и деетатизацију привреде и простора, као процеса који ће довести до повезивања на глобалном нивоу, државе/друштва у транзицији су неопрезно изгубиле један део своје моћи, што може бити увод у процес њиховог распадања. Стварањем протектората и тзв. мандатских области, као последице деловања спољашњег фактора на територији држава/друштава у транзицији, долази до разграђивања стабилне државности, чији је израз и губљење културне самосвојности.

Осетљива линија везе између глобалног државног простора и његовог дела који има карактер мандатске области захтева свеобухватно осигурање, пре свега, снажну културну акцију која ће омогућити задржавање културног и верског идентитета етнич-

* Припремљено у оквиру пројекта Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије (179013), који се изводи на Универзитету у Нишу – Машински факултет, а финансира га Министарство просвете и науке Републике Србије.

ко-културних група на целокупној територији. Из угла Европске повеље о правима *културна права* су на овим територијама загарантована и утолико више изненађује иницијатива неких земаља чланица Европске уније (јун, 2011) да се српско културно наслеђе, реч је о средњовековним манастирима Српске православне цркве на Косову и Метохији, преотме из ризнице српског културног наслеђа и, посредовањем УНЕСКО прогласи за баштину културе којој не припада – тзв. косовске (албанске). Изненађује, истовремено, непостојање континуиране глобалне државне политике која би била усмерена на представљање и очување српског културног наслеђа сопственој и светској јавности – то би био снажан допринос успостављању унутрашњег реда у српском друштву.

Кључне речи: културни идентитет, верски идентитет, политички идентитет, културна права

Најновији покушај „одређивања“ културног идентитета Европе није уродио плодом: у преамбули нацрта Устава Европске уније нису наведени културни фактори који представљају посебност европског духа, већ су у тексту набројане политичке вредности (једнакост људи, слобода, предност разуму). Овакав исход показује да Европска унија није културни већ политички пројекат, за чију функционалност и опстанак је важно успостављање и прихватање система институционализованих правила и процедуралних прописа који ће обезбедити регулисан вид сарадње и припадности: гаранцију једнаких права и обавеза и учешће у доношењу политичких одлука које се тичу свих. Свест о заједничком и обавезујућем одлучивању и деловању појединаца и група у заједници у којој живе, представља политички идентитет. За утемељење и опстанак политичког идентитета, међутим, није неопходно да они који деле заједничку политичку судбину деле и заједничке вредности и оријентације (културне, религијске). Значај формирања политичког идентитета Европске уније потиснуо је потрагу за њеним културним идентитетом, остављајући отвореном могућност употребе културног идентитета, својих чланица и претендената на улазак у тзв. еврозону, у политичке сврхе.

Приступање нових кандидата Европској унији западне земље чланице проблематизују због постојања разлика у развоју културе Источне и Западне Европе. Постојање разлика (културних, верских, језичких) омогућава формирање дистанце између два дела Европе: оне се политизују и долази до њихове манипулације. Културна, верска, језичка наслеђа, која утичу на формирање колективних идентитета се доживљавају као опасност по политичку интеграцију Уније. Стога су земље „молиоци“ за улазак у Европску

Унију склоније од других да се одрекну сопствене културне традиције, управо због сумње чланица Уније које чине њено језгро, да носиоци дефинисаних социокултурних идентитета могу да прихвате политички идентитет ЕУ без отпора. Да ли ова бојазан, међутим, може да буде оправдање земљама Европске уније за њихову интервенцију у решавању идентитарних спорова међу балканским народима и за покушај прекрајања историје на балканском простору који баштини „моћну онтологију“? Како уопште разумети покушај западних земаља, које чине језгро ЕУ, на 35. заседању Комитета УНЕСКА, одржаном у јуну 2011. године у Паризу, који је тек после снажне српске дипломатске „борбе“ спречен, да се српско средњовековно православно наслеђе и то манастири и цркве Богородица Љевишка, Грачаница, Високи Дечани и Пећка патријаршија прогласе за средњовековно косовско наслеђе, тј. културно наслеђе тзв. косовске државе?

У разумевању оваквог нелегитимног настојања могуће је претпоставити да су актери, покретачи нелегитимне акције преименовања и присвајања туђег културног наслеђа, били подстакнути следећим идејним конструктима: (а) у савременом глобализованом свету тенденције ка кристализацији и очувању вишедимензионалног културног идентитета нису прихватљиве, јер не доприносе формирању чврстих наднационалних структура у којима се доносе одлуке и регулишу суверена права свих припадника политичке заједнице; (б) за легитимитет и ефикасност заједничког деловања унутар транснационалних асоцијација, инсистирање на јасним разликама у култури, истицање идентитарних посебности (заједничке вредности, предања, знање, пракса) и подела наслеђа на „наше“ и „туђе“ није корисно јер наглашавањем разлика, међу њиховим носиоцима, се успоставља дистанца (културна, етничка, политичка). Спремност за покретање иницијативе присвајања туђег културног наслеђа и прекрајања историје у оквиру једног геополитичког простора, показује да су за главне актере таквих догађаја, све акције усмерене на урушавање процеса памћења друштва (однос према колективним сећањима и њиховим тумачењима) очекивани и пожељан прилог процесу политичког уједињавања. То, само, показује да тзв. европска глобализација, зарад оснаживања права и моћи политичког грађанства, лако жртвује културне идентитете припадника оних социокултурних миљеа у различитим друштвима, за које сматра да се темеље на вредностима које нису подударне са врховним вредностима западних земаља.

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА, ЗЕМЉЕ У ТРАНЗИЦИЈИ И ПОЛИТИЧКИ ИДЕНТИТЕТ

Научно-технолошка револуција, кретање нових производних снага и развијена подела рада довеле су до високе међузависности у свету и тзв. појаве умреженог друштва. Стварање светског глобалног система, међутим, није довело до уједначавања расподеле друштвене моћи: свет је и даље хијерархијски структуриран, постоје изражене социјалнокласне и регионалне поделе – расте моћ земаља светског центра а слабе друштва светске периферије. Дошло је до бројних геополитичких и геоекономских прегруписавања и интеграција, које се боре за лидерство у технологијама, контроли енергената, економији, а подручје културе користе за обезбеђивање сопственог доминантног утицаја у глобалним размерама. Европска унија, као макроекономска и макрополитичка регионална интеграција, настоји да оствари својеврсну реколонијацију простора југоисточне Европе (или Западног Балкана) „периферизацијом његове економије, друштва и културе“¹⁾. Деструкција економије, аномија друштва и урушавање интегритета локалних култура, културне традиције и идентитета пратећи су декор процеса производње зависних друштава периферног капитализма, којима припадају и друштва у транзицији. Балканске друштва у транзицији, укључујући и српско, показују спремност да учествују у модернизацијским и евроинтеграцијским процесима, али, истовремено, нека од њих немају јасно дефинисану културну политику, већ је она у функцији развоја културе зависности у којој је прекрајање историје уобичајена појава. У српском друштву усвојено је начело, наметнуто, да културни идентитет, иако, можда, представља „душу“ народа, у политику уноси насиље и стога је мање-више непожељан.

Придруживање Европској унији представља прворазредан политички циљ земаља Западног Балкана, чија реализација може да отвори проблем очувања политичког идентитета Уније. На питање *ко уопште може да буде нова чланица ЕУ?* немогуће је одговорити а да се не започне прича о идентитету Европе. Као и свуда, тако и у Европи, прича о идентитету је врло осетљива. Трагање за истим је довело до састављања *Повеље о европском идентитету* (1995). Ова повеља, међутим, „својим политичким паролама о *слободи, миру, људском достојанству, равноправности и социјалној правди...*“ које спадају у основне политичке вредности, али не из-

1) Љ. Митровић, „Транзиција без социјалне одговорности и производња зависних друштава периферног капитализма“, Транзиција у периферни капитализам: огледи из социологије глобалних и регионалних промена, Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 152.

ражавају ни културну ни политичку посебност по којој би Европа данас била јединствена у свету²⁾, не садржи елементе идентитета који би могли да развију „осећање отаџбинске припадности“ у оквиру ЕУ. *Хришћанство* и *просветитељство*, као стварне величине европске културе, нису добиле прилику да буду препознате као културна особеност Европе. Европска унија се суочава са немогућношћу конституисања јединственог културног идентитета, предност се међу државама чланицама даје националним идентитетима и националним културама, а као основа заједнице се сматрају чисто политичке вредности *једнакост људи, слобода и предност разума*.

Приступање Србије, као мале земље, европским интеграцијама је оптерећено балканским усудом : мали смо и сами смо. Таква позиција је управо она коју И. Секулић описује у есеју *Балкан*: „Злата немамо, велике индустрије за конкуренцију немамо; мистицизма и опсене величине немамо. Остаје нам концентрација духа и памети, и дисциплина морала. Стара наша косовска метафизика. Имамо да се усредсредимо у бићу, језику, моралу и Богу. Јер то су ствари са којима се остаје после ратова, победа и пораза.”³⁾ Изгледа да историјско искуство балканских народа, оптерећено сукобима и ратовима, не подстиче пројекат стварања балканских интеграција, већ сваку поједину земљу усмерава првенствено ка другим регионалним интеграцијама и чини их пријемчивим за прихватање глобалистичке понуде тзв. западног друштва.

Српско друштво је показало намеру да се придружи европским друштвима, али сам процес придруживања је условљен низом захтева за прилагођавање постојеће друштвене организације европским стандардима што претпоставља постојање капацитета за остваривање промена. У претходних сто година српско друштво је исказало велики потенцијал за преображаје, прешавши дуг пут од традиционалног аграрног друштва, преко стварања младог грађанског друштва, затим конституисања, у почетку ортодоксног, а касније меканог и аутентичног самоуправног социјализма, до преузимања власти од тзв. снага демократског блока 2000. године, који су земљу увели у транзицију, са озбиљним знацима приближавања моделу неолибералног капитализма. Сваки од набројаних прелаза изискивао је промену пратећег декора: мењане су вредности, идеологија, колективно сећање, језик, иконографије, а српско друштво је опстало захваљујући логици наизменичног смењивања

2) Т. Мајер, *Идентитет Европе: јединствена душа Европске уније?*, Службени гласник, Београд, 2009, стр. 14.

3) И. Секулић, *Балкан*, Алеф, Београд, 2003, стр. 55.

процеса *наметања, прихватања и одбацивања* системских оријентира. Свака нова генерација је у протеклом веку била приморана да почиње из почетка, или готово из почетка, одричући се најближе традиције, уз сталну опасност да надолazeћи дисконтинуитети у друштвеном развоју не потисну у потпуности конституишуће елементе културног идентитета. Потискиване су истините представе о старијој прошлости, међу њима и о православљу: дуготрајно системско минимизирање улоге православља у националној и културној историји довело је до несхватања његовог значаја за конституисање културног идентитета Срба.

Тако се у протеклој деценији догодило да су Срби, у процепу између бледих представа о прошлости и магловитој слици преображаја у будућности, духовно непостојани, излазак из тешке садашњице разумели као манихејски избор између српске националне ренесансе и изласка на европску наднационалну сцену. Нико, изгледа, није размишљао о њиховој синтези. На српској друштвеној сцени тај манихејски избор, делимично, одсликава митско оживљавање Косовског завета на његову 600. годишњицу и милионско окупљање народносно пробужених Срба у славу овог догађаја, да би у наредних десетак година тај мит био занемарен и потиснут дешавањима, која су обележила крај постојања Југославије, и на крају, изгубљен. Символика Косовског завета у поређењу са симболиком Повеље о европском идентитету, као заставе глобализованог друштва, делује архаично, ирационално, а неподржана од стране великих друштвених институција и непотребно. Крај протекле деценије овечан великим српским поразом (политичким, економским, војним) завршио се стављањем Србије под својеврсни политички патронат, а један њен део и под војну управу (Косово и Метохија), показујући јасно да, ако се из историје не извуку поуке, она се стално понавља: ни историја, ни свет не воле поражене. Такви се налазе у немилости, а она се данас назива транзиција и тражи одговор на питање *да ли сте спремни за преображаје?*

Историјско искуство земаља Западне Европе прожето сталним сукобима, било је подстрек европским нацијама да се укључе у више облике економских, политичких и културних интеграција, развијајући форму грађанске политичке заједнице у чијем центру су грађанска права и слободе. Историјско искуство земаља на балканским просторима је другачије: балканске нације се и данас развијају као етничке заједнице. Њихови државни ентитети се, данас, распадају - споља услед „деловања транснационалних компанија на фону процеса глобализације, а изнутра нарастањем сепарати-

стичких покрета и идентитарних сукоба⁴⁴). Српско друштво и данас трпи последице етничких сукоба и нерешених националних питања на Балкану, стога је, неопходно поново се запитати: да ли су започете промене у нашем друштву и култури настале као последица разумевања новонасталих глобалних услова развоја и сагледавања локалних адаптивних могућности или је њихов карактер стихијски?

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА, ЗЕМЉЕ У ТРАНЗИЦИЈИ И КУЛТУРНИ ИДЕНТИТЕТ

Идентитет, врло често, може да доведе до „погрешног разумевања онога што припада сфери политике“ са трагичним последицама. Да би се избегло тзв. лудило идентитета, које је низом ратних сукоба обележило последње деценије 20. века неопходно је да се сви видови идентитета развијају као отворени идентитет, идентитет који *ограђује*, али *не искључује*. Идентитет, по себи, формира границу којом се оно властито одваја од оног другог, али се оно друго не искључује и не доживљава као туђе и непријатељско. Уколико се идентитет формира као отворени идентитет, „као политичка свест о уставности сопствене земље, нарочито у постмодерном облику када свакако превазилази националне границе, онда идентификација са националном државом не представља препреку на путу ка стварању европског грађанског идентитета⁴⁵), или, уопште, регионалног идентитета. У том контексту треба разумети потребу да се сопствено културно наслеђе заштити од туђег присвајања: недопустиво је да српско културно наслеђе, средњовековни православни споменици, који сведоче о висини културног развитка Срба у њиховој средњовековној држави, буде разбаштињено уједињеним притиском тзв. великих сила у међународној заједници и насилним и варварским чином уништавања и крађе српског културног блага од стране албанског етничитета на Косову и Метохији, жељног територије и повластица. Недопустиво је да се Црква

4) Љ. Митровић, „Нације на Балкану између протомодерних етничких група и модерних грађанских политичких заједница“, Транзиција у периферни капитализам: огледи из социологије глобалних и регионалних промена, Институт за политичке студије, Београд, стр. 176.

5) Т. Мајер, нав. дело, стр. 57.

Богородице Љевишке⁶⁾, манастир Грачаница⁷⁾, манастир Високи Дечани⁸⁾ и Пећка патријаршија⁹⁾, као споменици на УНЕСКО-вој листи светске културне баштине, а сви представљају бисере српске средњовековне православне културе, договорно проглашавају, од стране појединих чланица Европске уније и САД, споменицима косовске (албанске) државе /културе. Као што је недопустиво, да се у последњим деценијама протеклог века и у овој првој новог миленијума није учинило ништа на представљању српског културног блага светској јавности. Индикативно је, за причу о односу између глобализације и локалне културе, да су тек после агресије НАТО над СРЈ (1999), последњег масовног етничког чишћења Срба са Косова и Метохије (2004) и самопроглашења независности тзв. државе Косово (2008), поменути српски споменици културе уврштени у УНЕСКО-ву листу светске културне баштине, али као део ансамбла средњовековних манастира на Косову. Именовање *средњовековни манастири на Косову* већ доводи у питање њихову културну припадност, а туђе својатање српског културног наслеђа се и даље наставља (на самопроглашеној територији Косово пуштена је у оптицај серија поштанских маркица са знаком архитектонско благо Косова и приказом манастира Високи Дечани без одреднице да је то српски манастир), без правог одговора представника државе Србије, чији су преци уложили напор да потомцима, као узор бриге о спасењу, оставе трагове завета са Богом. Зар

- 6) Богородица Љевишка, црква у Призрену, задужбина је српског краља Милутина, подигнута 1306-1307. год. Црква је историјско седиште епископа призренског Српске православне цркве. Црква је запаљена 17. марта 2004. године од стране Албанаца. 13. јула 2006. године црква Богородице Љевишке је стављена на УНЕСКО-вој листи светске културне баштине као део ансамбла средњовековних споменика на Косову. За ову групу споменика се сматра да су угрожени.
- 7) Манастир *Грачаницу* је саградио српски краљ Милутин око 1310. године и посветио је Успењу Пресвете Богородице. Налази се у селу Грачаница, на обали реке Грачанке, десне притоке Ситнице, јужно од Приштине. На УНЕСКО-вој листи светске културне баштине стављен је 2004. године.
- 8) Манастир Високи Дечани је задужбина српског краља Стефана Дечанског. Градња је почела 1327, завршена 1335, а фреске осликане (завршене) око 1350. Манастир је посвећен Вазнесењу Господа Исуса Христа. Налази се поред речице Дечанска Бистрица, југозападно од Пећи, испод планинског масива Проклетије. Овај манастир је на листи УНЕСКО-ве листе светске баштине од 2004. године.
- 9) Манастир Пећка патријаршија је скуп цркава на домаку Пећи, крај Пећке Бистрице на улазу у Руговску клисуру. У њој се вековима налази седиште српских архиепископа и патријараха. Манастирски комплекс састоји се од четири цркве које су саграђене у периоду између 13. и 14. века. На месту где је сада Пећка патријаршија још за живота Светог Саве је основан метох манастира Жиче. Архиепископ Арсеније I је подигао на овом метоху цркву Светих Апостола, која је око 1250. године живописана. Архиепископ Никодим је подигао цркву Светог Димитрија око 1320. године. Архиепископ Данило II саградио је храм посвећен Богородици Одигитрији и црквицу Светог Николе, припрату и пирг.

ови споменици српске културе нису могли раније да постану део светске културне баштине и, нарочито, са одредницом *средњовековни манастири Српске православне цркве на Косову и Метохији?* Одричање од сопства и неспретно заступање сопствених интереса или одустајање од истих, ниједном народу и ниједној држави није донело међународно признање и политичку корист.

Покушај оправдања да зарад политичких интеграција треба да се одрекнемо културног идентитета није плодотворан: јер ако културни идентитет није од користи неким (Србима), како онда објаснити да је важан за друге (Албанцима). Иницијатива тзв. западних земаља на 35. Заседању Комитета УНЕСКО одржаном у периоду од 19. до 29 јуна у Паризу, да се српско културно наслеђе прогласи за наслеђе косовско (албанско) може да се тумачи као покушај обликовања друштвеног памћења тако што би легитимитет победника био признат једном за увек – геостратези „европске глобализације“ желе да садашњост одвоје од свега што јој је претходило и то, на трагу мисли П. Конертон (Paul Connerton), чином недвосмисленог разграничавања. Урушавањем творевина једне културе (српске) и уобличеног културног идентитета, њиховим експлицитним преименовањем, урушава се и држава и политичка телеологија, која је такву културу и идентитет подржавала и озакоњивала. Успостављајући аналогију, уколико је таква уопште могућа, између чина краљеубиства „у којем убиство заправо није толико претња моћи династије колико њено имплицитно признање“¹⁰ и чина присвајања туђе културе, када се исти може разумети као *признање* достигнућа те културе, могуће је закључити да се тиме разрачунава са легитимитетом и суверенитетом друштва/државе/нације чија се култура својата. Актери културне политике у Србији, као да губе из вида чињеницу да српско средњовековно православно наслеђе на Косову и Метохији даје легитимитет и право на суверенитет њеном баштанику. Не постоји, међутим, континуирана културна акција у ближој и даљој прошлости, чији је циљ био представљање светској, али и домаћој јавности, српске културне баштине; не постоји дефинисана образовна политика као део укупне развојне политике, деценијама већ, чији је циљ утемељење културног идентитета Срба, посебно истицање значаја његовог религијског елемента – православља; у медијском простору Србије, питање српског културног идентитета је маргинализовано, не постоји озбиљно интересовање да се учини системски продор и домаћој, регионалној и светској јавности представе културна до-

10) П. Конертон, Како друштва памте, Самиздат Б92, Београд, 2002, стр. 18.

бра низа претходних генерација, која би, у потпуности, могла да промене стереотипну слику о „некултурним Србима“ .

Због историјског искуства, у коме су се западноевропске нације развијале као грађанске политичке заједнице, Европљани могу да тврде да им није потребан културни него политички идентитет, али за Србе, због различитог контекста у коме се одвијао њихов друштвени и културни развој, културни идентитет је претпоставка формирања политичког легитимитета демократске државе.

Дилема да ли сачувати или се одређи сопственог културног идентитета још није разрешена у земљама транзиције. Одлучан одговор је тешко дати, али се он, ипак, може наслутити. Не може се, изгледа, трчати ако се није научило корачање. Човек, као појединац и као припадник групе, стално мора да одмерава, процењује, трага за правом мером односа према себи, према другима, према догађајима. Ваљани начин трагања за правом мером односа према *другима* подразумева могућност сазнавања мереног, знање мерења, спознају измереног. Ти параметри треба да поседују одлике постојаности и непроменљивости у времену и не смеју да зависе од друштвеног декора услова мерења. Историјски различите друштвене ситуације треба да имају непоколебљивог проценитеља, *истину*, а универзалне вредности показују пут ка њој. Ризнице универзалних вредности су различити елементи културе у разнородним обрасцима културе, а међу њима су, свакако, елементи религијске културе. Нови облици организације друштвеног живота одувек су се налазили пред избором да ли да сачувају или одбаце тачке ослонца (оријентире) у постојећим матрицама културе. Могућа су различита решења, али једно остаје непромењено. Друштво и култура се налазе у својеврсној симбиози, а њу, у извесној мери, подржавају религијске вредности.

Услови друштвеног и културног живота на балканском простору непрестано су постављали пред читаве народе, као и појединце проблем *идентитарног одређења* и проблем *проналажења форми међусобног повезивања*. И један и други проблем балкански народи су покушавали да разреше међусобним сукобима, настојећи да задобију наклоност значајних међународних¹¹⁾ инстанци. У

11) „Стран свет и страни политичари обично немају никакво, или имају само слабо знање и искуство балканско. А ако га имају какво-такво, из посебних политичких разлога приказују Балкан увек као разбијен брод, и који још и даље љуља бура неслоге и нетрпеливости, и који неминовно мора да држи неко споља, да не потоне. Стран свет, зато, истиче увек као проблем Балкана само проблем поједине државе балканске, тачно оне која у даном моменту заборавља своје полуострво. На Балкану пак, или се то трпи или се оно заборавља: заборавља да смо целина. А ту заборавност стран свет најбоље зна од свих балканских знања. Изнурује се Балкан као целина а појединости и проблематичности балканске, важне по политику и страног света, називају се свим могућим терминима,

тешко разумљивом балканско вилајету, геополитичка кретања поново су учинили актуелним одлучивање по моделу *или-или*: или одустајање од националних интереса и приступање европским интеграцијама или очување националног интегритета и самоизолација. Српско друштво, уколико има намеру да активно учествује у савременим глобализацијским процесима, мора да пронађе начин да изађе из лавиринта урушених идеологија и недовољно схваћеног механизма нових и да на делотворан начин изрази сопствена политичка хтења, чији је интегрални део, свакако, и културна политика. Неизбежно је да дође до суочења српског друштва са Западом: ово суочење, у констелацији савремених друштвених односа и односа међу културама, не може да се остварује искључиво преко димензије толеранције и отварања дијалога са другима, већ и преко фундаменталне димензије отварања дијалога са сопственом традицијом, као мери очувања културног идентитета.

* * *

Културни идентитет представља својеврсну кондензацију вредности појединаца и група, које настоје да очувају њихове јединствене одговоре на питања сопственог опстанка и опстанка у окружењу-са-другима. Српски културни идентитет треба да пронађе могућност за дијалог са другим идентитетима у европском културном простору, који није ни јединствен ни једнозначан. Поставља се, уопште, питање, да ли постоји европски културни простор или је, пре, реч о европским културним просторима, унутар којих се одређене вредности препознају као основне у једном историјском тренутку, да би у другом биле замењене, новим, прикладнијим за формирање заједништва између различитих чинилаца културне динамике. Ново питање које се намеће јесте, да ли је тзв. европски културни простор настао око групе заједничких вредности (и ако јесте, које су то вредности?) или је, можда, у његовој основи политичка воља која формира политичку заједницу на геополитичкој сцени, способна да се издигне изнад различитих вредности чланица које је формирају? Карактер европског културног простора који се ствара, утицаће, пресудно, на српски културни идентитет, на један од следећа два начина: (а) доћи ће до његовог утемељења после турбуленција транзиције, представљања и очувања унутар европске заједнице; (б) доћи ће до његовог разутемељења услед турбуленција транзиције и његовог нестајања у европском политичком простору. Питања која траже одговор, како би се

само да се не би истакло да су то делови општег проблема и општег идеала балканског” (И. Секулић, нав. дело, стр. 26-27).

што пре одредила културна политика Србије јесу шта се добија и губи у првом, а шта у другом случају. Без одговора на ова питања и свести о коначним последицама до којих доводе претходне могућности није могуће одабрати прави модел културне политике унутар српског друштва.

Православље, као значајан елемент културног идентитета Срба, пружа важан део одговора на питање *ко смо*. Упознавање сваког новог поколења са православљем зато није оживљавање традиционализма, већ неговање оплемењујуће традиције, историјске свести српског народа. Преношење елемената националног, културног, као и религијског идентитета свакој новој генерацији путем процеса социјализације културе, представља отворену могућност очувања посебности у оквиру различитих етничитета и културних идентитета. Истрајавање на њиховом очувању представља покушај да се удахне душа у процедурална правила и прописе којима глобализам уобличава свакодневни живот појединаца и социокултурних група, свдећи их на политичку димензију и, све чешће, само на присталице одређених стандарда. Учешће у доношењу одлука, спремност да се поднесу последице истих и инсистирање само или готово само на овој димензији живота, ипак, није довољна гаранција да ће припадници политичке заједнице, била она и наднационална попут Европске уније, бити срећни. Али то већ није понуда коју истичу интеграциони процеси.

Vesna Trifunovic

SERBIAN SOCIETY AND GLOBALIZATION: BETWEEN THE CULTURAL AND THE POLITICAL IDENTITY

Summary

The societies in transition are referred to search for an external support to establish an internal order. These societies need some time to develop new political structures of their own, until then, they are referred to search for an external support so as to have an internal stabilization. In the perspective of the new world order, as in the previous epochs, relying on the support of others has its own price: it is often required from the societies which rely on *others* not to act in accordance with the assumptions of their own existence. By pinning all their hopes on the model of the community of states, like the European Union, and de-etatisation of the economy and the areas, as a process which will lead to the connection on a global level, the states/societies in transition

have carelessly lost one part of their power, which can be an introduction into the process of their disintegration. By making protectorates and so-called mandat areas, as the consequences of the external factor's acting on the territory of the states/societies in transition, it comes to the demolishing of the stable statehood, whose indicator can be the loss of cultural independence.

The delicate line of the connection between the global state territory and its part which has the character of the mandat area, requires its comprehensive insurance, above all, strong cultural action which will make possible to keep the cultural and religious identity of the ethnical-cultural groups on the whole territory. As the European charter of human rights says, *cultural rights* are guaranteed and, hence, it is surprising that the initiative of some member states of the European Union (jun 2011) is that the Serbian cultural heritage, that is, medieval monasteries of the Serbian orthodox church in Kosovo and Metohija, should be taken by force from the treasury of the cultural heritage and, by intervening of UNESCO, declared to be the inheritance of the culture that they do not belong to – so-called Kosovo's (Albanian's). At the same time, it is surprising that there is not a continuous global state politics which will be directed to the presentation and protection of the Serbian cultural heritage to its own and world public – that would be a strong contribution to the establishing of the internal order in the Serbian society.

Key words: cultural identity, religious identity, political identity, cultural rights

ЛИТЕРАТУРА

- Billet Jaak, Maddens Bart, Beerten Roeland, „National Identity and Attitude toward Foreigners in Multinational State: A Replication”, *Political Psychology, International Society of Political Psychology*, бр. 2/2003.
- Burke J. Peter, „Identity Change”, *Social Psychology Quarterly, American Sociological Association, JSTOR*, бр 1/2006.
- Гавриловић Данијела, „Динамика идентитета на Балкану”, *Квалитет међуетничких односа и култура мира на Балкану (приредили: Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Тодоровић)*, Филозофски факултет у Нишу, Ниш, 2008.
- Гађиновић Радослав, „Национални идентитет и безбедност модерне државе”, *Наука, безбедност и полиција, Криминалистичко полицијска академија*, 1/2011.
- Konerton Pol, *Kako društva pamte, Samizdat B92, Beograd, 2002.*
- Majer Tomas, *Identitet Evrope: jedinstvena duša Evropske unije?*, *Službeni glasnik, Beograd, 2009.*

- Мандер Цери, Голдсмит Едвард, Глобализација: аргументи против, Слио, Београд, 2003.
- Милошевић Ђорђевић Јасна, „Значење националног идентитета”, Политичка ревија, Институт за политичке студије, Београд, бр. 1/2002.
- Митровић Љубиша, Транзиција у периферни капитализам: огледи из социологије глобалних и регионалних промена, Институт за политичке студије, Београд, 2009.
- Секулић Исидора, Балкан, Алеф, Београд, 2003.
- Стојадиновић Миша, „Национални идентитет у доба глобализације”, Српска политичка мисао, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/2011.
- Стојадиновић Миша, Дејана Вукчевић, „Проблем очувања идентитета на Балкану”, Национални интерес, Институт за политичке студије, Београд, бр. 1/2011.
- Суботић Момчило, „Национални идентитет у процесу глобализације – пример Буњеваца” Политичка ревија, Институт за политичке студије, Београд, бр. 1

Resume

Accession of new candidates to the European Union has been problematized by the Western European member countries due to the existence of differences in culture: differences are politicized and seen as a danger for political integration of the Union. Therefore the countries „petitioners“ for the accession to the EU tend to give up their own cultural tradition more than other countries because of doubts of the members which make up its core that bearers of cultural identity could accept political identity of the EU without resistance. Whether this fear, however, can be justification for the members of the EU for their intervention in resolving identity disputes among the Balkan peoples and for their attempt to rewrite history in the Balkans? How to even understand the attempt of some Western countries , members of the EU , at the 35th UNESCO Committee Session held in June 2011 in Paris to declare medieval Serbian Orthodox heritage- monasteries and churches Bogorodica Ljeviska, Gračanica, Visoki Decani and the Patriarchate of Pec to be Kosovan medieval heritage, i.e. cultural heritage of so-called Kosovo state?

Readiness to launch initiative of appropriation of another’s cultural heritage and rewriting history within a single geopolitical space shows that for the main actors of such events all actions aimed at the collapse of memory process of a society (collective memories and their interpretations) are expected and desirable contribution to the process of political unification. For the sake of strengthening political rights and power of political citizens, so-called European globalization easily sacrifices cultural identities considered to be based on values that do not match the supreme values of Western societies. With the collapse of one

culture creations and shaped cultural identity and their explicit renaming, a country that supported and legitimized such culture and identity collapses too: it settles with legitimacy and sovereignty of the society/country/nation whose culture is usurped. Serbian society does not have a clearly defined cultural policy, but it is in the function of the culture of dependence where rewriting history is commonplace. Therefore, it is necessary to ask ourselves again: whether initiated changes in our society and culture occurred as a result of understanding the emerging global development conditions and understanding local adaptable possibilities or is their character elemental?

If it has the intention to actively participate in contemporary globalization processes, Serbian society has to find the way to get out of the maze of collapsed ideology and not enough understood mechanism of new ones and to express its own interests in an efficient way. Therefore, it inevitably has to come to the confrontation of Serbian society with Western ones: this confrontation cannot be achieved solely through the dimensions of tolerance and open dialogs with others, but through fundamental dimension of opening dialogs with one's own tradition, as a measure of preserving one's own cultural identity as well. Since for Serbs, preserving cultural identity is the prerequisite for the establishment of political legitimacy of a democratic country.

* Овај рад је примљен 25. јуна 2011. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 5. августа 2011. године.

ЧЛАНЦИ И СТУДИЈЕ

УДК:
316.42+330.34(497.11)“20”
Оригинални
научни рад

Српска политичка мисао
број 3/2011.
год. 18. vol. 33.
стр. 77-99.

Снежана Грк

Институт друштвених наука, Београд

СРБИЈА – У ПОТРАЗИ ЗА СМИСЛОМ БУДУЋНОСТИ*

Сажетак

Веома упозоравајућа лоша економска ситуација у Србији наметнула је потребу да Влада Србије изради стратешки документ економског развоја Србије од 2011. до 2020. године. Овај документ направљен је по узору на документ који је донела Европска унија под називом *Нови Лисабон*. У документу Европске уније тачно су дате смернице односно стратешки правци развоја Уније у наредном десетогодишњем раздобљу.

У овоме раду дат је кратак осврт на стратегију *Европа 2020*. и стратегију *Србија 2020*, а и на разлоге због којих неће моћи да се остваре зацртане пројекције у земљи. Такође се анализирају разлози због којих Србија неће моћи још дуги низ година да уђе у Европску унију.

Улазак у Европску унију јесте државни пројекат, али су га од почетка у Србији обележили привредни интереси и стратегије. Посматрајући из овог временског хоризонта чини се да су све досадашње стратегије у Србији биле погрешне. А актуелни модел

* Овај рад је део истраживања на пројекту Моделирање развоја и интеграције Србије у светске токове у светлу економских, друштвених и политичких гигања, евиденциони број 179038, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

привредног раста је неodrжив. На то указују макроекономски параметри који су више него забрињавајући.

Поред интерних фактора који представљају кочницу даљег привредног раста и развој у Србији, бројни су и екстерни фактори. Најдоминантнији су нерешена питања у нашем региону, као и светска економска криза која је утицала да дође до замора проширења и једне опште кризе идентитета унутар Уније.

Србија која жели у Европску унију мора да спроведе неопходне реформе и испуни све обавезе и критеријуме, које су морале да испуне све земље чланице Уније. Србија мора и да усвоји европске стандарде које Европска комисија од ње захтева, што значи да заиста покаже да је проевропски оријентисана.

Кључне речи: стратегија Европа 2020, стратегија Србија 2020, (не)запосленост, људски капитал, знање и технологија, сиромаштво, социјално укључивање.

ДОКУМЕНТ *ЕВРОПА 2020*

Циљеви *Агенде Европа 2020*, који је донела Европска комисија (ЕК)¹⁾ је економски програм који се првенствено односи на повећање раста и запослености грађана Европе, а укључује и развој дигиталне економије, пропагирање употребе брзог Интернета, или стварање боље климе за пословање малих и средњих предузећа.

Ова стратегија надовезује се на *Лисабонску агенду*²⁾, чији је основни циљ био да Европа постане “најдинамичнија и најконкурентнија економија у свету која се заснива на знању”. Циљеви у овом документу били су економске промене, а као најбитнији су се истицали економија друштва, знања и животна средина. Ти циљеви из *Лисабонске агенде* које је Европска комисија промовисала углавном нису остварени.

Нова стратегија *Европа 2020*, чији творац је Европска комисија, фокусира се на “стратегију за паметан, одржив и инклузивни раст и запошљавање”. Раст коме ЕУ треба да тежи (паметан, одржив и инклузиван) могућно је остварити само повећањем нивоа образовања, унапређењем система образовања, промоцијом животног учења, коришћењем дигиталне економије, штедњом ресур-

1) Агенде Европа 2020, донета је на самиту одржаном 11.02.2011. године, а пакет мера је званично представљен 03.03.2011. године.

2) Документ се односи на стратегију економског развоја од 2000. до 2010. године.

са, модернизацијом индустрије и промоцијом енергетске ефикасности.

Стратегија укључује и циљеве везане за демографију, глобализацију, климатске промене и друге проблеме који би могли изазвати нове кризе.

На креирање нове стратегије *Европа 2020*. највише је утицала светска економска криза, која је у 2009. години бруто домаћи производ (БДП) снизила за четири процента, а индустријску производњу спустила на ниво из 90-тих година прошлог века, а без посла је остало око 23 милиона људи односно десет одсто активног становништва. Нова стратегија требала би више да повеже националне економије 27 чланица ЕУ, како би се ублажиле разлике у расту и незапослености и спречиле нове финансијске кризе. Европска комисија наглашава да национални циљеви требају бити усклађени са европским захваљујући дијалогу са Комисијом, при чему *Европа 2020*. нема свој буџет, јер није циљ “убацити новац”, како они кажу, него искористити постојеће ресурсе.

Осврнимо се укратко на основна начела документа *Европа 2020*.

Једна од кључних иницијатива јесте покретање “економске управе у Европи” што претпоставља следеће циљеве. *Прво*. Већу посвећеност проблему незапослености, првенствено социјалним аспектима. *Друго*. Стварање равнотеже између економске политике држава чланица. *Треће*. Покретање програма фискалне стабилности. *Четврто*. Поштовање одредаба Пакта за стабилност и раст и спровођење реформи у складу са истим.

Разуме се, није изостао ни надзор спровођења мера у многим доменима. Па се тако помињу следећа начела: *Прво*. Организовати бројне самите Уније посвећене теми “економске управе”. *Друго*. Највећи могући степен посвећености свих држава ЕУ. *Треће*. Награђивати владе оних држава које испуне све своје обавезе.

Предвиђају се и циљеви везани за надзор држава, а они су: *Прво*. Контрола спровођења програма фискалне стабилизације у чланицама ЕУ. *Друго*. Давање предлога о националним програмима државама чланицама Уније. *Треће*. Слање јавних упозорења државама које не изврше своје обавезе.

Циљеви које је Европска комисија дефинисала као “хитне мере” и које је потребно извршити у најкраћем могућем року су следећи. *Прво*. Подићи стопу запослености становништва између 20 и 64 године старости с постојећих 69 одсто на 75 одсто. *Друго*. Смањити емисију штетних гасова који изазивају ефекат стаклене

баште за најмање 20 одсто у односу на ниво из 1990. године. *Треће*. Подићи енергетску ефикасност за 20 одсто. *Четврто*. Повећати удео потрошње енергије настале из обновљивих извора на 20 одсто. *Пето*. Смањити стопу Европљана који рано напуштају школу са постојећих 15 одсто на 10 одсто. *Шесто*. Радити на томе да најмање 40 одсто младих добије диплому средње школе. *Седмо*. Повећати број високообразованих Европљана. *Осмо*. Повећати инвестиције у висини од три одсто бруто домаћег производа (БДП) у истраживање и развој. *Девето*. Смањити број Европљана који живе испод границе сиромаштва за 25 одсто, што би утицало на побољшање животних услова за 20 милиона људи.

ДОКУМЕНТ СРБИЈА 2020

По узору на стратегију *Европа 2020* направљен је документ *Стратегија развоја Србије до 2020. године*, око кога се окупила и који је промовисала владајућа структура експерата³⁾.

Документ⁴⁾ који је израдила владајућа структура експерата Србије везан за концепт развоја требао би да послужи како се наводи као “основ за све остале стратегије у Републици Србији, по узору на ЕУ”. По мишљењу експерата на власти, понуђени концепт развоја треба да пружи “основне елементе за будућу финансијску подршку ЕУ Србији”.

У Стратешком документу *Србија 2020*. аутори модела наглашавају да привреда Србије има своје специфичности, а и политичке и друштвене прилике у Србији су специфичније у односу на земље у Европи, па су циљеви и планови за њихово остваривање прилагођени овим просторима, а све у жељи да се изврши усклађивање развоја Србије са развојем ЕУ. Као најважније области издвајају се: просторно планирање, демографски развој, инфраструктура, екологија, економски раст, економија знања, енергетика, социјална политика, одбрана, међународни односи, европске интеграције.

У документу се наводи који су предуслови и циљеви развоја Србије до 2020. године. Као предуслови развоја наводе се реформе: уставноправне, правосуђа, јавне управе и система безбедности, као и изградња инфраструктуре и дефинисање просторног развоја

3) Утркујући се у прављењу модела привредног раста до 2020. године, углавном исти економисти су направили три модела (пројекције). Задржаћемо се на једноме који је промовисала владајућа структура експерата ДС-а.

4) Стратешки документ *Србија 2020* (документ има 20 страница), доступно 21.12.2010. године.

Србије. А као циљеви развоја наводе се: *Прво. Повећање броја запослених* (65 одсто популације од 20-64 година запослено). *Друго. Унапређен људски капитал* (Мање од 15 одсто особа рано прекидају школовање; Мање од 25 одсто 15-годишњака недовољно функционално писмених; 30 одсто становништва од 30-34 године са вишим образовањем). *Треће. Инвестирање у знање и технологију* (2 одсто БДП годишње – половина из приватног сектора – за истраживање и развој; 6 одсто БДП годишње за развој образовања). *Четврто. Раст заснован на извозу и рационалној употреби енергије* (60 одсто раста БДП из сектора који производе размењива добра и услуге; 30 одсто учешћа укупних инвестиција у БДП; 40 одсто већа енергетска ефикасност уз 20 одсто енергије из обновљивих извора). *Пето. Социјално укључивање и смањење сиромаштва* (20 одсто мање људи у ризику од сиромаштва или око 250.000).

У Стратешком документу *Србија 2020.* наведено је да концепт развоја Србије у наредних десет година треба да обухвати све друштвене и економске аспекте, дефинише јасну социјалну политику земље у наредној деценији и омогући да Србија постане фактор стабилности и безбедности у региону.

За остваривање постављених циљева потребно је променити политички, правни и привредни амбијент, а концепт развоја треба да буде у складу са стратегијом *Европа 2020.*

Креатори поменутог документа тачно дијагностицирају највеће проблеме у Србији па кажу да је то: економска криза, низак ниво образовања и инвестиција у људски капитал, истраживање и технолошки развој, све веће заостајање у погледу квалитета инфраструктуре, депопулација и демографско стање.

Наведене реформе подељене су у две групе: институционалне и оне које се односе на изградњу инфраструктуре и дефинисање просторног развоја Србије. Институционалне реформе подразумевају, између осталог, укидање императивног пословничког мандата и бланко оставки, односно промену изборног система, затим јачање ефикасности и одговорности извршне власти, изградњу модерног и ефикасног правосуђа и законодавног система.

Процес децентрализације требало би, по овом концепту, “да се заснива на традиционалним економским и географским целинама и специфичним карактеристикама појединих подручја Србије” и да допринесе равномернијем регионалном развоју. На списку области које треба реформисати је и систем безбедности, у оквиру борбе против организованог криминала и корупције.

НЕРЕАЛНА ПРЕДВИЂАЊА МЕЂУНАРОДНОГ МОНЕТАРНОГ ФОНДА

Чињеница је да Србија не може без Међународног монетарног фонда (ММФ). Србија не може без новца ове финансијске институције, али ни без економских савета њихових експерата – јер домаћи немају снагу да се боре са свим надолazeћим проблемима. Зато је присуство ове међународне институције као саветодавног и “надзорног органа” више него потребно. Тиме се шаље сигнал свету, тачније инвеститорима, да је овај простор под контролом ове моћне међународне институције. Па ипак, понекад и ММФ изненади када су прогнозе његових експерата у питању. То се догодило у полугодишњем извештају ММФ-а о светским економским кретањима. Прогнозе ММФ-а за наредних пет година за Србију су врло оптимистичке. Видети *Табелу 1*.

Табела 1. Предвиђања ММФ-а за Србију до 2016. године

Предвиђања	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.
Раст БДП	1,8%	3,0%	5,0%	5,5%	5,5%	5,0%	5,0%
Инфлација	10,3%	6,0%	4,0%	4,0%	4,0%	4,0%	4,0%
Нето државни дуг	1193,3	1246,5	1352,1	1415,5	1451,2	1472,5	1483,8
Инвестиције у % БДП	21,9%	21,7%	21,6%	21,8%	22,6%	23,1%	23,2%
Раст извоза	19,15%	16,6%	10,2%	16,0%	15,9%	15,4%	15,4%
Раст увоза	4,1%	7,0%	8,5%	9,6%	10,7%	10,2%	9,4%
Стопа незапослености	19,4%	19,6%	19,8%	19,3%	18,7%	17,8%	17,1%

Извор: ММФ, World Economic Outlook, доступно 23. април 2011. године.

Очекује се стабилан раст БДП-а од око пет одсто на годишњем нивоу, једноцифрена инфлација и сталан раст извоза у просеку од 15,0 одсто годишње који би требало да реши питање спољнотрговинског дефицита. Једина ствар која по мишљењу ММФ-а неће бити решена је висока стопа незапослености, која се ни до 2016. године неће спустити испод 17,0 одсто.

Међутим, пројекције ММФ-а су сасвим нереалне. Србија није изашла из кризе, а на помолу су и нове⁵⁾ – не само у земљи него и у читавом свету. Такође, финансирање дефицита државе ће се испољити као проблем, а раст цена енергената могао би у економијама великих земаља да продуби рецесију, а то би утицало на смањење извоза у Србији.

Доста је дискутабилно предвиђање ММФ-а да ће у наредном петогодишњем раздобљу Србија остварити највећи економски раст у односу на остале земље из бивше Југославије. По њиховим проценама кумулативни раст БДП-а од 2012. до 2016. године требао би да износи 28,8 одсто.

Рачунице говоре – да би остварила раст БДП-а од око 30 одсто у пет година Србија мора да удвостручи извоз. Ради тога тешкоће извозно оријентисаних предузећа треба озбиљно схватити и дати им приоритет у решавању њихових проблема у овој и годинама које долазе.

ИНТЕРНИ ФАКТОРИ – КОЧНИЦЕ ПРИВРЕДНОГ РАСТА И РАЗВОЈА СРБИЈЕ

Досадашњи модел привредног развоја Србије је био погрешан. По таквом моделу земља је још много раније, пре избијања светске финансијске кризе, ушла у економску и финансијску кризу. Сву слабост модела додатно је разоткрила светска економска криза и потврдила његову неодрживост. Модел привредног развоја Србије је функционисао захваљујући великом приливу страног капитала. На пример, у раздобљу од 2001- 2008. године доток страног капитала је било 128 милијарди долара, од чега су око 30 милијарди биле дознаке, 26 милијарди нето задужење земље, 16 милијарди су биле стране директне инвестиције (СДИ), четири милијарде су донације, око три милијарде приходи од приватизације и 49 милијарди долара био је извоз. Овај прилив страног капитала омогућио је да буде релативно висок раст БДП, раст реалних плата и пензија, односно животног стандарда, стварајући илузију о добром животу у земљи.

Када се испољила криза у свету прилив страног капитала у Србију је пресахнуо. Слабости модела су резултирале скромним растом бруто домаћег производа, растом инфлације, смањењем извоза, растом незапослености и сиромаштва, падом животног стандарда. Погледајмо неке најважније макроекономске параметре.

5) Видети: Грк С. (2011), „Србија и Европска унија – кризе после кризе“, *Српска политичка мисао*, бр. 2/2011, Институт за политичке студије, Београд.

Статистички подаци који су коришћени у овоме раду су званични подаци државне статистике⁶⁾. Нетачност “старих” званичних статистичких података за БДП баца сенку на све будуће пројекције економских параметара односно економских кретања у Србији, будући да подаци за прошле године, на бази којих су се правила предвиђања, нису поуздани.

Користећи нетачне податке државне статистике, званичници државе Србије су се доста пута оглашавали у јавности образлажући како је Србија у 2009. и 2010. години прошла најбоље од свих земаља у региону уз најмањи пад економске активности. Јавност је била обмањивана да је Србија изашла из кризе. Стварност је саввим другачија. Вероватно се желело приказати Европи и свету да је стање у Србији далеко боље од реалног. Видети *Табелу 2.* у којој су приказане стопе раста са “старим званичним подацима” и “новим званичним подацима”.

Табела 2. Прерачунате стопе раста БДП- старе и нове (у %)

Година	Стопа раста - стара	Стопа раста - нова
2001.	5,6	5,3
2002.	3,9	4,3
2003.	2,4	2,5
2004.	8,3	9,3
2005.	5,6	5,4
2006.	5,2	3,6
2007.	6,9	5,4
2008.	5,5	3,8
2009.	-3,1	-3,5
Просечна стопа 2001-2009.	4,43 %	3,96 %
Кумулативни раст 2001-2009.	47,72 %	41,85 %

Извор: Републички завод за статистику, доступно 19. мај 2011. године.

6) Вест која је одјекнула у јавности била је да подаци државне статистике за најважнији макроекономски параметар БДП – нису тачни за 2009. и 2010. годину. И то није саопштио РЗС већ група експерата (међу њима и државни службеници за дату област) која је истовремено ангажована при Влади Србије, за давање саветодавних услуга и прављење пројекција за наредно раздобље. Нешто касније, ти експерти који су објавили сензационалну вест, и експерти Владе Србије и НБС сагласили су се да су ипак тачни подаци РЗС, те да је БДП само -3,5 одсто (подсећамо, на сајту је истовремено стајао податак -3,1 одсто), а не -6,2 одсто (како су експерти сензационално објавили).

Бруто домаћи производ⁷⁾ у 2010. години повећан је 1,8 одсто⁸⁾ и резултат је извоза. Наиме, стопа раста извоза (у млн. еура) у 2010. години износила је 18,8 одсто⁹⁾ у односу на претходну годину. Пројектована стопа раста БДП-а од три одсто у 2011. години је нереална, због сада планираног слабијег извоза и због спорог развоја земље. Међутим, нереална је и због чињенице да је вредност номиналног бруто домаћег производа у 2009. години мања од оне која је укалкулисана у државни буџет за 2010. и пројекцију буџета за 2011. годину. Србија је имала већи пад економске активности, као и друге земље¹⁰⁾ у региону.

Конкурентност привреде Србије је слаба. Продуктивност је као 1980-те године. Индустрија скоро не рад. Јако је скромно досадашње учешће индустрије од 17,6 одсто у БДП-у. Парадоксално је да је индустрија занемарена дуги низ година и тек сада када земља још није изашла из кризе почело се говорити о реиндустријализацији као решењу за извлачење националне привреде из хаоса. Предузећа су у колапсу. Обесхрабрујући су подаци да је око 80.000 фирми у различитим облицима блокаде, а има око 66.000 предузећа чији су рачуни у блокади, што значи да нису финансијски способна за пословање. Те фирме су потенцијални кандидати за стечај. Тренутно је око 22.000 предузећа спремно за ликвидацију. Од почетка 2011. до краја априла исте године је око 5.500 фирми отишло у стечај. Процена државних институција¹¹⁾ је да је у њима било запослено око 105.000 радника.

Последњих година се бележи јако мали прилив инвестиција у Србију. Будући да је био мали доток инвестиција узимали су се кредити. Највећа кредитна експанзија је забележена од 2004. до 2007. године, када је бруто домаћи производ растао по високим стопама (у просеку 5,9 одсто). Од 2008. године када је кредитни раст био мањи бележи се и мањи привредни раст. Карактеристично је да развој бележе само они сектори који су у директној вези са банкарским сектором.

7) Извор: РЗС, Податак за БДП од -3,5 одсто био је доступан 28.04.2010. године.

8) Извор: НБС, доступно 23.04.2011. године.

9) Извор: Републички завод за статистику Србије, доступно 28.04.2011. године.

10) Румунија (минус 7,1); Црна Гора (минус 7,0); Мађарска (минус 6,3); Хрватска (минус 5,8); Бугарска (минус 5,0); Босна и Херцеговина (минус 3,4); Македонија (минус 0,7); а Албанија је у 2009. години имала раст од 2,8 одсто. (Извор: Државне статистике наведених земаља, доступно 09. 05. 2011. године).

11) Извор: Фонд солидарности, доступно 30. 04. 2011. године.

У земљу данас долази само шпекулативни капитал. Инвестиције оне здраве слабо долазе у Србију. У 2010. години у земљу је ушло страних директних инвестиција само 1,1 млрд еура (или 1,5 млрд долара)¹²⁾. Учешће инвестиција у БДП-у у 2010. години је износило 21,9 одсто¹³⁾. Очекивања да ће у 2011. години то учешће износити 21,7 одсто, а у петогодишњем раздобљу од 2012. до 2016. године у просеку око 22,5 одсто¹⁴⁾ сугерише да не треба гајити илузије о значајнијим инвестицијама. Другим речима, за Србију са слабом економијом најважније је да привуче инвеститоре – што је за њу, разуме се, веома тешко. За то је потребан уређен привредни амбијент. Све док је инфраструктура у земљи слаба и док инвеститори немају поверења да улажу због високог степена ризика – Србија неће моћи да иде напред.

СРБИЈА УЛАЗИ У КРИТИЧНО РАЗДОБЉЕ

Економски параметри који требају посебно да забрињавају су инфлација, буџетски дефицит и дугови. Народна банка Србије¹⁵⁾ ће тешко задржати инфлацију на циљаном нивоу од 4,5 плус-минус 1,5 одсто у 2011. години. Предвиђања ММФ-а су била да ће у Србији инфлација у 2011. години бити 6,0 одсто, а до краја 2016. године сваке године инфлација би расла по стопи од 4,0 одсто. Но, ова пројекција ММФ-а је сасвим нереална.

Србија је у целом региону била рекордер по стопи инфлације у 2010. години (10,3 одсто). Инфлација је наставила и даље да расте, и већ у априлу 2011. године досегнула је 14,7 одсто¹⁶⁾, а у мају исте године била је 13,4 одсто¹⁷⁾.

12) Извор: НБС, 28. 04. 2010. године.

13) Извор: ММФ, *World Economic Outlook*, доступно 23.04.2011. године.

14) Прорачун аутора на основу података ММФ. (Извор: ММФ, *World Economic Outlook*, доступно 23. 04. 2011. године). Но, са новим измењеним подацима статистичне базе за БДП за 2009. годину и остале године уназад, све досадашње пројекције су непоуздане.

15) Свестан чињенице да неће моћи задржати инфлацију у планираним оквирима, гувернер НБС је упутио отворено писмо (12.04.2011. године) председнику Владе Републике Србије, у коме наводи разлоге одступања инфлације од циљаног нивоа. Централна банка је од августа 2010. године прибегла рестриктивним мерама, sukcesивним повећањима референтне стопе, са 8,0 одсто на 12,5 одсто и изменама одлуке о обавезној резерви. Извршни одбор НБС је (09. 06. 2011. године) након разматрања актуелних економских кретања смањило референтну каматну стопу на ниво од 12 одсто.

16) Извор: НБС, доступно 28. 05. 2011. године.

17) Извор: НБС, доступно 14. 06. 2011. године.

Осим тога, проблем за Владу Србије биће да у 2011. години задржи буџетски дефицит¹⁸⁾ на нивоу плана 4,1 одсто БДП-а, а да не дође до ребаланса буџета. Пројекција дефицита у фискалним правилима је нереална, будући да се кренуло од процењеног пада БДП-а од 3,1 одсто у 2009. години.

Пројекција о развоју земље до 2020. године је неодржива. Већ је извесно да ће се тражити разни начини да се покрију рупе у буџету. Вероватно покушајима да се продају најпрофитабилнија предузећа или новим задуживањем.

Дугорочно треба избегавати да се земља задужује¹⁹⁾ и тиме чини грешке. Задуживање није прихватљиво, али је политичарима најједноставније²⁰⁾. То чине на рачун будућих генерација. Државе које се задужују налазе се у рукама банкара и међународних финансијских институција.

Србија је постала високозадужена²¹⁾ земља и већ је ушла у дужничку кризу. Учешће укупног спољног дуга Србије у БДП-у расте. Крајем 2010. године оно је износило 82,5 одсто²²⁾. Спољни дуг јавног сектора и приватног сектора процентуално расту у БДП-у. Карактеристично је да се податак о јавном дугу Србије односно његово учешће у БДП-у (41,5 одсто²³⁾) разликују од податка који је објавио ММФ (44,0 одсто²⁴⁾). Због тога је ММФ био принуђен да упути упозоравајућу поруку да јавни дуг Србије скоро досеже ниво од 45 одсто БДП-а, а то је максимална граница дефинисана фискалним правилима. Разуме се, ако се фискална правила не испоштују Србија неће моћи да исплаћује свој спољни дуг, који је досегнуо око 23 милијарде еура²⁵⁾.

Србија улази у критично раздобље Први задатак Владе Србије мора бити смањење буџетског дефицита у наредном петогодишњем раздобљу. Фискална консолидација и донесени закони о

18) Буџетом за 2011. годину планирани су приходи државне касе од 724,4 милијарде динара и расходи од 844,9 милијарди, тако да би дефицит био 120,5 милијарди динара. (Извор: Министарство финансија Републике Србије, доступно 10.02.2011. године).

19) Видети: Грк С. (2011), „Србија и Европска унија – кризе после кризе“, *Српска политичка мисао*, бр. 2/2011, Институт за политичке студије, Београд.

20) Највероватније ће до задуживања доћи због избора који предстоје.

21) Високозадужена земља је она чији спољни дуг износи 80 одсто бруто домаћег производа.

22) Извор: НБС, доступно 28. 04. 2011. године.

23) Извор: Министарство финансија Републике Србије, доступно 19. 01. 2011. године.

24) Извор: ММФ, доступно 16. 02. 2011. године.

25) Извор: НБС, доступно 30. 04. 2010. године.

фискалној одговорности у Србији биће одреднице економске политике у средњем року те ће способност вођења одговорне фискалне политике бити битан фактор минимизовања макроекономских ризика.

Фискална правила налажу да са прошлогодишњег дефицита од скоро пет одсто БДП земља мора да дође на један одсто у 2015. години као и да осигура да јавни дуг буде испод 45 одсто БДП-а. Будући да је ово предизборна година буџетски дефицит од 4,1 одсто (који је у складу са фискалним правилима и договором са ММФ-ом) не би смео да буде пробијен. Већ у 2012. години он би морао да падне испод 3,5 одсто БДП-а. Разуме се, један од најважнијих услова за досезање циљева јесте да плате и пензије у следеће две године расту упола спорије од БДП-а. За све је најважнији кредибилитет. Ако он постоји онда је смањен ризик земље, а то подразумева јефттинији и већи прилив капитала. Али, Србија нема кредибилитет.

У Србији су стране инвестиције изгубиле кредибилитет јер су усмерене у предузећа која су била најпрофитабилнија. То су били сектори монополски заштићени од међународне конкуренције. Досадашње стране инвестиције нису оправдале разлог доласка у земљу. Све приче о економској кризи, која је дошла извана, немају упориште у причама економских експерата на власти. Фокус свих криза које се догађају у Србији резултат су начина вођења земље и функционисања државе.

Тек када политика престане да се меша у економију, тада ће моћи да се говори о инвестиционој клими и инвестицијама. Сада не постоји национални консензус за стварање веће конкурентности земље. За спровођење подизања конкурентности потребна је јака воља политичке елите на власти да се обрачуна са монополистима у Србији. Економија Србије је монополизирана. Другим речима, конкуренција међу предузећима је врло мала или постоје прећутни картелски договори. Као резултат тога су изузетно високе цене чак непримерене за ниво плата које су у земљи. Такође, на цене утичу и марже које су међу највећим у регији. То ствара бунт код запослених, па синдикати траже још веће плате. Реакција запослених и синдиката је нормална, јер има за циљ да се пошаље порука да запосленост мора постати приоритет односно да се напokon почну тражити решења, пре свега у реформама. А да би се дошло до решења за запосленост потребно је подићи конкурентност. Конкурентност и запосленост су у корелацији.

Међутим, политика из идеолошких разлога не жели ући у обрачун са синдикатима јер су сви социјално осетљиви. Исто тако,

не жели ући у обрачун с монополистима, јер су њихови интереси међусобно везани, или у обрачун с банкама, па се ситуација погоршава. Требало би кренути, прво, у регулисање тржишта добра, односно регулисати понашање монополиста, а тада се добијају аргументи за регулисање синдиката и тржишта рада. Значи, треба кренути на јаке, а кад се у том сектору постигну одређени резултати, онда ни синдикати не пружају отпор променама јер осете пад монопола кроз пад цена и раст куповне моћи. Нажалост, политика у Србији за овако нешто нема воље ни снаге.

СТВАРНОСТ ЕКОНОМСКОГ ЖИВЉЕЊА

Процес промена у Србији дуго траје и иде у супротном правцу од очекиваног. То најбоље осећа народ. Људи који не раде, сиромашни којих је у народним кухињама све више, пензионери. Социјална слика Србије пружа алармантне податке.

Социјални профил²⁶⁾ Србије је следећи: број становника 7.320.807, број запослених 1.795.775, стопа запослености 36,24 одсто, просечна старост 41,24 године, природни прираштај - 4,6 одсто, стопа смртности 14,2 одсто, просечна бруто зарада 47.382 динара (или просечна нето зарада 34.009 динара, у јануару 2011. године).

Од краја 2008. године, када је криза у земљи попримила велике димензије, до краја 2010, што значи за само две године у Србији је без посла остало преко 400.000 људи²⁷⁾, од тога је око 200.000 људи заиста остало без посла, а других око 200.000 односи се на оне који су престали да раде у сивој економији.

Транзиција, неуспешне приватизације и економска криза довеле су до тога да данас у Србији живи више од 1,3 милиона људи који једва преживљавају. Подаци²⁸⁾ су застрашујући да: више од 700.000 људи у Србији живи испод границе сиромаштва, 728.653 је незапослених, 373.902 пензионера прима пензију испод износа од 11.000 динара, а око 353.000 становника живи са мање од 8.000

26) Извор: Републички завод за статистику Србије (РЗС), доступно 23.04.2011. године.

27) Извор: Albert Jager, шеф мисије ММФ (изнео податак у средствима јавног информисања, доступно 16.02.2011. године). Но, подаци Републичког завода за статистику драстично се разликују од података ММФ-а. Према званичној статистици, од почетка глобалне кризе октобра 2008. године до краја 2010. године у Србији незапосленост је повећана са 14 на 20 одсто односно за више од 100.000 људи изгубило је посао. (Извор: РЗС, доступно 16. 02. 2011. године).

28) Извор: Министарство рада и социјалне политике Републике Србије, доступно 23. 04. 2011. године.

динара месечно, социјалну помоћ прима 178.786 појединаца (чак 40 одсто корисника је у Војводини), око 50.000 људи се храни у народним кухињама, а број деце која користе народне кухиње је око 6.000.

Међутим, према другим проценама²⁹⁾ број незапослених достигао је око милион људи³⁰⁾, око 650.000 запослених нередовно прима плату, око 130.000 ради а не прима плату, преко два милиона грађана је изузетно сиромашно, чак 80.000 људи се храни у народним кухињама, а тај број се стално повећава.

Поразно је што скоро 95.000 незапослених има изнад 55 година, и та популација становништва тешко може да дође до запошљавања. Међу њима је 21.353 оних којима је већ престало право да примају новчану накнаду са бироа за запошљавање. Значи, сви они су потенцијални корисници система социјалне заштите.

Даљи пад животног стандарда социјалну мапу Србије ће учинити још тамнијом. За велики део популације у земљи, тежак живот ће бити још тежи. У Србији ће и 2016. године сваки пети грађанин бити незапослен. Чињеница да око 1,8 милиона људи који су запослени, са просечном зарадом која је најмања на Балкану, морају да издржавају 1,6 милиона пензионера, довољно говори о томе какве су се погрешне националне политике водиле³¹⁾ – демографска³²⁾, запошљавања, социјална.

Да би се уверили у ову констатацију потребно је само анализирати просечне плате у региону, просечне пензије и годишњу куповну моћ (све у еурима) и констатовати да је Србија према овим показатељима при самом дну међу земљама у региону. Видети *Табелу 3*.

29) Видети: Грк С. (2011), „Србија и Европска унија – кризе после кризе“, Српска политичка мисао, бр. 2/2011, Институт за политичке студије, Београд.

30) Сви који су без посла не пријављују се код Националне службе за запошљавање

31) Владу Србије би требао да забрињава неодржив однос броја пензионера и незапослених, са једне стране, и броја оних који раде, са друге стране. У Србији на једног пензионера иде 1,1 запослени. У Европи на једног пензионера иду три запослена, и Европска комисија је због овакве пропорције јако забринута.

32) Видети: Грк С. (2011), Реформа пензионог система у Србији – у сенци привредног раста и неповољне демографске структуре, Српска политичка мисао, бр. 1/2011, Институт за политичке студије, Београд.

Просечна плата у Србији у марту 2011. године је износила 35.777 динара³³⁾ (око 355 еура по средњем курсу³⁴⁾).

Табела 3. Просечне плате (нето), пензије и куповна моћ у јануару 2011. године

Земље	Просечна плата (у еурима)	Просечна пензија (у еурима)	Куповна моћ - годишње (у еурима)
Словенија	936	–	–
Хрватска	725	298	4.808
Црна Гора	460	255	3.206
Босна и Херцеговина	400	170	2.435
Бугарска	335	145	2.618
Македонија	330	115	2.492
Србија	320	210	3.033

Извор: Агенција, GFK, Danas, доступно 30. април - 3. мај 2011. године.
Напомена: Куповна моћ грађана Србије је четири пута мања него просечног становника ЕУ.

Ради компарације, а користећи податке државних статистика појединих земаља, погледајмо како су се плате кретале у државама у окружењу. У фебруару ове године просечна нето плата у Хрватској је износила 5.242 куне (око 718 еура), а минимална плата 2.814 куна. Један еуро вреди око 7,3 куне. Просечна нето плата у Словенији у фебруару износила је 969,92 еура. Просечна нето плата у Црној Гори у фебруару износила је 506 еура. Македонски завод за статистику је тек у марту објавио податке за јануар 2011. године. По њима је просечна нето плата у Македонији у јануару износила 21.029 денара (око 342 еура). Један еуро у Македонији вреди 61,5 денара³⁵⁾.

33) Она је била реално за 1,9 одсто мања него у фебруару ове, а за 6,4 одсто мања него у марту 2010. године. Реално је пала и бруто плата (износила је укупно 49.633 динара), у односу на фебруар ове године за два, а у односу на март 2010. године за 6,4 одсто. (Извор: РЗС, доступно, 14. 06. 2011. године).

34) Просечна плата у еурима у Србији повећана је у марту зато што је девизни курс ослабио, односно дошло је до јачања домаће валуте. Тако је крајем јануара 2011. године према званичном средњем курсу НБС један еуро вредео 105,14 динара, док је крајем марта ове године један еуро вредео 100,5675 динара.

35) Извор: Danas, доступно 27. 04. 2011. године.

Србија има и другу страну – сјајну страну. У Србији број богаташа расте. Према најновијим подацима Пореске управе³⁶⁾ за 2010. годину просечне плате запослених у финансијском посредовању прешле су 1.000 еура, тачније 103.000 динара, а то је за око 69.000 динара више од просечне зараде у Србији. Поједини банкарски могу да зараде фантастичне месечне износе (око 15.000 еура), али ни поједини професори на факултетима не заостају (највећу зараду од 167 милиона динара пријавио је доктор професор економских наука³⁷⁾). Поред професора који постају све богатији, одлично могу да зараде и запослени у ваздушном саобраћају (просечна зарада у марту 2010. године је била 107.300 динара): контролори летења од 2.000 до 3.000 еура, пилоти од 3.000 до 3.500 еура; ревизори до 2.000 еура; доктори од 700 до 1.800 еура; менаџери до 2.000 еура. Али и јавни функционери не заостају по богатству. Преко две хиљаде³⁸⁾ јавних функционера знатно је повећало имовину и приходе у 2010. у односу на 2009. годину, и поред тога што су им у том раздобљу плате биле замрзнуте.

Када се упореди сива слика социјалне стварности у Србији и слика сјаја стиче се утисак да је такво стање у Србији последица комотног понашања политичке елите, која није направила добру социјалну политику земље на време, као и стратегију економског развоја земље. Политичка елита је дозволила, чак и омогућила, да лични интереси (власт и богатство) појединаца надвладају оне опште егзистенцијалне. Појединци на власти (из претходног режима али и садашњи) су директно одговорни за скупу државу, бирократију, прописе, мито и корупцију. Нажалост, као и до сада нико од одговорних неће бити санкционисан.

КОРУПЦИЈА И ОБРАЗОВАЊЕ

Корупција је најизраженија у земљама у транзицији. Србија спада у ту групу земаља. Индекс корупције у Србији у 2010-тој години је био 3,5. Са овим индексом Србија се налази на незавидном 78. месту на глобалној листи корупције од укупно 178 земаља, према подацима *Transparensi internešenela*. У региону знатно виши

36) Највећи приход од 167 милиона динара пријавио је професор економских наука, 140 милиона је пријавио приватни предузетник, 80 милиона правник, 60 милиона банкер. (Извор: Пореска управа, доступно 08. 05. 2010. године).

37) Аутор овога рада гласно размишља постављајући питања: Легално у просвети, енормни износи се не могу зарадити, само “легално тезгарећи” – а ко је то дозволио? Какав квалитет знања се преноси студентима? Како поједини професори имају времена да прате савремену литературу, и да пишу научне радове?

38) Извор: Агенција за борбу против корупције, доступно 11. 02. 2011. године.

индекс, али зато мању корупцију, имају Хрватска и Македонија, нешто виши Бугарска, Румунија и Црна Гора, док су Албанија и Босна и Херцеговина иза Србије. Видети Табелу 4.

Табела 4. Индекс корупције

Земља	2008.	2009.	2010.
Хрватска	4,4	4,1	4,1
Македонија	3,6	3,8	4,1
Црна Гора	3,4	3,9	3,7
Румунија	3,8	3,8	3,7
Бугарска	3,6	3,8	3,6
Србија	3,4	3,5	3,5
Албанија	3,4	3,2	3,3
Босна и Херцеговина	3,2	3,0	3,2

Извор: *Transparensi internešenel*, доступно 27. март 2011. године.

Политичке странке у Србији главни су извор корупције. Сумњиви начин финансирања политичких партија, тајност финансирања, јавне набавке, нетранспарентност трошења новца пореских обвезника, постављање искључиво страначки подобних на јавне положаје, притисак владајућих структура на правосуђе, као и блокада институција, допринели су оцени да Србија већ низ година заредом не напредује у борби против корупције. Напред презентирани податак о индексу корупције сугерише да се ради о тешком системском проблему у Србији.

Пошто је корупција ушла у све поре друштвеног живота не треба да изненађује контрадикторност што Србија има велики број високошколских установа и факултета, а јако мали проценат високообразованих. Поражавајуће је да у земљи има свега шест одсто³⁹⁾ високо образованих грађана.

Многи стекну високо образовање и оду из земље због немогућности запослења, а многи који упишу факултете а не заврше их, али због добрих веза и познанстава, успевају да пронађу запослење. Значи, формално образовање није гаранција за запослење или за добру зараду.

Здрав разум налаже да се неке ствари у Србији морају мењати. У противном, Србија никада неће остварити свој европски сан. Држава мора озбиљно да се позабави са једним од кључних фактора за смањење незапослености и сиромаштва у земљи, а то је образовање. Ова теза присутна је и на просторима Европске уније.

39) Податак се односи на 2007. годину. Поуздани званични подаци новијег датума још нису познати.

Стога је добила значајно место (напред у раду је већ изнето) у стратешком документу *Европа 2020*. Србија је такође у свом документу стратегије до 2020-те године овај циљ истакла као приоритетни.

Србија је једина земља у Европи у којој се за последњих 15 година смањило број високообразованих. Србија са 3,8 одсто бруто националног дохотка издвојеног за образовање спада међу земље с најнижим издвајањем за образовање у Европи. Због тога се мора перманентно радити, а све у циљу смањења незапослености и сиромаштва, на сталном усавршавању појединаца или “доживотном образовању”.

Како ће Србија изгледати у наредних 10-15 година највише ће зависити од тога колико ће се улагати у образовање, науку и технологију – јер су то главни покретачи привредног раста и развоја сваке земље. УНЕСКО препоручује да јавни расходи за образовање чине око 6,0 одсто, што је просек за земље које припадају ОЕЦД.

СРБИЈА МОРА ДА СЕ МЕЊА

Србија је још увек далеко од Европе. Остаће далеко све док политичари који се залажу за европски пут буду приказивали своје лоше потезе као захтеве савета Европе.

Србија мора испунити све услове које је Европска комисија поставила осталим чланицама Европске уније, пре него што су постале њен део. Најважнији критеријуми за улазак у ЕУ су: стопа инфлације нижа од 1,5 одсто просека у три земље ЕУ са најнижим ценама на мало; номинална каматна стопа на државне вредносне папире максимум два одсто изнад просечне камате у три најповољније земље ЕУ; буџетски дефицит испод три одсто БДП-а; јавни дуг испод 60 одсто БДП-а; прихватање механизма девизних курсева (*ERM*) најмање две године пре уласка у Европску унију.

Србија мора бити спремна да се комплетно реформише. Мора се реформисати економија, правосуђе, државна управа, образовање, здравство, пензиони систем. Треба најпре уредити државу Србију. Сиромашна Србија са великим социјалним проблемима, са корумпираним странкама или блокираним правосуђем неће бити добродошла у Европској унији. Дакле, Србија се истински мора променити и прихватити европске вредности.

Најбољи начин да се страхови земаља чланица ЕУ уклоне, због ратова и ратних злочина, због корупције и криминала, или због илегалне трговине људима – јесте довршетак сарадње са трибуналом у Хагу, поправљање рејтинга на скали коју прати *Transparensi internešenel*, и стално обавештавање јавности о томе шта

је Србија урадила на плану борбе против криминала. Поред тога, Србија ће морати максимално да смањи број људи који траже азил у земљама ЕУ. Ако се број азиланата у земље Уније не смањи следи суспензија безвизног режима односно ново увођење шенгенских виза. Упозорење Белгије Србији треба схватити веома озбиљно, јер се према подацима европског статистичког бироа *Eurostat* Србија налази на трећем месту по броју оних који траже азил у ЕУ. Пре ње су само Авганистан и Русија. Реакција Европе изазвана страхом од прилива азиланата је сасвим разумљива, јер неке њене чланице још нису изашле из кризе, а изложена је миграторном таласу из земаља Северне Африке.

Поред свих наведених разлога који Србију удаљавају од ЕУ, постоји још један а то је – непознавање сопствених граница. Или, можда Србија зна колике су јој границе. Гледајући са садашњег стајалишта, стиче се утисак да су сви догађаји у последње три године променили паролу “Европа без граница”. Границе су јако важне, а дошло је и до замора проширења у ЕУ. Постоји чак код неких држава мишљење да (после уласка Хрватске у ЕУ) она не треба да се више шири на западни Балкан, јер је Унија већ превелика.

И ма колико се званичници у Србији трудили да прилагоде стратегију развоја *Србија 2020.* са стратегијом *Европа 2020.* и да лицитирају датум уласка земље у ЕУ – стварност је сасвим другачија. Године 2011. и 2012. су веома деликатне, пошто је земља упала у замку дужничке кризе, а предстоје избори. Сада је земља на раскрсници – или ће повериоци гурнути земљу у оном правцу који њима одговара или ће се земља суочавати са незадовољствима великих размера. То би могло још више удаљити Србију од Европске уније. С једне стране, због губитка кредибилитета Уније у свести грађана Србије, а с друге стране, због политичког и економског удаљавања Србије од Уније.

Разуме се, ако земља нема основне дугорочне економско-социјалне политике ништа није загарантовано или решено уласком у Европску унију. Исто тако, не постоји чаробна формула да земље које су у ЕУ ће бити заобијене од проблема - кризе. Грчка и Ирска су доказ да је криза могућа и у Унији. Међутим, бити у Европи је несамерљиво боље него бити изван ње. Па чак и када је Европа у кризи. Сада су још неке чланице Уније у кризи и видећемо шта ће се са њима даље догађати. Али, евидентно је да земље које су у монетарној унији, њих 17 (Аустрија, Белгија, Кипар, Естонија, Финска, Француска, Грчка, Ирска, Италија, Луксембург, Низоземска, Немачка, Малта, Португал, Словачка, Словенија, Шпанија), крећу према тешњој привредној интеграцији од *Summita* (24. марта 2011. године) шефова држава и влада ЕУ, на коме је постигнут начелни

договор о бољем координирању њихових буџета, пензионе и фискалне политике. Кретање према заједничкој фискалној политици од кључне је важности за ЕУ. Такође, овим се ствара нова европска интеграција, односно, нова блиска скупина земаља, унутар ЕУ.

Изгледа као да се ствара нова мапа Европске уније. Постепено, земље еурозоне приближавају се или интегрирају, остављајући оне чланице Уније које немају заједничку валуту изван пулсирајуће, живе језгре стратешког одлучивања. Међутим, десет земље које нису прихватиле еуро не желе бити “спорија Европа”.

Најтеже је земљама које нису у Унији. Бити изван Европске уније ипак значи бити још више изложен неким локалним националистичким или корпорацијским тежњама, па и ударима са светског тржишта. Изван Европе грађани не добијају ни бољу економску ситуацију нити више људских права нити више могућности за светлију будућност.

Стога Србија мора да се комплетно реформише и да прихвати европске стандарде и вредности. Само таква може да постане део Европске уније. А за то ће требати још много времена да прође. Смисао будућности треба прихватити у Европи, а не изван ње.

Snezana Grk

SERBIA – IN QUEST FOR THE MEANING OF THE FUTURE

Summary

An alarmingly bad economic situation in Serbia has imposed the need for the Government of Serbia to draw up a strategic document for the economic development of Serbia from 2011 to 2020. This document has been designed after the document issued by the European Union under the title *The New Lisbon*. This European Union document gives clear directions, i.e. strategic directives for the development of the Union in the forthcoming decade.

This paper presents a brief overview of the *Europe 2020* strategy and the *Serbia 2020* strategy, as well as the reasons due to which the anticipated projections will not be able to be achieved in this country. Furthermore, it analyses the reasons why Serbia will not be able to join the European Union for many years to come.

Joining the European Union represents a government project, yet in Serbia from the very beginning, it has been marked by economic interests and strategies. Looking from this time horizon, it seems that all the former strategies in Serbia have been wrong. And the current model

of economic growth is unsustainable. This is shown by macroeconomic parameters which are more than alarming.

Besides the internal factors which represent an obstruction to further economic growth and development in Serbia, there are also numerous external factors. The most prominent include unsettled issues in this region, as well as the global economic crisis which has brought about the enlargement fatigue and a general identity crisis within the Union.

Serbia which would like to join the European Union has to implement all the necessary reforms and meet all the obligations and criteria that had to be fulfilled by all member countries of the Union. Serbia also has to adopt European standards required by the European Commission, entailing that it truly has to show its pro-European orientation.

Keywords: Europe 2020 strategy, Serbia 2020 strategy, (un)employment, human capital, knowledge and technology, poverty, social inclusion, quest for the meaning of the future

ЛИТЕРАТУРА

- ДС, (2011), Стратешки документ *Србија 2020*, Београд.
- ЕС, (2011), *The Europe 2020 Summit*, February 2011, Brussels.
- ЕС, (2011), *The Europe 2020 Summit*, March 2011, Brussels.
- Грк С. (2011), „Србија и Европска унија – кризе после кризе“, *Српска политичка мисао*, бр. 2/2011, Институт за политичке студије, Београд.
- Грк С. (2011), „Реформа пензионог система у Србији – у сенци привредног раста и неповољне демографске структуре“, *Српска политичка мисао*, бр. 1/2011, Институт за политичке студије, Београд.
- IMF, (2011), *World Economic Outlook*, April 2011, Tensions from the Two-Speed Recovery Unemployment, Commodities, and Capital flows.
- International Monetary Fund (2010), *World Economic Outlook*, October 2010.
- World Bank (2010), *The World Bank Data*, September 2010.
- <http://www.nbs.rs>
- <http://www.webrzs.stat.gov.rs>
- <http://www.mfin.gov.rs>
- <http://www.poreskauprava.gov.rs>

Resume

An alarmingly bad economic situation in Serbia has imposed the need for the Government of Serbia to draw up a strategic document for the economic development of Serbia from 2011 to 2020. This document has been designed after the document issued by the European Union under the title *The New Lisbon*. This European Union document gi-

ves clear directions, i.e. strategic directives for the development of the Union in the forthcoming decade.

This paper presents a brief overview of the *Europe 2020* strategy and the *Serbia 2020* strategy, as well as the reasons due to which the anticipated projections will not be able to be achieved in this country. Furthermore, it analyses the reasons why Serbia will not be able to join the European Union for many years to come.

Joining the European Union represents a government project, yet in Serbia from the very beginning, it has been marked by economic interests and strategies. Looking from this time horizon, it seems that all the former strategies in Serbia have been wrong. And the current model of economic growth is unsustainable. This is shown by macroeconomic parameters which are more than alarming.

Besides the internal factors which represent an obstruction to further economic growth and development in Serbia, there are also numerous external factors. The most prominent include unsettled issues in this region, as well as the global economic crisis which has brought about the enlargement fatigue and a general identity crisis within the Union.

Serbia which would like to join the European Union has to implement all the necessary reforms and meet all the obligations and criteria that had to be fulfilled by all member countries of the Union. Serbia also has to adopt European standards required by the European Commission, entailing that it truly has to show its pro-European orientation.

Serbia has to be willing to undergo a thorough reform. The economy, judiciary system, public administration, education, healthcare system, pension system, must all be reformed. The prerequisites for the development that Serbia needs to work on involve the following reforms: constitutional and legal, judiciary, public administration and security system, as well as the building of the infrastructure and the defining of spatial development. The main goals of the country's development must be increasing employment, enhancing human capital, growth which is based on export and rational energy utilization, investment into knowledge and technology, social inclusion and poverty reduction. In order to accomplish the aforementioned goals, it is necessary to change the political, legal and business environment.

First of all, it is necessary to regulate the state of Serbia. A poor Serbia with all its huge social problems, corrupt political parties and blocked judiciary system would not be welcome in the European Union. Hence, Serbia must truly change and accept European values.

Furthermore, there is another reason that alienates Serbia from the European Union. And the reason is - not knowing its borders. Bor-

ders are very important. First of all because of the fears of the member countries of EU, because of wars and war crimes, because of corruption and crime, because of illegal human trafficking and an increased number of asylum seekers in the countries of the Union. Europe's reaction provoked by fear from asylum seeker influx is quite understandable, since some of its members have still not come out of the crisis, and it is exposed to a migration wave.

Some countries are of the opinion that the EU should not enlarge towards the Western Balkans, as the Union is already too large. However, the future of Western Balkans lies in Europe. The united Europe project is a peace project promising a brighter future and it has to be accomplished, as it is, above all, a geographical, historical and political imperative. The question remains as to when this process is to be completed.

Serbia, which has taken the steps towards the goal of union, is losing its pace due to both internal economic and social difficulties, as well as external. If we listen to the speeches of the ruling authorities, we might get the impression that Serbia is just about to join the European Union, yet it is so far away from fulfilling this European dream. Serbia in its quest for the meaning of the future has to change very quickly, because it seems that some new map of European Union is under way.

* Овај рад је примљен 15. јуна 2011. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 5.августа 2011. године.

Сретен Сокић

Факултет политичких наука, Београд

САВРЕМЕНИ ПРОЦЕСИ АКУМУЛАЦИЈЕ И ПРИНЦИПА ИНВЕСТИРАЊА *

Сажетак

Акумулација је економски најфинији и најчистији облик инвестиција. Она је трајна економска законитост. Стално потчињавање закону акумулације као економском закону прогреса капитала је овде у функцији увећања његове вредности. Овим се у први план ставља способност једног предузећа или друштва за увећавање производне основе, а то подразумева и мобилност акумулације као појавног облика раста економије.

Из анализе у овоме тексту произилази закључак да су модели тржишта капитала егзистентни, да се финансијска тржишта појављују као регуларни сегмент инвестиција. Низ је фактора економије који су у исто време предузетни, национални али облик економске интеграције света. Савремено светско тржиште је преовлађујући облик мада има и тржишног фундаментализма у коме је пресудна неекономска основа „владајућег модела глобализације“^{*}. Ипак капитал у савременим условима проналази могућност и значајне форме самосталног кретања и, независно од геополитичких напора, општих вредносних (са аспекта економске рационалности) тенденција. Али таквих које нису ван регуларних и нужних токова глобализације.

У том контексту су и нужности интензивне друштвене акумулације у Србији и пројектовања новог модела развоја.

Кључне речи: Акумулација, Инвестиције, Финансијско тржиште, Економија капитала, Савремено светско тржиште.

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179009, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Свакодневно егзистенцијално премеравање економских субјеката (држава, региона) због низа тржишних и економских неизвесности истиче у први план претпоставке рационалног, продуктивног, модерног па до свих врста усавршавања, проширења и осавремењивања производње, пословања, управљања. Савремена тенденција материјалне продукције јесте економија и развој капитала. Арсенал рационалности и економичности је готово неисцрпан али је дилема трајна. Она гласи: „модернизација или пропадање“. Сопствена ефикасност превазилази инхерентне тешкоће користећи савремене процесе акумулације, могућности финансијских тржишта правећи оптимални скор капитала за инвестирања на најмодернијим принципима.

Појавни облици савременог тржишта силе (природне тржишне снаге) на убрзане облике преображаја капитала у целисти а посебно његових најважнијих сегмената. У овим условима афирмација акумулације, штедње, модерних инвестиција и иновационог пута развоја представља предуслов стабилности у садашњости и будућности. Не као неартикулисана могућност већ „синхронизовани“ пут заснован на акумулацији (предузетна, својина грађана, државни) и преображалачких процеса инвестиција. То је пут да акумулационо самопоуздање буде круна развоја.

ИНВЕСТИЦИЈЕ И АКУМУЛАЦИЈА КАО САВРЕМЕНИ ТОК КАПИТАЛА

Инвестиције су главни потенцијал привредног раста и развоја уколико непосредно доприносе *увећавању реалног капитала*. Наука о инвестицијама и принципима инвестирања афирмисала је одлучујуће полуге развоја и валоризовала оригиналне поступке и инструменте (прецизне, поуздане, незаобилазне), критерије и принципе који у савремености заузимају место без којих нема високог степена поузданости појединих активности и њихове перспективе. Али ипак у основи лежи економска и друштвена способност за акумулацију (уз задовољавајући коефицијент сталности и квантитета) без чијег разумевања и практичне примене нема повећавања у ширу целину развоја као економско социјалних основа перспективе кроз убрзавање привредног раста.

Отуда се акумулација и инвестиције јављају и као макроекономска категорија у целини сложених односа стварања и расподеле бруто домаћег производа. Практичне манифестације и економ-

ска еманципација попримају неминовну економску валоризацију на дужи рок.

Макроекономски феномен привредног развоја и (по том основу) прогреса једне земље заснива своју реалност и перспективу на поновној афирмацији интензивне акумулације и оптималној позицији инвестиција у постизању макро економских циљева. Дугорочни економски развој заснован на својим акумулационом потенцијалима незадржива је сила економског престижа сваке земље.

Са аспекта развојних циљева појављује се категоријална „позиција“ и практична манифестација економске политике у којој једно од кључних места припада инвестиционој политици заснованој на низу конкретних могућности, компаративних предности и савремене алокације инвестиција. Ипак, акумулација овде (и на дужи и на краћи рок) заузима економски најважније место у смислу потенцијала за развој и прогрес који су пресудни како за судбини појединачних капитала и привредне гране тако и за државу у целини. На микроекономском нивоу акумулација је услов и полазни критериј новог инвестиционог подухвата и најважнији фактор мобилности других извора (амортизација, кредит, докапитализација и др.).

У савременим глобалним токовима капитала инвестиције попримају широк спектар монетарних и берзанских послова у трагању за разноврсним облицима новца и новчаних рецидива односно деривата у пројектовању целине инвестиционог стока капитала. Ови инвестициони ресурси стварају посебну економску филозофију у којој разноврсне форме позајмица постају маргинални трошак. Ова пракса развија своје садржаје деценијама. Кредити и друге „позајмице“ условљавају сложене односе камата и умножавају акцијско-берзански аспект а све у склопу потребе трагања за оптималним стоком инвестиција. Последње деценије се повећавао значај тржишта хартија од вредности, јачала његова улога у ширењу облика кредитних извора (све до разних кредитних, каматних и других деривата). У овом уједињавају инвестиционих потенцијала специфична је и инвестициона улога акција. Отуда су око цена акција незаобилазни полазни критерији везани за тржишну процену висине профита који треба да донесе будућа инвестиција и у том простору да се налази оправданост за однос сопствене акумулације и позајмљене.

Обухватна мрежа берзанско-монетарне праксе доминира праксом инвестирања у свету „нација“ и глобалним токовима. То је и основни разлог што савремена теорија занемарује категоријално разматрање и практичан значај акумулације као основе привред-

ног (и друштвеног) развоја у целини обима и саме структуре инвестиција. Овај рад је посвећен значају новчаног капитала односно акумулације и инвестиционог одлучивања које потврђује Кејнзову тврдњу о значају предузетничког инстинкта оних који доносе одлуке о инвестицијама – од структуре инвестиционог капитала, трошкова и будућих (очекиваних) приносима од дате инвестиције. Ипак је нужна реафирмација интензивне друштвене акумулација (привреде, пословних субјеката, државе, грађана).

ИНТЕНЗИВНА ДРУШТВЕНА АКУМУЛАЦИЈА - БУДУЋНОСТ МОДЕРНИХ ПОЈАВНИХ ОБЛИКА КАПИТАЛА И НЕПОСРЕДНА АНТИИНФЛАЦИОНА ТЕНДЕНЦИЈА

Акумулација је основа саморазвоја привреде и сваког вредног субјекта посебно. У савременим токовима капитала она је економски и друштвено усмеравана у размерама које обиље извора претвара у процес континуираних инвестиција једне економије. Бројне могућности мобилизације вредносних облика и претварање у инвестиције не „поништавају“ њену економску функцију и потенцију капитала садржану у њој. Теорија је сагласна у незамењивом значају акумулације и акумулативне способности која непосредно омогућује развој производње добара и услуга у будућности. Дефинисање и поимање акумулације не носи са собом дилеме и непознанице, нове саставне елементе или садржаје. Она је у смислу опште дефиниције нагомилавање материјалних и новчаних средстава које се наменски употребљавају проширење производне и пословне активности. Са таквим садржајем она је на нивоу привреде, породице, појединца расположива развојна реалност, потенцијал побољшања квалитета. Са аспекта потражње акумулација је одложена потрошња. У друштвеним размерама акумулација је услов економског раста и прогреса. До самог чина употребе у сопствене сврхе и намене она може да се користи на разноврсне начине као финансијски ресурс који доноси приход. Пласира се као финансијска актива и за тај период доноси профит тј. самооплођује се и увећава.

Акумулација је сложени економски феномен који нужно намеће увећање непредвидиве сигурности и вредности фирме у сталном напору да се оствари оптимални сток капитала. У реалној производној ситуацији очекивања су да инвестиције оптимизују потенцијале пет нераздвојних сегмената капитала:

- а) Физичког капитала као *научно-технолошке основа производње*, (зграде, хале, пословно продајни простори, друге материјалне претпоставке производње...),
- б) Капитал оличен у информационо-компјутерској, програмско импутној и аутпутној основи егзистентних процеса производње и услуга ... *другим речима капитал примењеног знања*,
- в) Капитал оличен у *менаџерско-управљачкој структури*, који је истовремено и део људског капитала, ... *предности оптималне менаџерске функције*,
- г) Капитал оличен у свим сферама које су предмет *управљања квалитетом*,
- д) Људски капитал – образовни ниво, према економским условима организован систем „живог рада“.

Код дела савремених макроекономиста акумулација се везује за део дохотка од капитала – односно свих фактора производње у сложеном систему понашања економских субјеката и мери „доприносом“ процесима стварања повољније економске позиције капитала. Доминира став да акумулација спаја интерес власника и људског капитала у њему. Економски систем мора да омогући у друштвеним размерама да акумулацијом производни капитал стално нараста с тим да се његова економска функција остварује претварањем у додатни капитал на трајно вишој продуктивној потенцији и са потенцијама оптималне структуре и квалитета.

Акумулација се трајно афирмисала као оригинална законитост економске функције по својој природи као минимални квантум прогреса. Она остаје „самоникли резултат“ капитала у функцији, суштинска полуга његовог двоструког дејства (у производном и потрошном смислу). Акумулација постаје општи интерес појединачног капитала и опшtedруштвеног прогреса. Објективна сила свога власника и његовог будућег опстанка у тржишној конкуренцији. Она заиста јесте „душа целог економског живота друштва“ али и глобалних интернационалних токова капитала. Отуда је акумулација будућност оних појавних облика капитала који имају економске и друге предности саморазвоја и развоја кроз инвестиције прогресивних и економски валидних финансијских инструмената.

Смисао акумулације у свој својој историјској и савременој функцији је њена економска улога, њена сила ка развоју – али и снага која „присиљава“ на штедњу и економисање појавним облицима капитала. Незамисливо је на дуги рок самокретање капитала без акумулативне способности. Називамо ову појаву интензивном

акумулацијом и најпродуктивнијом инвестицијом којима се стварају економско-вредносни услови за компаративне предности у оквиру грана и на тржишту у најширим размерама. Компаративне предности као могућности продукције. То је јединствени ток исказан као акумулациони фонд друштва и развојна полука индивидуалног капитала.

Значај акумулације у својој економској функцији остаје трајно актуелан и сили на сталну свестрану пажњу како власника капитала тако носилаца системске (ради се о економском систему) стратегије државе за трајно друштвено одређење везано за њено максимирање и интензивност. Интензивна друштвена акумулација разоткрива све елементе разумевања једне економије, појединачног капитала, сложених целина позиционирања или интеграције, а све у функцији оптимизирања датог економског поретка капитала и валидног економског система. Она представља темељ могућег (осим „делотворности кредита, удруживања акумулације, заједничких улагања и др.), реалног и будућег. *Најсажетије интензивна акумулација једне економије је носиоц будућег друштвеног богатства заснованог на економској функцији капитала. Подразумева се трајни напор и конкретна резултанта привредних и других субјеката у овој сфери економских послова.* Она би требало да се у савремености афирмише као пијадестал реалног, економски стабилног и сигурног са физиономијом егзактне улоге у краткорочном и дугорочном развоју како на макроекономском тако и микроекономском нивоу.

Модерни појавни облици капитала рачунају на ова својства, суштину, обим и перспективе употребе акумулације. Отуда и научни појам „агрегатна производна функција“ сложенијег и потпунијег значаја од „аутпута појединачне фирме“ и аутпута „целокупне привреде“. Акумулација се као инвестициони чин појављује на тржишту као „потражња“ у разноврсним облицима. Али је једна законитост више него сигурна: увећава тражњу и то за сврхе проширења продукције чиме има двоструко дејство у токовима репродукције. Са аспекта капитала функција акумулације је да развија услове за реализацију постојеће производње и уједињује интерес индивидуалног и капитала у друштвеним размерама. Од не мањег развојног значаја и инвестиционих активности је сегмент штедње (лична штедња, јавна штедња, национална штедња) и по том основу развијање форми и могућности извора за зајмовним средствима. Ако се томе дода и владајућа пракса банкарско-берзанског уједињења појединачних акумулативних капацитета онда је у целини појаве лежи тенденција друштвеног прогреса. У тим условима сту-

па на сцену економије посебан механизам тржишног модела привређивања у смислу игре у корист великих и оптималних промена технолошких и других процеса и које се акумулација улаже.

Савремени облици капитала имају посла и са маргиналном продуктивношћу као синтезом низа фактора производње. На нивоу земље то је целина перформанси привредног раста. Наравно да савремена теорија акумулације (у функцији „економије у перспективи“) уводи овде и „тржиште капитала“, тј. свих његових појавних облика. Ту се акумулација „сусреће“ са могућностима инвестиционог (у најширем смислу речи) потенцијала у сферама финансијског тржишта, „тржишта интелектуалног капитала“, тржишта новца и кредита. Речју свим типовима и појавним облицима финансијске активе. Ту су и могућности фузија, фисија, интеграција, удруживање тј. све савремене светске компоненте и потенције стварања јединствене силе инвестиционог подухвата. Ради се о сложеним и, на моменте, компликованим савременим компонентама уједињавања акумулације и других инвестиционих потенцијала. Овим процесима бавићемо се посебно у даљем разматрању. Али је важно овде подвући да на том терену (иначе и конфликтном у широј мобилизацији акумулације) треба да преовлађује економска логика инвестиција тј. употребе акумулације.

У сфери нових облика финансијског капитала, као потенције развоја, потребно је истаћи увек присутне и актуелне реалности кредита, рада берзи, инвестиционих фондова и других извора глобално усмераваних тржишних шанси за посезањем додатних услова и претпоставки развоја.

У свим савременим изазовима, међусобно непосредно практично повезаним, економски развој намеће егзактна економска процењивања разноврсних могућности (која се нуде) са циљем оптимизације својих развојних планова. Ради се о тржишту, појединим компанијама, природном капиталу, компаративним предностима и низу других компоненти (предуслова) акумулативног и развојног успеха према критеријима светског тржишта.

Континуитет теоријског поимања ових (одлучујућих...) сложених услова развоја (фирми, привредних грана, држава ...) није остао без нових научних доприноса – од нових и сложених економских фактора привређивања и акумулативности до мобилизације свих извора капитала „по виђењу“, али и стратегије предвиђања будућег економског развоја. Ипак теоријски и методолошки аспекти акумулације, штедње и инвестиција (који) су присутни у резултатима преовлађујућег научног стваралаштва нису целовити,

обухватни, и као такви општеприхваћени у економским активностима и понашањима.

Доминира заговарање и „теоријска обрада“ која се одређује за анализу на макро нивоу и то „брuto домаћих приватних инвестиција“ да би се новчана акумулација упутила ка банкарско-берзанској трансмутацији.

За разлику од законите економске интенције по којој је акумулација основна реална полуга инвестиција а њена мобилност условљена карактером преовлађујућих економских односа предност се даје „коцкању са будућношћу“. Масовну односно доминантну превагу добија „оптимални сток капитала“ намењен инвестицијама кроз шире ангажовање свих извора (тј. разних вредности) који се могу мобилисати. Не пита се за облике трансакција и веома разуђене форме већ за извор и садржај инвестиционе конструкције. Аlokација активе је у другом плану. У том контексту готово да безброј књига велича различитост финансијских инструмената и тржишта „на којима се са њима тргује“ и форми финансијске активе (главница и камата). У овим анализама важне су финансијске институције које ће омогућавати да се у безброј финансијских тржишта и са армијом финансијских посредника прикупља и пласира акумулација и штедња уз критериј ниско или висококаматне „привлачности“ као „начин финансирања инвестиција“. Са истим циљем је обиље финансијских инструмената и тзв. банкарског дисконта. Затим, безброј облика хартија од вредности све до неконтролисане распрострањености (у савремености је то потпуна експлозија) „тржишта фјучерс уговора и опција“ као дериватних инструмената (ставови: Бодиа, Кан, Маркуса, Манкјуа, Варијана ... код нас Лабуца и других неомонетариста и др.) Ретки су заступници теорије целине друштвено-економских разлога за самосвојство акумулације као објективне силе самокретања капитала (о овоме опширније у наредном делу ове теме). Ипак јењавају покушаји усавршавања оваквог теоријског приступа због најсавременијих токова управо оног дела узрока светске економско- финансијске кризе а који се заснива на монетарној, кредитној и берзанској манипулацијама и шпекулацијама.

Реалне економске особености и токови акумулације, и поред горе наведене праксе, упућују на раздвајање акумулационог потенцијала на нивоу једне економије од акумулационог фонда производног субјекта. Ово разликовање намеће нужност и разумевања и прихватања диференцираног уважавања разлаза између новчаног дела (штедња и новчани потенцијали кредита као могућих потенцијала, увећавања акумулације) и оног дела акумулације који не ег-

зистира самостално у банкама. У овој комбинацији процеса удруживања и увећавања акумулације лежи реалност инфлационих тенденција у реализацији стварне акумулације и датог оптималног стока инвестиционог централизовања акумулације уз маргинални трошак. У зависности од економских услова и могућности вредност позајмљене акумулације носи са собом реалну инфлациону полуку. Финансирање дела ове позајмљене акумулације банковно-берзанским облицима (који сежу све до фиктивног капитала) трансакција је са аспекта стабилности економско-финансијских токова трајна инфлациона опасност. Посебно у условима када овај позајмљени део стално нараста изван акумулативне способности што представља извориште инфлације а манифестује се кроз вештачку потражњу, ценовни облик директне инфлације. У овим условима инвестиције отказују као фактор оптимизације развоја.

Инфлација разоткрива још један кризни моменат економске (не)равнотежне тенденције: то је кризни однос штедње, акумулације и инвестиција. Ова неравнотежна тенденција се исказује и као противуречна и стихијна употреба акумулације без адекватних економских критерија за садашње и будуће инвестирање или његово одсуство. Нужност интензивне акумулације се занемарује у овим инфлаторним операцијама .

А сада неколико напомена о обиму акумуливаности као фактору успешности развоја. Свака теоријска концепција заснована на предоминантном значају и улози такозваног савременог економског развоја, као универзални фактор и мера успешности једне државе, ипак остаје у сфери спекулација (некада и научно аргументованог са аспекта „силе“ глобализације и њеног значаја) без оптималне праксе акумулације (на пример како се троше, да ли и где се инвестира ...). Капитал са својим економским логикама остаје незамењив у сфери рационалности и економије употребе акумулационих потенцијала. Акумулација се у овим савременим својствима кретања економије и облика капитала апсолутно суверено понаша. То је „финансијска основа“ са којом се полази ка свим шансама „које се нуде а имају своју цену“, ка свим обртима капитала за све врсте и облике инвестиционих програма и конкретних активности. Пре свега ка сусрету са „пасивним инвестирањем“.

Било каква структура инвестиција заснована на акумулативним портфолијама (пре свега својим сопственим) потребно је да уважи концепције теорије алокације будуће инвестиције, теорије и праксе привредног (и другог) развоја, са пуном опрезношћу у тенденцијама тржишта којима треба приступати (у овом случају) као ефикасним. Треба овде истаћи да је веома важна и амортиза-

ција као збир описа основних средстава и нематеријалне имовине једног субјекта. Она у себи садржи развојни аспект као део који се укључује у бруто инвестиције сопственог развоја (њу апстрахујемо у овој анализи).

Поред тога шта и у којим количинама производити (као полазном критеријуму активног управљања портфолијом) намеће се и разматрање и изучавање инвестиционих могућности које носи више полазних критерија: а) где производити - каква је, на пример, производно-продајно-пословна инфраструктура, б) каква је целина ефеката уједињења акумулације, в) каква је збирна цена позајмљеног (у смислу целовите структуре – динамике доспевања, висине камате, структуре и др.) - капитала уз прецизан рачуноводствени идентитет – начин комбинације уговорених извора, г) просторни распоред инвестиције уз темељну проверу пројектованог концепта са најновијим емпиријским показатељима распореда инвестиција у овој области које су у току, д) оцену различитих ризика и „импликација за оцењивање перформанси“, е) реалност оптималне рентабилности добити – имајући у виду дужину трајања инвестиционе активности и све друге економске и друге способности новог капитала да оствари пројектоване функције не само у сфери додатног приноса већ и његове укупне виталности у временској динамици, ж) задовољавање критерија савремености и оптималности и др. Наука је уважила Схарпеов коефицијент који се успешно користи за рангирање ових и других перформанси.

Сви посебни извори „капиталног развоја“ су у функцији најсавременијих кретања у савременим светским токовима када је у питању одређена употреба акумулације. Она има своју валоризацију „ризика употребе“ у надмашивању најактуелнијих тржишних критерија. Непосредно се рефлектује у метаморфозама „слике“ капитала на цео систем економије сваке земље и њене економске политике али и синтетичком изразу коришћења „ових могућности“ у међународним размерама.

Савременост економије и појавних облика увећања развојне потенције враћају нас ка фундаменталном значају способности за акумулацију у предузетном и друштвеном облику. Али ка савременом акумулационом идентитету са оне стране узрока актуелне светске финансијско-економске кризе.

Ипак је највећа „економска снага“ у реалностима акумулације, чак и у облицима савремености разноврсних фондова и свим креативностима у умећима њене употребе ван извора стварања али ван „пренапрегнутог и нереалног“ догађања на финансијском тржишту. И у употреби ових перформанси „правих“ акција од вред-

ности и карактеристика понуђеног новчаног износа кредита који, у крајњој линији, нису најбитнија сила прогреса и развоја.

Повратити исконско самосвојство акумулацији у савременим условима шанса је за будућност капитала у целини. Ван еквилибристике монетаризма и слике света без капитала и акумулације као суштине, као глобалног, једино одрживог на дужи рок. Акумулативност се сукобљава са естаблишментом субјективистичког у односу на економију продуктивног прогреса и потенције тржишта – потенције ка саморазвоју – економски најоправданије у сложеним процесима друштвеног и привредног развоја.

Једна од битних одлика савремених токова капитала исказана као капиталне могућности са одложеним „ценама“, нема никакве везе са капиталом у целини већ је његова је ирационална компонента. Али ипак у савремености економски функционална и незаменљива. То је појава различитих типова и извора „тржишта капитала“ (критериј приноса) као перформанса која се мора рашчланити и појединачно сагледати. Размере могућности апсорбовања разноврсних егзистенција „понуде акумулационих средстава“ у форми пробијања реалних могућности су без преседана у актуелном стоку капитала и „портфолијима“ инвестиција.

Акумулација се у савремености појављује у сложеним економско-финансијским токовима и конвулзијама. Погледајмо најважније трендове и особености.

ЗНАЧАЈ АКУМУЛАЦИЈЕ ЗА РАЗВОЈ ПРОИЗВОДНО ПОСЛОВНИХ СУБЈЕКТА

Акумулација се у савремености афирмише као константа развијања економске репродукције привредних субјеката. Она ја и полазни мотив економисања и располагања профитонским и доходним успехом предузећа која их као адекватна законита појава међусобно повезује, преплиће, развија. Из њих се афирмишу прогресивне потенције низа компоненти међу којима предност (са нашег аспекта анализе) дајемо материјалним, развојним и људским факторима развоја.

Акумулација је услов задовољења развојних потреба како на микро тако и на нивоу једне друштвена заједнице. На подлози таквог значаја акумулације, а посматрајући је у систему индивидуализираних (предузетних) односа, за потребама развоја и усавршавања услова датог производног тока, постоји читав низ повезивања (кредитног, берзанског, удруживање и др.), концентрације и пре-

плитања на свом путу ка постварењу у облику дате инвестиције. Због тога се акумулација појављује и у ирационалним облицима као што је сопствена цена, камата, цена рада.

Економски систем и низ вредносних параметара капитала афирмишу саму ширу друштвену подлогу акумулативне способности уважавајући читав низ супротности економске и социјалне природе у усмеравању учешћа бројних субјеката у расподели и прерасподели вредносних основа акумулативне способности. Друштвено усмеравање домаћег производа (максимална реална вредност коју једна земља може да потроши) на четири компоненте: а) потрошњу, б) државне издатке, в) инвестиције, и г) нето извоз, очигледно може једну заједницу да усмери ка растућој сили економије и економској улози акумулације. Наравно, водећи економску политику економије употребе акумулације на макро нивоу, не занемарујући или подређујући било који од параметара компоненти личне и јавне потрошње. *Овим се заснива категоријално опредељење одрживе ванивестиционе потрошње.*

Економска реалност и тенденције сложених односа потрошње и оквирина БДП преставља резултанту економске политике и дугорочне позиције економије. Економије чији се прогрес заснива пре свега на потенцијама нове акумулативности, штедње и инвестиција. Експанзија производно пословног циклуса мора бити полазни (али не и једини) фактор потрошње. Стога је економски дугорочно и валидно да пораст потрошње произилази из континуитета увећавања акумулације и такве алокације и интензитета инвестиција које стварају прогресивне услове за пораст агрегатне тражње. Ту је Ернест Енгел засновао познате законитости као токове о односу дохотка и потрошње – њиховог увећавања и смањивања и правила међусобних односа и међуутицаја. Савремена теоријска мисао придаје огроман значај односу потрошње и штедње, акумулације и развоја, мобилности свих извора акумулације и инвестиција. Наравно да су ту веома важни међуодноси и везе односа потрошње и штедње са аспекта ширења акумулативне способности и поспешивања инвестиционог циклуса. Државно поспешивање потрошње изван аликвотног увећања националног дохотка тешко може (или тачније никако) на нивоу макроекономских токова да благотворно делује на пораст производње и запослености. Државна политика је ограничених домета када су у питању владајући економски модели опоравка продукције и увећања расположивог дохотка.

На овом пољу анализе засновани су основи макроекономије. Сви макроекономски параметри исказују се у крајњој линији кроз

убрзавање или успоравање раста. Категорије трајног дохотка се овде намеће као потреба отклањања свих повремених или ванредних колебања (неочекивано увећање – донације и др), - неочекивани губици (елементарне непогоде). На законитост потрошње и њен дугорочни тренд немају утицаја ова и друга колебања која су ван економских параметара повећавања дохотка. У том контексту токова су неопходности сталног тренда акумулације и инвестиција као основе сталних домаћих улагања (овде се апстрахују: стране директне инвестиције, државне инвестиције, инвестиције у људски капитал и науку и знање и др.).

Неодложне потребе за *континуираном акумулацијом привредних субјеката* (произвођача роба и услуга) не могу бити у сукобу са другим учесницима у захватању домаћег производа. Али ипак међусобни сложени и на моменте противуречни односи са државном амбицијом свеколике дистрибуције уносе одређену стихију и недоследност. Јасно је да на дужи рок држава ствара такав систем економских односа који конституишу услове за производњу производних субјеката. Али држави не припада та привилегија да, било нормативно било економском политиком, оставља те исте субјекте без сопствене акумулације отржући је на разне начине од извора стварања.

Полазно опредељење је да агенси репродукције имају стабилне услове привређивања, производње и промета у функцији вредносних параметара у којима „планомерност“ државе и друштвене заједнице има позицију која је одраз критерија савремених тржишних односа и адекватних – развијених - облика робне производње. То су и економске границе „постваривања“ и „отуђивања“ акумулације. Један од кључних економских критерија који континуирано влада на тржишту (исказује се као сложеност услова успешности) је стално улагање у основе производње привредних субјеката. Ради се о свим сегментима који учествују у економским предностима и унапређењима. Како повећању обима, квалитета и свим другим претпоставкама бољег пословног и финансијског успеха. Сталност акумулативних основа развојних могућности исказује се и као заснивање нових производно-пословних погодности и предности али и на претпоставци сталног успешног улагања зарад ниже цене и бољег квалитета, сигурније продаје и континуираности прогресивне понуде кроз који се пролази на тржишту. Овај сегмент пословне и економске политике капитала је епицентар незамењивог сталног коришћења свих економских могућности на континуираној комбинацији (оптималној) потенцијала за тржи-

шне предности. У основи ових сталних напора капитала леже извори, мобилизација и други процеси акумулације.

Стално улагање у факторе производње на економским принципима потврђује се на тржишту понудом повећане продукције и уз бољи квалитет производа. Истовремено су ту и неисцрпне могућности нижих цена производа. Ови законити процеси воде не само успешности пословања производних субјеката већ доноси и друштву погодности али и обавезе у развијању адекватних облика ангажовања целокупног друштвеног дохотка. Са друге стране, велика продукција ствара zasiћење што доводи до смањивања добити предузећа.

Како се у сваком систему организације репродукције који повећава потрошњу пре или касније може очекивати стагнација или пад интереса тако је сваки економски систем принуђен да економске потребе за акумулацијом и њеном оптималном употребом претвори у трајно стање не само за појединог производног субјекта већ и друштва. Пол Самујелсон аргументовано се залаже за економско односно вредносно усмеравање „националне потрошње“ у којој треба уважавати текући расположиви доходак - који теоријски објашњава дохотком намењеним за потрошњу текуће године – који повремено омогућују издашнију потрошњу. Али на дужи рок национална потрошња мора бити „омеђена“ расположивим дохотком а то значи могућностима економисање и увећавања управо њега. Овде не постоји алтернативна варијанта.

Нема тог ефекта дохотка у дужем раздобљу на нивоу заједнице који се стално увећава осим ефекта већег богатства. Овде је битно да се увећање дохотка заснива на економским основама у оквиру којих треба разликовати пословне циклусе и дугорочни тренд економског раста које опредељује способност за поспешивање акумулативне и инвестиционе способности. Зовимо их економске основе акумулационих и инвестиционих капацитета. Нема, значи, еманципације разноврсних сегмената друштвене и социјалне организације без економских услова еманципације акумулације и развоја. Тиме се друштвене потребе најефикасније прилагођавају јасном и једино могућем систему употребе дохотка. Наравно ради се о нужности да увећање потрошње (уважавајући граничну склоност ка потрошњи) прати увећање дохотка. Не потцењујући везу богатства и потрошње. Као и штедње и потрошње. Затим потрошње и страних директних инвестиција. Али и реалности и судбине (дугорочне и краткорочне) капитала.

Уколико прихватимо резултате емпиријских показатеља и анализе уочавамо да је расположиви доходак на макро нивоу огра-

начавајући фактор потрошње а у самој веза субјеката учесника у њој (агрегатна потрошња) опредељује позицију акумулативне и инвестиционе способности. Анализа потрошње читаве заједнице разоткрива пресудан значај економске политике. Усмеравање потрошње у оквирима државних економских функција опредељује (у овом аспекту анализе) економски раст и развој. Међутим, сваки систем економских функција државе, који има пресудан утицај на формирање политике развоја привређивања производних субјеката на краћи или дужи рок, веома често репродукује кризу која кулминира на два најбитнија начина: а) сукобом економских токова и неминовности са правно-економском праксом расподеле националног дохотка, и б) тенденцијом незадрживог разарања ткива производно - пословних субјеката. У овим условима неминовно је и бујање разноврсних центара економске моћи и монополског понашања (у сфери привреде, трговине, банкарске политике односно економије у целини). Стварати нормативне и политичке услове за једну државну или анархичну конвенцијску форму егзистенције политике развоја, привређивања, преливања акумулације заснива противуречне елементе макроекономске политике који сами по себи постају епицентар кризе уз неминовност назадовања и одсуство стабилности. Егзистенција економског система који се заснива на овим концепцијама и пракси је бесперспективна и може опстати (и то на краћи рок) само као изолована "економска целина" без адекватне интеграције у међународне токове капитала.

У овим сложеним и противуречним основама економског система и његове практичне егзистенције морају се изградити економски критерији употребе националног дохотка који новчаној акумулацији производних субјеката одређују одговарајуће место од најширег значаја и способности за инвестиционе и развојне подухвате вишег ступња. Без заснивања и потхрањивања праксе међусобних сукоба, антагонизама и конфликта са другим учесницима у прерасподели. Однос новчане акумулације производних субјеката у односу на новчана средства намењена потрошњи морају се утврђивати уз доминацију политике квантитативног значаја акумулације. Сужавати економске потенције предузетних субјеката изазива константну сумњу да се субјективистичка употреба масе акумулације недомаћински троши изван економских критерија и стварних потреба.

У условима ограничене количине националног дохотка свака екстензивна потрошна филозофија има непосредног утицаја на акумулативну и развојну способност производних субјеката. У овој ограничениости позиције стварне акумулације рационално се

треба односити према обиљу друштвених и чисто државних потреба како она не би ишчезла и пре самог чина утврђивања критерија прерасподеле. Пракса судбине друштвеног акумулационог потенцијала која га удаљује од извора стварања и неопходног утицаја субјеката који требају да га још једном из основа стварају претвара ову пресудну полуку прогреса у извориште снажне тенденције кризе. Централизована употреба акумулације ствара низ самониклих нереалности у развијању услова за трошахијски менталитет. Самостална егзистенција акумулације ван еманципације производних субјеката претвара се у своју супротност.

Да би се избегло настајање стихијне економске политике у овој сфери сви економски критерији и параметри упућују на стварање економског простора за самоконституисање капитала који треба да омогући развој основа прогреса а да се крајње рационално усмеравају средства за друге учеснике у прерасподели дохотка на макро нивоу. Оваква економска политика упућује на оне економско–развојне процесе који омогућују услове привређивања производних субјеката тј. њиховог капитала на основама објективних захтева савременог тржишта. Само овим токовима може се осигурати повећање масе средстава намењене другим видовима потрошње. Ове резултате и акумулативне неминовности омогућиће економски систем који опредељује ове потенције функционалног и ефикасног тржишта.

ПРИВРЕДНИ РАСТ КАО МЕРА УСПЕХА ЕКОНОМИЈЕ, АКУМУЛАЦИОНЕ И ИНВЕСТИЦИОНЕ РЕАЛНОСТИ

Теоријска мисао се није посебно али ни довољно бавила привредним растом као синтетичком мером или непосредним показатељем успеха једне економије а посебно реформи у земљама транзиције.

У транзиционим променама у периодима квалитативних економских измена система ка савременој тржишној привреди константно је присутна сва сложеност економског раста. Низ дилема, непознаница, колебања али и тешких промашаја могу се распознати и идентификовати у сфери економског раста.

Али и тенденцијама у односу економског раста и инфлације, кредита и сопствене акумулације, тржишта хартија од вредности и самониклог позајмљивања акумулације.

Тешко је у савременим преовлађујућим тенденцијама капитала, тржишта и економије пројектовати тржишну економију са

израженим социјалним елементима и одрживим развојем без ре-афирмације изворних основа акумулације као неприкосновеног и најважнијег развојног потенцијала. На дужи и краћи рок то је јединствен (условно-последични) процес.

Ипак савремена концепција развијених економија која омогућује “максимум благостања свима” (В. Бајкић) може да се супротставља конципираној тржишним методама и правцима раста и економској логици акумулације. Преливање националног дохотка са одређењем за широк наступ социјалног амбијента носи са собом опасност непосредног умањења масе акумулације, умањење инвестиционе способности и темпа развоја. Отуда категорија *одрживи развој* поприма не само социјални него и економски садржај.

Ради се о веома актуелном и значајном “простору” економских функција савремене државе у којима се само усмеравање дохотка исказује као одређељујући предуслов комбинације и интеракције низа фактора. У њима доминира (или би требало да доминира) фактор континуиране оријентације за економски значај акумулације, инвестиција, раста и развоја. Капитал и незаобилазна нужна акумулација постају основа јединства развојних и социјалних врлина једне економије, државе и њене економске политике.

Социјална политика и политика доходака је основа стабилне и дугорочне тражње која у јединству са политиком интензивне акумулације усмерава тржишни карактер економије и инвестиција, економску суштину савремене прерасподеле дохотка. *У нашим условима свако повећање јавне потрошње и државно стимулирање пораста плата, субвенција или пензија непосредно доприноси уништењу одрживог привредног раста.*

У савременим тржишним односима се још увек успостављају егзистентни односи између активне политике државног регулисања и усмеравања “носећих или главних” инвестиције и тржишних односа у којима ови сегменти будуће економије морају да достигну економски врхунац своје егзистенције.

Наравно, да микроакумулативност има великих проблема са политичком подршком на локалном и макро нивоу. Савремени економски теоретичари не наоружавају своје ставове силом и снагом акумулације већ кокетирају са политичким теоретичарима трагајући за консензусом који се увек своди на доминацију идеолошке фразе.

Ипак нема замене за квалитативне економске особености продукције и привредног раста у смислу да су ово главна покретачка сила прогресивне економије. Акумулација се овде намеће

као конкретна мера а савремено тржиште зајмовних средстава (као капитала) форма оптимизације раста и развоја.

АКУМУЛАЦИЈА И САВРЕМЕНО ТРЖИШТЕ КАПИТАЛА

Последње деценије двадесетог века запамћене су у сфери акумулације и као временска димензија која је понудила афирмацију могућности бројних удела у инвестиционом развоју производно пословних субјеката. Наравно и у другим инвестиционим подухватима.

Осим финансирања сопственим средствима (акумулација) сусрећемо докапитализацију (емитовање деоница) или посезање (путем задуживања) за акумулацијом другог субјекта. Већ више деценија присутно је позајмљивање (под специфичним економским условима) акумулативне активе. Пракса је прикупљање додатне суме (акумулације и штедње других) ради финансирања инвестиционог пројекта. На макронивоу ради се о укупним нето инвестицијама. Оне постају (мање-више) предмет ефикасне диверзификације у за то адекватном монетарном систему (регулисани систем коришћења свих врста акумулације-штедње за инвестиционе подухвате) или тачније на финансијским тржиштима зајмовних средстава.

Савремено тржиште капитала је сложен и противуречан ток употребе расположиве акумулације и начин њене мобилности. Путем обвезница и емисије акција врши се додатно прикупљање новчаног капитала у њихова употреба у инвестиционе сврхе. На тржишту хартија од вредности појављује се актива разних облика и извора. Теорија је развила разноврсне моделе управљања ризиком и степен корисности приликом пласмана новца (државне обвезнице, депозитни сертификати, комерцијални записи, средства комерцијалних банака, и др.). Затим, присутне су разноврсне методе рашчлањавања перформанси код селекције хартија од вредности које купац купује. Алокација активе, у којој одлучујући значај има однос ризика и приноса, уз помоћ посредника (банке, инвестициони фондови и др.). Процеси анализе бројних облика хартија од вредности које се нуде зависе од бројних финансијских и других услова. Отуда и активно управљање инвестицијама и научно-стручни упути за њихову селекцију. Савремене инвестиције су, значи, синтетизоване као разноврсност у интеграцији сопственог и жељеног стока акумулације и финансијске активе.

Комбиновање ових (и других бројних) могућности доминира у савременој тржишној економији и на почетку двадесет првог века. Разуђени су концепти и форме. Сопствена акумулација постаје само једна од саставних делова неке инвестиције, развоја, модернизације и др. Разноврсни су манифестантни видови процентуалног односа али веома често су сопствена средства симболична (зависи од правног и економског уређења ове области развоја). Јавља се низ негативних економских процеса уколико је структура инвестиција таква да доминирају позајмљена средства или форма докапитализације. Ако су „у игри“ и разуђени и финансијских деривата тенденција ка кризи је израженија. Довољно је критички анализирати узроке најсавременије финансијске кризе у светским размерама као кључног епицентра, широког наступа, хаоса и низа негативних трендова. Залажемо са за реафирмацију акумулативне способности као полазном мотиву сваког инвестиционог подухвата.

Сопствена акумулација је, временом, добила третман извора дивидендног дохотка пласирањем у разне берзанске или зајмовне послове. Ради се о времену када се на улаже у своје инвестиције. Порески прописи нису већ дуги временски период стимулисали акумулацију и њихову сопствену докапитализацију (дивидендско и друго увећање) већ су све облике добити која се јавила као употреба сопствене акумулације високо опорезивали. Било као добит предузећа или приход од акумулације су најчешће подложни двоструком опорезивању. Исто је и са приходом односно дохотком. Може се уопштити да су савременим пореским облицима порески третмани дивиденди оштрији од пореског третмана камата на позајмљена средства (сматрају се готово увек трошак пословања).

Инвестиције засноване на националном квантуму акумулације увећане за квантум кредита који не утиче на судбину дугорочне политике ангажовања капитала за инвестиције (кредити данас не могу појести акумулацију будућности) су у непосредном сукобу са свим видовима митологизације и идеологизације (на глобалном, националном, регионалном и микро) финансијских еквилибристика односно свемоћи. Све идеализоване форме економске политике и политичке стратегије која троши акумулацију а нема непосредне везе и не показује развојне резултате (у овој сфери) представљају аутентичну препреку економској логици. Консензус овде може да буде раван националном самоодрицању прогреса и будућности зарад ничега или неког модела у чији успех не верују сви они који га “промовишу, јачају, камуфлирају, замагљују”. А све у складу са

владајућим политичким консензусима који се не заснивају на реалностима.

За сваку земљу је веома важан показатељ способност њених производних субјеката (укључујући и производне услуге) за развој сопственог капитала. Акумулација је економска мера да се надмаши постојеће стање продукције. Наравно, као економска неминовност садржана је у логици акумулативности сопствене привреде у једном временском периоду (нпр. година, пет и десет година). Отуда и посебна брига о односима у *акумулативној доходовности* и начину његове употребе. На макроекономском плану то је онај део Бруто домаћег производа (БДП) – који представља бруто домаће инвестиције. Овде се преплиће интерес индивидуалног капитала за сопствени развој (као економска неминовност опстанка и прогреса, већег профита и економско-доходовне сигурности на дужи рок) и друштвеног усмеравања економском односно инвестиционом политиком ка улагању у *развој на основу сопствених потенцијала*. Не заборавимо да се у наше време, када се разматрају отворене привреде са аспекта макроекономских параметара БДП дели на четири компоненте (види део о глобалним категоријама у овој књизи) - (потрошња, инвестиције, држава – јавна потрошња, нето извоз). Односи између ових издатака су веома сложени али су и значајно извориште штедње на националном нивоу. Тим пре јер су ови облици потрошње јединствена целина једне економије. Овде треба разграничити штедњу као потенцијал финансијским институцијама да их усмере у инвестиције од неопходности штедње када су у питању сви издаци из БДП (покушај избегавања неекономског, недомашинског и нерационалног расипања).

Сама анализа акумулационе способности зависи од сложених механизма одлука о потрошњи и одлука о значају стока акумулације једне економије. Одлуке о акумулацији су зависне не само од успешности производно - пословне политике већ и тенденције и особености економско-социјалних токова. Ипак акумулативна способност је у функцији производних субјеката и општа је резултанта њиховог успеха. Сопствена акумулација има неприкосновену предност од било којих облика позајмљивања унутар финансијског система земље и светских токова финансијског и другог облика капитала намењених позајмљивању. Стално увећање акумулације економска нужност је за сваки капитал производно-пословних субјеката. Није мања важност интензивне (прогресивне) акумулације и за економију као целину. Ако без ње нема реалног раста и развоја онда се она исказује као квантитативна страна тенденција друштвеног прогреса.

Економска политика резултира једним (најважнијим) сегментом своје реалности и прогресивности кроз одређивања општег оквира, услова привређивања и начина прикупљања акумулације који требају да искажу објективне могућности и друштвену ефикасност на овом плану. Економска политика економског раста потребно је и да пружа оквире за економске моменте побољшања регулисаних услова за поспешивање акумулативности и њене адекватне (усмеравајуће) мобилизације на макроекономском нивоу. Истовремено да ефикасно исправља недостатке инструмената тржишта новца. Да се супротставља неадекватним условима продора инфлационих тенденција и других нерационалних параметара са *међународног тржишта новчаног капитала*.

У том контексту анализе одлуке о „инвестирању и неинвестирању“, стратегији инвестирања, динамици и фазама, тенденцијама напора индивидуалних капитала и општедруштвених праваца развоја резултирају у противуречностима бројних интереса. Од државне стратегије, напора појединачних капитала који је значајан у сфери акумулације, али и интереса који се исказује у скоро свим сферама мобилизације појединачне акумулације и припреми (финансијска конструкција, вредносна и друга оправданост) укупних параметара неопходних за један конкретни инвестициони циклус. Не постоји егзактно разграничење (макро усмеравања и интереса појединих субјеката продукције) о континуитету, квантитету али и економској оправданости или локацији савремених инвестиција односно развоја.

У савременим условима развој има низ компоненти које су нераздвојне и представљају економско-социјалну целину критерија и праваца развоја и употребе акумулације и других делова БДП. Ипак улагање у инвестиционе захвате у сфери капитала остаје пресудан – у смислу величине, усмеравања. Испреплетаност тенденција капитала не може апсорбовати акумулацију у целини без друштвеног усмеравања тако да доминантне одлуке полазе од економско-друштвено-развојних стратешких опредељења везаних за дугорочне компаративне предности и перспективе увећавања капитала. Стога је овде присутна и тенденција *селења капитала путем инвестиција и могуће реструктурирање привреде*.

Економска оптимизација се не може постићи уколико се прате економски токови у таквим условима у којима је званична статистика „оставила иза себе“ веома значајне категорије као што су: а) стопа акумулативности једне земље, и б) капитални коефицијент као мера ефикасности уложених средстава у све саставне делове капитала (урачунавајући ту и природни и људски капитал) и друге

рачуноводствене идентитете које акумулативну способност друштва усмеравају ван домаћаја неекономских склоности и апетита. *Капитални коефицијент се, на пример, у свакој конкретној анализи може ставити у однос према било коме од ових извора инвестиција али у јединству са трошковима инвестиција, временом инвестирања и низом других економских варијабли, које конкретизују сваки инвестициони ефекат посебно. Ниво инвестиција није аутоматска мера развоја. Светска економија и економска историја сваке земље су крцате такозваним промашеним инвестицијама.*

Ту су и сви аспекти анализе популарне штедње - рецимо да је она једнака као потенција „домаћим инвестицијама и нето одливу капитала“ у иностранство. Ценећи економску неопходности сталног присуства развојне компоненте свака земља би требала, у датим условима, предност дати инвестицијама а не штедњи. Према томе „штедња мора да буде мања од инвестиција“, у њеној функцији али са реалном економском ценом за инвеститоре (Keјнсов „доходак од инвестиција“). Данас некејнзијанци не одустају од значаја штедње за нове инвестиције. Наравно, да је такав став оправдан јер је штедња новчана акумулација, док инвестиције представљају други сегмент акумулације која је уложена у елементе процеса производње ради организовања производне употребе. Најгоре стање по економску будућност једне земље је ако нема ни штедње а ни изворне акумулације.

Веома је актуелно финансирање инвестиција приватних капитала. У њима је садржан један од одлучујућих критерија (које је Кејнс посебно обрадио) то је: *оčekивани будући приход од инвестиција*. Овакво опредељење упућује да инвестиције треба разумети као улагање у раст доходака (од предузећа, разноврсних интеграција до државног нивоа). Са тога аспекта ниво инвестиција није једнак само нивоу акумулације и повољности на тржишту зајмовних средстава већ може садржати и бесповратну стимулацију државних фондова и друга средства.

Теорија и пракса садржаја и локације инвестиција веома је развијена. Обухвата обиље научних обрада историјских искустава и егзактних могућности. У савременом кретању капитала и тржишта битни су а истовремено одлучујући критерији који комбинују однос капитала и тржишта у националним, регионалним и светским размерама. Индикатор пораста производње намеће и пораст тржишне тражње. Дислокација производње или промена производних програма, грин филд инвестиције и др. носе са собом критерије за прецизније утврђене предуслове реално очекиваног приноса односно предвиђања тражње.

У економијама у којима присуствује економска политика одсуства стимулације акумулативности, штедње и самоинвестирања присутно је грчевито урушавање економије развоја али и тржишних односа а све то поспешује тенденције економског пада које на дужи рок не могу ничим надоместити. Ради се о изгубљеним могућностима и пропуштеним шансама које убрзавају заостајање.

Убрзати развој ван величине акумулације може се постићи са разноврсним методама које се данас користе али врло контролисано у бројним економијама. На нивоу економске политике наше земље то су разноврсни зајмови, донације, државна и банковна задуживања зарад нових инвестиција, усмеравање дознака радника који раде у иностранству и др. Значајна ставка у економској историји Србије су била заједничка улагања са иностраним капиталом. Данас су *стране директне инвестиције* фактор великих очекивања. Било је и периода када је дефицитно финансирање представљало значајан фактор развоја али и инфлаторних тенденција. Ипак је прогресивна и интензивна тенденција акумулације доминирајућа основа да се капитал константно оспособљује и инвестиционо развија и шири.

ИНТЕНЗИВНА АКУМУЛАЦИЈА КАО АФИРМАЦИЈА ИНВЕСТИЦИОНИХ ПРИНЦИПА КАПИТАЛА

Резултанта економских настојања капитала у форми свога „оптималног скока“, има полазни развојни економски-пословни садржај, законито учвршћује агрегате инвестиција испољавајући своју најснажнију потенцију кроз способност за интензивну акумулацију и спровођење дефинисаних (пројектованих) циљева у размицању и увећавању својих могућности на својој основи. Ови капитали садрже у себи закониту тенденцију при укључивању додатних извора инвестиција где се појављују као рационални потрошачи. Како ће и када да позајмљују непосредно везују за економску полуку будућих инвестиција тј. за параметре вредности текућих и будућих доходака. Афирмација инвестиционих принципа капитала, поред висине своје акумулације њене оптималне употребе, омеђава могућности прираста инвестиција са тржишта хартија од вредности (не само због камате за позајмљену акумулацију). То се и односи на оне инвестиције које се делом финансирају издавањем сопствених обвезница или кредитима. Постоји значајна негативна корелација између инвестиција

и каматне стопе на позајмљена средства. Стога, начин и услови прикупљања новца као и сам чин инвестиције пролазе кроз замршене односе и критерије оптималности целине односа материјалне и финансијске активе и реалности увећања.

Тенденције акумулације као основе инвестирања доживљавају, у наше време, реафирмацију као дугорочни процес. Процес без кога је сваки индивидуални али и национални капитал осуђен на стагнацију или пропаст. *Функција инвестирања акумулацијом постаје (и у стварности али и психолошком реаговању) квинтесенција нових инвестиција које обећавају оптималне доходне резултате.*

Процес еманципације акумулације има своју историјску генезу везану за еволуцију капитала у функцији али и промене његове својинске и егзистентне структуре. И данас и у будућности то остаје пресудна законитост прогресивне репродукције. У питању је „економско омеђавање“ структура инпута производних процеса мобилисаног са финансијског тржишта (управљање ризиком) и оптимизације капитала као нето богатства. Са изузетно израженим значајем вредности предузећа као његовог богатства и односа према свим варијацијама његове власничке структуре.

Процеси интензивне акумулације капитала су, пре свега, производ неколико реалности: а) трошковна реалност (гранични и стварни трошкови производње), б) техничко-технолошко-производна реалност, в) економска реалност (сложена питања структуре датог капитала, висине пореских и других – на пример кредитних- ограничења, г) тржишна реалност – тржишно окружење у националним, регионалним и ширим оквирима као и одговарајући проблеми конкуренције, и д) сложена питања расподеле и статуса акумулације у „економском уређењу и владајућој економској политици) и др. Овим појавним облицима максимирања дохотка посматране капиталне целине треба додати компаративне предности стратегију оптималне тржишне алокације. Постоји низ других условљености које (објективно или субјективно) квантитативно и квалитативно мењају обим и структуру акумулације. Поменимо овде карактер и особености економског система, улогу државе у економским пословима, особености ширег глобалног и регионалног окружења који имају непосредне везе са успехом или неуспехом у остваривању тенденције интензивне акумулације.

Проблемска анализа системског односа на макро нивоу према целокупној акумулацији упућује на сложена питања прерасподеле на субјекте потрошње, економски садржај и развојни

карактер домаћег бруто производа односно националног дохотка уз континуиране политике потрошње свих видова (од државе до запослених) која тендира ка константи потрошачке штедње, реално-равнотежном односу пореске политике којом се задовољава и економска функција пореза, штедљиве и рационалне државе у свим својим појавним облицима јавне потрошње уз могући државни облик инвестиција који поспешује повећање акумулативне способности производних субјеката. Овим сложеним и противуречним процесима претходи организација онога сегмента привредног система који обезбеђује и гарантује уједначене економске услове привређивања, тржишне односе и све оне претпоставке самокретања и интензивнијег импулса материјалних услова капитала из кога се ствара способност прогресивног акумулирања, самокретања и саморазвоја. Суштинска опредељења су везана за карактер и интенције економског уређења које се заснива тржишној привреди, слободи предузетништва, самосталности производних субјеката, самосталности и економској позицији основних привредних субјеката и системског усмеравања одрживог развоја.

Потребно је разрешити сталну противуречност дохотка и акумулације (све остале факторе сада занемарујемо) односно штедње и инвестиција на потенцијама капитала у целини својих релативно константних предности економског проширења, значаја економије обима, проширења тржишта, увођења нове технологије, повољнијих - очекиваних цена. У савремености се она испољава као економска карактеристика (полазна економска оцена свих трошкова) инвестиција (а не само разматрање бруто и нето инвестиција или инвестиција и реалних инвестиција – како то класична теорија чини) којима се увећава расположиви капитал. Овим се испољава суштина инвестиционих принципа капитала.

Подвлачимо, на обим акумулације утичу сви параметри економије и расподеле, а њено претварање у инвестиције везано је за низ детерминанти у којима је потребно да доминирају економски. И то пре свега они који из којих произилазе економски развој и текући пословни циклус. Значи да ново кружење капитала започиње као „увећани капитал“.

Основни извори акумулације садржани су у самом појавном облику ефикасности капитала. У вредносним и другим основама производње, у реализацији произведеног и доходовној успешности из које може да се акумулира. Овде пословни циклуси оријентисани ка инвестицијама имају релативно одлучујућу, али истовремено, економски најнеизвеснију улогу.

У еквивалентној варијацији односа цена или камата (на тенденцију улагања у штедњу) системска полазна основа и тенденција економске политике треба да изрази промену ка развојној корисности а пре свега на уштрб „буџетске“ амбиције. Која својим условљавањем и (на моменте неекономским а политички насилним) многим неекономским принудама опредељује судбину и усмереност употребе бруто домаћег производа.

Интензивна акумулација није ни у каквом конфликту или непремостивим препрекама са односима на финансијском тржишту, нити функцијом кредита у инвестицијама. Али су улога и разлике економски и садржајно потпуно различите. Позајмљена акумулација и кредити су инвестиционе трансакције које непосредно опредељују доходовну перспективу, а модели очекиване корисности или приноса су подложни теоријској и практичној процени.

ТРЖИШТЕ КАПИТАЛА У ФУНКЦИЈИ ФОРМИРАЊА ОПТИМАЛНИХ ИНВЕСТИЦИЈА И РАЗВОЈА

Тенденција економске позиције капитала и његове константне компаративне предности (у условима привређивања у којима је критериј конкуренција) афирмише неминовни процес акумулације и његово обављање са проширењем. Инвестиције су напор из кога треба да резултира оптимална структура и нова продуктивно-пословна синтеза капитала. Њима се надокнађује и замењује капитал који се физички и економски амортизовао. *Утицај инвестиција у макроекономије су разноврсно благотворне: од повећавања агрегатне тражње (чиме се постепује производња одговарајућих производа – на пример потражња у грађевинској индустрији повећава производњу свих оних компоненти који се у градњи уграђују) до више агрегатне понуде, повољнији положај запослених и других позитивних импулса продукцији и животном стандарду што све у целини води расту производње.*

Пракса инвестирања је у свом историјском развоју еволуирала од појединачног акумулирања до могућности њеног позајмљивања (настала из разноврсних извора). Савремени облици мобилности акумулације из свих извора имају заједничку особину да се налазе на тржишту хартија од вредности. Понуда и потражња за овим изворима инвестиција условљава њихову будућу производну функцију. Истовремено се (и то је објективна потреба) појавило обиље литературе, ставова, концепција, стратегија које анализира-

ју могућности приликом заснивања (пројектовања) оних инвестиција заснованих на позајмицама. Ради се о позајмљеном капиталу који је допуна сопственог акумулираног. У овом контексту анализе поменимо неке најважније могућности формирања стока капитала за инвестиције:

$$\text{Ин} = \text{Ак} + \text{Ам} + \text{Кр} + \text{Дк} + \text{Стр} + \text{Дри} + \text{Нп}$$

Ин – инвестиције

Ак – сопствена акумулација

Ам – амортизације појединачног субјекта

Кр – кредит (домаћи и ино)

Дк – докапитализација

Стр – стране директне инвестиције

Дри – државни облици инвестирања уложени у једну инвестицију

Нп – такозване неопипљиве инвестиције које су други уложили у људски капитал.

Саме одлуке о формирању финансијске целине једне инвестиције треба да задовољи обиље критерија и услова. Посебно је то важно за сегмент позајмљене акумулације на коме владају методе и „матрице“ најновијих развијених економско-финансијских инструмената и критерија. Познавање „филозофије“ појавних облика инструмената који су присутни у датом финансијском систему пресудне су за одлуке у овој сфери које доносе инвеститори. Део овог система који се тиче функционисања и понашања банкарско-берзанских сегмената система економије.

У овим процесима посебно је значајан скор инвестиција на макрониво којим се баве теоретичари економског система, економске политике, макроекономије и др. Ова компонента дела БДП (брuto домаћег производа) мера је инвестиционе оријентације (овде занемарујемо страна улагања, државне инвестиције, донације намењене инвестицијама) једне економије у одређеном временском периоду. Укупне бруто инвестиције показатељ су и оспособљености за будућност. У упоредним мерама ценимо развој економије једне земље према другој земљи. Пошто се инвестицијама повећава скор пораста капитала у смислу повећавања потенције и квалитета продукције (обим, квалитет, економске и друге предности) оне су најреалнија мера раста и развоја. Пошто нису све инвестиције истог значаја за развој земље, затим не остварује се све под истим економским условима и све не трају исти временски период готово је немогуће измерити допринос сваке од њих. Ипак, земља

која више инвестира брже се развија од оних других са мање развојном перспективом.

Отуда је неопходно усмеравање инвестиција на нивоу економије као целине. Поделе инвестиција су разноврсне од производних и непроизводних до инвестиција и поједине гране (индустрија, саобраћај, инфраструктуру, пољопривреду, туризам и др.). Ту су пресудна понашања у оквиру одговарајућих мера економске политике и дате егзистенције државних инвестиција. Ипак је непосредна могућност у макропреливању БДП и усмеравању у инвестиције везана за пореску (посебно могућност смањивања пореза у гранама које треба да буду носиоци прогреса једне земље) и монетарну политику (селективни кредити под посебним условима, стабилност новчане валуте и др.). Конституишу се у целину која се назива инвестициона политика. Мери се стопом нето инвестиција као показатељем релативног учешћа инвестиција у БДП које су намењене увећању укупног капитала у националним размерама.

Доминантни утицај на стање и динамику инвестиција имају тенденције привредних токова. Готово је постала економска законитост да се инвестиције смањују у економским кризама и обрнуто.

За све економија су најзначајније инвестиција везане за повећање капитала у сфери производно-пословних активности. Свака земља има различит степен развоја појединих делатности у појединим периодима и различит развој појединих инвестиција. Ипак је у савремености инвестирања омер укупних инвестиција мера позиције развоја. У њима доминира улога и економска потенција инвестиција у производно-пословни капитал.

Инвестиције се пројектују на основу расположивих извора; сопствених, домаћих, иностраних. Компаније прикупљају новац према својој стратегији инвестирања за издатке приликом реализације својих инвестиција. У времену које претходи или после завршетка неке конкретне инвестиције компаније своју акумулацију (не ретко и амортизацију) улажу у хартије од вредности због њиховог окамаћивања односно прихода које оне доносе. Ова средства се „допуњују“ и другим изворима финансијске активе. Улагање у хартије од вредности између инвестиционог циклуса носи тенденцију увећања капитала и могућег улагања у будућност. Исти положај имају и домаћинства и појединци који на овај начин „окамаћују“ своју уштеђевину, активу, породичну акумулацију. Експлозија ових хартија се шири и на државне хартије од вредности. Све је више хартија од вредности, све је више њихових облика и врста.

На овоме послу развила се скоро до готово неслућених размера банковно-берзанска активност.

Развој банкарског и берзанског тржишта достигао је у пословима финансијске активне, заједно са осигуравајућим друштвима, фондовима (инвестиционим, пензионим, здравственим, хехинг), брокерским и дилерским фирмама праву експлозију могућности. Оне су у последњој деценији и пол основне полуге укрупњавања и концентрације инвестиционог капитала, усложњавања тржишта хартија од вредности па све до појаве и својеврсног дивљања финансијских деривата. Разућеност ових облика и форми тј. финансијских инструмената пласирања и прикупљања укупног износа једне инвестиције за одређеног производног субјекта изазива разне процене – од хвале до великих резерви. Од оцене да су оне неминовни пратилац савремене привреде до оцене да је управо њихова појава и употреба довела до садашње светске економске и финансијске кризе. Ипак у сфери инвестиционих циклуса компаније у прикупљању новца за инвестиције оцењују разноврсне могућности и одмеравају са расположивим могућностима ценећи до детаља конкретне околности у функцији будућих резултата овога подухвата. У контексту овога (ради се о економским аспектима инвестиција и акумулације) текста за нас су најзначајнији односи на тржишту капитала на коме се нуде и позајмљују дугорочни финансијски инструменти. Најизраженија су: а) кредитна тржишта, б) хипотекарна тржишта, и в) тржишта власничких хартија.

Банке удружене у конзорцијуме (глобалног нивоа) уносе своју концепцију у економску политику влада, у којој готово да нема места акумулацији једног инвеститора као основном извору развоја, већ „мешетарењу свих врста“ а наравно укључујући и сложена вредновања хартија од вредности као доминантне основе стратегије индексних модела могућег инвестирања. Алокација активне капитала се удаљује од заснивања портфолија у једном инвестиционом подухвату. Сопствена новчана актива претвара се у „принос у периоду инвестирања“ а као извор финансирања инвестиционе активности постаје само један од делова других класа активне (акције, обвезнице, некретнине и др.). Стога се и усложњава „састав“ једног инвестиционог подухвата. Уз низ оцена менаџмента укључујући и очекивану ефикасност и профитност. Низ је фактора који условљавају одлуке: које хартије од вредности или друге изворе капитала, када, како и где укључити у портфолио новог инвестирања. Ради се о савременом феномену који чини сваки инвестициони подухват веома сложеним али и ризичним. Наравно да то намеће

велику дозу стручности у максимирању могућности и одговорности у квантитативној и квалитативној политици инвестирања.

Тржиште капитала (банке и друге институције) и хартија од вредности (берзе) даље усложњавају практични ток утврђивања алокације извора инвестирања јер уводе огроман број могућности (и комбинација) од којих зависи стопа приноса. Оптимални сток инвестиционог капитала афирмише низ фактора (корисност, маргинални трошак инвестиције, трошкови коришћења позајмљеног капитала и др.) који опредељују носиоца инвестиционог подухвата на прецизну стратегију понашања на финансијском тржишту приликом конструисања финансијске конструкције за пројектоване активности. Са друге, стране резултат је слободних одлука оних који поседују средства (акумулација у разним облицима штедње) како ће комбиновати на пример улагање у акције (домаће и иностране), обвезнице, некретнине, колекционарске предмете, племените метале и др. Све су ово квалитативне претпоставке без којих у савремености нема развоја. Ипак су развојне компоненте ширег садржаја. У њима је незаобилазна легитимност и квалитативна могућност коришћења светских токова капитала у повећању инвестиционе перспективе.

Светско тржиште капитала и њени кредитни и други извори (инострана улагања) су готово неисцрпни и условљавају циљеве и ограничења инвестиционих подухвата уколико конкретна политика инвестирања на ове изворе рачуна. Није тешко претпоставити колико се могу глобални концепти извора инвестиционих портфолија да осамостале или сукобљавају са утврђеном стратегијом развоја од микро до макро нивоа сваке земље посебно. Ипак комерцијални кредити су готово увек „неутрални“ а каматоносно врло прецизни. Са другим врстама кредита и зајмова стање је, веома често, сасвим супротно. У практичним околностима најтеже је сачувати оригиналност и сопствену развојну и инвестициону оријентацију економски „малих“ земаља а тиме и Србије.

Савремени токови глобалне економије у свим својим јавним видовима досегли су ипак своју кулминацију у широком подруштљавању акумулације, инвестиција и развоја. Владајућа доктрина створила је као доминантни нови дух економије, ван националног или појединачног идентитета капитала. Намеће међузависност ван логике и нужности економије. Окупља следбенике и саборце за даље банкарско-берзанске облике формирања стока инвестиција, занемарује друге неизбежне токове, намеће идеје свога миљеа, афирмише један „мозак“ развоја везан за разуђивање облика приноса. Од позајмљивања акумулације до употребе. Ме-

ханизам инвестиционог стока везује се за ефикасност различитих побуда и интереса. Од предузећа, нације, региона све до цивилизације у обухвату неизбежности.

Светско тржиште капитала постаје форма транснационалног уништења националних стратегија развоја. Оно је изложено превласти ванекономских чинилаца, присутних монопола свих врста са фундаментализмом које прети да уништи економске основе акумулативног инвестирања. Међународно тржиште капитала у сфери инвестиционих портфолија постаје велика фарса тржишта хартија од вредности – класичан неекономски монопол. Када је у питању филозофија употребе активе готово идентичне су тенденције и на „домаћем“ тржишту хартија од вредности. Портфолио који представља комбинацију различитих врста активе (а у финансијама је то комбинација улагања у различите облике хартија од вредности) постаје значајан сегмент готово безбројних стратегија у којима се све више афирмишу критерији и разноразни професионализми посредника (професионални менаџери).

Сви облици „капитал својине“ постају отежавајући фактор неког глобалног равнотежног стања и инвестиционе политике. Због тога је у пракси присутно обиље инструмената које „отрже“ изворе од власника, формира себи својствену стратегију (на пр. пласмана средстава). На светским и домаћим новчаним тржиштима и присутном веома разноликом тржишту хартија од вредности овај део капитала се зове инвестициона актива и афирмише обиље метода како би се удаљи од власника разноврсним путевима алокације.

Кад се у ове токове укључи и разматрање целине инвестиција и појединих сегмената који су део инвестиционих портфолија који су оптерећени и разноврсним „финансијским дериватима“ онда је индивидуална и национална политика инвестирања пред великим сложеностима а (не ретко) и противуречностима. Светски конзорцијуми банака и најважније кредитне политике имају своју мисију која је сложена, економски и функционално заснована на одговарајућим критеријима и циљевима, наднационална је и стриктно се спроводи.

Мада у овом тексту нећемо анализирати стране директне инвестиције важно је напоменути да свака инвестициона анализа има у виду и основне специфичности које носе са собом стратешки партнери ове врсте. Или тачније, не могу се валидно анализирати сложени поступци инвестирања без познавања ове сфере глобалне праксе. Уколико упознамо најновије особености и критерије у

области односа са страним инвеститорима са рационалним приступом улазимо у заједничке активности а истовремено постаје јасније и њихово евентуално повлачење из једне и улазак у другу инвестицију.

Низ ових теоријских и практичних процеса веома су значајни у процесима утврђивања оптималне развојне шансе Србије.

АКУМУЛАЦИЈА И ИНВЕСТИЦИЈЕ КАО НАЦИОНАЛНА РАЗВОЈНА ШАНСА СРБИЈЕ

Србија се данас налази у готово уништавајућем преплитању између дате кризе економије али и „привредне несамосталности“. У обилу негативних тенденција које трају више од две деценије изостала је задовољавајућа и економски неопходна интензивна акумулација са инвестицијама које ће активирати основне материјалне полуге и оспособити структуру продукције. Такође је не мање значајно заостајање у сфери укључивања наше земље у светске токове производње и производно-развојног капитала.

Независно од негативних глобалних токова Србија није смела толико дуго бити инертна на темељне промене слике светске економије. Дуго је наша земља занемаривала да је светска привреда изградила (у значајним размерама) економски и производно-потрошни систем привређивања. Он се супротставио капиталом у функцији глобалним процесима антиекономије. Наравно да је сада тешко разумети економску реалност светских токова. Па и оцене: колико је она на путу објективних процеса глобализације а не на маргинама њене вулгарне манипулације и где су у њима неразвијене земље и оне које се налазе у транзицији из социјализма. У сваком случају глобализација је понудила квантитативно већу мобилизацију капитала намењеног инвестицијама. У оцени ових савремених процеса ипак треба (у контексту нашег разматрања) ценити неспорни значај могућности позајмљивања иностране акумулације за нове инвестиције у Србији.

У савременим условима је заиста сложен феномен тржишта капитала. Он неометано функционише. Има своје норме, принципе и услове. Регулисан је бројним мерама и механизмима који имају тенденцију уједначавања услова кредитног и инвестиционог тока капитала. Пракса носи и обиље тенденција субјективног и ванекономског карактера.

Ови међународно утврђени критерији и усмеравани процеси са којима се свака земља сусреће нису статични. Независно од ограничења они су еволутивни у појединим параметрима. Додај-

мо овоме и цену кредита, услове кредитирања и сложене покушаје утицаја у овој области. Ипак се ови процеси, када су у питању посебности везане за критериј ко узима кредит, сливају у неки организован тренд који условљава одлуке приликом коришћења ино кредита. Са аспекта концепта актуелне праксе позајмљивања капитала од стране бројних субјеката у Србији није тешко уочити готово потпуна неслагања економиста са владајућом политиком и праксом.

Најновије инострано задуживање има своју концепцију са аспекта „даваоца“ а у Србији изгледа „и са јасним схватањем тражиоца“. Доминирају појединачна, регионална, глобална и др. „уграђивања иностраних интереса“ па тек на крају се појављују економски интереси и критерији. Носиоцима и стратезима наше економске политике је та радикалност у неекономским захтевима више него јасна. Ту нема повластица у приступу, ту је крај свим економским теоријама кредита. Усмереност „давања“ и „примања“ је „креативно“ усаглашена. Владајући облици ино кредитирања у Србије су економски антисистем. Политика, од стране наше кредитне власти, је антиполитика развоја и потврђивања незаобилазних компаративних предности у низу сфера ширења производње и услуга.

Политика освајања свих могућих ино тржишта развојне функције капитала без селекције у смислу оригиналности и потреба свога развоја може водити у сфери инвестиција једино продубљавању кризних токова у најважнијој сфери будућности и прогресивног развоја. Нема оправдања да пракса тече са оне стране економске логике и „гвозденог закона“ чињеница везаних за наше материјалне и друге реалности и могућности. У садашњости доминирају неекономских „сила“ окружења, покушаји да се овде прикаже развој једино у функцији нама још увек непознате „глобализације производње и пословања“. Када су у питању употребе инвестиционих снага наших могућности незаобилазно је постојање економске и друштвене стратегија самосталног, оригиналног, једино могућег развоја. Али тиме не треба ова сила власти да занемари и тенденције интернационализације у мери у којој је она незаобилазне економске природе и својстава.

Видели смо да је савремено тржиште акумулације, инвестиција и капитала незамењиво као незадрживи објективни процес (како у домаћим тако и међународним размерама). Савремени економски систем Србије мора уважити ове реалности и омогућити њихово испољавање на стално вишој економској потенцији. Покушај наметања модела привређивања заснованог на економској

пракси доминације краткорочне економске политике субјективистичког карактера уз развојну стратегију која произилази из критерија борбе за власт, одређивања пута промена привредне структуре који не уважава реалности и прогресивне токове савременог кретања капитала за Србију значи убрзање на путу ка непостојању без одступнице.

Код нас је превише идеализован политички статус кредита (ино и домаћег) као основе економског и социјалног, дугорочног и краткорочног, судбинског и једино могућег. Ради се о конверзији будуће акумулације ка стању потпуне негације и подређености под пресудним утицајем идеолошке заслепљености власти неекономском која урушава реалности оптимизације стабилности и развоја у будућности.

Тржиште капитала у Србији није адекватно системски пројектовано. У пракси не егзистира на основама својих основних економских функција. Оно је усмерено ка уништењу економске самосталности капитала, мобилности друштвене акумулације, мобилности материјалне активе.

Србија будућности је земља сопственог капитала, уз све економски валидне варијанте нових облика иностраног финансирања, који не могу да униште економске и националне самосвојности,

Светска институционализација финансијског капитала Србији одговара једино уколико је на њеној је визији прогреса. Уколико повећава реални обим инвестиција без захтева за променом њене структуре и усмерености.

Неминовност развијања интензивне акумулације капитала у Србији

Није потребна обухватна анализа како би указали на основне аргументе за становиште да се економија наше земље налази у стању тешке кризе која је захватила готово све поре економског живота и рада. У овим реформама ургентно је низ системских пројекција (изградња новог економског система, целине тржишних услова привређивања, својине и капитала, предузетништва и расподеле, монетарне и фискалне основе и др.) а које ће развијати економску функцију индивидуалног капитала заједно са његовом целином у друштвеним размерама. Полазни критериј је да капитал убрзано развија производну снагу рада. У том напору потребно је низ тржишних испољавања (у њима доминира функција вредности, робне производње и низ других економских параметара) које ће омогућити - учинити реалним условљавање будућности капитала

неминовношћу сопствене интензивне акумулације. Ова тенденција тржишта је реалност инвестиција и развоја.

Услови у којима пословни циклуси и економски раст (Кејнс) постају основна функција националне потрошње на дужи рок решавају се противуречности запослености, социјалног амбијента грађана и радника, материјалне основа остваривања економских функција државе као трајних фактора утицаја на прерасподелу БДП. Повећавање стопе раста постаје предуслов за умањење тензија између ових чинилаца и повећавања могућности. Теорија прогресивних реформи захтевају целовит пројекат у чијој основи лежи целина рационалне економије и континуелно кретање увећања капитала и потрошње. Економска политика ће садржати само оне циљеве и методе из којих произилази очување виталних економских основа у текућим билансима у јединици времена. Текући поремећаји не смеју угрозити континуитет инвестиционих стратегија. Свака реална развојна политика полази од фактора инвестиционих компоненти – мотива и принципа акумулације и инвестирања.

У нашој новој реформској изградњи економије и економског система морају се извршити радикалне промене. Целисходност ће зависити колико политичко деловање, економске функције државе и области нормативне регулативе пролазе кроз економско сито тржишних односа чија је крајња резултанта стварање бољих и повољнијих економских услова за економске критерије развоја свих сфера капитала и социјалне критерије различитих идентитета и заједништва и њихових егзистенцијалних основа.

Водећи принципи тржишних односа условљаваће економски живот (услове привређивања, економску политику, садржај компоненти економског система и др.) који се мора састојати из конкретних акција, понашања и резултата који у свом низу и јединству противуречности чине материјалне претпоставке за аутентичну свакодневну реторту егзистенције једне заједнице у контексту стално присутне тенденције одрживог развоја.

Статус развоја Србије заснован на међусобно супротстављеним развојним стратегијама (на снази је око шездесет разноврсних и скоро независних стратегија) садржи у себи реалне опасности од запостављања значаја и економске силе акумулације и на њима заснованих инвестиција и развоја. Одсуство тржишне политике афирмације акумулације као силе која омогућује стабилност и оптимални развој садржана је у димензијама и конвулзијама садашњости а, на жалост, уништавајуће вреба ближу и даљу будућност. У одсуству целовите и обухватне стратегије преовладава

дивља анархија политичке злоупотребе ове исконски незамењиве компоненте. Овде су веома ограничене могућности идеологија, појединих партијских интереса, политичког статуса појединих економских интереса и субјективизма појединаца на власти о својој свемоћи у сложеним и испреплетаним односима са економијом развоја. Лични интереси обојени силом државе прелазе тачку економски реалног, могућег, регуларног и упућују земљу ка путу у идеологизирано и виртуелно ... у хаос и ван праксе савремених токова квалитативних основа тржишних односа.

Садашња пракса у конституисању економије са регуларном акумулацијом и инвестицијама крцата је опасним антиекономским заблудама које су акумулацију свеле на занемарљиве потенцијале што производи дубоке поремећаје, идеализоване форме реструктурирања производње роба и услуга, стварну праксу развоја упућује на терен анархије и искључиве зависности од државних субвенција и помоћи као и стихије кредитне политике која је са своје стране неконзистентна и без битнијих стратешких потенцијала. Време вулгарних експеримената у економији и развоју земље, на жалост, још није иза нас. Сурови су и неизвесни сукоби између економије и економског прогреса, са једне стране, и политике и економског понашања државе, са друге стране.

Пројекат политичке заједнице (политичке организације, државе и др.) постају гола утопија (идеализована, виртуелна концепција) без заснованости на реалном економском стању, садржају, ентитету. Ово стање је у обрнутој сразмери са декларисаним и октроисаним циљевима. Одлучујући политички актери то морају имати у виду пре свега јер је то мера опасности уколико се у економским реформама и конституисању нове економске политике крене досадашњим путем ка недостижној идеологизацији у којој се увећава моћ државе и парадржаве у економским пословима а минимизира моћ тржишта, потенцијал вредносне конституције економског понашања (не само привредних субјеката) рада и развоја.

Динамика привреде и развој постаје најзначајнији фактор изласка из садашњег економско-социјалног хаоса, свеколике економске кризе и свеукупне неизвесности. Полазни пут везан је за „ослобађање“ сила продуктивности друштва, и промена у расположивом доходу а највише зависи од општег стања капитала са аспекта развојних квалитета, стања економије и друштва у целини и као и других фактора (стање потрошње, текућег дохотка, сталност дохотка, стање природног богатства, функција штедње и инвестиција и др.) који опредељују правце, могућности и брзину прогресивних промена.

Релевантних и конзистентних економских истраживања која изучавају будућност развоја Србије је веома тешко срести у нашој литератури. Када су у питању анализе агрегатних токова које показују наше самосталне могућности (на тичу се само квантитативних показатеља стопа раста) или компаративне предности највећег и најбржег развоја може се уочити да релевантних научних активности нема.

Као да се наука изгубила у беспућу доказивања немогућег. Ангажованом доказивању резултата економске политике, (не)квалитета системских промена, и „револуционарних својинских“, социјалних и других сфера нашег енергичног пута у незнање и капитално-развојни безизлаз. Нема ни значајније поделе око процене садашњег ступња развоја Србије, резултата који се постижу и будућности.

Нема владајуће теорије зашто и како се трагично остварују наши циљеви уз нетачно приказивање резултата независно од токова производње, сировинске основе, структуре извоза (спадамо у земље где је извоз природних сировина, или најниже фазе обраде, најважнији „квалитет“ и особина) и свих квалитативних питања услова привређивања. Вулгарна „научна“ и аналитичка апологија гура у нове апсурде у којим се невладина (тајкуни, страни интереси...), међувладина и државна „лудачка кошуља“ (Х. Сорос) намеће као економска реалност, српска савременост. Међу нашим савременим научницима готово да нема научних критичара који нуде решења. Ипак сусрећемо резултате науке која упозорава да се наша економија налази „пред понором“. Постојећи економски пут, тврде ови људи од мисли и економског знања, је ушао у фазу самоуништења. Научна истина је да „тада није довољно само тражити „промене“. Прецизније и „боље“ истраживање стварности Србије указује на искуствену чињеницу „Ко не зна куда је кренуо, тамо никада неће стићи“.

Напокон ту је и неколико кључних непознаница. Како уклопити економску слику Србије у неминовне процесе развоја? Како раст и развој везати за повећавање ефикасности нашег капитала а не политикантска обећања очекиваног? Како нерационално претворити у капитално стваралачко – развојно и судбинско за Србију? Како конструисати и конституисати облике преображаја? Како ослободити економске полуге интензивне друштвене акумулације и (агрегатно посматрано) одредница инвестиција? Како најефикасније и најбрже превазићи праксу ванекономске циркулације средстава и капитала која је овде данас (стање се односи и на ближу будућност) бирократско открочење савременог пута Србије у свет-

ске токове? Низ је и других упита и дилема које намећу разрешења које треба да створе системску и другу климу за афирмацију законитих процеса и тенденција на економском, социјалном и политичком пољу нашег развоја.

Посебно се целина ових промена у свом остваривом и функционалном садржају показује будућој стабилности суштинских економских токова из којих би произашла одржива реалност и перспектива акумулације и инвестиција. Али већа успешност постојећег економског поретка се сама по себи неизоставно намеће – бар према свим квантитативним друштвеним категоријама. Неопходна је и нужна „прерада“ економског система и економске политике кроз институционалне и друге суштинске промене које ће водити стварању целовитог система, рационалности економског уређења и другим претпоставкама за економичније и динамичније, акумулативније и у свему перспективније економије.

Разматрање оријентације у развоју – коју ми зовемо национална развојна шанса - као целовит економски, социјални, друштвени и политички циљ нашег времена незаобилазно упућује на околности сопствених компаративних могућности и трагања за, када су у питању могућности Србије, оптималним светским достигнућима мобилности могућности (финансијским, технолошким, техничким ...) који „носе савременост“. Нама недостаје научна теорија развоја, у складу са новим токовима савремене цивилизације. Питања ширега значаја су везана за прерастање ове усмерености у целовиту концепцију економског поретка са конкретним решењима који би сачињавали оптималну развојну стратегију.

Економски узето, а са аспекта саморазвоја капитала у Србији, очекује се, независно од свих развојних дилема, равнотежа и политике, принципа и стратегија, темељна реафирмација економског садржаја акумулације и инвестиција као једине националне шансе Србије.

НОВИ МОДЕЛ АКУМУЛАЦИЈЕ И ИНВЕСТИЦИЈА У СРБИЈИ

Србија је пропустила шансу да у овај миленијум уђе са драгоценим и импозантним наслеђем капитала и целовитог развоја.

Наша савремена пракса економских реформи пролази шире друштвену кризу свестраног спектра и обухвата појављивања. Пред науком је изазов да критички проследи кључне дилеме, недоследности, противуречности и промашаје. Низ неостварених про-

мена било директно повезано са судбином конституисања економског система и економије на основама савремених појавних облика капитала, акумулације и развоја. Остали смо на маргинама савремених тржишних основа привређивања. Истовремено "већи део" најављених "реформских" захвата није добио прилику за примену. Разлози су шире политичке и економске природе.

Један од кључних процеса који је надвладавао реформске тежње исказивао се у континуираном јачању државних амбиција и тежњи за уређењем економских и развојних облика јачањем бирократских облика владања, "учвршћења" страначких руководстава у процесима одлучивања и др.

Нема у политичкој организацији нашег друштва никакве посебности, нити пак мистерије, која би омогућила доминацију оваквих амбиција и тенденција. Фукојамино грађење државе је радикално другог усмерења.

Последња деценија је обележена ишчезавањем „друштвеног капитала“, затим свих облика капитала у функцији и продуктивно-акумулативној потенцији. Социјално смо разорили све ембрионе савремености. Системски експериментисали са искључиво негативним стабилизационим и развојним формама и облицима. Остали у сферама виртуелног а у реалности интензивно заостајали за савременим токовима и државама. Уместо судбоносног напредовања по низу варијабли и квантитативних показатеља Србија је на зачељу Европе.

У овим неспорним реалностима историјско је питање избрати пут напредовања - строго економски кроз увећању расположивог дохотка привредних субјеката и у националним размерама. Пут који неће више разарати створено и распродавати природни капитал. Убрзан по резултатима, савремен по садржају, перспективан у међународном току економије и капитала.

Ради се о прецизном одређивању новог пута и развојних шанси. Како краткорочно тако и дугорочно. Пракса одлагања промена у овој сфери правда се на разноврсне начине. Доминирају аргументи о сложеним околностима тако да се „системска еволуција напредовања“ стално одлаже. Изградња потпуно нове економије са функционалним, ефикасним тржиштем постаје незаобилазна а свака пасивност даље упропашћује наше потенцијале и могућности. Даље продубљавање слома привреде и репродукције у целини води ка безизлазу, остављајући мало простора за алтернативе ка променама и прогресу. Осим пасивности све више се укорееује и погрешан приступ утврђивању стратешких циљева и праваца.

На десетине усвојених Стратегија у нашој земљи тек треба да се потврде у економској и широј друштвеној ближој и даљој будућности. Сасвим је очигледно, да ова врста наших опредељења (у заједничкој синтези) одудара или прецизније далеко је од наших могућности па биле оне безрезервно потпомогнуте и из савремених међународних кредитних “погодности”. Изложили смо већ да је контрола и усмеравање потрошње у оквиру БДП веома значајна особеност која непосредно утиче на токове економије, њену перспективу и развојне могућности. Инвестиције су битна варијабла БДП и пресудно утичу дугорочни раст и развој земље. Безброј стратегија за развој разноврсних сегмената Србије онемогућује конституисање одрживог и оптималног модела. Безброј појединачних развојних амбиција, која нас удаљује од реалних извора остварења, одудара и од савремених светских, тржишних, развојних и других токова.

Стога и наше залагање за креативну реалност и стваралачку упорност у утврђивању нових праваца развоја али да, ипак, крајњи резултати морају бити реално развојно-прогресивни. Овај развој пре свега треба да резултира из скоро акумулативне способности производно-пословних субјеката, личне и јавне штедње. Овим се потврђује изворно теоријско и практично значење инвестиција и развоја али и модела са могућом улогом позајмљених средстава.

У стратегијама има недоследности и научне и стручне. Обиле је занемаривања савремених – глобалних- и нужних, за мале земље као што је Србије, економско-тржишних токова и реалности. Нема ни стратешког положаја мултинационалних компанија и страних директних инвестиција на начин који изражава савремене критерије. Многе темељне ревизије усвојених стратегија предстоје. Земља која изграђује економски систем тржишне провинијенције и модерних облика продукције потребно је да у свом заснивању развоја полази реалних оквира и адекватног модела, неопходне селекције у развојним амбицијама и другим стратешким опредељењима (реструктурирање, реалокација реалних инвестиције и др.).

Пример потпуно погрешног полазног и садржајног опредељења је *Национална стратегија привредног развоја Србије 2006-2012. године*. Задржимо се овде само на једном ставу који начелно изражава *Стратегију привредног развоја*. Она предвиђа веће благостање за све, динамичан привредни раст и одржив развој. Предвиђен је био читав “пратећи” скор параметара али без конкретног модела привређивања. Планирано је повећање БДП по глави становника 2012. ни мање ни више него 8.000 УСД по глави становника. Она је више него уопштена и неодређена. Слично разреше-

ње намеће и најновији (такозвани) *Посткризни модел економског раста и развоја Србије 2011-2020.* из августа 2010. године. У њој се оцењује да је светска економска криза „до краја“ разоткрила да досадашњи модел привредног раста и развоја Србије није одржив и да се мора темељно мењати, ако желимо да избегнемо судбину неразвијене и презадужене земље. Планира се скор инвестиција који се повећава са 4,9 милијарди евра у 2009. (9 милијарди евра 2015.) на 15 милијарди евра 2020. године. Олако се и рачуна на стране директне инвестиције од 22,7 милијарди евра (у периоду 2010-20.). Све је по, према креаторима овог документа, оствариво тако да БДП по глави становника износи 7,5000.-8.000. 2020. године.

Целина овако постављених праваца реформи односно макро и микро задатака је неостварива, претерано крута и искључива. Они су били нереални и у првом али су такви и у другом моделу. Оба ова документа не садрже валидне путеве и инструменте постизања одређења. Још једном је наведен списак жеља без реалног пута њиховог остваривања. Постављен је низ противуречних циљева које је немогуће савладати уз реалну путању па чак и убрзане промене економског и друштвеног стања и уз адекватну интеграцију у светске привредне и економско-финансијске токове.

Ценећи изложене квалитативне варијабле у оба ова документа бар се јасно види да је Србија изгубила скоро 15 (петнаест) година развоја у овом периоду. Олако су и без минимума одговорности за учињено и неучињено проћердане бесповратно (за наше услове) огромне количине новчаног и другог капитала. У Србији је прилив иностраног капитала по разним основама (кредити, донације, дознаке, разноврсне помоћи и др.) износио за период 2001. – 2009. око 128. милијарди долара. Није потребна истанчана анализа расположивих емпиријских податак да се констатује како је преко осамдесет посто ових средстава утрошено изван реалног сектора (развој индустрије и пољопривреде). Томе треба додати и обиље домаћинског понашања („наказности приватизације“) приликом продаје друштвеног капитала и коришћења природног које се још увек забашурују. Демонтажа продукције је извршена системом беспштедне деструкције. Све ове и друге практичне облике „демонтаже старог“ потенцијала неки зову „демократска пљачка Србије“. Ови уништавајући токови по судбину капитала су убрзани од појаве глобалне економско-финансијске кризе. Истовремено је прилив иносредстава (осим даљег задуживања) драстично („злослутно“) смањен.

Израда новог модела развоја је сложен пројекат који мора поћи од елиминације главних узрочника који су определили Србију да пропусти изузетну шансу развојне употребе огромног прилива страног капитала. Изостао је могући развој привреде, извоза, инфраструктуре, социјалног амбијента ... раст запослености, плата и пензија. Уништени су потенцијали дугорочних економских реалних основа за прогрес друштва кроз одрживи раст привреде, запослености и других економских основа убрзаног развоја.

Пред нама је темељно истраживање наше збиље и готово потпуног заокрета у избору „модела“ рада и развоја. Наиме економија и развој су „пред понором“ и „последњи је час“ за ницање једне нове стратегије уз нужну координацију свих могућности које су у јединству са преовлађујућим савременим особеностима и прилагођавањима.

У утврђивању овог неминовно и из основа новог модела је и низ других противуречности и дилема (неке од њих наука дефинише као одрживи развој). Затим, и питање какву развојну, економску, привредну и др. стратегију морају имати *мале земље* као што је Србија. Какве су реалне могућности и путеви интеракција са светским капиталом и модерним тенденцијама светског тржишта. Тим пре што савременим условима јачају тврдње које се залажу за негацију националне развојне стратегије држава заговарајући предност ономе што је (према њима) будућност развоја а то је: глобална аутономност међународног кретања капитала, акумулације и инвестиција. Та аутономност се пре свега испољава у сфери принципа и критерија (на страни даваоца и примаоца) међународног кретања: а) зајмовног капитала намењеног скору инвестиција, б) портфолио инвестирања (једна од форми у Србији су заједничка улагања), и б) страних директних инвестиција.

Бројне су и друге дилеме везане за нове облике преображаја које у смислу тенденција светских токова, услова и утицаја опредељују нови развојни пут Србије. Аргументи (стварни и лажни) за образложење разлога неодложног новог модела раста и развоја позивају се на значај уважавања глобалних токова свих елемената капитала, стандардизације производње и пословања, улоге разноврсних интернационалних токова транзиције, одвијање инвестиционе путање по критеријима светске привредне целине, развојне институционализације владајућег концепта глобализације, појава и широка примена „рачунско-апстрактног, симболичног и налогодавног новца“, међународни стандарди билансирања и израчунавања трошкова инвестиција, „систем“ планетарних финансијских игри и др. Заговарање укидања „аутономних“ путања развоја и инвестиција било је истанчани облик странпутице глобализације

из чијих се појавних форми и практичних видика (просветитељско-тријумфалистички) јавио значајан утицај на појаву савремене економско-финансијске кризе.

Међузависност инвестиција и привредног раста упућује на значај мекроекономске анализе инвестиција и инвестиционе политике у структури економски оптималних али и регионалних и инвестиција у људски капитал.

Савремена глобална привредна динамика и структура развоја неминовно намеће нову анализу значаја акумулације и њене усмерености, покретљивости и промене концепта ка логици коју високоразвијени капитала намеће. Ово је још један задатак у изради новог концепта.

Полазна тачка је темељна научна и стручна разрада и оцена свих пресудних економских и других основа за израду новог модела развоја и будућност нашег савременог друштва. То упућује на афирмацију научних аргумената за валидне облике преображаја, пратеће варијабле и могућности. Полазни фаза је “ставити под сумњу” тј. критички сагледати наше токове у низу виталних појава и процеса као што су: а) драматичан пад БДП-а, б) пад запослености и раст незапослености, в) неприхватљиво висок спољни и унутрашњи дуг, г) неприхватљиво низак стандард грађана, д) висок спољнотрговински дефицит, ђ) неодрживо високом јавном потрошњом, е) неприхватљив и неоправдан дефицит државног буџета, ж) ниска и нерационална продукција, з) обиље неодрживих и негативних тенденција у сферама економије, развоја и реструктурирања привреде ... и других незахвалних “полазних основа” за нови модел развоја. *Економска криза у Србије (независно од светске економско социјалне кризе) испречила се као непремостиви скуп реалности и на којима је застао прогрес друштва.*

Ово разматрање је понудило најснажније аналитичке аргументе који, уз наведена научна достигнућа и емпиријски дате околности говоре у прилог неминовности израде новог модела развоја Србије.

Sreten Sokic

CONTEMPORARY PROCESSES OF ACCUMULATION AND PRINCIPLES OF INVESTMENTS

Summary

Accumulation is the finest and the purest economical form of investments. It is a permanent economic rule. Constantly subjugation to a

law of accumulation as capital progresive economic law is in function of increasing it's value. This put's to the fore ability of a company or society to enlarge productional fundamentals, which also includes mobility of accumulation as phenomenal form of economical growth.

From the analisys in this paper implies that the models of capital market existing, that financial markets appear as a regular segment of the investment. A series of factors of the economy that are both entrepreneurial, but the form of national economic integration of the world. Modern world market is a dominant form, although there are market fundamentalism in which the crucial non-economic grounds of „dominant form of globalization“. Yet capital in modern conditions and the possibility of finding significant forms of self-motion and, regardless of geopolitical efforts, general value (in terms of economic rationality) tendency. But those who have not been out of regular and necessary flow of globalization.

In this context, the necessity of intense social and reservoirs in Serbia and designing a new development model.

Key words: Accumulation, Investments, Financial market, Capital economics, Modern world market

ЛИТЕРАТУРА

- З. Бодие, А. Кане, А. Маркус, *Основи инвестиција*, Дататурс, Београд, 2009.
- Д. Шошкић, Б. Живковић, *Финансијска тржишта и институције*, Економски факултет, 2006.
- Драгомир Војнић, *Инвестиције, реформе и транзиција*, Хрватско друштво економиста, Загреб, 2005.
- Ф. Миски, С. Еакинс, *Финансијска тржишта + институције*, Мате, Загреб, 2005.
- Х. Варијан, *Макроекономија – модеран приступ*, Економски факултет, Београд, 2003.
- М. Бурда, Ч. Виплош, *Макроекономија – европски уџбеник*, ЦЈДС, 2005.
- Национална стратегија привредног развоја Србије 2006–2012. године*, усвојена 09.11 2006.
- Оскар Ковач, *Економија региона света*, Мегатренд, Београд, 2004.
- Божидар Раичевић, *Јавне финансије*, Економски факултет, Београд, 2008.
- Георги Манкју, *Принципи економије*, Економски факултет, Београд, 2005.
- П.А. Самуелсон, В.Д. Нордхаус, *Економија*, Мате, Загреб, 2009.
- Љубисав Марковић, Сретен Сокић, *Економија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1996.
- Ј.М. Кејнс, *Опита теорија запослености, камате и новца*, Култура, Београд, 1956.

Посткризни модел економског раста и развоја Србије 2011- 2020, август 2010.

Солник Бруно, *Интернационал Инвестинг*, 4тх ед. Реадинг, МА: Аддисон-Веслеу, 1999.

Барберис, Николас, анд Рицхард Тхалер, „А Сувеу оф Бехавирал Финанце“, *Ин Тхе Хандбоок оф Економицс оф Финансе*, ед. Г.М. Цонстантинидес, М. Харис, анд Р. Стулз, Амстердам: Елсевиер, 2003.

Dimson, E., P.R. Marsh and M. Staunton, *MillenniumBook II. 101 Years of investment Returns*, London, ABN-Amro and London Business School, 2001..

Resume

Accumulation is the basis of self-development of the economy and each business entity separately. In today's capital flows it is economically and socially directed to the extent that an abundance of sources into a process of continuous investment for an economy. The purpose of accumulation in its historical and contemporary function of its economic role, the force of the development – and the power that “forced” to save and economise on the various forms of capital. The importance of accumulation in its economic function remains continuous current and power of the constant – round attention to shareholders as holders of the system (it is the economic system) for a permanent state strategy related to social orientation and its maximizing and intensity. Intensive social accumulation reveals all the elements of understanding an economy, individual capital, the complex units of positioning or integration, and all in function of optimizing a given economic of capital and valid economic system. It is the basis of potential (except “loan effectiveness, the association of accumulation, joint ventures, etc.) of real and future. Concisely intense accumulation of an economy is a carrier of the future social wealth based on the economic function of capital. Implies a permanent effort and concrete result of economic entities and other subjects in this sphere of economic affairs.

Serbia is now in almost intertwining between a devastating economic crisis and the “economic dependency”. From the point of actual practice the concept of borrowing capital from a number of subjects in Serbia it is not difficult to see the almost complete disagreement of economists with the ruling policy and practice. Dominated individual, regional, global, and others “incorporation of foreign interests” and only at the end appears economic interests and criteria. The capital market in Serbia is not properly designed system. The practice does not exist on the basis of their basic economic functions. It is aimed towards destruction of capital economic independence, mobility of social accumulation, mobility tangible assets.

The future Serbia is a country of own capital, along with all valid versions of new economic forms of foreign financing, which can not destroy the economic and national identity.

* Овај рад је примљен 17. јуна 2011. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 5. августа 2011. године.

УДК:
329.11+321.01(430)''1918/1945''
Оригинални
научни рад

Српска политичка мисао
број 3/2011.
год. 18. vol. 33.
стр. 147-176.

Миша Ђурковић

Институт за европске студије, Београд

ЕРНСТ ЈИНГЕР И МИСАО КОНЗЕРВАТИВНЕ РЕВОЛУЦИЈЕ*

Сажетак

Полазећи од констатације да на нашем говорном подручју још увек не постоји основни академски рад који би представио феномен конзервативне револуције у вајмарској Немачкој, аутор настоји да изложи један такав преглед идеја, актера и дела. Разјашњава се политички, друштвени и међународни контекст у коме се ова традиција рађа и развија, а затим се посебно разматра контроверзно питање односа ових мислилаца са нацизмом. Чланак нарочиту пажњу посвећује Ернсту Јингеру као кључној фигури за обједињавање различитих струја у оквиру конзервативне револуције, и на крају представља његовог Радника као синтезу интелектуалних стремљења овог „покрета“.

Кључне речи: конзервативна револуција, вајмарска Немачка, нацизам, Ернст Јингер

Када се у политичкој теорији и савременој политологији поведе реч о „конзервативној револуцији“, углавном се мисли на интелектуална дешавања из седамдесетих, која су резултовала доласком на власт Маргарет Тачер 1979. и Роналда Регана 1980. године, а затим и спровођењем њихових политичких и економских програма у следећој деценији.¹⁾ Иако ни овај период и политички

* Чланак је део пројекта 179014 који се реализује уз подршку Министарства просвете и науке Републике Србије.

1) Делимично се ту уклапа и владавина Хелмута Кола, а један број теоретичара, посебно конспиролога или радикалних левичара, склони су да и избор папе Јован Павла Другог виде у истом пакету. Дух времена је заиста ишао у одређеном правцу што се лако могло уочити у различитим сегментима од јавног дискурса и новог односа према сексуалности до економских реформи оличених у приватизацији и кресању јавне потрошње, до

феномен нису адекватно обрађени у нашој општој политологији, а посебно не у историји идеја, предмет нашег интересовања биће једна друга конзервативна револуција. Овде ћемо се, наиме, усредсредити на покушај објашњења интелектуалног дешавања, по неким и покрета²⁾, који се одвијао током двадесетих година у вајмарској Немачкој.

Како је у питању интелектуална тенденција која обухвата неке од најзанимљивијих и најпровокативнијих стваралаца двадесетог века, детаљно разматрање читаве конзервативне револуције^{3)*} разумљиво није могуће у једном оваквом чланку. У великим европским културама постоји значајан број монографија које су то са више или мање успеха покушале.⁴⁾ Код нас нажалост осим узгредних напомена или појединачних обрада неких од ових мислилаца (и то углавном у публицистици) још увек не постоји чак ни преведен чланак који би академској публици представио или разјаснио кључне идеје, припаднике и дела мислилаца који се под ову одредницу подводе.

Стога ћемо наш циљ овде ограничити на један такав задатак почетног представљања феномена конзервативне револуције, усмеравајући нешто више пажње на рано дело Ернста Јингера као типичног представника. Коначно, покушаћемо да из нове перспективе дамо допринос разматрању контроверзног питања односа

новог милитаризма и конзервативног система вредности који се могао видети чак и у телевизијским серијама концентрисаним на породицу.

- 2) О томе да ли се деловање ове групе мислилаца уопште може подводити под заједничку одредницу и даље постоје спорови. Штефан Бројер у тексту из 1990. тврди да је читаво прича о конзервативној револуцији фикција, односно накнадно конструисани мит. Види у Пит Томисен, «Ернст Јингер и Карл Шмит: међусобни биланс», *Трећи програм*, 102, стр. 156. Чињеница је да су међу овим људима постојали бројни контакти, размене, али и неслагања. Иначе занимљиво је да је француски професор Едмунд Вермеи 1939. објавио дело *Доктринари немачке револуције 1918-1938* где покушава да захвати укупни дух и ток мисаоног кретања које је срушило вајмарску републику. Попис доктринара је веома занимљив јер обухвата и Ратенауа, Кајзерлинга и Томаса Мана, али и Хитлера, Розенберга и Гебелса. Међу изабраним ауторима су и Шпенглер и Мелер Ван дер Брук. Види Edmond Vermeil, *Doctrinaires de la révolution allemande de (1918-1938)*. W. Rathenau, Keyserling, Th. Mann, O. Spengler, Moeller van den Bruck, le groupe de la « Tat », Hitler, A. Rosenberg, Gunther, Darré, G. Feder, R. Ley, Goebbels, éditions Fernand Sorlot, Paris, 1938, 391 стр.
- 3) Надаље ћу користити скраћеницу КР.
- 4) Читалац ће један део тих извора моћи да види у литератури на крају књиге. Морам да напоменем да до писања текста нажалост нисам успео да дођем до вероватно најважнијег прегледа, књиге некадашњег Јингеровог личног секретара, швајцарског историчара Армина Молера, *Конзервативна револуција у Немачкој 1918-1932*. Овде ћу међутим користити неке од његових незаобилазних увида на основу добре секундарне литературе и изванредних рецензија као што је Стојкерсова објављена 1989. у часопису *Synergies Europeennes*. Robert Steuckers, "La "Révolution Conservatrice" en Allemagne (1918-1932)", *Synergies Europeennes*, novembre 1989.

конзервативних револуционара према Хитлеровом национал-социјализму.

*

Једно од највећих двадесетовековних завештања за политичку теорију јесте искуство дилеме односа према лошем и неинспиративном поретку каквим се класични грађански систем либералне демократије неретко сматра. Превише често заборављамо да је између два рата такав поредак сматран превазиђеним деветнаестовековним анахронизмом против кога су тада устајале најкреативније стваралачке снаге у Европи. Готово сви велики уметници епохе сврставали су се на два екстремна пола са којих су напади на учмалост малограђанске сигурности и економизма долазили у квантумима разорне енергије дубоко убеђене да је њена деструкција креативна и да порађа нови свет истинске модерности, свет у коме ће коначно бити вредно живети.

У потрази за таквим идеалима, дешавала се за наше време непојмљива интелектуална размена. Појединци, групе, класе, кретали су се кроз различите делове политичког спектра, сударали, спорили, сарађивали, остављајући иза себе веома живо, сложено и дан данас недовољно истражено и неиспитано наслеђе.

У том крајње динамичном социјалном и интелектуалном окружењу појавила се и група мислилаца која ће у историји остати упамћена под именом заступника конзервативне револуције. У доба када се ова мисаона традиција стварала највећи број њених актера није за себе мислио у тим терминима. Мелер ван дер Брук је настрадао 1925, две година пре него што је Хуго фон Хофманштал 1927. први пут употребио термин у контексту који одговара настојањима генерације.

Сам термин, односно кованица појављује се почев од 1848. више пута у полемичком или афирмативном виду. Молер наводи те случајеве почев од часописа *Die Volksstimm* 1848, преко Теобалда Будауса 1851. у једном раду о Русији, затим Јурија Самарина 1874, и чак самог Достојевског који је употребио у некој прилици. Године 1900. Шарл Морас је употребио у раду *Enquête sur la monarchie*, да би га коначно Ман 1921. искористио поново у једном раду о Русији. Коначно 1927. Фон Хофманштал свесно користи термин у познатом говору *Das Schrifttum als geistiger Raum der Nation*. Он говори о процесу интелектуалног сазревања током ког се истражују везе, и инсистира се на повезивању истраживања слободе и истраживања тоталитета, јединства, како би се избегле поделе и

противречности које је међу њих унела епоха либерализма.⁵⁾ Тек након тога уследиће права политизација овог израза када се он дефинитивно укотви међу традиције и покрете који су се током вајмарске републике борили против интелектуалног и политичког наслеђа 1789.

Треба нагласити да током времена кад су деловали, ови мислиоци нису себе видели као део јединственог мисаоног или политичког покрета. Постојала је духовна блискост, сарадња, размена, контакти, али и разлике и спорови који су били доктринарне, практичне или личне природе. Много јасније се ово јединство реконструује и оцртава после Другог светског рата, када је сам период деловања окончан. Поменута Молерова књига објављена је 1950. и вероватно је управо својом монументалношћу и убедљивошћу успела да наметне и феномен и назив.

Интересовање за феномен опстајало је захваљујући великим индивидуалним достигнућима стваралаца који су у све то били укључени и који су упркос свог контроверзног односа са национал-социјализмом посебно од шездесетих година стално изазивали све више и више пажње у интелектуалном свету. У међувремену се интерес одржавао преко веза ових писаца са једном другом занимљивом и далеко опскурнијом интелектуалном традицијом познатом као *традиционализам*.⁶⁾ Нпр. познато је да је Јингер са Мирчом Елијадеом од 1959. до 1971. издавао заједнички часопис *Антаиос*, а да је Евола желео да преведе *Радника* на италијански што му Јингер није дозволио. Обнова интереса за Хајдегера почиње шездесетих у Француској, Шмит прави ривајвл доживљава крајем осамдесетих док Јингер захваљујући литерарном стваралштву стиче култни статус још раније.

Крајње је занимљиво да реафирмација ове интелектуалне традиције углавном иде преко француске интелектуалне сцене. Највеће заслуге за оживљавање интереса не само за појединачне ствараоце већ за цео феномен имају припадници такозване *Нове европске деснице*.⁷⁾ Ради се о такође широком скупу политичких мислилаца који се углавном везују за савремену екстремну десницу у европским државама. Они за себе међутим тврде да остају на нивоу метаполитике, теоријског промишљања које не повлачи практични ангажман, а које умногоме следи наслеђе конзерватив-

5) Steuckers, *ibid*.

6) Видети Марк Сецвик, *Против модерног света*, Укронија, Београд, 2006.

7) Најзначајнија имена су Алан Де Беноа, Шарл Шампије, Мајкл Вокер, Марко Тарди и Роберт Стојкерс. Види Сурпан Blamires, "European New Right", у *World Fascism, A Historical Encyclopedia*, vol I, ABC-CLIO, inc, 2006, стр. 211.

не револуције. Такође не ради се о јединственом, координисаном покрету, већ о низу индивидуа и група окупљених око клубова, часописа и института.⁸⁾ Без обзира на сложеност овог савременог феномена, чињеница је да се захваљујући њима поново појавио велики интерес за дела оригиналних аутора из двадесетих и тридесетих. Ален де Беноа је почетком деведестих сам организовао превођење и представљање неколико најзначајнијих радова у Француској попут избора Шмитових политичких есеја, *Младе револуције* Мелера ван дер Брука, Зомбартовог *Немачког социјализма* или избора Никишевих текстова.

Јингерова мисао и читаво дело у том периоду имају веома специфично место у читавом „покрету“. Као велики херој из рата, сјајан писац који је свој раскошни талнат представио у дотад непознатом естетски фасцинантном опису рата и ратног искуства, делу *У челичној олуји*, сарадник ветеранских организација као што је *Шталхелм*, плодни и оштри публициста, Јингер плени пажњу читавог десног фронта и представља једну од кључних фигура која и својим идејама и својим везама обједињава дух покрета. У њему виде и потенцијалног атрактивног политичара, тражи се његова легитимација итд.

Следећи Жила Ервијеа морамо овде унети прецизну поделу Јингеровог стваралаштва на Стари и Нови Завет, како бисмо прецизирали да је Јингер конзервативне револуције заправо Јингер свог Старог завета. Овај период се окончава са доласком Хитлера на власт. Већ *Мермерне литице* из 1939. представљају једног саввим другачијег ствараоца који о истим темама има потпуно другачије ставове: читав ракурс Старог завета је 1933. нестао. У сваком случају ради се о периоду који обухвата седам књига (*У челичној олуји*, *Крв и ватра*, *рат као унутрашњи доживљај*, *Јуриш*, *Одважно срце*, *Честар 125*, *Радник*), један зборник (*Рат и ратник*), три изложбе фотографија и публицистичку делатност која броји око 138 јединица.

ВАЈМАРСКА НЕМАЧКА И КОНЗЕРВАТИВНА РЕВОЛУЦИЈА

Јингеров Стари завет, као један од врхунских интелектуалних изданака КР, неодвојив је од контекста вајмарске Немачке у којој

8) Најстарија и најзначајнија је GRECE, *Groupement de recherche et d'études pour la civilisation européenne* коју је 1968 основао Алан Де Беноа. Међу њима такође има доста разлика и разилажења. Иначе сам де Беноа кога сматрају за једног од водећих делатника на тој позицији одбија да се сврста у «Нову европску десницу».

је настао. Овај контроверзни период прве немачке републике обележен је формалном владавином либерално-демократског система против чијег су опстанка од самог почетка били најснажнији политички, интелектуални и друштвени покрети. Доба вајмарске републике обележено је великом нестабилношћу, сукобима, хиперинфлацијом, економским кризама и незапосленошћу. Сам систем је код већине Немаца имао подривени легитимитет и зато што је доживљаван као производ Версајског уговора који је Немачку обогаљио у сваком погледу. Када су комунисти покушали да успоставе совјетску републику, нова социјал-демократска власт за одбрану републике послужила се ратним ветеранима организованим у *фрајкоре*. Из њихових редова потећи ће, међутим, веома брзо велики број иницијатива и покушаја да се вајмарски систем сруши и уместо њега успостави нешто што би више одговарало традиционалном немачком уређењу са већим нагласком на ауторитаризам. Од Каповог пуча 1920, преко Хитлеровог из 1923, све до доласка нациста, немачко друштво потресали су нестабилност, улични сукоби, убиства и широко распрострањена декаденција великих градова.

С друге стране ова велика друштвена лабораторија подстакла је један од највећих успона духовног стваралаштва у двадесетом веку. Када се говори о дометима филозофије и класичне политичке теорије нпр., тешко ће се наћи период у прошлом столећу који је донео такву дубину промишљања, снагу захвата ума и слободу отварања нових перспектива. Напоредо су се развијале Хусерлова феноменолошка школа и фанкфуртска школа критичке теорије, Хајдегер 1927. објављује *Бивство и време (Sein und Zeit)*, Мајнеке пише класичну књигу о државном резону (*Die Idee der Staatsraison in der neueren Geschichte*), Карл Шмит издаје читав низ списа на челу са есејом *Појам политичког (Der Begriff des Politischen)*, водећи истовремено суштински спор са Келзенем о природи права као дисциплине, читава епоха одговара на изазов Шпенглеровог *Сумрака запада (Der Untergang des Abendlandes)* итд. У сивој и неизвесној стварности псеудомира подрхтавају силне енергије које велики умови захватају и преносе у своје списе.

Као део овог сложеног мисаоног процеса који је чак и кад се радило о највишој метафизици по правилу био дубоко практички усмерен, појављује се ток који ће у историји остати убележен као мисао конзервативне револуције. Необавештен читалац који потражи прву информацију о Јингеру веома често ће га наћи у кон-

тексту нарације о конзервативној револуцији,⁹⁾ при чему се сам појам код различитих аутора износи на различите начине, док списак припадника овог „правца“ по правилу нигде није идентичан. Шта би укратко била конзервативна револуција?

Најкраћи покушај њеног одређења који би је сместио у тако омиљено коришћење идеје о *средњем путу или трећем путу*¹⁰⁾ (у овом случају између англо-саксонског, западног капиталистичког либерализма и болшевичког комунизма), не би био сасвим погрешан, али нам не би много тога појаснио. Идеја конзервативне револуције је једна заиста специфична творевина, настала као меланж различитих елемената и наслеђа који су се сабрали у одређеном тренутку и контексту, више као вид протеста, уметничке и научне експресије са политичким амбицијама, а мање као стварни политички програм. Оно што је међутим чини крајње интригантном је чињеница да се под тај оквир подводе тако фасцинантна имена као што су песник Штефан Георге, драматург и либретиста Хуго фон Хофманштал, аутор *Пропаст запада* Освалд Шпенглер, рано преминули Артур Мелер ван дер Брук, човек који је Трећем рајху дао име, правник и политички писац Карл Шмит, социолог и филозоф Ханс Фрајер, аутор манифестног дела *Револуција здесна (Revolution von rechts)*, те Ернст Јингер.

Једини политички релевантан припадник поменуте групе био је Едгар Јулиус Јунг, аутор значајног дела *Владавина инфериорних (Die Herrschaft Der Minderwertigen)*, који је убијен током Ноћи дугих ножева иако се тада налазио на месту саветника вицеканцелара Франца фон Папена. Велики део утицаја на њих и прожимање идеја са овим кругом имали су и филозоф Мартин Хајдегер, и велики котроверзни социолог Вернер Зомбарт, па њихово укључивање у попис конзервативних револуционара уз све неопходне резерве ипак није без основа. Повремено ће се у овом списку наћи и водећи представник *Lebensphilosophie* током вајмарске републике Лудвиг Клагес, или бечки теоретичар корпоративне државе Отмар Шпан. Коначно, поред многих других мање познатих мислилаца, публистица и писаца негде ће се као део целог покрета

9) Заправо од свих аутора који се помињу у том контексту чини се да је управо Јингер онај који највише оличава и утемељује читав феномен КР.

10) Види Александар Дугин, «Кратка историја идеологија трећег пута» у *Наше идеје*, бр. 2, Београд 1994, стр. 64-69. Од Мелер ван дер Брукове књиге *Трећи рајх*, која је изворно требало да се зове *Трећа партија*, већина ових мислилаца машта о синтези тада растављених полова у Немачкој: национализма и социјализма, цивилизације и културе, технике и природе итд.

наћи и представници национал-бољшевизма на челу са Ернстом Никишем који је имао огроман утицај на Јингера нпр. Прихватили овакво или онакво оцртавање скупа,¹¹⁾ у сваком случају конзервативни револуционари су радили као део покрета генерације, једног веома живог фронта на коме је деловало више стотина различитих група, клубова, публикација и мањих партија.¹²⁾

Оно што обједињује ову генерацију рођену у последњој деценији деветнаестог века јесте гранично искуство Првог светског рата које је на њих оставило неизбрисив утисак рађања новог света. Иако националисти, суштински одани сопственој земљи и култури, презирали су вилхелминску Немачку као тек нешто различит изданак истог ђифтинског, економистичког духа уравниловке који је обележавао читав западни буржоаски свет. У тој старој Немачкој видели су тек варијанту западног политичког система с доминацијом материјализма, економизма и лицемерја, са апологетиком себичног индивидуализма, тржишта и парламентаризма у коме су се вртели представници марксиста, економских либерала и пасторалних конзервативаца које су готово једнако презирали.

Трагичан крај вилхелминске немачке за њих је био готово логична последица таквог лицемерног система и прилика за рађање нове, праве Немачке. Јингеров сарадник Шаувекер је прецизно формулисао ово осећање кад је рекао да су морали да изгубе рат и дотадашњу Немачку да би добили прилику да открију праву, „вечну“ Немачку. Иначе Томас Ман је још 1914. изразио ово осећање тезом о рату као својеврсној хигијени,¹³⁾ инструменту који чисти загнојале делове тела и омогућује рађање виталних енергија.

Искуство рата и заједничких подухвата храбрих људи који показују способност трагања и проживљавања нечег великог, потпуно другачијег од устаљеног чиновничког свакодневног живота подстакло их је да и након демобилизације наставе да траже начине да читаво поратно друштво прерасте у такву заједницу засновану на истим принципима и вредностима на каквим је била

11) С обзиром на природу текста нема могућности за детаљно образлагање основних интелектуалних праваца и група од којих се изводи родни појам конзервативне револуције. Највише што можемо је да наведемо уобичајену петоструку поделу која следи Молера: младоконзервативци, национал-револуционари, фолкиш традиција, бундиш групе и национал-бољшевици (неки их пак сврставају заједно са национал-револуционарима). Негде се као посебна група наводе побуњени сељаци из Шлезвиг-Холштајна. Но, томе треба додати макар такозване мандарине, односно академске припаднике покрета (Хајдегер, Шмит, Фрајер)

12) У својој књизи Молер је пописао преко 550 група и организација и 530 часописа.

13) Steuckers, *ibid*,

устројена војска којој су припадали.¹⁴⁾ Основе модела за којим су трагали могле су се наћи у значајном памфлетском Зомбартовом спису *Ратници и трговци (Händler und Helden)* који је објављен почетком рата (1915).

Чињеница да је Немачка поражена и да је одмах након Версаја створена атмосфера у којој су велики делови друштва клицали за осветом, додатно је мотивисала ове младе људе да своје напоре уложе у промовисање модела органске, хијерархијски устројене заједнице посвећене саможртвовању, вишим циљевима славе и части, одлучности и снаге, који превазилазе левичарско-буржоаске утопије о срећном друштву економски задовољних појединаца.

Против вајмарског поретка захтевали су револуцију, укидање либерално-демократских установа у име органске ауторитарне заједнице која би ушла у тоталну мобилизацију хероизма, физичке и менталне снаге, под вођством аутентичног вође кога би сам систем морао да избаци, али и нове аутентичне аристократије.

Ови мислиоци су осећали огромно непријатељство према политичком *мејнстриму* и посебно према левици. Социјал-демократе су по њима главни кривци за Версај, пета колона која је и током великог рата спречавала апсолутну припремљеност Немачке, а после рата створила систем безнађа, економске пропасти, декаденције и срамоте, дубоко „анти-немачки“. Мелер ван дер Брук је говорио да су они загризли удицу и прихватили да Немачкој избришу све оно што је њено, аутентично, а да јој уведе западне институције које је уништавају.¹⁵⁾

Много амбивалентнији став имали су према комунистима и большевицима. Штавише код многих од њих могуће је наћи трагове фасцинације револуционарним потенцијалом и праксом большевика који су показали како се силом укида грађански поредак и како се ствара систем у коме се снаге мобилишу за борбу против либерално-демократског света. Јингер је био веома близак са вођом немачких национал-большевика Ернстом Никишом и крајем двадесетих је сарађивао у њиховим часописима. Неопходно је нагласити да их све обједињава заједничка опозиција према фигури

14) Херф врло прегледно даје опозицију у којој с једне стране стоји искуство *fronterlebnis*, непоновљиво, магично, силно, обележено заједницом, хијерархијом, послушношћу, служењем заједници и племенитим циљевима, а с друге читаво наслеђе вилхелмизма које се у једнако лошем виду наставило у вајмарском систему. Jeffrey Herf, *Reactionary Modernism: Technology, Culture and Politics in Weimar and the Third Reich*, Cambridge University Press, 1984, стр 72.

15) Види Gerhard Krebs, „Moeller van den Bruck: Inventor of the Third Reich“, *The American Political Science Review*, Volume 35, No. 6 (December 1941).

„грађанина“, до те мере сатанизовану у КР да је Јингер једном приликом рекао да би пре био криминалац него буржуј.

У овом амбивалентном односу према социјализму и болшевизму треба истаћи две димензије. Прво, то је отпор према економском, тржишном либерализму који види економију као циљ саме себе и жели да јој подреди читаво друштво, укључујући и државу. Ова традиција иде још од Фихтеове *Затворене трговачке државе*,¹⁶⁾ све до хришћанске демократије и хришћанског социјализма. После Великог рата ова потрага оживљава. Суштина је у томе да немачки интелектуалци сматрају неморалним и недостојанственим систем у којима економија доминира над идејама и друштвом. Тавком економском либерализму треба супротставити аутентичан немачки (или пруски) социјализам. Већ 1920 Шпенглер ојављује свој трактат *Пруство и социјализам* да би Мелер ван дер Брук у *Трећем рајху* пар година касније поново напао економски либерализам као егоизам и затражио да немачки социјализам типа гилди и корпорација, почисти сваки остатак таквог либерализма. Јингер је са своје стране такође био фасциниран резултатима совјетске револуције и успехом да брзо покрену своје снаге. Ор тврди да је искуство совјетског петогодишњег плана било пресудно за Јингера кад је писао тоталну мобилизацију.¹⁷⁾

Друго, то је геополитичка димензија. Велика већина припадника КР била је русофилски настројена.¹⁸⁾ Као највећи противник перципиран је грађански, капиталистички запад па су многи од њих маштали о савезништву две „социјалистичке“ земље које би прекратило владавину Англо-америчког и француског капитализма.

Но тај социјализам нема никакве везе са Марксовим и са марксизмом. Синтеза ових разишљања је Зомбартова књига из 1934. *Немачки социјализам*, дакле треба да буде хијерархијски структурисан, базиран на пруским врлинама (дисциплина, поредак, субординација, лидерство, послушност) и посвећен духовном и вредносном напретку нације, а не увећању материјалних вредности и једнакости.¹⁹⁾ Раздвајање од марксистичких „механистич-

16) Јохан Готлиб Фихте, *Затворена трговачка држава*, Нолит, Београд, 1979.

17) Види John Ort, „German social theory and the hidden face of technology“ у *European Journal of Sociology*, 15, 1974, стр. 312-336.

18) На овоме разумљиво инсистира Дугин у Александар Дугин, «Кратка историја идеологија трећег пута» у *Наше идеје*, бр. 2, Београд 1994, стр. 64-69. Посебно се у том контексту апострофирају Мелер ван дер Брук, Никиш и Јингер. Савремена блиска сарадња Дугина и Де Беноа чини се као да следи овај модел из двадесетих.

19) Они су често тврдили да аутентични немачки социјализам почиње тамо где се марксизам завршава.

ких, рационалистичких и материјалистичких трендова“ у корист „дубљих,... органских“ аспеката рада који се не могу подводити под односе робе, учинио је језгровито сам Јингер у чланку “*Unsere Kampfstellung*”, полако припремајући *Радника*: “Рад је израз националног живота и радник је део нације. Сваки покушај да се радник одвоји од својих животних веза тако што би се подвео под празне појмове као што је „хуманост“ или међународна заједница интереса, представља врхунску издају крви од стране интелекта. Смисао рада не лежи у стварању профита или у заради наднице већ у стварању за нацију пуноће вредности које су јој потребне за живот... Рад је морални чин а не механичко дешавање које се може мерити Тејлоровим системом или новцем. Оно што је раднику важније од повећања наднице јесте осећање достојанства креативног појединца, оно осећање које је изгубљено у марксистичко-капиталистичком свету.”²⁰⁾

За разумевање КР важан је контекст, али и схватање широког спектра идеја и интелектуалних извора са којих су се напајали. Херф наводи један значајан број тих претеча: политички романтизам, *фолкши* идеологија, егзистенцијалистички, кјеркегоровски језик сопства и аутентичности, социјални дарвинизам, *лебенсфилософија*, вагнеријанска визија апокалипсе и промене, Ничеово аморално слављење естетике и општа антипатија према просветитељској мисли и моралу.²¹⁾ У зависности од тога која се струја

20) Junger, E., „Unsere Kampfstellung“, *Arminius*, 05.06, бр. 23, 1929, стр. 8-10. Види Herf, *ibid*, стр. 90. Иначе неразумевање ове димензије уочљиво је код Невена Цвјетићанина, аутора књиге *Европска десница између мача и закона*, Филип Вишњић, Београд. Ово дело које се појавило 2004. био је један од првих покушаја да се код нас поново проговори о различитим облицима и традицијама десне мисли и прво где се у академском оквиру говорило о неким мислиоцима КР. Веома је корисно његово успело основно раздавајање две основне традиције, ауторитивног, примордијалног конзервативизма континенталног типа и умереног парламентарног конзервативизма острвске провенијенције. Такође је битно што је екстензивно писано о неколико веома важних мислилаца десне традиције као што су Шмит (главни јунак) и Јингер нпр. Нажалост у питању је преамбициозан и преширок магистарски рад који не само да превише остаје на површини мисаоних дешавања које покушава да захвати, већ врло често и заводи користећи преслободне и погрешне метафоре, поређења и односе. Управо такав је покушај на страни 187. да се мислиоци КР пореде са мењшевицима «који су одбацили пут *револуције по сваку цену*, већ су захтевали да се револуција породи из система рефлектованих правила». Или кад на страни 130 аутор цитира Јингерову реченицу из *Мермерних литица* «Језгро просте части које беше ублажило насиље, нестало је, остао је чист злочин», Цвјетићанин је ставља у потпуно погрешан контекст описа искуства из Великог рата, док Јингер њоме сажима искуство прве половине владавине нацизма. Штета је што рукопис није прошао кроз руке доброг и компетентног ментора или уредника јер би скраћен за трећину и очишћен од оваквих грешака био веома користан увод у дату тематику, посебно кад је наша култура у питању.

21) Herf, *ibid*, стр. 29. Све ово по Витгенштајновом моделу породичних сличности, јер од сваког претече има изузетака. Бојанић, *ibid*, стр. 41, нпр. указује на велики одијум који је Карл Шмит имао према Ничеу, док је Јингер себе есплицитно видео и описивао као ничеанца.

унутар КР више истиче томе могу да се додају и нпр. католички корпоративизам или тевтонски неопаганизам. Сви ови елементи су чинили значајан део националног идентитета немачке нације.

Мало је, нажалост, истражена веза овог идејног тока са француским претходницима. Познато је нпр. Шмитово интересовање за Сорела и чињеница да га је он двадестих представио немачкој култури, али ове интелектуалне везе су много дубље и много суштаственије.²²⁾ Томисен у већ навођеном чланку указује на то да је Сорел и Јингеру био познат већ око 1908.

Позиција конзервативних револуционара у вајмарској Немачкој веома је слична позицији левих и десних противника система у француској трећој републици.²³⁾ Напади на тај поредак долазили су како од сореловских анархо-синдикалиста са митологизовањем насиља, тако и од стране монархистичке деснице Шарла Мораса, али и са доста интересантне позиције Мориса Бареса који је покушавао да у име традиционалних вредности направи мешавину национализма и социјализма. У сваком случају овај правац истраживања који је назначио Ернст Нолте отвара доста простора.

*

При разматрању феномена КР постоји задатак да се с једне стране нађе, дефинише и заснује један број заједничких елемената и преокупација који чини најмањи заједнички садржалац, а да се с друге стране реално представе разлике између појединих струја и мислилаца. Луи Дупу је дао значајан допринос овом другом задатку навођењем пет основних подела између њих. Он говори о следећим расцепима (*clivage*) и раздвајањима: 1. Заступници културног песимизма с једне стране и онога што он назива псеудо-модернизмом с друге (вођен идеолошким разлозима који реакционарном модернизму погрешно одричу право на аутентичност свог модернизма); 2. У основи политички. Заступници друштва које би било органско против оних који се залажу за организовано, друштво са поретком; 3. Социо-економски. Заступници револуције, политичке и културалне против оних који траже конкретне социо-економске промене. 4. Питање геополитичког и међународног ситуирања Немачке: да ли на сенилни Окцидент или на млади, варварски Исток.

22) Видети Мелерову књигу о Сорелу, Armin Mohler, *Georges Sorel. Erzvater der Konservativen Revolution*, Edition Antaios, 2000. Такође Michael Buckmiller, „Sorel et le «conservatisme révolutionnaire» en Allemagne“, *Cahiers Georges Sorel*, vol. 3/3, 1985, стр. 51-75.

23) Погледати Eugen Weber, „Nationalism, Socialism, and National-Socialism in France“, *French Historical Studies*, Vol. 2, No. 3, пролеће, 1962, стр. 273-307

У основи, то је питање односа са марксистичком Русијом. 5. Поделе на *фолкиш* мислиоце и оне који су без сумње прото-фашисти.²⁴⁾

За разлику од стаљинистичке револуције с лева, немачки конзервативни револуционари су је у сваком случају тражили у име вредности деснице, али јасно истичући да то нису идеје деветнаестовековних, селу окренутих конзервативаца нити класичних романтичара. Ово раздвајање је суштинско за све њих чак и кад су у питању мислиоци тврдо утемељени у конзервативној и корпоративистичкој теорији као што су Мелер ван дер Брук, Шмит или Јунг. Штавише управо су Шмит и Јингер отворили то поглавље, препознавши један од највећих проблема у традицији немачке деснице.²⁵⁾

Немачки конзервативизам је још од почетака повезаних са политичким романтизмом Милера, Новалиса, Генца и осталих, обележен суштинском опозицијом према просветитељству, модернизацији и вољи за ново. Чак и конзервативна сцена вилхелминске Немачке упркос брзој индустријализацији и великом технолошком напретку није успела да у свести, менталитету, дискурсу и *велтанишаунгу* интегрише модернистички дискурс и прихватање савременог света динамике, промене и технике. Суштински, немачка десница је и даље била обележена културним песимизмом и реакционарним пасторализмом.

Одмах после рата стижу два најважнија лоцирања проблема и нуђења решења. Шмит 1919. објављује спис *Политички романтизам*²⁶⁾ а Јингер 1920. роман *У челичној олуји* који доноси естетизацију и прави култ технике. Укратко за Јингера није пасторална идила села модел коме немачка десница треба да уподоби немачко друштво и државу, већ су то ровови као позорница рата до јуче, односно витални, динамични, техником преуређени град који постаје позорница нове борбе.

Шмит доноси једно дијалектичко читање наслеђа политичке романтике у коме управо пасторализам и субјективност излаже разорној, практичним потребама мотивисаној критици. Он их напада због бекства у прошлост и због псеудоестетског повлачења

24) Louis Dupeux (yp): *La «Révolution Conservatrice» dans l'Allemagne de Weimar*, Editions Kime, Paris, 1992. Види Stéphane François, *Qu'est ce que la Révolution Conservatrice?*, <http://tempspresents.wordpress.com/2009/08/24/stephane-francoisqu%E2%80%99est-ce-que-la-revolution-conservatrice/>

25) Књига Цефрија Херфа је комплетно усмерена на однос према технологији и модернизацији у вајмарској Немачкој и у Трећем рајху па се у овој анализи највише ослањам на њега.

26) Karl Schmitt, *Political Romanticism*, MIT Press, 1986.

у своју унутрашњост, која је водила афирмацији субјективности. Они су остали на пољу дискусије и бесплодне расправе уместо да су се окренули пракси за реализацију свог политичког погледа на свет. Тиме су романтичари остали продукт буржоаског света сигурности, на чијем тлу делују, несвесно условљени и ограничени њиме. Резултат њиховог деловања је ескапизам који бежи у жалови естетизам.

Шмита међутим занима како тај свет растурити и превазићи. Он и Јингер износе радикалан захтев да савремени политички романтизам мора бити стварна синтеза конзервативног, хијерархијског модела устројености друштва и стварне модерности која слави технику као инструмент за еманципацију народа и државе. Херф добро примећује да је овај пасторализам препознат као највећа препрека захтеву тоталне мобилизације јер не дозвољава потпуну интеграцију и мобилизацију свих снага и ресурса. Зато мора да се превазиђе непријатељство старог конзервативизма према технологији и индустрији.²⁷⁾ То је било утолико теже што је „машина“ била изједначавана са „американизмом“ односно либерализмом. Ово је тема коју Јингер често варира у својим публицистичким радовима свестан задатка да се техника мора интегрисати у националистички дискурс да би се помирила и синтетизовала техника (*Zivilisation*) и немачка култура (*Kultur*).

Заиста стоји закључак да је управо Јингер највише допринео да се разбије и одагна мржња и презир према технологији, урбанизацији, производњи и техничкој модерности уопште на немачкој десници. Тиме је де факто урађен велики посао и за наступајући Хитлеров национал-социјализам. Немачка омладина не само да постепено прихвата технику већ та тенденција полако прераста у култ, обожавање и естетизацију. Стога оно што КР чини веома интересантним јесте тај њихов естетски однос према модерности и технологији. Ова група мислилаца је слично италијанским футуристима²⁸⁾ фасцинирана урбанизацијом, витализмом модерних градова, и потенцијалом савремене науке и технологије која свакодневно револуционише начин живота и која ствара чуда на свим

27) Herf, *ibid* стр. 95.

28) Јингер се често с правом ставља у контекст европске уметничке модерне као водећи стваралац њеног десног крила заједно са футуристима, Езром Паундом, Виндхамом Луисом, Селином итд. А немачка конзервативна револуција је имала своје пандане и у другим државама тадашње Европе па и у Србији. У пионирском другом броју *Наших идеја*, Драгослав Бокан је приредио краћи темат под насловом *Конзервативна револуција* где су поред наведеног Дугиновог текста, у коме се немачка КР ставља у контекст других идеологија трећег пута, објављени и Боканов текст „Херојски реализам акције“ (стр. 60-63) и текст Хозе Антонија Примо де Ривере, „Фалангизам“ (стр. 70-71).

пољима. То је један нови дух кога нема у успаваном селу и пасторалним идилама старих антимодерних конзервативаца.

Ово посебно долази до изражаја у Јингеровим раним радovima где заиста долази до естетизације ратног искуства и посебно до провокативне и успешне употребе поетских термина за учинак и дејство модерне ратне технике.²⁹⁾ Док је већина ратне литературе почетком двадесетих промовисала пацифизам и мучнину рата, описивала узалудна разарања, бол због губитка вољених и опште разочарање генерација одраслих на идеји бесконачног прогреса, Јингер је наступио славећи рат као врхунски перформанс снаге, модерности и технике, фестивал боја и доживљаја. У првом роману који ће га прославити, баражни удар артиљерије постаје „челична олуја“, бомба која експлодира претвара се у „торнадо ватре“, а авион који баца бомбе на противничке трупе личи на грабљивца који кружи над ројем пчела. У роману *Ватра и крв* аутор описује радост звука када се репетира пиштољ, гнев постаје „челичан“ а напад „пурпуран“. Ево једног карактеристичног места које сажима естетизацију рата, чинећи га не само привлачним за младе људе већ га представљајући као врхунац смисленог живота: „Зар крајолици који чекају на нас нису немогући и бајковити? Та ужарена прострaнства још ниједан песник у својим сновима није видео. Ту су челичне кратерске јаме, пустиње са огњеним палминим оазама, котрљајући зидови од ватре и челика и одумрле равнице преко којих прелећу црвенкасте олује. Ту лете јата челичних птица, а оклопне машине бљују на пољима. А сва осећања која постоје, од ужасног телесног бола до најузвишенијег клицања победника, ту постају опојно јединство сажето у муњевити симбол самог живота. Певање, молитва, клицање, псовње и плакање – шта нам треба више од тога?“³⁰⁾

У овом погледу, дакле групација КР мислилаца се суштински и фундаментално разликује од деснице старијег типа и учинила је много да се сам феномен технике присвоји у интелектуални и практични универзум тадашњих немачких идеја, али и практичне политике. Јер кад Јингер тврди да је призор једне машине опојан за оног ко воли живот у свој његовој пуноћи и насилности, кад истиче да је некадашњи коњички официр, витез кавалер данас пилот

29) Опет и овде има изузетака. Ван дер Брук је остао веома резервисан према питању технике. Слично и Клагес. И Шпенглер је у *Пропаст запада* имао у најмању руку амбивалентан став. Након тога се чак побојао да је превише песимистичним односом нанео штету покрету одаљавајући омладину од технике, те да би исправно и разјаснио свој однос написао је посебно дело *Човек и техника*. Oswald Spengler, *Der Mensch und die Technik*, C. H. Beck, München, 1931.

30) Јингер, *Ватра и крв*, Укронија, Београд, 2006, стр. 29–30.

ратног авиона а тенк израз нове епохе духа, онда је Херф у праву када истиче да се кроз измаглицу Јингерове прозе лако наслућује она комбинација тенкова и авиона која је омогућила Хитлерове блицкриг победе.³¹⁾

КОНЗЕРВАТИВНИ РЕВОЛУЦИОНАРИ И НАЦИОНАЛ-СОЦИЈАЛИЗАМ

Овде долазимо до велике контроверзе која и до данас прати конзервативне револуционаре. То је њихов дијалектични однос са нацизмом. Оцене овог односа варирају од позиција левице која у њима види не само претече него и главне интелектуалне представнике нацизма (тражећи при томе да се сва њихова продукција тако и третира), до представника интелектуалног *мејнстрима* који поричу тај однос инсистирајући посебно на разилажењу након 1933.³²⁾ Наравно треба поменути и њихов велики утицај на различите појаве нове екстремне деснице у Европи која прихвата оцене левице, али разумљиво са другачијим вредносним предзнаком.

Гледиште које чини се највише одговара истини било би следеће. Њихове заслуге за појаву националсоцијализма и долазак Хитлера на власт су огромне. Поштени међу њима су то имплицитно и признавали у каснијим годинама. О томе се и у самим *Мермерним литицама* могу наћи неки веома значајни редови,³³⁾ а чини се

31) Herf, *ibid*, стр. 97.

32) Овој класичној стратегији прибегава нпр. већ помињани Ервије а код нас су Бранко Кукић, Франо Цетинић и други приређивачи управо са тих позиција настојали да представе Јингерово дело. По правилу се као одбрана Јингера од оптужби за везе са нацизмом наводе чињенице да је одбио да буде посланик *НСДАП* у парламенту, да није прихватио чланство у нацистичкој академији наука, да се побунио против објављивања делова из *Одважног срца* у нацистичкој штампи, да су припадници СС тражили тврђе мере према њему након *Мермерних литица* и коначно да је и један значајан припадник интелектуалне левице као што је Бертолд Брехт устао у заштиту Јингера. У исто време се нпр. прећуткује да је раније и сам писао за *Фолкисхе беобахтер*, као што се не наводи Бењамин који је још свој приказ Јингеровог зборника есеја *Рат и ратник* насловио „Теорије немачког фашизма“. Приликом обраде Старог завета углавном се игноришу експлицитни политички ставови из његове тадашње белицистичке публицистике. Једина књига код нас која адекватно, објективно и са разумевањем и навођењем великог броја различитих извора обрађује однос КР и нациста јесте дело Петра Бојанића *Пријатељ-непријатељ*. Јингер се у њој додуше тек повремено дотиче, али највећи део онога што стоји за Шмита вреди и за њега. Види Петар Бојанић, *Пријатељ-непријатељ*, Светови, Нови Сад 1995.

33) Лако се на непознатим путевима изгуби мерило, стр. 24, На стр. 27 експлицитно се говори како му је некада било пријатно у близини Мауританаца (војници Великог Шумара дакле нацисти), но заблуда постаје грешка тек када се у њој истрајава. На следећој страни такође говори да се међу циљеве Мауританаца убрајао и уметнички однос према пословима овога света, дакле естетизација политике којој је сам пресудно допринео.

да управо због тога Јингер није дозволио ново штампање *Радника* све до 1963. Наведимо неколико аутора који однос КР и нациста тумаче из ове перспективе. Херф нпр. тврди да је Хитлер пробао да практично спроведе културну револуцију какву су они тражили³⁴). Дугин их представља као претече и и жртве национал-социјализма који није у потпуности прихватио и реализовао њихове идеје.³⁵) Стојкерс користи корисно поређење и говори о њима као *троцкистима* национал-социјализма, јеретичима унутар *deutsche Bewegung-a*.³⁶)

Идеје конзервативних револуционара су за разлику од Розенбергових примитивних конструкција излоених у *Миту двадесетог века*, биле истински утицајне и поштоване не само на простору интелектуалне и практичне екстремне деснице у Немачкој, већ и у читавом средњем току умног живота тадашње Европе. Оне су много урадиле да се делегитимише и разори поредак вајмарског света, да се покажу сви његови проблеми и нерешиве апорије, да се отвори простор ка „исконским немачким енергијама“, (тзв „*Die deutsche Bewegung*“) као и да се оцрта простор у који треба да нахрупи нова енергија и снага у процесу револуције с десна при чему би ново вођство требало да изведе тако тражену тоталну мобилизацију и да врати Немачкој ону славу и престиж за којом су сви чезнули. Није случајно што *Радник* црта простор у који неко сличан Хитлеру треба да нахрупи.

Најбољи опис овог припремног посла може се наћи у чланку Едгара Јунга, објављеном у *Deutsche Rundschau*, јуна 1932. године: „Духовни услови нужни за немачку револуцију створени су *изван* националсоцијализма. Националсоцијализам је доиста само преузео, од здружених револуционарних снага, идеју о једном народском покрету (*Volksbewegung*). Он је ту идеју разрадио сјајно и стекао је велику моћ. Због тога смо не само задовољни: и сами смо допринели том расту. Управо смо ми обавили прве земљане ра-

Следи затим, на стр. 38 опис дешавања у вајмарској републици: наред је, каже, бивао већи зато што су и синови угледних грађана и млади људи који су веровали да је дошао час нове слободе, учествовали у том комешању. Окупљали су се око књижевника који су опонашали пастирске песме. Подлегло се чарима варварских идола (40). Реч која се невероватно често среће јесте „поредак“ и то коришћен у позитивном контексту, а сво зло је настало из укидања поретка, чему је како признаје Јингер и он сам суштински допринео са генерацијом својих пријатеља. Ником, дакле, каже он на стр. 68, пропаст поретка не доноси срећу. Ернст Јингер, *На мермерним литицама*, КОВ, Вршац, 1990.

34) Herf, *ibid*, стр. 46. И Ернст Нолте повремено заступа сличну тезу тврдећи да је национал-социјализам нагон да се реализује политика која следи из културалних премиса конзервативне револуције.

35) Дугин, *ibid*, стр.

36) Steuckers, *ibid*.

дове, нарочито међу образованим класама, да бисмо припремили онај дан кад је немачки народ изабрао једног националсоцијалистичког кандидата. Тај посао је био утолико више херојски што није стремио успеху нити публицитету. Ја поштујем изворност једног народског покрета, борбену снагу гаулајтера и штурмфирера. Али њихов успех не даје им за право да себе сматрају сољу ове земље и да потцењују своје духовне прваке.³⁷⁾

Оно што они међутим нису могли да предвиде јесте како ће у пракси изгледати систем који су цртали својом мање научном, а више естетском интуицијом и појмовним апаратом. Нико од њих сем Јунга није био политичар и није ни покушавао да учествује у практичној реализацији „програма“ за који су се залагали. Отуд је више него индикативна Јунгова судбина и његов став према нацизму. Све до доласка на власт уз велику дозу неповерења, постоје, као што смо горе видели, велике симпатије јер се у том покрету види једина артикулисана снага која може да сруши презрени грађански поредак. Јунг се приближава Папену као представнику оних традиционалистичких снага које желе да искористе Хитлера за обрачун са претходним поретком сматрајући да ће моћи да управљају том енергијом и силом која је покренута. Чувени Папенев говор од 17. јуна 1934, чији је Јунг аутор био, хтео је да се обрати снагама истинске конзервативне револуције у војсци, медијима, друштву, црквама, крупном бизнису итд како би се након обарања грађанског поретка Хитлер уклонио, а вођство покрета преузело од стране одговорнијих и разумнијих лидера, способних да уведу жељени поредак и чврсту друштвену структуру. Неуспех, погрешну процену да се може управљати неуправљивим, Јунг је платио губљењем живота.³⁸⁾

Многи од конзервативних револуционара већ 1933. схватили су до каквих је поразних резултата довело снажно и продуктивно интелектуално делање у коме су учествовали. Уместо да поро-

37) Јунг, према Аластер Хамилтон, *Фашизам и интелектуалци, 1919-1945*, Вук Караџић, Београд, 1978, стр. 174.

38) О Јунгу погледати Larry Eugene Jones, "Edgar Julius Jung: The Conservative Revolution in Theory and Practice", *Central European History*, 21, 1988, стр. 142–174. Он је крајњи производ најконзервативније струје унутар КР покрета. На Јунгово фомирање много су утицали радови бечког професора Отмара Шпана и Мелер Ван дер Брука. Као и сви конзервативни револуционари сматрао је да се до разрешења кризе може доћи само ванпарламентарним методама и залагао се за ауторитаризам. Међутим такав поредак би био изразито елитистички: он је нацизам и поред свега сматрао изданком либералне цивилизације противећи се оштро његовој демократичности, плебисцитарности и увођењу маса на историјску и политичку позорницу. Уместо тога нудио је елитистички корпоративизам заснован на хришћанским вредностима. Јунг је чак нудио и визију будуће Европе, као федерације са изабраним краљем на челу, што је требало да буде иновирана реплика модела средњовековног уређења Европе.

де најбоље из немачке традиције, на власт су довели плебс који су презирали и за који им је врло брзо постало јасно да намерно покреће најпримитивније снаге и осећаје код људи. Неки попут Шмита и Хајдегера имали су краткотрајно искуство чланства у нацистичкој партији сматрајући да могу ствари да промене изнутра. Ове епизоде су врло брзо окончане, а чини се да је управо елиминација Јунга и низа других значајних интелектуалаца из њиховог круга јасно показала дубину будућег расцепа. Римботи износи врло јаку тезу да нису хтели да виде шта су произвели: одједном им је све постало превише демагошко и плебејско. Није им се допало прљање руку и мноштво конкретних потеза који су готово логички следили из циљева какве су они заговарали.³⁹⁾

Јингер се већ 1933 повлачи из јавног живота, и објављује искључиво метафоричка прозна дела и дневничке записе, постајући део оних традиционалистичких старопруских војних кругова који ће 1944. покушати атентат на Хитлера. Овај период повлачења у себе од 1933. назива се добом добровољног унутрашњег изгнанства. Ова позиција је заправо била једина којој су они могли да прибегну. За разлику од либералних и левих опозиционара они нису могли да иду у емиграцију где су их већ перципирани као главне кривце за Хитлеров успон. Осим тога, они нису били мањи националисти због тога што је тадашњим немачким национализмом владао Хитлер. Кад је избио рат заузели су своје место у трупама сматрајући да се боре за своју земљу ко год да је води.⁴⁰⁾ Штавише ратни успеси и освајање Француске тешко да су могли да им сметају. Међутим, ова веза са Вермахтом је за њих имала и егзистенцијални смисао: војска је због свог перманентног сукоба са партијом и СС-ом била најозбиљнија сила које је могла да им пружи уточиште,⁴¹⁾ али и да буде носиоц оних старих конзервативних начела које су све више супротстављали Хитлеровом хаотичном варваризму.

Јингер у сваком случају презире плебејство, махнитост, примитивни расизам, чему супротставља интелектуалну побуну и афирмацију аристократског индивидуализма какав је до пре десет година осуђивао. Године 1939. објављује *Мермерне литице* у којима

39) Luca Leonello Rimbotti, "Il volto ambiguo della rivoluzione conservatrice tedesca", *Linea*, 25. 07. 2004.

40) Хамилтон наводи занимљиве примере особа које су раније емигрирале због политичких сукоба са Хитлером, а које су се 1939. године вратиле у Немачку да се пријаве у армију.

41) Јингерови *Париски дневници* су добро сведочанство о томе. Он између осталог наводи да се у Француској захваљујући Вермахту штампају његове књиге које су у Немачкој забрањене.

ма је опис сукоба и битке једнако естетски снажан, али је контекст потпуно промењен. Ово кратко дело препуно метафора јасно представља Хитлера, Гебелса и њихове доге (алузија на СС) као сатанистичке предаторе способне само за уништавање и прогон свега онога што је у некадашњем поретку живот чинило смисленим. Већ 1939, пре ратних страхота, коначног решења и свих оних ужаса који ће уследити, Јингер се враћа на позиције старог конзервативца који с правом тврди да је често било какав поредак бољи него хаос анархије. Највећи број некадашњих припадника КР стајао је тада на истим позицијама.

Када се говори о њиховом сложеном односу са нацизмом, треба свакако навести више него индикативно Шмитово објашњење дато истражитељу Кемпнеру у Нирнбергу:

„К: Хитлер је имао свој национал-социјализам а ви свој?

Ш: Сматрао сам се супериорнијим.

К: Сматрали сте себе супериорнијим у односу на Адолфа Хитлера?

Ш: У потпуности, у духовном погледу. Толико ми је био мало интересантан да на њега нисам хтео да потрошим скоро ниједну реч.⁴²⁾

Ово није само ароганција нити избегавање сопствене одговорности. Они заиста нису могли у Хитлеру да виде више него средство за спровођење својих идеја. Неки су само пре, а неки касније видели да је то средство лоше и настојали да се дистанцирају од њега. Но, након пораза нису то превише апострофирали. Пораз је за њих био ратни пораз њихове Немачке, а не национал-социјализма.

На овом месту треба поменути и њихов антисемитизам. Код апологета се овај моменат ингорише и најчешће тврди да они нису могли да деле примитивне расистичке ставове Розенберга и других партијских званичних бранилаца антисемитизма. Међутим, антисемитизам је итекако присутан код њих, само је различитог типа.

Једна струја је своју инспирацију вукла из традиције које је постављена Зомбартовом књигом *Јевреји и живот привреде*⁴³⁾. Ова књига је настала као део расправе о пореклу капитализма и представља директно оспоравање Веберове тезе о протестантској етици као извору капиталистичког духа. Зомбарт је иза креације

42) Према Бојанић, *ibid*, стр. 91.

43) Werner Sombart, *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, 1911. Енглески превод има назив *Јевреји и модерни капитализам*. Werner Sombart, *The Jews and Modern Capitalism*, Glencoe, IL: The Free Press, 1951,

модерног капитализма препознао систем вредности карактеристичан за Јевреје. Но још важније од тога је да је као њихова нарочита црта истакнуто бављење финансијама и склоност ка финансијским спекулацијама. У каснијим прерадама и развоју тезе (од стране других аутора али и самог Зомбарта) ово се искристалисало у радикалну опозицију, нарацију о стваралачком, продуктивном привредном захвату који карактерише Немце, и с друге стране непродуктивном искључиво спекулативном делању Јевреја који читаву привреду усмеравају ка финансијским обртима и експлоатацији оних првих, правих предузетника. Зомбартова идеја немачког социјализма јесте залагање за заштиту од јеврејског финансијског капитализма који свуда продире.

Други правац је био онај који је Шмит поставио својим радовима али и универзитетском делатношћу у време док је био члан партије (највише око 1936). Као што је познато Шмит је у то доба водио борбу за истискивање јеврејског духа из немачког права. Најпознатији документ о томе је писмо Химлеру од 2. 12. 1936. Јеврејски дух према њему су оличавали космополитизам, интернационализам, промовисање индивидуалних права, правни позитивизам и сродни правни инструменти које је он видео као стране немачкој правној традицији, унесене од стране Јевреја и стога као нешто што немачка нација на путу хомогенизације мора да елиминише.

Браниоци Шмита⁴⁴⁾ често су користили аргумент о опортунизму, да су наводно ови напори били узалудни покушаји да се учврсти у новој партијској структури која га је посматрала као страном тело, превише конзервативног, превише склоног идеји поретка, и недовољно посвећеног основној расистичкој идеји о биолошком јединству нације.⁴⁵⁾ С друге стране књига Рафаела Гроса из 2000, *Карл Шмит и Јевреји*⁴⁶⁾ представља покушај да се читава Шмитова политичка и правна филозофија посматра као изграђена на антисемитизму. Грос тврди да је јеврејско питање било суштинско за читав његов рад и да је у суштини Шмит настављач старе католичке догме о Јеврејима који су природни противници јер подривају хришћански поредак секуларизацијом. Овај аутор све основне Шмитове политичке појмове укључујући и однос пријатељ-непријатељ посматра кроз призму односа са Јеврејима и наводном перманентном Шмитовом опсесијом јеврејским питањем у Немачкој.

44) Нпр Julien Freund, *L'aventure du politique*, Criterion, 1991 стр. 52-54.

45) Бојанић, *ibid*, стр. 52.

46) Raphael Gross, *Karl Schmitt and the Jews*, UW Press, 2007.

Гросоова оптужба делује прилично неуверљиво ако се познају развој Шмитове мисли и практични подстицаји за писање које је имао. С друге стране ни теза о опортунизму чини се не стоји. Бојанић у цитираној књизи покушава да следи овај средњи пут прихватања КР антисемитизма, али приказујући га реално у контексту тадашње Немачке.⁴⁷⁾ Он добро учава да се Шмит не спори толико са Јеврејима као расом или народом, већ са нечим што назива јеврејским духом у праву и политици. Тај дух он препознаје и код не-Јевреја као што су Кант или Ниче.

Још више светла на цео овај случај баца и даље присутна расправа о Јингеровом односу према јеврејском питању.⁴⁸⁾ И даље трају спорови и тумачења његовог публицистичког текста „О национализму и јеврејском питању“ у коме користи озлоглашену метафору о води и уљу који се никада неће помешати све док Јевреји не престану да постоје. У контексту расправе о положају Јевреја у Немачкој Јингер се ставио на страну оних који мисле да се Јевреји или морају у потпуности асимилovati или напустити Немачку. Да се подсетимо, ове дискусије трају још од почетка деветнаестог века, а КР мислиоци не иду много даље од онога што се може наћи у Фихтеовим *Говорима немачком народу*.⁴⁹⁾ Основни проблем јеврејског питања, чињеница да Јевреји и у време врхунца развоја суверених европских држава одбијају да се интегришу и у потпуности асимилију као појединачни грађани, у случају Немачке добио је још израженију димензију јер су Немци дуго и тешко правили своју државу.

Звали ово антисемитизмом или не, очигледно је да то нису расистичке теорије већ потпуно политички мотивисани ставови према једној заједници која се перципира као препрека за пуно национално јединство,⁵⁰⁾ односно за „тоталну мобилизацију“.

47) «Тако је Спиноза први либерал Јеврејин који говори против државе, а за некакву апстрактну слободу индивидуе, те извор ланца који чине Маркс, Хајне или Јулиус Штал. Јеврејски правници ометају природом свог обитавања на земљи било какво учење о простору или територијалном праву», Бојанић, *ibid*, стр. 42.

48) Погледати нпр. полемику у *The New York Review of Books*, која се по питању Јингеровог антисемитизма водила између Јана Буруме и Хилари Бар 1993. године, на страници <http://www.nybooks.com/articles/archives/1993/dec/16/an-exchange-on-ernst-junger/>

49) Види Миша Ђурковић, *Капитализам, либерализам, држава*, Филип Вишњић, Београд, 2005, стр. 262-263.

50) Данас се исто питање поново отвара на емфатичан начин у европским државама. Само данас у фокусу нису Јевреји већ муслиманске заједнице које функционишу као државе у државама, градећи сопствену културу, правни систем па чак и економије које функционишу поред већинских заједница. Питање Јевреја се међутим појављује у Сједињеним Америчким Државама. Пре пет година два водећа стручњака за међународне односе Цон Миршајмер и Стивен М. Волт објавили су веома провокативну студију *The Israel*

РАДНИК И ТОТАЛНА МОБИЛИЗАЦИЈА КАО ВРХУНАЦ КР И ЈИНГЕРОВОГ СТАРОГ ЗАВЕТА

Јингеров *Радник* је једна заиста интензивна и инспиративна књига. У Јингеровом опусу заузима посебно место као једино, за њега нетипично суштински филозофско дело. Као да је сва публицистичка делатност из претходне деценије водила ка синтетизовању мисли, појмова и дистинкција у савршено изливени производ који се појавио у облику ове књиге. У много чему ово дело представља врхунац и синтезу најинтензивнијих, доминатних сегмената и размишљања унутар целог КР покрета. Појавило се 1932. управо као резултат свега онога што се на овом интелектуалном фронту дешавало током претходне деценије. Многе од идеја које се ту налазе делимично су излагане у богатој и занимљивој милитантној публицици из датог периода.⁵¹⁾

Радник се мора читати у пару са значајним есејом „Тотална мобилизација“ (*Die totale Mobilmachung*),⁵²⁾ иначе инспирисаним размишљањима младог де Гола. Овај есеј појавио се најпре у зборнику *Рат и ратник (Krieg und Krieger)* који је 1930 саставио и објавио Јингер. Суштинска идеја јесте разматрање чињенице да модерни ратови нису више сукоби две војске већ тотални судари нација у којима сви појединци морају да буду укључени. И начин ратовања и димензије сукоба захтевају да више нема разлике између цивила и ратника, као и да сваки део друштвеног живота у земљи која ратује мора да буде подређен ратним напорима. Једна од теза које се повлаче јесте да је Немачка поражена у великом рату јер није искористила све своје потенцијале, за шта је потребна тотална мобилизација. Делимична мобилизација одговара свету апсолутне монархије, док свет радника и ратова радника у који улазимо захтева

Lobby and US Foreign Policy, London Review of Books, vol 28; комплетно доступан на страници <http://mearsheimer.uchicago.edu/pdfs/A0040.pdf>. Они тврде да спољна политика САД на Блиском истоку од 1967. године није вођена интересима америчког народа и државе у погледу безбедности, већ интересима Израела који се у Америци остварује преко моћног израелског лобија, који не чине само јеврејске организације већ и многе хришћанске групе. Дакле они тврде да је безбедност Американаца угрожена у користи интереса државе Израел. Књига је изазвала велику дебату јер су двојица високо позиционираних академских професора поставили питање које је углавном било прогнано у домен лаичке конспирологије.

51) Попис Јингерових публицистичких чланака налази се на страници http://www.juenger.org/bibliography_political_journalism.php.

52) Види „Die totale Mobilmachung“ у *Sämtliche Werke*. Band 7. Essays I, стр. 119-142, Klett-Cotta, Stuttgart 1980. Енглески превод “Total mobilization”, у Richard Wolin (yp.), *The Heidegger Controversy, a critical reader*, MIT Press, 1992. стр 119-39. Јингер је од 1930. до 1933. организовао и три изложбе фотографија. Последња из 1993, под насловом *Измењени свет* покушава визуелно да представи идеје изложене у *Раднику*.

по Јингеру тоталну мобилизацију. Америка је неоспорни победник рата јер је једина била способна за такву мобилизацију. С друге стране немачка елита осим што је трпела подривачку и издајничку делатност социјал-демократа, тврди Јингер, није успела да пробуди најдубље примордијалне снаге дубоке, супстанцијалне, народне Немачке. Једини добитак великог рата је то што је он открио и покренуо механизме за препознавање и ослобађање те енергије и то немачка омладина види. Задатак је неоспоран - ослободити и употребити те своје потенцијале.

Радник се појавио две године касније следећи линију која је овим есејем постављена. Међутим, то дело далеко превазилази практични ангажман о коме смо говорили. Ради се о истинском ремек делу политичке филозофије. *Радник* је синтеза међуратне политичке логике и духа времена који у грађанском свету либералне демократије и слободног тржишта препознаје и осликава слаби, неинспиративни анахронизам. Иако је дискурс нешто другачији вредност му је приближна класичном Шмитовом делу *Духовно-повесно стање садашњег парламентаризма (Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus)*⁵³. Ради се о дубокој структуралној анализи проблема грађанског света и опису процеса током кога овај свет бива разорен захваљујући продору праисконских сила и нове метафизике радника, у којој индивидуу замењује тип. Насупрот либералном виђењу слободе као одсуства веза и обавеза (Берлинова негативна слобода), Јингер тврди да је једина релевантна слобода, слобода за нешто у оквиру заједнице (Берлинова позитивна слобода). Читав процес је описан као директно повезан и условљен бићем технике која се успиње доносећи своје специфичне законе и норме.

Највећа вредност овог дела, осим бриљантног стила, јесте сјајно мисаоно ткање у коме се готово хегелијанском логиком гради дијалектика појмова. Штавише, појмови политичке теорије, попут *грађанина и радника* уздижу се у митске фигуре које се обрачунавају пред судом историје и времена.

Кад је у питању одређивање фигуре *радника* и посебно његовог новог света, јасно је да Јингер не успева да понуди више од нове утопије, иако је читаву књигу посвећена обрачуну са утопијама.⁵⁴ Но то нимало не умањује значај и лепоту ове књиге. Стари мајстор мисли Хегел увек је инсистирао да је за процес мишљења пут и

53) Српски превод у Карл Шмит, *Норма и одлука*, Филип Вишњић, Београд, 2001.

54) Ромуалди добро примећује да је тип радника потпуно нејасан. Adriano Romualdi, *Correnti politiche e ideologiche della destra tedesca dal 1918 al 1932*, Edizioni de «L'Italiano», Anzio 1981.

развој много важнији од пуких резултата. Лепота и снага *Радника* откривају се у свакој реченици, у свакој појмовној опозицији која се износи и у сваком подстицају да се мисли и схвати епоха у којој је ова књига настала и која све више подсећа на данашњу Европу.⁵⁵⁾

Занимљиво је да је *Радник* доживео потпуно различиту рецепцију код Шмита и Хајдегера. Како Томисен извештава у корисном чланку о сложенем односу Јингера и Шмита, аутор је забележио да му је та једна кратка примедба значила више него све похвале. Док је о „Тоталној мобилизацији“ имао много речи хвале и тврдио да му је помогла у заснивању идеје тоталне државе, у писму Р. Хепу из 1964. Шмит је сумирао своју негативну оцену *Радника*: “Са ‘Радником’ ништа није могло да се започне; технички напредак радника и целокупна филозофија и идеологија рада иду *ад абсурдум*, ово је очигледно неидеолошки написано *a la Никиши*, и безнадежно је неупотребљиво...”⁵⁶⁾

С друге стране Хајдегер је о књизи имао веома високо мишљење и крајем те деценије одржао је два филозофска семинара у којима се бавио проблемом технике и нихилизма на основу читања *Радника*. У сваком случају, у време објављивања *Радника*, полет конзервативне револуције доживљавао је кулминацију и истовремено прелазу у резигнацију. Практична реализација њихових идеја која је почела следеће године са паљењем Рајхстага и увођењем ванредних мера, отворила је једно друго поглавље у коме ће свако од њих кренути својим путем.

Интелектуална авантура Конзервативне револуције била је окончана.

Misa Djurkovic

ERNST JÜNGER AND THE THOUGHT OF CONSERVATIVE REVOLUTION

Summary

Author starts from the fact that in Serbian language we still do not possess basic academic article intended to present phenomenon of conservative revolution in Weimar Germany. Hence he tries to expose one work of that kind with proper ideas, subjects and works. He also

55) Чак и елементарно представљање *Радника* тражило би простор који ми овде немамо. Књига, срећом, ускоро излази и на српском језику у преводу Далибора Мураговића, у издању *Центра за конзервативне студије* и издавачке куће *Укронија*, па ће наши читаоци и академска јавност моћи да уђу у авантуру њеног откривања.

56) Томисен, *Ibid*, стр. 156.

clarifies political, social and international context in which this tradition was created and developed and then special attention is brought to controversial relation of these thinkers with Nazism. The article is especially focused on Ernst Jünger as key figure for connecting different streams within conservative revolution and finally his *Der Arbeiter* (Worker) is being presented as some kind of synthesis of intellectual trends operating within this “movement”.

Key words: conservative revolution, Weimar Germany, Nazism, Ernst Jünger

ЛИТЕРАТУРА

- Benjamin, W., “*Theories of German Fascism: On the Collection of Essays War and Warrior*, edited by Ernst Jünger,” *New German Critique*, 17 (пролеће 1979).
- Blamires, C., “European New Right”, у *World Fascism, A Historical Encyclopedia*, vol. I, ABC-CLIO. inc, 2006, стр. 211.
- Бојанић, П., *Пријатељ-непријатељ*, Светови, Нови Сад 1995.
- Buckmiller, M., „Sorel et le ‘conservatisme révolutionnaire’ en Allemagne,” *Cahiers Georges Sorel*, vol. 3/3, 1985, стр. 51-75.
- Vermeil, E., *Doctrinaires de la révolution allemande de (1918-1938)*. W. Rathenau, Keyserling, Th. Mann, O. Spengler, Moeller van den Bruck, le groupe de la « Tat », Hitler, A. Rosenberg, Gunther, Darré, G. Feder, R. Ley, Goebbels, éditions Fernand Sorlot, Paris, 1938.
- Gross, R., *Karl Schmitt and the Jews*, UW Press, 2007
- Дугин, А., «Кратка историја идеологија трећег пута» у *Наше идеје*, бр 2, Београд 1994, стр. 64-69.
- Dureux, L., (ур): *La «Révolution Conservatrice» dans l’Allemagne de Weimar*, Editions Kime, Paris, 1992.
- Ђурковић, М., *Капитализам, либерализам, држава*, Филип Вишњић, Београд, 2005.
- „Ернст Јингер“, часопис *Градац*, бр. 92-94, Чачак, 1990.
- Јингер, Е., *На мермерним литицама*, КОВ, Вршац, 1990.
- Јингер, Е., *Први париски дневник*, Градац, Чачак, 1998.
- Јингер, Е., *Ватра и крв*, Укронија, 2006.
- Јингер, Е., *Радник*, Центар за конзервативне студије и Укронија, Београд, 2011.
- Jünger, E., “Total mobilization”, у Richard Wolin (ур.), *The Heidegger Controversy, a critical reader*, MIT Press, 1992. стр. 119-139.
- Jünger, E., *Nelle tempeste d’acciaio*, Guanda, Parma, 1995.
- Jones, L. E., “Edgar Julius Jung: The Conservative Revolution in Theory and Practice”, *Central European History*, 21, 1988, стр. 142–174.
- Krebs, G., „Moeller van den Bruck: Inventor of the Third Reich“, *The American Political Science Review*, Vol. 35, No. 6 (December 1941), str. 1085-1105.
- Mohler, A., *Georges Sorel. Erzvater der Konservativen Revolution*, Edition Antaios, 2000.

- Orr, J., „German social theory and the hidden face of technology“, *European Journal of Sociology*, 15, 1974, стр. 312-336.
- Rimbotti, L. L., „Il volto ambiguo della rivoluzione conservatrice tedesca“, *Linea*, 25. 07. 2004.
- Romualdi, A., *Correnti politiche e ideologiche della destra tedesca dal 1918 al 1932*, Edizioni de «L'Italiano», Anzio 1981.
- Сеџвик, М., *Против модерног света - Традиционализам*, Укронија, Београд, 2006.
- Schmitt, K., *Political Romanticism*, MIT Press, 1986.
- Шмит, К., *Норма и одлука*, Филип Вишњић, Београд, 2001.
- Sombart, W., *The Jews and Modern Capitalism*, Glencoe, IL: The Free Press, 1951.
- Steuckers, R., „La “Révolution Conservatrice” en Allemagne (1918-1932)“, *Synergies Europeennes*, novembre 1989.
- Томисен, П., «Ернст Јингер и Карл Шмит: међусобни биланс», *Трећи програм*, 102, 1995, стр. 148-160.
- Фихте, Ј. Г., *Затворена трговачка држава*, Полит, Београд, 1979.
- François, S., *Qu'est ce que la Révolution Conservatrice?*, <http://tempspresents.wordpress.com/2009/08/24/stephane-francoisqu%E2%80%99est-ce-que-la-revolution-conservatrice/>
- Хамилтон, А., *Фашизам и интелектуалци, 1919-1945*, Вук Караџић, Београд, 1978.
- Herr, J., *Reactionary Modernism: Technology, Culture and Politics in Weimar and the Third Reich*, Cambridge University Press, 1984.
- Цвјетићанин, Н., *Европска десница између мача и закона*, Филип Вишњић, Београд, 2004.
- Weber, E., „Nationalism, Socialism, and National-Socialism in France“, *French Historical Studies*, Vol. 2, бр. 3, пролеће, 1962, стр. 273-307.

Resume

Author starts from the fact that in Serbian language we still do not possess basic academic article intended to present phenomenon of conservative revolution in Weimar Germany. Hence he tries to expose one work of that kind with proper ideas, subjects and works. According to the sources term Conservative revolution can be found on several occasions starting from 1848. Author mentions several of those uses (Theobald Budeus in 1851, Jurij Samarin 1874, then Dostoevski. In 1900 Charles Maurass used it in his work *L'Enquête sur la Monarchie*, and after him Thomas Mann in 1921. Finally in 1927 Hugo von Hofmannsthal used it deliberately in his famous speech *Das Schrifttum als geistiger Raum der Nation*. Author however points out huge importance of the monumental book of Armin Mohler published in 1950, which contributed to the establishment of the term and to homogenization of heterogeneous traditions of thought. Also, it is emphasized that renovation of the interests in the phenomena has been initiated by the authors of so called new French right. Author indicated that the most

significant name of the movement is Ernst Jünger from the period of his Old Testament (until 1933).

Next step is determination of the essence of this movement. Author claims that the easiest way of its definition which would put it in the tradition of middle or third way (in this case way between Anglo-Saxon western capitalism and Bolshevik communism) has realistic basis, but he looks for more precise grabbing of its distinctive content. Idea of conservative revolution is one very specific creation, established as a *mélange* of different elements and heritages which were collected at one moment and context, more as a means of protest, artistic and scientific expression with certain political ambitions and less as a real political program.

Work is then concentrated to the essence of political position of this movement. Although nationalist, deeply dedicated to their fatherland and culture, members of CR despised Wilhelmine Germany as an example of the same bourgeois, economic spirit of equalization which characterized the whole western liberal world. In that old Germany they perceived nothing but the part of the western political system with domination of materialism, economism and hypocrisy, with apology of selfish individualism, market and parliamentarianism in which places shared representatives of Marxists, economic liberals and pastoral conservatives, whom they also despised. Against this Weimar order they demanded revolution, abolition of liberal-democratic institutions for the sake of organic authoritarian community capable of total mobilization of heroism, physical and mental power, under the leadership of authentic *führer* and new authentic aristocracy.

Their attitudes toward other ideologies and especially bolshevism are also investigated. Author warns that in their ambivalent attitude toward nationalism and bolshevism two dimensions are to be emphasized. First it is their resistance toward market liberalism which sees economy only as a goal for itself and wants to subordinate to itself the whole society including the state. Second, it is geopolitical dimension. Majority of CR thinkers were Russophiles. As the worst enemy they perceived capitalistic, bourgeois West so many of them dreamed about possible partnership of two "socialist" countries, USSR and Germany, that could top domination of Anglo-American and French capitalism.

For the purpose of understanding CR it is unavoidable to have in mind the context in which they work but also broad spectrum of ideas and intellectual sources from which they took their inspiration. In the article several of them are being mentioned: political romanticism, *volkish* ideology, existentialistic, Kierkegaard based style of discourse inspired with self and authenticity, social Darwinism, *lebensphilosophy*,

Wagnerian vision of apocalypse and change, Nietzschean celebration of esthetics and general antipathy toward enlightenment kind of thinking and morality. Different streams within the movement emphasized also catholic corporatism and Teutonic neopaganism.

Author emphasizes their critique of old conservatism, which especially can be seen in early Jüngers' works filled with estetization of war experience and provocative use of poetic terms for description of work and results of modern war technique.

The last part of the articles researches on controversial relationship of these thinkers with Nazism and Hitler's movement. Author claims how they have done a lot for delegitimization of Weimar republic and destruction of Weimar world, for exposition of its internal problems and insolvable apories, and for opening of space for "deep German energies" (die Deutsche Bewegung). Also they have helped enormously in process of making of framework for new energy and power coming in revolution from right, while they have expected total mobilization for return of Germany to the glory and prestige they have yearned for.

However majority of them already in 1933 realized how catastrophic results spawned powerful and productive intellectual work they have engaged in. Instead of giving a birth to the best from German tradition, they have helped seizing of power of the plebs they despised and very soon they realized that Nazis deliberately move the most brutal and primitive feelings and senses among the people. After deep disenchantment and dissatisfaction, they entered into conflict with Nazis, searching for protection in the most powerful institution fighting with party: army.

Within this subject there is another controversial issue: their anti-Semitism. One stream followed tradition initiated by Sombart's book *Jews and modern capitalism* which makes distinction between productive domestic German capital and purely speculative Jewish capital, exploiting work of Germans. The other was a way established by Carl Schmitt by his works but also by his practical activism at the University while being a member of the party (around 1936). Call it anti-Semitism or not, it is obvious that these are not racist theories but absolutely politically motivated attitudes toward one internal community which is perceived as an obstacle for full national unity, i.e., total mobilization.

At the end of the article author briefly presents Jünger's *Der Arbeiter* together with Total mobilization essay. This work is defined as a pick and synthesis of the most dominant segments and thinking within the whole CR movement. It was published in 1932. As a result

of everything that was happening onto this front during the previous decade. The book is authentic masterpiece of political philosophy and he synthesis of interwar's political logic and spirit of time which in the world of liberal democracy and free market recognized weak, decadent anachronism.

* Овај рад је примљен 10. јула 2011. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 5. августа 2011. године.

УДК:
321.7:323.25(497.11)
Оригинални
научни рад

Српска политичка мисао
број 3/2011.
год. 18. vol. 33.
стр. 177-204.

Александра Мировић

Институт за политичке студије, Београд

РАЗВОЈ И ЈАЧАЊЕ ДЕМОКРАТСКИХ КАПАЦИТЕТА У СРБИЈИ ПУТЕМ ПРИМЕНЕ ПРАКСЕ ГРАЂАНСКЕ НЕПОСЛУШНОСТИ*

Сажетак

У чланку ауторка анализира догађаје од петог октобра 2000. год. у Србији, њихов исход и њихове различите карактеризације. Указује се на спорност њиховог учесталог одређивања као револуције или преврата, па чак и пуча. Примена метода аналитичког тестирања неких важних обележје ових категорија на разматраном случају Србије, има за циљ не само да покаже да се она овде не могу наћи, те да је употреба тих појмова погрешна, него и да се маркирају и издвоје суштински елементи онога што је у овом примеру заиста примењено као средство политичке борбе. А то је управо еволутивна стратегија масовне грађанске непослушности. Наиме, сила јесте била кључни фактор утицања на правац збивања, делујући тако и на сам њихов исход; али, то је била једна потенцијална и латентна сила која се огледала у масовности активног грађанства и његовој исказаној спремности да се бори, ако буде требало, свим средствима за признавање своје изборне воље. Но, како се сценарио пружања активног, тј. правог (оружаног) отпора режиму није реализовао, протести који су се одиграли 5. октобра остали су на нивоу грађанске борбе за заштиту постојећег уставно-правног поретка, који је сама тадашња власт угрожавала (тзв. узурпација легалитета) својим начином владања. А то је управо кључан моменат који говори да се, и поред квазидемократских услова, одн. непосто-

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179009, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

јања *stricto sensu* оног строгог институционалног услова који доминантне ролсовске концепције постављају за нужан оквир овакве праксе, протестне акције грађана Србије ипак могу третирати као чиновни грађанске непослушности. Системско-институционални контекст представља свакако оквир понашања актера. Али, на друштвено и политичко деловање грађана утичу и друштвене норме. А у случају Србије управо су цивилне норме једне нове политичке културе у настајању обезбеђивале нужан контекстуални оквир за примену праксе грађанске непослушности. Основни закључак до кога се дошло гласи да анализиран случај Србије, као пример успешног спровођења грађанске непослушности ради демократизације политичке моћи, показује колико може бити велик социјални капитал и јака политичка снага удружених непослушних грађана, одн. колико активност цивилитета може да допринесе развоју, али и јачању демократских капацитета једног друштва и његових политичких институција. Стога је посебна пажња посвећена и анализи данашњег стања цивилног друштва у Србији, неискоришћености његових социјалних и политичких потенцијала и тенденцијама маргинализације и неодговорне дисквалификације праксе грађанске непослушности.

Кључне речи: демократски капацитети, Србија, петооктобарски догађаји, промена режима, грађанска непослушност, потенцијал цивилног друштва, цивилна политичка култура, демократизација, демократска едукација, цивилни и политички актери, политичке институције, консолидација.

Мада постоје и другачија мишљења, 5. октобар ипак носи симболичко-практични смисао не само смене политичке власти, то јест владајуће елите, већ и промене режима.¹⁾ Догађајима који су

1) На пример, супротну тезу о петооктобарским догађајима као пукој смени владе изнесе Павловић и Антонић у својој *Консолидацији*. Али и они сами ће у овој студији нагласити да је ипак „... због карактера хибридног режима, то био један специфичан тип промене владе који омогућује еволутивну трансформацију режима” (курзив – А. М.), те да ће „његова суштинска промена уследити касније” (Душан Павловић, Слободан Антонић, *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године*, Службени гласник, Београд, 2007, стр. 176). Њихов првобитни закључак, наиме, гласи да је хибридни режим изборног ауторитаризма, који је, како они сматрају, постојао током целе претходне деценије, наставио да егзистира и после петооктобарске смене власти, све до краја 2003. године, одн. одржавања децембарских парламентарних избора те године, када је дошло до преласка у поредак изборне демократије. Индикатори којима су се руководили у извођењу те оцене односе се пре свега на, по њима, и даље одсуство „слободних и фер” избора, тј. утицање и нових власти на изборне процесе, али и на медије, судство и законодавство. Међутим, и они су на извештај начин уважили постоктобарске режимске промене, оцењујући да је поредак из хибридног режима у опадању еволуирао у онај трећи тип хибридног режима којег одликују динамичне промене, отварање и спремност за прелазак у демократију (*ibid.*, стр. 102; исто и: Д. Павловић, С. Антонић, „Одговор на критике”, у: Душан Павловић (ур.), *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године: Годину дана после*, Службени гласник, Београд, 2008, стр. 168). А

се тада десили требало је да буду створени услови за отпочињање процеса истинске демократизације друштва. Да би се истакао значај како те промене која се догодила (промена режима), тако и оних очекиваних (структуралне реформе друштва), дакле, нагласила револуционарност свеукупних промена, често се и у литератури и у пракси петооктобарски догађаји именују као „преврат” или „револуција”. Поред тога, понекад се њихова карактеризација врши и појмом пуча. По нашем мишљењу, међутим, много прикладнији су они називи - попут „грађанске” или „моралне побуне” - који, указујући на улогу грађанске јавности и исказан потенцијал и капацитет цивилног друштва, погађају у срж ствари.

Иако, можда, не би требало посебно образлагати зашто употреба термина „револуција” и „пуч” није адекватна, јер је прилично јасно да они својим појмовним значењем превазилазе петооктобарска дешавања (или, боље рећи, да је оно што се тада десило, својим позитивним исходом и начином остварења, превазишло, у цивилизацијском смислу, све друге могуће, много радикалније облике спровођења преврата, чиме су избегнуте и њихове драстично трагичније последице), ми ћемо се овде ипак позабавити тиме. И то како због учесталости такве интерпретативне праксе, која може да доведе до погрешне перцепције и разумевања ових догађаја, тако и због тога што испитивањем неких битних аспеката ових категорија на анализираном примеру Србије, можемо доћи до суштинских елемената онога што је у овом случају примењено као средство политичке борбе. А то је управо, како ћемо видети, еволутивна стратегија масовне грађанске непослушности.

Премда постоје неки елементи у петооктобарским догађајима који можда могу навести на њихово одређење као пуча (значајна улога полиције у обарању режима), дефиниција овог појма недвосмислено указује на то да је његова употреба у овом случају у потпуности погрешна. Наиме, извођење пуча (*Putsch*), као и када је реч о другим врстама државног удара (*Coup d'Etat*), не захтева учешће ни маса ни великих оружаних снага, већ подразумева нагли преврат, односно изненадно и насилно обарање владе путем краткотрајног и оштрог дејствовања с циљем запоседања кључ-

касније ће, како су сами признали, услед делимичног уважавања снажних критика које су уследиле на рачун њиховог закључка (а пре свега примедбе коју им је упутио Славиша Орловић, у: „Проблеми демократске консолидације Србије”, Д. Павловић (ур.), *Консолидација... Годину дана после*, *op. cit.*, стр. 77-86), кориговати своје мишљење по питању временске „тачке преласка” у изборну демократију, одустајући од њеног прецизног лоцирања и довођења у непосредну везу са поменутих изборима из 2003. године; те остављајући могућност да се тај прелазак одиграо и раније, али свакако након 5. октобра (о ревидирању раније позиције видети: Д. Павловић, С. Антонић, „Одговор на критике”, *op. cit.*, стр. 168-9).

них полуга моћи од стране мањег круга људи који су део државног устројства. У случају пуча, такав преврат врши или један део апарата силе, то јест неке војне или полицијске јединице или, пак, поједини официри, или се он изводи тако што прво дође до побуне једне јединице, а онда остале стану уз њу и следе је у томе (овај постоји начин је посебна врста пуча која се назива *cuartelazo*). Најчешће власт преузимају припадници оружаних снага који су и спровели преврат, а ако је преузму цивилни политичари, стварну власт и тада задржава неко тело састављено од официра - учесника пуча („војни савет”, „револуционарни комитет” и сл.).²⁾

Што се тиче октобарског прелома у Србији, пре свега треба рећи да он није био тако нагао како се чини. Иако су догађаји добијали на све већем интензитету и драматичности у кратком временском периоду, од одржавања савезних председничких и парламентарних избора (истовремено и локалних и покрајинских у Републици Србији) 24. септембра 2000. до масовног окупљања грађана на београдским улицама 5. октобра, када је дошло и до њихове кулминације, не сме се испустити из вида низ фактора и дешавања која су им претходила. Подсетићемо на неке од њих. Уочи тих догађаја, подршка владајућем режиму је већ била знатно опала и од стране два раније њему кључна ослонца у друштву: српско-националног и социјално-економског блока. Још почетком 1997. године, режим је изгубио локалну власт у највећим градовима и општинама у Републици, а тиме и подршку значајног броја локалних медија. Разлаз са црногорским руководством и окретање значајног дела тамошњих функционера против Милошевића, који су иначе до тада фигурирали као његови партнери и присталице, значило је даље слабљење режима у Србији. Актери цивилног друштва су водили мање или више континуирану антирежимску борбу. Но, посебно значајан преокрет у опозиционом деловању учињен је уједињавањем партијске опозиције у коалицију ДОС (Демократску опозицију Србије) и истицањем заједничког кандидата за председника СРЈ.³⁾ Коначно, на септембарским изборима 2000. године владајући режим изгубио је и формално демократски

2) Поред наведених облика пуча, постоје још две подврсте државног удара. То су: дворски преврат (*Palace Revolution*), који спроводе непосредни учесници у власти (промена само носилаца моћи), и тзв. *pronunciamiento*, који спроводи војска као целина. О изнетим карактеристикама пуча и уопште државног удара видети: Слободан Антонић, „Природа петооктобарског преврата, ‘Милошевићево завештање’ и демократска Србија”, у: Ивана Спасић, Милан Суботић (урс.), *Р/еволуција и поредак: О динамици промена у Србији*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2001, стр. 34.

3) О овим и још неким узроцима и факторима постепеног слабљења Милошевићевог режима говори Светозар Стојановић, у: „Демократска револуција у Србији”, И. Спасић, М. Суботић (урс.), *Р/еволуција и поредак: О динамици промена у Србији*, оп. cit., стр.

легитимитет. Дакле, оно што је остало да се уради и што је тада и уследило, јесте организовано и висококоординирано вршење друштвеног притиска на владајућу номенклатуру како би се она приволела на демисионирање.

Даље, у петооктобарском случају, припадници апарата силе нису наступили као иницијатори и непосредни реализатори „преврата”, већ су само и они отказали послушност политичком врху, не пристајући да изврше дата наређења о употреби силе против (су)грађана и стајући на њихову страну. Такође, и поред те данас несумњиве улоге полиције, како С. Антонић закључује: „Стварну власт ипак су преузели политичари који су се до преврата налазили у дубокој опозицији режиму. И друго, ма колико да су нове власти имале везе са полицијом или војском, ипак су оне ставиле под надзор оружане снаге, а нису постале њихово оруђе”.⁴⁾

Управо та чињеница да су „преврат” извршиле друштвено потпомогнуте политичке снаге које нису биле део владајућег режима, наводи на помисао о револуционарном карактеру разматраних догађаја. Поред тога, они имају још једно обележје иманентно појму револуције, а то је масовност делатних грађана као учесника у њима. Тада се коначно остварило оно што су опозициони лидери у својој стратегији политичке борбе одавно прижељкивали: на београдским улицама је тог петооктобарског четвртка била окупљена довољна „критична маса” од, према неким проценама, најмање пола милиона грађана⁵⁾, која је, као огромна потенцијална сила, вероватно имала и пресудну улогу у свргавању режима. Због те масовности, ови догађаји се често пореде са збивањима у Прагу 1989. године.

Но, они се, због употребе насиља, донекле пореде и са букурештанским догађајима из исте године, што је ипак, по нашем

26-7. Но, и поред тога, овај аутор ипак сматра да је октобарски преврат био нагао и, штавише, да му управо то даје револуционаран карактер.

- 4) Слободан Антонић, „Природа петооктобарског преврата, ‘Милошевићево завештање’ и демократска Србија”, *op. cit.*, стр. 34. Треба, међутим, нагласити да се ово о стављању оружаних снага под надзор нових власт, може односити само на непосредни период након петооктобарских догађаја; јер је касније, као што се зна, с обзиром на исходе дешавања која су уследила, та контрола над појединим деловима ових снага била доведена у питање.
- 5) *Блиц*, 6. октобар 2000, стр. 3; нав. према: *Ibid.*, стр. 35. Али, има и другачијих процена, према којима је та цифра била далеко већа. Тако, на пример, Владимир Готи износи податак да је тада на београдским улицама било „више од седам стотина хиљада грађана из читаве Србије” (В. Гоати, „Природа поретка и октобарски преврат у Србији”, у: И. Спасић, М. Суботић (урс.), *Револуција и поредак: О динамички промена у Србији*, *op. cit.*, стр. 52).

мишљењу, неприхватљива аналогија.⁶⁾ Сматрамо да, баш у погледу (не)насилности и, посебно, по питању уставно-правног (дис) континуитета, петооктобарски догађаји излазе из појмовног оквира револуције. Наиме, револуција, у њеном правом, а не симболичком значењу, подразумева извесну оружану побуну, којом се тежи остварити такав преврат који би представљао дисконтинуитет са постојећим државним устројством, уз корените промене политичке или целокупне друштвене структуре. Ова обележја, међутим, не можемо наћи у анализираном случају Србије; док се „револуција не може поистоветити са пуком променом политичког режим⁷⁾”, што се заправо у овом примеру догодило.

Што се тиче насиља, чињеница је да је оно током ових догађаја било присутно, и то како на страни полиције, тако и на страни грађана⁸⁾, али његова употреба је ипак била врло ограничена и углавном контролисана, што потврђује и податак да, иако је било више десетина повређених, није било погинулих, изузев две случајне жртве.⁹⁾ И поред великих напетости, грађани су током тих бурних дешавања успели да у свом деловању одрже висок ниво самоконтроле. По том питању, можемо се у потпуности сложити са констатацијом коју износе Ћ. Павићевић и И. Спасић: „Без обзира на примедбе чистунаца, не може се не уочити висок степен самообуздавања – нарочито с обзиром на драматичност околности и величину улога - и то у необичној комбинацији са одлучношћу

- 6) Овакву аналогију са „румунским сценаријом”, у одређеном степену, изводи Гоати (*ibid.*, стр. 52-3), док Антонић сматра да 5. октобар има „више... прашки изглед него букурештански”, али да је, због издатог наређења за оружано сламање протеста, ипак ближи револуцији у односу на прашки преврат (С. Антонић, „Природа петооктобарског преврата, ‘Милошевићево завештање’ и демократска Србија”, *op. cit.*, стр. 35).
- 7) Јово Бакић, „Проблеми политиколошког формализма, научног провинцијализма и политизације политиколога”, у: Душан Павловић (ур.), *Консолидација демократских уставова у Србији после 2000. године: Годину дана после*, *op. cit.*, стр. 49.
- 8) Полиција је у „билатој мери” користила сузавец, као и пендреке; али, ни на страни грађана није изостала употреба каменца и штапова, а поред паљења имовине приликом заузимања зграда Савезне скупштине и Радио-телевизије Србије, коришћен је чак и багер.
- 9) Свакако ваља имати на уму извесна упозорења да ни појам револуције не подразумева нужно примену насиља у великој мери. Тако, на пример, С. Антонић, позивајући се на Гудспид (D. J. Goodspeed), истиче да чак ни у славним револуцијама није било неких већих жртава: „У јуришу на Бастиљу изгледа да није било мртвих, а у јуришу на Зимски дворца, 25. октобра 1917, забележено је мање од двадесет погинулих” (С. Антонић, „Природа петооктобарског преврата, ‘Милошевићево завештање’ и демократска Србија”, *op. cit.*, стр. 35). Но, у орицању нужности насилног карактера револуције, неки иду и даље, те износе претпоставку да је, када је у питању наше друштво, повезивање појма револуције с много насиља последица комунистичког образовања (видети: С. Стојановић, „Демократска револуција у Србији”, *op. cit.*, стр. 24).

да се оствари циљ”.¹⁰⁾ Сила јесте имала кључни утицај на правац у коме ће се одвијати збивања, делујући тако и на сам њихов исход; али, ту улогу није имала она примењена сила у виду фактичког насиља, већ – како то истиче В. Гоати - потенцијална сила која је остала у латентној форми, а која се огледала управо у масовности демонстраната (при чему је значајан број њих био и наоружан) и њиховој исказаној спремности да на евентуалну употребу силе од стране власти одговоре насиљем. Заузимајући зграде Савезне скупштине и Радио-телевизије Србије, чиме је упућен одређен „иницијални насилни изазов”¹¹⁾ режиму, грађани су показали да се овог пута неће безусловно и по сваку цену држати метода ненасиља, односно своју решеност и одлучност да се боре, ако буде требало, свим средствима за признавање своје изборне воље. Тако је та велика потенцијална сила активног грађанства била заправо фактор одвраћања оружаног апарата од спровођења наређења политичког врха да се демонстрације насилно угуше, што би, с великим степеном вероватноће, водило у грађански рат. Услед тога, припадници полиције су устукнули и, отказавши такође послушност владајућем режиму, прешли на страну грађана, када је дошло до „братимљења” ових, дотад супротстављених страна.¹²⁾ Како се, дакле, сценарио пружања активног, то јест правог (оружаног) отпора режиму није реализовао, протести који су се одиграли 5. октобра остали су на нивоу грађанске (претежно мирне) борбе за заштиту постојећег уставно-правног поретка, који је сама тадашња власт угрожавала (тзв. узурпација легалитета) својим начином владања. А то је оно што нам и даје за право да ове протестне акције грађана Србије третирамо као чинове грађанске непослушности.

Управо имајући у виду ту минималну употребу насиља у октобарском политичком преокрету, многи теоретичари и аналитичари склони су да га карактеришу његовим именовањем као „мирне” или, пак, „меке револуције”. Но, овај, у суштини, противречан појам, који је ушао у широку употребу од прашке „баршунасте револуције” из 1989. године, „означава да се неки поредак, под ударима *мирног народног негодовања* (курзив - А. М.), распао а да власт ни-

10) Ђорђе Павићевић, Ивана Спасић, „Прелазна оцена: Промене у Србији као облик социјалног учења”, у: И. Спасић, М. Суботић (урс.), *Револуција и поредак: О динамичној промени у Србији*, *op. cit.*, стр. 137.

11) Светозар Стојановић, „Демократска револуција у Србији”, *op. cit.*, стр. 24.

12) У овом моменту неки аутори, попут В. Гоатија, проналазе сличност и са тзв. револуцијом каранфила (*Revolution of the Carnations*) у Португалу 1974. године.

је водила последњу оружану битку”.¹³⁾ Другим речима, појам „мирне револуције” данас не подразумева ни мање ни више од оног што је њиме још Торо (Henry D. Thoreau) средином XIX века дефинисао, а то је вршење (моралног) притиска на власт путем отказивања грађанске послушности.¹⁴⁾

Поред свега већ реченог, важно је, такође, имати у виду и тешкоће које постоје у одређењу самог појма насиља, па тиме и принципа ненасиља. Наиме, не постоји нека општеважећа дефиниција насиља, већ се његово одређење креће од ужег значења, које обухвата само физичко насиље (директно повређивање тела и угрожавање живота и/или оштећење и уништавање ствари, применом или претњом примене физичке силе), до оно ширег које, поред тог, обухвата и неке друге његове видове, попут психичног или емотивног насиља.¹⁵⁾ У савременим тенденцијама проширивања појма насиља, некад се иде и тако далеко да се, како то чини Јохан Галтунг (Johan Galtung), под њим подразумева све што омета „људско самоостваривање”.¹⁶⁾ Из тога неминовно произлазе импликације и по одређење ненасилности као обележја грађанске непослушности. Гинтер Франкенберг (Günter Frankenberg) ће, на пример, при покушају да дефинише принцип ненасиља, истаћи да

13) Слободан Антонић, „Природа петооктобарског преврата, ‘Милошевићево завештање’ и демократска Србија”, *op. cit.*, стр. 35.

14) О Тороовом појму „мирољубиве револуције” видети: Хенри Дејвид Торо, „О дужности грађанина да буде непослушан”, у: Валден; *О грађанској непослушности*, Српска књижевна задруга, Београд, 1981, стр. 313.

15) Поред ове две поменуте врсте насиља (физичког и психичког или емотивног насиља), у литератури се најчешће говори о још две његове врсте: сексуалном и тзв. структуралном насиљу. Такође, неки, попут Мајкла Кунчика (Michael Kuncik), праве разлику између психичког и менталног; рационалног и ирационалног; те, што је нама овде посебно битно, између активног и пасивног; конструктивног и деструктивног насиља. Други, пак, попут Славоја Жижека, разликују субјективно и објективно насиље. Наравно, услед ограничености простора, нећемо улазити у шире разматрање свих ових облика насиља, али бисмо, због значаја за нашу тематику, указали само на одређење оног структуралног насиља. То је насиље које делује преко друштвених (привредних, културних, медијских, друштвених у ужем смислу и др.) структура и подразумева њихову неодговарајућу или непостојећу акцију. Више о овим различитим облицима и типологизацијама насиља видети: Миле Ракић, Драган Јовашевић, *Насиље и демократија*, ИПС, Београд, 2009, стр. 13-28.

16) Ј. Галтунг је дао такво одређење насиља у оквиру своје познате концепције позитивног мира (о томе видети у: Драган Симић, *Позитиван мир: Схватања Јохана Галтунга*, Академија Нова, Архив Кљакић, Београд, 1993). Но, Џ. Кин (John Keane), који инсистира на оном старијем и прецизнијем значењу насиља, у смислу примене физичке силе (одн. „нежељеног физичког деловања група или појединаца на друге људе, који због тога трпе низ последица...”), сматра да се оваквим Галтунговим и другим сличним проширењима обесмишљава сам концепт насиља, те да се оно тиме поистовећује са патњом, отуђењем и репресијом (Џон Кин, *Цивилно друштво: Старе слике, нове визије*, „Филип Вишњић”, Београд, 2003, стр. 172; такође, видети и: John Keane, *Reflections on Violence*, Verso, London, 1996).

цивилна непослушност подразумева само ону повреду правних норми „која нарочито чува физички и психички интегритет противника протеста или трећег који у њему не учествује”, али додајући потом да то ненасиље не искључује „приморавање”, односно „психички притисак и онемогућавање слободе кретања трећег”.¹⁷⁾ Услед постојања оваквих противречних или недовољно прецизних одређења (не)насиља, може се поставити питање није ли већ и ометање других у реализовању њихових права (било слободе кретања, блокирањем саобраћајница, било неких других права, путем нпр. блокаде зграда органа управе као сервиса грађана) одређени вид насиља. Другим речима, није ли онда активно ненасиље увек, у извесној мери, и пасивно насиље. Уосталом, у неким класификацијама, метод активног ненасиља се и сврстава, баш као и оружана побуна, у посебну подврсту друштвеног насиља које је, на организован начин, усмерено против стања.¹⁸⁾

Уз то, чињеница је и да се савремена протестна сцена доста разликује у односу на ону из педесетих и с почетка шездесетих година прошлога века, када су преовладавали тзв. ускршњи маршеви. Нови протестни покрети све чешће су добијали насилничке облике (пре свега, примењујући насиље према законски заштићеној имовини, попут државних докумената, објеката, разних средстава, опреме, постројења и др.), налазећи инспирацију за то у оним америчким примерима из шездесетих година.¹⁹⁾ Тако и данас неки покрети, као што је то раније био, на пример, случај са западнo-мачким студентским покретом, свој политички отпор нејасно артикулишу између протеста и борбене акције, развијајући тактику „једне привидне револуције” (Ј. Хабермас /Jürgen Habermas/). Поред тога, релативно су честе ситуације и да се „деликти малих али покретних ударних група насилничких букача стапају са морално

17) Нав. према: Jürgen Habermas, „Грађанска непослушност – тест за демократску правну државу”, *Гледишта*, тема броја: „Правна држава, људска права и владавина права”, бр. 10-12, 1989, стр. 56.

18) Такву класификацију друштвеног насиља која, у оквиру насиља отпора или побуне, обухвата и активно ненасиље, излажу горепоменути М. Ракић и Д. Јовашевић, у: *Насиље и демократија*, *op. cit.*, стр. 22.

19) Говорећи о новим протестним покретима који су попримали насилничке облике, а који су у Савезној Републици Немачкој доминирали од друге половине шездесетих до друге половине седамдесетих година XX века, Хабермас истиче да су они заправо били непосредно инспирисани оним америчким случајем грађанске непослушности из октобра 1965. године, када је 39 студената Универзитета у Мичигену, протестујући против војних акција САД у Вијетнаму, запосело канцеларију регрутационог центра у Ен Арбору (Ann Arbor). Видети: Jürgen Habermas, „Грађанска непослушност – тест за демократску правну државу”, *op. cit.*, стр. 53.

утемељеним акцијама грађанске непослушности²⁰⁾. Али, такође, не треба сметнути с ума ни чињеницу да и оне историјске личности које су најзаслужније за развој модерног концепта и праксе грађанске непослушности, нису имале конзистентне ставове по питању (не)насилности као обележја отпора који су пропагирани и спроводили. Наиме, док су Торо и Ганди (М. К. Gandhi) у каснијој фази одступили од принципа апсолутног ненасиља, Кинг (Martin Luther King) је на почетку свог ангажмана имао дилему по том питању.

Важно је истаћи да се претходно изнетим разматрањима, наравно, никако не заговара употреба (физичког) насиља у политичкој борби грађана за реализацију њихових захтева, већ се само жели указати на потешкоће с којима се генерално суочава теорија у погледу проблема насиља, па тако и теорије грађанске непослушности по питању ненасилности као обележја ове политичке праксе. Наше мишљење, које смо подробно изложили на другом месту, јесте да значајно присуство овог насиља у свим данас постојећим, па и оним најразвијенијим цивилним друштвима, онемогућава њихову трансформацију у потпуно „цивилизовану“ цивилна друштва.²¹⁾ У сваком случају, грађанска непослушност не значи нецивилност, и поред тога што је, како каже Џон Кин, они који је не одобравају или је се плаше често осуђују као нецивилизовану, незакониту или насилну. При примени грађанске непослушности као стратегије пропагирања промене и средства оспоравања нелегитимне власти, они који учествују у провокацијама и конфронтацији требало би, заправо, да су свесно посвећени ненасиљу и јачању цивилног друштва.

Она друга и, по нашем мишљењу, кључна тачка због које петооктобарски догађаји не могу спадати у револуционаран, већ искључиво еволутиван начин спровођења промена, јесте чињеница да, и поред промене режима, у непосредном временском периоду није дошло до уставно-правног дисконтинуитета. Оно чему се тежило јесте, наиме, раскид са политичком праксом тадашњег режима. А управо тај жељени дисконтинуитет у погледу начина владања и вођења политике захтевао је поштовање легалитета и демократских процедура од стране нових власти, дакле, очување уставно-правног континуитета. Тиме је омогућено успостављање

20) *Ibid.*, стр. 54.

21) О томе, као и уопште о амбивалентном карактеру савремених цивилних друштава и проблему нецивилности (*uncivility*), видети: Александра Мирковић, „Нецивилно друштво и насиље у цивилном друштву”, *Политичка ревија*, год. (XVI) IV, вол. 9, бр. 04/05, ИПС, Београд, 2005, стр. 973-84.

владавине права, али и очување демократског легитимитета добијеног по процедури и одредбама старог уставно-законског оквира. Овај двојаки карактер (легални континуитет²²⁾ и политички дисконтинуитет - у смислу промене начина владања) тадашње политичке динамике у Србији био је могућ јер је остварена „извесна симбиоза легалитета и легитимитета”²³⁾, кроз враћање легитимног (ванинституционалног) политичког деловања у оквиру легалитета. То је постигнуто децембарским републичким изборима (из 2000. год.), расписаним и одржаним на основу и даље важећег Устава Србије из 1990. године, убедљивом победом ДОС-а на њима²⁴⁾ и конституисањем нове републичке скупштине и владе. Како каже М. Подунавац: „С правом је одабрана стратегија континуитета, на супрот ‘тоталном раскиду’ и изградњи утопијског света *ex nihilo*, који по правилу разарају друштвено ткиво, рађају егзистенцијални страх од непоретка и отварају врата ауторитарности”²⁵⁾. Но, овај аутор баш у предузетој стратегији континуитета, као и у неким другим факторима, попут „корективне правде”, „императива поретка” и „конституционализације револуције”, види разлог због којег политичке промене у Србији треба третирати као пример „либералне револуције”. Јер, по њему, управо либерализам, као „једна политичка култура самоограничавања”, не захтева „тоталну промену владајућих принципа да би се један тип промена означио као револуционарни”²⁶⁾. По нашем мишљењу, међутим, таква политичка култура, са обележјем самоограничавања, јесте цивилна политичка култура, а њој је инхерентна не револуционарна, већ

22) Када се овде говори о послепетооктобарском чувању легалног континуитета и поштовању легалитета, мисли се првенствено на непромењеност постојећег уставног устројства и на њему утемељених политичких и правних институција. При том се не занемарује чињеница да су неки важећи законски прописи, којима је бивши режим настојао да контролише рад многих друштвених институција и организација, престали спонтано да се примењују од стране ових (нпр. Београдски универзитет је почео да примењује стари Закон, који је био на снази пре доношења репресивног Закона о универзитету из 1998.), као ни случајеви тзв. кризних штабова и уклањања, мимо легалне процедуре, дотадашњих режимских руководстава у многим организацијама из различитих друштвених делатности.

23) Милорад Беланчић, „Демократске промене и отпори”, у: Ивана Спасић, Милан Суботић (урс.), *Револуција и поредак: О динамици промена у Србији*, оп. cit, стр. 205; 208-9.

24) На тим ванредним парламентарним изборима у Србији, одржаним 23. децембра 2000. године, ДОС је освојио чак 70,4 одсто посланичких мандата; док је међу партијама старог режима највише мандата освојио СПС – 14,8 одсто, СРС - 9,2 одсто, а ЈУЛ није извојевао ниједно посланичко место (према: Владимир Гоати, „Природа поретка и октобарски преврат у Србији”, оп. cit., стр. 54).

25) Милан Подунавац, „Будућност либералне револуције у Србији”, у: Ивана Спасић, Милан Суботић (урс.), *Револуција и поредак: О динамици промена у Србији*, оп. cit, стр. 155.

26) *Ibid.*, стр. 156.

еволутивна стратегија промена, каква је и сама стратегија грађанске непослушности која је тада у Србији и примењена.

И не само што није дошло до уставно-правног дисконтинуитета, него се протестним деловањем грађана није ни тежило прекиду рада правног поретка. Сасвим супротно, масовни грађански отпор је, као што Антонић истиче, „до краја... активирао свеукупни (постојећи – прим. А. М.) правни поредак”²⁷⁾. Другим речима, протести су били усмерени на изнуђивање признања и поштовања самог легалитета: „Притиском на улицама Београда није се хтело ништа више од оног што према закону и демократским процедурама грађанима и групи политичких партија припада – признање регуларних резултата избора”²⁸⁾. Радило се, заправо, о коришћењу једне тактике типичне за праксу грађанске непослушности; оне коју је посебно афирмисао Мартин Лутер Кинг, предводећи борбу за грађанска права америчких црнаца, а која иначе спада у теоријски „најчистије” примере овог типа цивилног деловања. Реч је о стратегији преокретања легалистичких аргумената против властодржаца, тако што се постављени захтеви заснивају управо на уставним начелима и позитивним нормама правног поретка. То су радили и учесници масовних протеста у Србији, јер они нису захтевали успостављање неког потпуно новог уставног система, већ су бранили уставно загарантовано право гласа и друга постојећа уставна права и начела, као и на њима формално утемељен демократски основ легитимизације власти. То значи да, како би Ролс (John Rawls) рекао, „јавни концепт правде” и осећај за исту²⁹⁾ код већине грађана нису били у колизији са уставним начелима и позитивно-правним нормама, већ пре свега са понашањем тадашњих властодржаца које се одликовало њиховим grubим кршењем. Постојао је, дакле, раскорак између уставних норми и политичке стварности, а отуд и настојање да се он отклони путем приморавања политичке власти која га је и узроковала да призна изборни пораз и омогући нормал-

27) Слободан Антонић, „Природа петооктобарског преврата, ‘Милошевићево завештање’ и демократска Србија”, *op. cit.*, стр. 36.

28) Ђорђе Павићевић, Ивана Спасић, „Прелазна оцена: Промене у Србији као облик социјалног учења”, *op. cit.*, стр. 137.

29) Важно је указати да неки теоретичари, попут нпр. Хабермаса, по нашем мишљењу, с правом истичу спорност Ролсовог схватања „јавног концепта правде” као некаквог *a priori* утврђеног и непроменљивог концепта, око кога је у уставној демократији једном и заувек постигнута сагласност и који не подлеже никаквим поновним разматрањима, ревизијама и прилагођавањима, те који онда не би могао и сам бити предмет грађанске непослушности. Стога је, како то уочава Сабл, уместо „јавног концепта правде”, много значајнији и прихватљивији Ролсов појам „осећаја за правду” код већине грађана, у смислу њихове спремности и жеље да се поступа праведно (видети: Andrew Sabl, «Looking forward to justice: Rawlsian civil disobedience and its non-Rawlsian lessons», *The Journal of Political Philosophy*, Vol. 9, No. 3, 2001, стр. 307-30).

но функционисање уставног поретка, без тежње за самим уставним дисконтинуитетом. Према томе, грађанске акције отпора су ту имале протективну и дефанзивну улогу у односу на формални уставни поредак, баш као што је то случај и код других, „правих” примера грађанске непослушности. Ивана Спасић у тој чињеници, да се петооктобарски догађаји карактеришу протективним елементима, то јест оним што А. Молнар назива вршењем „конзервативне конститутивне власти”³⁰⁾, види не само један од разлога због кога то ипак јесу били чинови грађанске непослушности, него и важан моменат који показује да није у потпуности исправно називати их револуцијом.

Поред тога, ова ауторка издваја још два значајна разлога у прилог става да анализиран случај Србије спада у примере спровођења праксе отказивања грађанске послушности.³¹⁾ Један од њих се односи на крајњи циљ који су грађани желели овим путем да остваре, а то је отеловљење њиховог схватања правде и уједно самог садржаја устава у законским и подзаконским актима, као и у стварној политичкој пракси, односно вршењу функција власти. Према Спасићевој, у овом погледу, то је била и једна „пројективна грађанска непослушност”, чија се могућност постојања потпуно превиђа у доминантним ролсовским концепцијама. Други, мада не и мање битан разлог због кога се такође мора уважити да се ту радило о грађанској непослушности, тиче се нечега што ми узимамо за једно генерално пожељно својство политичког деловања. Реч је о саморефлективности, односно чињеници да су сами грађани своје акције ненасилног отпора политичкој власти саморазумевали као акције грађанске непослушности, те су се, што је од посебне важности, у складу с тим и понашали на одређен цивил(изов)ан начин (макар када је реч о великој већини протестаната). И ту долазимо до оне кључне тачке – цивилне политичке културе, коју смо формулисали као нужан нормативни услов без кога уопште и није могућа пракса грађанске непослушности.³²⁾

30) О Молнарвом одређењу грађанске непослушности као једном од облика спровођења „конзервативне конститутивне власти”, чиме се инсистира на њеној искључиво протективној улози, видети: Александар Молнар, *Расправа о демократској уставној држави 4: Грађанска непослушност*, Самиздат Б92, Београд, 2002, гл. XXI: „Демократска уставна држава“, стр. 21-35; такође и наш рад: Александра Мировић, „Савремена схватања грађанске непослушности”, *Политичка ревија*, вол. 23, бр. 01/2010, стр. 13-7.

31) Ове разлоге који говоре у прилог томе да антирежимска ненасилна борба српских грађана из 2000. год. ипак може потпадати под појам грађанске непослушности, И. Спасић износи у: „Грађанска непослушност”, Предраг Крстић (ур.), *Критички појмовник цивилног друштва* (II), Група 484, Београд, 2004, стр. 71-5.

32) О значају цивилне културе као нужном контекстуалном оквиру ове врсте политичког деловања и њиховом међуодносу, видети: Александра Мировић, „О грађанској непослу-

Нећемо овде, наравно, тврдити да је у српском друштву из деведесетих година постојала цивилна политичка култура на неком високом степену развоја, нити да је тај политичко-културни тип био преовлађујући на нивоу целе његове популације. Али је постојала очигледно довољно велика мањина њих који су поседовали грађанску врлину храбрости и одлучност да заједно са другима делују у одбрани својих грађанских права. При том, ти цивилно делатни појединци су својим моралним и интелектуалним интегритетом успели да мотивишу и мобилишу друге, утичући тако и на обликовање јавног мњења и иницијално ширење критичке свести и других цивилних оријентација међу грађанима Србије. Дакле, постојало је оно на шта се ослања и сам концепт грађанске непослушности још од почетка своје модерне историје, а то је делатна мањина морално узоритих појединаца.

Чињеница је да либерално-демократска, а посебно цивилна политичка култура као, по нама, један њен развијенији облик, немају неке дубље корене у традицији српског друштва, али то не значи да није била могућа његова политичко-културна, баш као и опште-културна еволуција. Такво поједностављено гледиште, које не узима довољно у обзир динамичку димензију политичке културе и факторе који на њу подстичуће делују, представља, нажалост, скоро опште место у домаћим академским и интелектуалним круговима.³³⁾ А управо кроз активност цивилитета током последње деценије XX века и, нарочито, у петоктобарским догађајима, манифестовала се једна развијајућа цивилна политичка култура српског грађанства. То потврђује да су обични стереотипи оне тврдње да су ауторитаризам и традиционализам кључне и практично непроменљиве особине српског друштва, те да су ту ваздан доминантни поданички менталитети и патријархално-паланачка обичајност. Драгољуб Мићуновић, иначе један од ретких који то експлиците негира, вероватно због своје не само академске, већ и политичке перспективе посматрања, говорећи колоквијално о српском „народу”, истиче да не можемо тек тако рећи да смо неки ауторитаран или традиционалан народ, са одређеним вредносним системом, типичним понашањима и препознатљивим менталитетима, него пре да смо „један збуњен народ, страховито збуњен, и с правом збу-

шности као елементу цивилне политичке културе”, *Политичка ревија*, вол. 24, бр. 02/10, ИПС, Београд, 2010, стр. 1-20.

33) Међу оним ретким ауторима који подвлаче значај ове динамичке димензије политичке културе, истиче се Мирјана Васовић. Она и сам Алмондов и Вербин (Gabriel A. Almond; Sidney Verba) концепт цивилне културе оспорава пре свега због његове статичности. Видети: М. Васовић, „Политичка социјализација и промене политичке културе”, у: М. Васовић (ур.), *Фрагменти политичке културе*, ИДН, Београд, 1998, стр. 80-4.

њен, јер смо морали да решавамо ствари о којим нисмо могли ни да сањамо”.³⁴⁾ Но, „решавајући те ствари” у цивилној арени, грађани Србије су постепено стицали цивилне вредности и оријентације, постајући све више свесни свог политичког субјективитета и граница своје политичке облигације на послушност. Међутим, поменути стереотипи обично се граде путем оних противречних и искључивих ставова типа: „Срби имају недемократску политичку културу, али ја нисам њен део, иако сам Србин/Српкиња”.³⁵⁾ И. Спасић и Ђ. Павићевић ову врсту „искључивих ставова” на домаћој теоријској сцени одређују као карактеристичну за „повлашћене посматраче”, са „привилегованим увидом”, који износе такве „самопотврдиве тезе”, а у ствари пројектују апстрактне нормативне моделе, уз занемаривање друштвене стварности. Они, пак, пледирају за оне, како су их назвали, „реалистичке ставове”, који настоје да остварене промене и понашање нових власти оцењују искључиво на бази критеријума успешности. Али, такође, сматрају и да, услед одсуства неких јасних мерила процене, ову врсту ставова треба допунити „тезом о променама у Србији као кумулативној манифестацији процеса социјалног учења”.³⁶⁾

Оно што се овде жели истаћи јесте да је вишегодишња пракса ненасилног супротстављања грађана Србије бившем режиму представљала и својеврсну школу демократије, то јест процес друштвене едукације о примени грађанске непослушности и других цивилних стратегија политичког деловања. Тим континуираним процесима политичке едукације и социјализације индивидуа за вредности цивилног друштва формиран је један ипак солидан „цивилни вредносни амбијент” (Љ. Деспотовић); јер, у супротном, да није било тога, не би ни била могућа она исказана грађанска иницијативност и масовна протестна ангажованост, које су се показале и као кључ за демократизацију концентрисане политичке моћи.³⁷⁾

34) Драгољуб Мићуновић, „Поглед на промене из перспективе политичара”, у: И. Спасић, М. Суботић (урс.), *Р/еволуција и поредак: О динамици промена у Србији, оп. cit.*, стр. 202.

35) Ђорђе Павићевић, Ивана Спасић, „Прелазна оцена: Промене у Србији као облик социјалног учења”, *оп. cit.*, стр. 140.

36) Све нав. према: *Ibid.*, стр. 137; 140. Павићевић/Спасић у својој идеалтипској класификацији ставова о петоктобарским и каснијим догађајима у Србији, поред поменутих, издвајају и „партизанске ставове”, карактеристичне за учеснике у октобарским догађајима, који се идентификују са новим властима и некритички одобравају све њихове потезе.

37) По Деспотовићу, „поље концентрисане политичке моћи... немогуће је демократизовати, без разуђеног и плурализованог покрета грађанске иницијативности. А овог опет нема без сталне политичке едукације и социјализације јединки за вредности демократске политичке културе” (Љубиша Деспотовић, „Политичка социјализација вредности

Све то упућује на постојање једног двоструког односа између цивилног друштва и цивилне политичке културе, који се у оном занемаривању њихових динамичних димензија потпуно превиђа: као што активност цивилног друштва утиче на развој и ширење цивилне културе, тако и развој ове културе има повратно дејство на даљи раст цивилног друштва и подстицање грађанског активизма.

Процес стицања политичког пунолетства није био за српске грађане једноставан и лак, будући да је требало проћи кроз више фаза или „чворишта“³⁸⁾, али су они у више наврата показали да су на том путу много више одмакли у односу на саму елиту тадашње партијске опозиције. То је видљиво, рецимо, у њиховом непростајању да слепо следе одлуке опозиционих вођа и да се одазивају њиховим позивима за протестно деловање, онда када то нису сматрали сврсисходним, као у јесен 1999. (а испоставило се да су били у праву), или у вршењу притиска за обједињавање партијске опозиције (што је било, како се касније показало, и пресудно за постигнут изборни успех). Тако је дошло до извесног преокрета у односу између цивилних и политичких актера промена, јер су „вођство“ практично били преузели грађани.

Конечно, ако су из периода Милошевићеве владавине грађани Србије извукли неке поуке, пре свега у погледу отрежњења и извесне демитологизације, односно како самоперцепције, тако и перцепције света око себе, успешним пружањем грађанског отпора том режиму и исходом петооктобарских догађаја, они су повратили самодостојанство и стекли веру у себе и снагу свог удруженог политичког деловања. Како С. Антонић исправно примећује, то су, поред низа негативних, они малобројни, али и веома значајни позитивни елементи „Милошевићевог завештања“ Србији.³⁹⁾

Не треба, међутим, изгубити из вида ни значај оне демократске псеудоморфозе система с почетка деведесетих. Наиме, као што постоји двострука веза између цивилног друштва и њему инхе-

цивилног друштва као нужан услов демократских промена у Србији”, у: Вучина Вачић, Вучић Павловић (урс.), *Услови и стратегије демократизације*, ЈУПН, ФПН, Београд, 2004, стр. 206).

38) Срећко Михаиловић наводи пет таквих чворишта која су постојала на путу стицања политичке зрелости грађана Србије: „1. ‘денационализација’ грађана и њихово приземљење; 2. перцепција преживљавања (минимума стандарда) као приоритетног политичког питања, 3. транспарентно опредељење за ‘обједињену’ опозицију, 4. разстрашивање и опредељење за изборну партиципацију... 5. спремност грађана да силом одбране своје гласове” (С. Михаиловић, „Политичке формуле одржања и промене режима у Србији”, у: И. Спасић, М. Суботић (урс.), *Револуција и поредак: О динамички промена у Србији*, *op. cit.*, стр. 66).

39) Слободан Антонић, „Природа петооктобарског преврата, ‘Милошевићевог завештања’ и демократска Србија”, *op. cit.*, стр. 37-9.

рентне цивилне културе (у погледу међусобног повратног утицаја тих фактора на њихов даљи развој), таква веза постоји и између ових феномена, с једне, и институција система, с друге стране. То је Клаус Офе (Claus Offe) добро изразио на следећи начин: „Грађани чине добре институције, а институције су ‘добре’ у оној мери у којој производе и гаје добре грађане или ‘боље личности’ грађана који су навикли на те институције или их осећају као своје...”⁴⁰⁾ Системско-институционални контекст представља свакако оквир понашања актера. И у томе, као што истиче С. Орловић, постоји сагласност између данас доминантног новог институционализма и бихејвиоризма, као два у бити различита методолошко-теоријска приступа. Али, на друштвено и политичко деловање грађана утичу, чак бисмо рекли пресудно, и друштвене норме. А у случају Србије управо су цивилне норме једне нове политичке културе у настајању обезбеђивале нужан контекстуални оквир за примену праксе грађанске непослушности.

Но, поставља се питање зашто актери цивилног друштва у послепетоктобарским условима „симулиране” или „шлајфујуће демократије”⁴¹⁾ у Србији нису били довољно активни, те у одређеним ситуацијама које је карактерисала она сократовска дилема нису прибегавали, или макар не ефикасно, оправданој грађанској непослушности. И данас када је извесно у Србији демократија потконсолидована, што ће рећи да је успостављена и консолидована изборна демократија⁴²⁾, и када је процес изградње демократских институција можда и одмакао у правцу оног Дајмондовога (Larry Diamond) средњег типа (између изборне и либералне демократије), али се „институционални неред”⁴³⁾ и даље упорно одржава, изостаје примена грађанске непослушности, онда када је таква пракса потребна и оправдана.

40) Claus Offe, “Designing institutions in east european transitions”, у: *The Theory of Institutional Design*, стр. 199; нав. према: Славиша Орловић, „Проблеми демократске консолидације Србије”, *op. cit.*, стр. 106.

41) Јовица Трукула, „Србија на историјској прекретници”, у: И. Спасић, М. Суботић (урс.), *Револуција у поредак: О динамици промена у Србији*, *op. cit.*, стр. 117; 126.

42) Овде се ослањамо на концепт потконсолидације који су разрадили Д. Павловић и С. Антонић, полазећи од Шедлеровог концепта консолидације (Andreas Schedler, “What is democratic consolidation?”, 1998), по којем сваком типу демократског поретка, као одређеном достигнутом степену демократије, одговара и један посебан тип консолидације. О томе видети: Душан Павловић, Слободан Антонић, *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године*, *op. cit.*, стр. 191-7.

43) О последицама транзиционог институционалног хаоса у Србији, видети: Милан Јовановић, „Политички систем и институционални неред”, *Политичка ревија*, год. II, бр. 1/03, ИПС, Београд, 2003, стр. 125-46.

Један од бољих примера је случај предлога Закона о изменама и допунама Закона о јавном информисању који је, и поред очитости његових недемократских и антиевропских решења, супротних и самим позитивним нормама и принципима Устава Републике Србије из 2006. године, ипак био усвојен 31. августа 2009. године, додуше уз неке амандманске модификације, али тиме и даље није била отклоњена могућност произвођења озбиљне легалне неправде. Иако су њиме биле угрожене слободе мишљења и изражавања, као и право грађана на слободно информисање, уз отежавање услова за професионалан и објективан рад медија, шира грађанска јавност, и поред извесних релативно слабих покушаја стручне јавности да је анимира и мобилише, није показала неку већу спремност за активно ангажовање кроз протесте и друге акције отказивања грађанске послушности, како би се спречило да један тако нелегитиман законски предлог уопште и уђе у скупштинску процедуру.⁴⁴⁾ Такође, и после усвајања и ступања на снагу дотичног акта, реакција цивилног друштва, у виду вршења ванинституционалног притиска на власт да се он стави ван дејства, потпуно је изостала. Наравно, овде би био могућ приговор да, услед покретања поступка за оцену уставности пред Уставним судом Републике Србије и чекања на његову одлуку, још нису била исцрпљена сва институционална и легална средства, те да се зато и није био стекао један од основних услова за активирање природног права грађанске непослушности и њену легитимност. Али, како се на основу постојећег искуства могло поуздано претпоставити да ће се на окончање поступка пред УСС и одлуку овог формалног „чуvara устава” подуже чекати (одлука овог тела о неуставности казних, али и већине других одредаба тог законског акта донета је тек 21.07.2010, дакле, скоро након годину дана), управо због оног поменутог „институционалног нереда” (било да су у питању објек-

44) Наиме, многи домаћи и страни стручњаци указивали су на потенцијалну опасност коју је тај акт носио у виду последичног увођења цензуре и аутоцензуре у медијима, због предвиђених драконских казни, али и на опште отежавање услова медијског рада (ригорозним одредбама о регистрацији, могућем гашењу и обустави рада медија и др.). Такође, и релевантне међународне институције, као што су ОБЕС, Савет Европе, Међународна федерација новинара, Медијска организација Југоисточне Европе (SEE-MO), биле су изразиле забринутост због подршке српских власти таквом Закону који је потенцијално могао зауставити демократски развој земље, као и озбиљну сумњу у процедуру његовог доношења, с обзиром на изостанак неке веће и озбиљне јавне правде. И поред апела извесне друштвене мањине на „осећај за правду” код већине, у протесту испред зграде Парламента, на дан усвајања овог предлога Закона, учествовало је само педесетак грађана, углавном припадника УНС-а (Удружења новинара Србије) и нешто медијских стручњака (извор: Ројтерс, „Оштар закон о информисању”, *Vesti* Б92, 01.09.2009; интернет: www.naslovi.net/2009-09-01/b92/rojters-ostar-zakon-o-informisanju/130352g; 06/04/2010).

тивни или, пак, субјективни разлози⁴⁵⁾), а имајући у виду огроман значај који медијска сфера има за демократичност једног друштва, сматрамо да је у овом случају био не само оправдан, него и неопходан ургентан грађански отпор ненасиљем (као неформални пројективни механизам) против такве озбиљне неправде легалитета којом су се доводили у питање фундаментални демократски принципи и уставно и међународно-правно позитивирана људска и грађанска права и слободе. Оно што посебно забрињава, међутим, јесте чињеница да тај акт није некакав изоловани пример легалног кршења ових права. Сличан случај је, на пример, и са Законом о електронским комуникацијама (усвојеним 29. јуна 2010.); а све то јесте потврда оцене да је у законодавном процесу у Србији још увек веома присутан политички волунтаризам⁴⁶⁾, који је и узрочник настанка оваквих „легалних неправда” (или, како је Радбрух /Gustav Radbruch/ то још назвао, „доказиво неисправног позитивног права”)⁴⁷⁾ која продукују, да се опет послужимо терминологијом поменутог аутора, „неподношљиве” законске неправде.

Премда је још дуг пут до потпуне консолидације, у смислу успостављања и стабилизације развијеног система демократских институција, инхерентног демократским уставним државама, нема сумње да у Србији данас, деценију након политичког преокрета, постојећи системско-институционални оквир обезбеђује више од

45) О генералним институционалним слабостима и постојећој неефикасности у раду Уставног суда Србије као разлозима за нужну правну реформу, структурну реорганизацију и модернизацију овог важног државног органа, видети: Марко Пејковић, „Уставни суд у политичком систему Србије и компаративна искуства: Теорија и пракса”, *Српска политичка мисао*, год. 17, вол. 29, бр. 3/10, ИПС, Београд, 2010, стр. 153-74; такође, видети и један наш осврт на овај изузетно значајан рад, у: Александра Мировић, „Нормативност и демократија” (приказ часописа *СЛМ*, тема броја: „Демократија, једнакост и морал”, бр. 3/10), *Политичка ревија*, год. (XXII) IX, вол. 26, бр. 04/10, ИПС, Београд, 2010, стр. 367-72; као и: Миодраг Радојевић, „Уставни суд Србије”, *Политичка ревија*, год. (XXI) VIII, вол. 20, бр. 2/09, ИПС, Београд, 2009, стр. 179-203.

46) Такву оцену је изнео председник НУНС-а (Независног удружења новинара Србије), Вукашин Обрадовић, коментаришући поменуто одлуку УСС о неуставности и, тиме, поништавању великог броја одредаба спорних измена Закона о јавном информисању као отклањању последица, али не и самог узрока: „Узрок, а то је политички волунтаризам који је и довео до доношења оваквог закона, није отклоњен” („Закон о информисању – неуставан”, *Политика*, 22.07.2010; инетернет: www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Neustavne-kaznene-odredbe-izmena-Zakona-o-javnom-informisanju.lt.html; 31/01/2011).

47) Густав Радбрух, *Филозофија права*, Нолит, Београд, 1980, стр. 266; 288. Овај чувени правни теоретичар је сматрао да када су закони са самовољним садржајем, они тада ни немају важење: „... онда им народ не дугује послушност, онда и правници морају наћи храброст да им порекну карактер права“ (*ibid.*, 266). Такође, по њему, и сама држава у којој постоји такво „законско неправо“ јесте једна „неправна држава“ (*Unrechtsstaat*). О томе више у: Александра Мировић, „Криза легитимности и престанак политичке облигације, или право и дужност грађанске непослушности”, *Српска политичка мисао*, вол. 27, бр. 01/10, ИПС, Београд, 2010, стр. 120-2.

оног минимума неопходног за праксу грађанске непослушности.⁴⁸⁾ Такође, с обзиром на стечено социјално искуство и развијање цивилних капацитета кроз вишедеценијски процес социјалног учења и демократске едукације, сигурно да не недостаје ни онај нормативни услов за овај тип политичког деловања грађана. Но, чини се да разлоге запостављања такве праксе, као елемента и доказа зрелости цивилне политичке културе, треба тражити на обема странама, како код самих цивилних, тако и код политичких актера.

Цивилно друштво у Србији данас није више „потиснуто”⁴⁹⁾, али је грађанска јавност ако не сасвим замрла, онда у приличној мери уморна. Поред тога, постоје и бројни други чиниоци који су утицали на то да цивилно друштво не постане прави „генератор демократије”⁵⁰⁾, активно учествујући и у процесима њеног обликовања и консолидације, па ако је потребно и применом стратегије отказивања грађанске послушности. Овде ћемо истаћи само један који нам делује посебно значајним, а то је да су неки најутицајнији актери цивилног сектора, веома активни у ранијој антирежимској борби, испољивши врло брзо после петооктобарске промене политичке амбиције, напустили цивилну арену и индивидуално или колективно прешли у политичку арену. С друге стране, ни политички актери који су раније у својим политичким борбама врло рачунали са ефектима стратегије грађанске непослушности, када су се нашли у позицији нове власти нису испољили неки већи сензибилитет за разумевање ове врсте политичке праксе као саставног дела цивилне културе свога друштва. Сасвим супротно, и они су показали склоност ка тзв. ауторитарном легализму: позивајући се на то да се протестним акцијама ограничава слобода кретања и друга права осталих грађана који не учествују у њима (што је, по самом њеном концепту, легитимно обележје ове праксе, све док се тиме не угро-

48) О томе шта подразумевамо под тим системско-институционалним минимумом демократизације друштва, као једним од нужних услова за примену праксе грађанске непослушности, говорили смо у претходном раду (в. Александра Мирковић, „Грађанска непослушност као једна еволутивна *bottom-up* стратегија демократских промена: Случај Србије”, *Политичка ревија*, бр. 01/11, ИПС, Београд, 2011, стр. 131-153.

49) Еминентни домаћи и страни стручњаци и теоретичари стање цивилног сектора у Србији средином деведесетих година XX века описивали су појмом потиснутог цивилног друштва. Чак је спроведен и један научно-истраживачки пројекат, међународног карактера, чији је иницијатор и руководилац био проф. др Вукашин Павловић, који је управо носио назив „Потиснуто цивилно друштво: Могућности демократских промена ка отвореном друштву у Србији”. Као резултат тог истраживачког подухвата, приређен је и објављен и један зборник радова са истоименим насловом (видети: Вукашин Павловић /ур./, *Потиснуто цивилно друштво*, Еко центар, Београд, 1995).

50) Више о факторима слабљења цивилног сектора у Србији након 5. октобра 2000, видети у: Милан Јовановић, „Политички систем и институционални неред”, *op. cit.*, стр. 138-40.

жава физички и психички интегритет других); те позивајући се на императив стабилности новог поретка и опасност од дестабилизације друштва, иза чега у ствари стоји страх од дестабилизације њихове власти; али и показујућу озбиљну аутистичност за легитимне и разумне захтеве непослушних грађана. Међутим, политичко поље се не може никад самостабилизovati.⁵¹⁾

Оно што је важно поновити и што би представници владајуће елите, чији је велики део некада био цивилно активан, требало да знају, то је да грађанска непослушност, уколико је оправдана и у цивилној култури утемељена, не представља само могућу стратегију промене режима, већ пре свега један стабилизујући и нормализујући чинилац који успоставља баланс у политичком пољу када оно из њега искочи. И то важи како за развијене демократије, тако и за тзв. младе демократије које су у процесу консолидације. А за ове друге су, поред корективне, од посебног значаја и иновативна и пројективна улога грађанске непослушности. Стога, такво рационално и критички усмерено колективно деловање грађана треба, како поручују Павићевић/Спасић, „брижљиво неговати и унапређивати – а не неодговорно дисквалификовати”.⁵²⁾

Анализиран случај Србије и многи други историјски и савремени примери успешног спровођења грађанске непослушности, показују колико може бити велик социјални капитал и јака политичка снага удружених непослушних грађана, односно колико је велики демократски и развојни капацитет цивилног друштва, а тиме и његов опште-друштвени, то јест национални значај.

Aleksandra Mirovic

DEVELOPING AND STRENGTHENING DEMOCRATIC CAPACITIES IN SERBIA BY USING THE PRACTICE OF CIVIL DISOBEDIENCE

Summary

In the article the author analyzes the events from 5th October 2000 in Serbia, their outcome and their various characterizations. It shows that frequent designation of the events as a revolution or an over-

51) Ову немогућност самостабилизације политичког поља у Србији посебно истиче Ђ. Павићевић, указујући на значај либералних вредности и улогу сфере јавности у том процесу. Видети: Ђорђе Павићевић, „Либералне вредности и политичка стабилност у Србији”, *Филозофија и друштво*, XIX-XX, ИФДТ; интернет: www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0353-5738/2002/0353-57380209165P.pdf.

52) Ђорђе Павићевић, Ивана Спасић, „Прелазна оцена: Промене у Србији као облик социјалног учења”, *op. cit.*, стр. 142.

turn, even as a putsch, is very disputable. Applying the method of analytical testing some important characteristics of these categories on the considered case of Serbia, aims not only to show that it can not find here, and that it is wrong to use the terms, but to mark and set aside essential elements of what is really in this example implemented as a means of political struggle. Exactly, this is an evolutionary strategy of mass civil disobedience. Namely, the force has been a key factor influencing the direction of events, and acting on the very outcome, but it was a potential and latent power reflected in the mass of active citizenship and his expressed readiness to fight, if would be need, with all means for recognition of his electoral will. However, as the scenario of providing active, i.e. right (armed) resistance to the regime was not realized, the protests that took place 5th October has remained at the level of civic struggles for the protection of the existing constitutional order, which was being endangered by then authority itself (so-called the usurpation of legality) in its manner of governance. And this is precisely the key moment which suggests that, despite quasi-democratic conditions, i.e. the lack of that rigid institutional condition *stricto sensu*, which the dominant Rawlsian conception set as a necessary framework for this kind of practice, the protest actions of the Serbian citizens can still be treated as an acts of civil disobedience. Systemic-institutional context is certainly framework of actors' behavior. But the social and political activities of citizens are affected by social norms too. In Serbia's case, just the civil norms of a new political culture emerging have secured the necessary contextual framework for the implementation of the civil disobedience practice. The main conclusion is that the analyzed case of Serbia, as an example of successful implementation of civil disobedience for the democratization of political power, shows how much can be great social capital and strong political forces made by associated disobedient citizens, i.e. how much citizenship's activity can contribute to both, developing and strengthening the democratic capacity of one society and its political institutions. Therefore, special attention is devoted to analyzing the present state of civil society in Serbia, its unused social and political potentials, and tendencies of marginalization and irresponsible disqualification of civil disobedience practice.

Key-words: Democratic capacities, Serbia, the 5th October events, regime change, civil disobedience, potential of civil society, civic political culture, democratization, democratic education, civil and political actors, political institutions, consolidation.

ЛИТЕРАТУРА

- Almond, Gabriel A., Verba, Sidney, *Civilna kultura: Politički stavovi i demokracija u pet zemalja*, Politička kultura, Zagreb, 2000.
- Антонић, Слободан, „Природа петооктобарског преврата, ‘Милошевићево завештање’ и демократска Србија”, у: Ивана Спасић, Милан Суботић (урс.), *Р/еволуција и поредак: О динамици промена у Србији*, ИФДТ, Београд, 2001.
- Арент, Хана, „О насиљу”, прев. са енгл. Јасна и Илија Вујачић, у: Чедомир Чупић, *Политичка антропологија: хрестоматија*, ФПН, Чигоја штампа, Београд, 2002.
- Бакић, Јово, „Проблеми политиколошког формализма, научног провинцијализма и политизације политиколога”, у: Душан Павловић (ур.), *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године: Годину дана после*, Службени гласник, Београд, 2008.
- Беланчић, Милорад, „Демократске промене и отпори”, у: И. Спасић, М. Суботић (урс.), *Р/еволуција и поредак: О динамици промена у Србији*, ИФДТ, Београд, 2001.
- Bleiker, Roland, “Rawls and the limits of nonviolent civil disobedience”, *Social Alternatives*, Vol. 21, No. 2, Autumn 2002.
- Caplan, Bryan, “Nonviolent resistance: Theory and history”, *Humane Studies Review*, вол. 9, бр. 1, лето 1994; интернет: <http://www.HSR.disobedience.htm>.
- Деспотовић, Љубиша, „Политичка социјализација вредности цивилног друштва као нужан услов демократских промена у Србији”, у: Вучина Васовић, Вукашин Павловић (урс.), *Услови и стратегије демократизације*, ЈУПН, ФПН, Београд, 2004.
- Diamond, Larry, “Is the third wave over”, *Journal of Democracy*, No. 3, 1996.
- Gandhi, M. K., *Autobiografija ili priča o mojim pokusima s istinom*, Naprijed, Zagreb, 1966.
- Ганди, Махатма, *Борба ненасиљем*, Комунист, Београд, 1970.
- Гоати, Владимир, „Природа поретка и октобарски преврат у Србији”, у: Ивана Спасић, Милан Суботић (урс.), *Р/еволуција и поредак: О динамици промена у Србији*, ИФДТ, Београд, 2001.
- Набермас, Jürgen, „Грађанска непослушност – тест за демократску правну државу”, *Гледишта*, бр. 10-12, 1989.
- Јовановић, Милан, „Политички систем и институционални неред”, *Политичка ревија*, год. II, бр. 1/03, Институт за политичке студије, Београд, 2003.
- Keane, John, *Reflections on Violence*, Verso, London, 1996.
- Кин, Џон, *Цивилно друштво: Старе слике, нове визије*, „Филип Вишњић”, Београд, 2003.
- King, Martin Luther, Jr., *Chaos or Community?*, Hodder and Stoughton, London, 1968.
- Матић, Милан, *Човек и политика*, у: М. Матић, *Одабрана дела*, књ. IV, ИПС, Београд, 2007.
- Мићуновић, Драгољуб, „Поглед на промене из перспективе политичара”, у: И. Спасић, М. Суботић (урс.), *Р/еволуција и поредак: О динамици промена у Србији*, ИФДТ, Београд, 2001.

- Михаиловић, Срећко, „Политичке формуле одржања и промене режима у Србији”, у: Ивана Спасић, Милан Суботић (урс.), *Р/еволуција и поредак: О динамици промена у Србији*, ИФДТ, Београд, 2001.
- Мировић, Александра, „Грађанска непослушност као једна еволутивна *bottom-up* стратегија демократских промена: Случај Србије”, *Политичка ревија* бр. 01/2011.
- Мировић, Александра, „Криза легитимности и престаак политичке облигације, или право и дужност грађанске непослушности”, *Српска политичка мисао*, вол. 27, бр. 01/2010.
- Мировић, Александра, „Нецивилно друштво и насиље у цивилном друштву”, *Политичка ревија*, год. (XVI) IV, вол. 9, бр. 04/05, ИПС, Београд, 2005.
- Мировић, Александра, „Нормативност и демократија”, *Политичка ревија*, год. (XXII) IX, вол. 26, бр. 04/10, ИПС, Београд, 2010.
- Мировић, Александра, „О грађанској непослушности као елементу цивилне политичке културе”, *Политичка ревија*, вол. 24, бр. 02/10, ИПС, Београд, 2010.
- Мировић, Александра, „Савремена схватања грађанске непослушности”, *Политичка ревија*, вол. 23, бр. 01/10, ИПС, Београд, 2010.
- Молнар, Александар, *Расправа о демократској уставној држави 4: Грађанска непослушност*, Самиздат Б92, Београд, 2002.
- Орловић, Славиша, „Проблеми демократске консолидације Србије”, у: Душан Павловић (урс.), *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године - годину дана после*, Службени гласник, Београд, 2008.
- Пантић, Драгомир, „Политичка култура и вредности”, у: Мирјана Васовић (урс.), *Фрагменти политичке културе*, Институт друштвених наука, Београд, 1998.
- Павићевић, Ђорђе, „Либералне вредности и политичка стабилност у Србији”, *Филозофија и друштво*, XIX-XX, ИФДТ; www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0353-5738/2002/0353-57380209165P.pdf.
- Павићевић, Ђорђе, Спасић, Ивана, „Прелазна оцена: Промене у Србији као облик социјалног учења”, у: Ивана Спасић, Милан Суботић (урс.), *Р/еволуција и поредак: О динамици промена у Србији*, ИФДТ, Београд, 2001.
- Павловић, Душан, Антонић, Слободан, *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године*, Службени гласник, Београд, 2007.
- Павловић, Душан, Антонић, Слободан, „Одговор на критике”, у: Душан Павловић (урс.), *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године: Годину дана после*, Службени гласник, Београд, 2008.
- Павловић, Вукашин, *Друштвени покрети и промене*, ФПН, ЈУПН, Београд, 2003.
- Павловић, Вукашин (урс.), *Потиснуто цивилно друштво*, Еко центар, Београд, 1995.
- Пејковић, Марко, „Уставни суд у политичком систему Србије и компаративна искуства: Теорија и пракса”, *Српска политичка мисао*, год. 17, вол. 29, бр. 3, ИПС, Београд, 2010.
- Подунавац, Милан, „Будућност либералне револуције у Србији”, у: И. Спасић, М. Суботић (урс.), *Р/еволуција и поредак: О динамици промена у Србији*, ИФДТ, Београд, 2001.

- Подунавац, Милан, „Политичка култура и политичке установе”, у: Мирјана Васовић (ур.), *Фрагменти политичке килтуре*, Институт друштвених наука, Београд, 1998.
- Радбрух, Густав, *Филозофија права*, Нолит, Београд, 1980.
- Радојевић, Миодраг, „Уставни суд Србије”, *Политичка ревија*, год. (XXI) VIII, вол. 20, бр. 2/09, ИПС, Београд, 2009.
- Ракић, Миле, Драган Јовашевић, *Насиље и демократија*, ИПС, Београд, 2009.
- Ројтерс, „Оштар закон о информисању”, *Вести Б92*, 01.09.2009; интернет: www.naslovi.net/2009-09-01/b92/rojters-ostar-zakon-o-informisanju/130352g;06/04/2010.
- Ролс, Џон, *Теорија правде*, Службени лист, Београд, ЦИД, Подгорица, 1998.
- Sabl, Andrew, “Looking forward to justice: Rawlsian civil disobedience and its non-Rawlsian lessons”, *The Journal of Political Philosophy*, Vol. 9, No. 3, 2001.
- Симић, Драган, *Позитиван мир: Схватања Јохана Галтунга*, Академија Нова, Архив Кљакић, Београд, 1993.
- Спасић, Ивана, „Грађанска непослушност”, у: Предраг Крстић (ур.), *Критички појмовник цивилног друштва* (II), Група 484, Београд, 2004.
- Становчић, Војислав, „Шта данас и овде значи и подразумева демократија?”, у: Вучина Васовић, Вукашин Павловић (урс.), *Услови и стратегије демократизације*, ЈУПН, ФПН, Београд, 2004.
- Становчић, Војислав, *Власт и слобода*, УПН, Чигоја штампа, Београд, 2003.
- Stevanović, Branislav D., “Theoretical and valuable foundations of the right to civil disobedience”, *Facta Universitatis, Series: Philosophy, Sociology and Psychology*, Vol. 4, No. 1, 2005; интернет: www.ceeol.com.
- Стојановић, Светозар, „Демократска револуција у Србији”, у: И. Спасић, М. Суботић (урс.), *Револуција и поредак: О динамици промена у Србији*, ИФДТ, Београд, 2001.
- Торо, Хенри Дејвид, *Валден; О грађанској непослушности* (са „Предговором” Зоре Миндеровић), Српска књижевна задруга, Београд, 1981.
- Тркуља, Јовица, „Србија на историјској прекретници”, у: И. Спасић, М. Суботић (урс.), *Револуција и поредак: О динамици промена у Србији*, ИФДТ, Београд, 2001.
- Васовић, Мирјана, „Политичка социјализација и промене политичке културе”, у: Мирјана Васовић (ур.), *Фрагменти политичке килтуре*, ИДН, Београд, 1998.
- Васовић, Вучина, Павловић Вукашин (урс.), *Услови и стратегије демократизације*, ЈУПН, ФПН, Београд, 2004.
- „Закон о информисању – неуставан”, *Политика*, 22.07.2010; интернет: www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Neustavne-kaznene-odredbe-izmena-Zakona-o-javnom-informisanju.lt.html (31/01/2011).

Resume

The events that took place on October 5, 2000 produced a *de-facto*, in addition to the already accomplished *de jure* change of the regime in Serbia. They aimed to create the conditions conducive to the process of the genuine democratization of society. In order to high-

light the importance of the change which took place (regime change), as well as those that were anticipated (structural reforms of society), or namely, in order to emphasize the revolutionary character of these changes overall, the October 5 events are frequently dubbed as the “overthrow” or “revolution” in both literature and practice. In addition to these two, the term “coup” is sometimes used to denote these events. The usage of these terms, however, is not adequate, since their meaning largely stands at odds with the character of the events in question. But, by examining the key aspects of these categories on the analyzed case of Serbia, we could reach the fundamental elements of what in this case was used as the means of political struggle. And this is the evolutionary strategy of mass civil disobedience. Thus, say, in terms of their (non) violence and, particularly, from the perspective of the legal and constitutional discontinuity they produced, the October 5 events clearly reach beyond the conceptual framework of a revolution. Thus, in our view, terms such as “civil” or “moral upheaval” seem much more appropriate as they, by pointing to the role of the civil initiative and the sheer potential and capacity demonstrated by the civil society, capture their very essence.

It was precisely through the activities of the civil body politic during the last two decades of the 20th century and especially, during the October 5 events, that an evolving civil political culture of the Serbian citizenry was manifested. This proves statements insisting that authoritarianism and traditionalism are intrinsic and notoriously intransigent features of the Serbian society, along with the ubiquitous mentality of subordination and small-town traditionalism to be pure stereotypes. However, one must not lose sight of the democratic system pseudo-morphosis of the early 1990's. For, just as there is a dual relationship between civil society and its inherent civil culture (in terms of the mutual, two-way influence of these factors on their further development), an equal relationship exists between these phenomena, on the one hand, and system institutions, on the other. The system-institutional context clearly sets the frame for the actors' behaviour. But, social norms also exert their influence over citizens' political actions and we even dare say that this latter influence is crucial. And in the case of Serbia, it was the civil norms of a new emerging political culture that provided the necessary contextual framework for the practice of civil disobedience.

But, the question arises why civil society actors were not active enough in the circumstances of the post-October 5 “simulated” or “faltering democracy” (J. Trkulja) in Serbia and in some situations characterized by the proverbial Socratic dilemma, they failed to exercise or did not efficiently resort to a justified civil disobedience. Today, when it

is evident that democracy in Serbia is under-consolidated, that is, when electoral democracy is established and consolidated and the process of building democratic institutions is perhaps advanced in its progression towards Diamond's mid-range type (between electoral and liberal democracy), "institutional disorder" (M. Jovanović) still obstinately persists and civil disobedience is not applied even when such practice is necessary and justified.

Although there is still a long way to a full consolidation, in terms of the creation and achieving stability of a developed system of democratic institutions, inherent to democratic constitutional states, there is no doubt that in today's Serbia, a decade after the political upheaval, the existing systemic and institutional framework provides for more than the basic minimum needed for civil disobedience. Also, given the inherited social experience and development of civil capacities through a decades-long process of social learning and democracy education, there is surely no shortage of the normative basis for this type of the citizens' political action. It seems, though, that the reasons for neglecting such practice, as an element and proof of maturity of the civil political culture, should be sought on both sides, with the civil, but also with political actors.

The political sphere, however, can never be self-stabilized. Civil disobedience, if justified and grounded in civil culture, does not only represent a possible regime change strategy, but, above all a stabilizing and normalizing factor creating the balance in the political sphere, whenever it is upset. The same applies to both developed democracies and the so-called „fledgling“ democracies in the process of consolidation. Of particular importance for the latter are, aside from its protective and corrective role, also the innovative and projective role of civil disobedience. Thus, such rational and critically-oriented collective action by citizens cannot be marginalized and/or disqualified, but treated responsibly, by using its social and political potential, i.e. by understanding its contribution to the strengthening of democratic and developmental capacities both for the society and for its political institutions.

* Овај рад је примљен 13. јуна 2011. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 5. августа 2011. године.

УДК:
321.7:321.01
Оригинални
научни рад

Српска политичка мисао
број 3/2011.
год. 18. vol. 33.
стр. 205-222.

Петар Матић

Институт за политичке студије, Београд

Ђорђе Стојановић

Институт за политичке студије, Београд

ПОЛИТИЧКА ПОДРШКА И УТЕМЕЉЕЊЕ ДЕМОКРАТСКИХ ВРЕДНОСТИ*

Сажетак

Истонов концепт политичке подршке и његова актуелизација говоре о глобалном таласу кризе легитимитета, са којом се суочавају не само транзициони системи, већ и стабилне демократије. Један од циљева овога рада је да укаже на основне теоријске поставке концепта политичке подршке, али и да емпиријским показатељима прати трендове у различитим облицима њеног испољавања. Из тог циља, произилази примарни, а то је позиционирање нивоа политичке подршке у Србији и модалитети њеног јачања. Као базичну методу, аутори користе компаративну, како би се поредили бројни фактори који утичу на степен политичке подршке у десет политичких система, указало на најзначајније компоненте у оквиру тог феномена и сагледале перспективе даље изградње политичке подршке као претпоставке наставка демократске трансформације друштва.

Кључне речи: политичка подршка, политички систем, институције, демократске вредности, политички актери, реформе, транзиција, стабилне демократије, нове демократије, политичка партиципација, легитимитет.

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179009, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

О КОНЦЕПТУ ПОЛИТИЧКЕ ПОДРШКЕ

С новим таласом демократизације, критична концепција политичке подршке изнова постаје предмет интересовања већег броја аутора у областима политичке теорије и политичких система. Преовлађујући, идеалистички приступи у актуелном периоду појам политичке подршке третирају као посвећеност грађана базичним демократским принципима и поретку у целини. У транзиционим политичким системима, за разлику од развијених са већ етаблираним демократским вредностима, питање демократске трансформације и њеног даљег развоја није у потпуности решено, а степен поверења грађана у демократске институције и подршка реформама у највећој мери утичу на процес демократизације. Из тог разлога политичка подршка институцијама и политичком поретку представља прворазредно питање са широким спектром импликација на политички развој и друштво у целини. Уколико у друштву постоји неповерење према институцијама, а грађани исказују незадовољство деловањем њих и политичких актера, да ли уопште постоји могућност да се они повинују њиховим одлукама.¹⁾ Од коликог је значаја политичка подршка за демократију указују Алмонд и Верба, а демократски режими се могу одржати једино уколико постоји грађанска политичка култура и подршка демократским процесима и вредностима.²⁾

Многобројни аутори са Запада указују да је процес делегитимизације институција у развијеним демократијама отпочео седамдесетих година, а да уколико институције не одговарају друштвеним потребама, тада се губи смисао њиховог постојања.³⁾ Мариано Торкал и Хозе Рамон Монтеро говоре да је институцијама све теже да производе политичке последице, јер су грађани данас знатно неповерљивији и скептичнији.⁴⁾ И поједини теоретичари политике у Србији имају сличне ставове и показују да је процес легитимизације политичког поретка знатно шири појам од простог изборног

1) Schyns, Peggy, Koop, Christel, "Political Distrust and Social Capital in Europe and the USA", *Social Research Indicators*, No. 96, Springer, 2010, стр. 145.

2) Almond, Gabriel, Verba, Sidney, *Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton University Press, 1963.

3) Crozier, Michel, Huntington, Samuel, Watanuki, Joji, „Crisis of Democracy: Report on the Governability of the Democracies to the Trilateral Commission“ Trilateral Commission, New York University Press, 1975.

4) Torcal, Mariano, Montero, Jose Ramon, „Political Disaffection in Comparative Perspective“, у Torcal, Mariano, Montero, Jose Ramon, eds, *Political Disaffection in Comparative Democracies: Social Capital, Institutions and Politics*, Routledge, Taylor & Francis, 2006, стр. 3-4.

потврђивања владајуће структуре. Тако, Александра Мировић тврди да је непрестано легитимисање политичке власти неопходно за функционисање политичког система, а када се оно губи, престају и дужности грађана у односу на државу.⁵⁾

Циљ овога рада је да укаже на стање демократских институције и реформских процеса у Србији, али и да предложи неке модалитете како би подигао степен поверења у политичке институције и учврстио њихов легитимитет. Из тог разлога, у оквиру рада ће се користити више метода, а као најопштије се намећу компаративна и анализа података релевантних емпиријских истраживања. У уводном делу, рад ће садржати елементе епистемолошко-сазнајних метода, како би се утврдило значење појма политичке подршке и сродних политичких феномена.

На значај политичке подршке у демократским режимима указивали су многобројни аутори, али је њено централно место у одржању и развоју демократских институција истакао Дејвид Истон. Као базичну претпоставку опстанка демократских режима, Истон је указао на спремност грађана да учествују у политичким процесима и пружају подршку демократским институцијама.⁶⁾ У односу на последице у политичком систему, Истон разликује три типа политичке подршке: подршку властима, подршку режимима и подршку политичкој заједници.⁷⁾ Сви поменути типови се према обухвату битно разликују, а неопходно је направити дистинкцију између подршке властима, јер је циркулација елита и њихово смењивање у демократији природна појава и подршке режиму и политичкој заједници, које могу имати трајније импликације на политички систем.⁸⁾ Алмонд и Верба покушавају да уведу два типа политичких уверења како би раздвојили облике политичке подршке. Први модел који аутори означавају као афективна политичка уверења односи се самоидентификацију грађана у политичкој заједници, одн. подршку постојећем систему вредности. Други модел, означен као евалуативни, говори о капацитету грађана да проце-

5) Мировић, Александра, „Криза легитимности и престанак политичке облигације, или право и дужност грађанске непослушности“, *Српска политичка мисао*, бр. 1/2010, Институт за политичке студије, 2010, стр. 111.

6) Easton, David, *A Systems Analysis of Political Life*, Wiley, New York, 1965. и „A Re-Assessment of Concept of Political Support“, *British Journal of Political Science*, no. 5, 1975.

7) Easton, David, исто

8) Видети рецимо интересантну студију Расела Далтона, Dalton, Russell, J, „Democratic Challenges – Democratic Choices: The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies“, *Oxford Series in Comparative Politics*, Oxford University Press, 2004

њују деловање институционалних актера у политичком систему.⁹⁾ Слично разликовање чини и Истон уводећи дифузну и специфичну подршку, где се прва односи на уопштене ставове подршке политичком поретку, док се друга везује за однос грађана према мерама владе и политичких институција.¹⁰⁾

У раду посвећеном теорији политичке подршке, Истон се у великој мери ослања на структурални функционализам Талкота Парсонса, који уводи неколико критеријума помоћу којих је могуће утврдити успешност и/или неуспешност система. Као једна од кључних компоненти истиче се значај вођства у одређеној заједници, чији је основни задатак да преузме одговорност за доношење и примену политичких одлука.¹¹⁾ Ипак је потребно нагласити да постмодерно вођство није искључиво базирано на политичком одлучивању. У том смислу, јасну дистинкцију између вођства и управљања чине Ђорђе Стојановић и Дарко Гавриловић, а по њима основна особина вођства је утицај који није искључиво заснован на моћи¹²⁾, већ на софистициранијем деловању, чије последице могу водити мобилизацији друштвених ресурса у дефинисању и остваривању колективних циљева.

Поједини теоретичари указују на нелинеарну везу између политичке подршке и политичке стабилности, те да политичка подршка не мора неизбежно корелирати политичкој стабилности. Тако, Пипа Норрис тврди да је у новим демократијама, са високим нивоом корупције и злоупотребе моћи, умањена политичка подршка демократији и институционалним променама здрава за политички систем. С друге стране, неумерена и некритичка подршка политичким вођама и институцијама може бити пропраћена извесним негативним ефектима.¹³⁾

Када је реч о политичкој подршци институцијама могуће је утврдити неколико варијабли са којима је она у директној корела-

9) Almond, Gabriel, Verba, Sidney, „The Civic Culture“ цит. према, Dalton, Russell, J, „Political Support in Advanced Industrial Democracies“, у Norris, Pipa, ed, *Critical citizens: Global support for democratic governance*, Oxford University Press, 1999, стр. 58.

10) Easton David, „A Framework for Political Analysis“, Englewood Cliffs, 1965, и „Systems Analysis of Political Life“, Wiley Publishing, 1965.

11) Easton, David, „Theoretical Approaches to Political Support“, *Canadian Journal of Political Science*, Canadian Political Science Association and Société québécoise de science politique; vol. 9, no. 3, Sep. 1976.

12) Стојановић, Ђорђе, Гавриловић, Дарко, „Од модерне парадигме ка пост-модерној парадигми вођства“, *Српска политичка мисао*, vol. 31, бр. 1/2011, Институт за политичке студије, 2011, стр. 15.

13) Norris, Pipa, „Introduction: The growth of critical citizens“ у Norris, Pipa, ed, *Critical citizens: Global support for democratic governance*, Oxford University Press, 1999, стр. 27.

цији: идеолошка дистанца грађана и институција, етичке карактеристике јавних функционера, социјални капитал, одн. разумевање политичких процеса и могућности за грађанско учешће у њима и поларизација и карактер политичких сучељавања (у којој мери и у односу на која питања се конфронтирају политички актери).¹⁴⁾ На основу студије случаја 17 европских политичких система, Енар Криадо и Франциско Ерерос доводе у везу природу различитих изборних система и политичке подршке. Тестирајући Лајпхартову хипотезу о последицама већинских и пропорционалних изборних система, они потврђују да је у политичким системима са пропорционалним системом избора степен политичке подршке неупоредиво већи. Слично њима, политиколог Душан Вучићевић говори о принципу сразмерности, који не би требао да буде искључиво изборни, већ би га требало користити и приликом селекције функција које не подлежу изборној вољи грађана.¹⁵⁾ На тај начин, учешће већег броја друштвених група у дефинисању и реализацији јавних политика обезбеђује и ширу политичку подршку.

Такође, фактор са далекосежним последицама на политичку подршку је удаљеност грађана у односу на политику. У већини случајева, истраживања политичког понашања показују да у већини случајева појединци политику виде као нешто удаљено, што се не посматра директно већ преко својих представника, одн. политичких елита.¹⁶⁾ Хеункс тврди да, *in genera*, посматрачи политичког понашања и појава долазе до закључка „да су обични људи незаинтересовани за политику јер се она налази на сувише апстрактном, помереном и нивоу недоступном за њих. Људи имају своје свакодневне бриге и потребе, а дневно-политичка питања су за њих небитна и ирелевантна.¹⁷⁾ Међутим, апатија и незаинтересованост за политичке процесе не значе аутоматско одбацивање демократије, а уколико постоји подршка демократији као режиму, институције могу функционисати без обзира на ослабљену политичку партиципацију.¹⁸⁾

14) Criado, Henar, Herreros, Francisco, „Political Support: Taking into Account Institutional Context“, *Comparative Political Studies*, Vol. 40, No. 12, Sage Publications, стр. 1511.

15) Вучићевић, Душан, „Од консочијативне до демократије са подељеном влашћу: Лајпхартова теоријска концептуализација“, *Српска политичка мисао*, бр. 1/2011, Институт за политичке студије, 2011, стр. 90.

16) Kumlin, Steffan, *Personal and the Political: How Personal Welfare State Experiences Affect Political Trust and Ideology*, Palgrave MacMillan, Gordonsville, USA, 2004, стр. 6.

17) Heunks, Felix J, цит. према Kumlin, Steffan, исто, стр. 6.

18) van Deth, Jan, W, „Democracy and Involment: The Benevolent Aspect of Social Participation“ у Torcal, Mariano, Montero, Jose Ramon, eds, *Political Disaffection in Comparative Democracies: Social Capital, Institutions and Politics*, op. cit, стр. 101.

Када је реч о идеолошкој дистанци између грађана и политичких институција, селекција изборног система је у директној корелацији са степеном политичке подршке, а истраживачи који проучавају последице изборних система емпиријски потврђују ту тезу.¹⁹⁾ Основна карактеристика пропорционалних изборних система је широка заступљеност различитих друштвених група и идеологија, па је, последично умањена идеолошка дистанца и ставови грађана у односу на институције. Истраживања спроведена у швајцарском политичком систему показују да се у кантонима са већим бројем изборних јединица јавља несагласност између грађанских ставова и политичких одлука у односу на одређена питања. Као главни узрок наводи се потврђена хипотеза да у пропорционалним системима са уситњеним изборним јединицама постоји тенденција да се они по својим последицама приближавају већинским.²⁰⁾

Други индикатор који детерминише степен политичке подршке су етичке карактеристике јавних функционера. Следећи Истонову дефиницију државе као врховног субјекта који управља друштвеним вредностима, усклађује их и мења у складу са ширим променама у спољњем и унутрашњем окружењу, можемо закључити да су етичке и моралне карактеристике доносилаца одлука неопходна претпоставка креирања здравог система вредности. Ако међу политичким актерима постоји склоност ка корупцији и другим патолошким и девијантним облицима понашања, тада и друштво поприма слична обележја, ауторитет државе и њених институција опада, а институционалне акције имају низак ниво подршке. То је у непосредној вези са ерозијом институционалних капацитета и доводи у питање смисао политичких одлука у друштву са ниским степеном поверења у институције. Значај морала у политици разматрали су многобројни теоретичари, а да морал није неопходан или чак непожељан у политици и јавној делатности, први је указао Николо Макијавели. Реалиста и у дужем периоду саветних фирентинског владара Лоренца де Медичија, Макијавели је био изврстан познавалац политичких процеса тога времена. У свом капиталном делу „Владалац“, Макијавели је виртуозно описао особине пожељне за успешно вођство. Они који владају, како он истиче, морају поседовати чврстину и одлучност лава, али и истовремено мудрост лисице, док се за остваривање политичких циљева могу користити

19) Rae, Douglas, *Political Consequences of Electoral Law*, Yale University Press, 1967, Јовановић, Милан, „Политичке последице изборног права“ у *Политичке институције у политичком систему Србије*, Институт за политичке студије, 2008, стр. 43-92.

20) Јовановић, Милан, исто, стр 43-92.

сви расположиви ресурси.²¹⁾ Премда се и у савременој политици и даље користе слични методи, улога јавности је неупоредиво значајнија, а моралне и етичке особине политичких лидера и повећане могућности грађана да бирају своје лидере мењају њихову улогу у односу на тај период.

Трећи чинилац са најширом друштвеном позадином је социјални капитал и ниво унутар-друштвеног поверења. Термин социјални капитал развијен је у САД почетком XX века, али је потпуну теоријску основу стекао кроз радове Колемана, Бурдијеа и Патнама. У најопштијем смислу појам социјални капитал означава могућност за стварање грађанских асоцијација, док се шире схватање односи на различите обрасце политичке партиципације. Ово, веома сложено питање савремених демократија у непосредној је вези са нивоом грађанске еманципације, политичке културе и социјализације. На основу низа емпиријских показатеља, аутори који истражују ово поље, указали су на одређене компоненте са маркантним утицајем на развој социјалног капитала. Иако међу њима постоје разлике у гледиштима, сви поменути у први план истичу едукацију као предуслов демократске социјализације.²²⁾ За разлику од Патнама који тврди да сви облици политичке партиципације директно утичу на етаблирање демократских вредности, истраживачи који политичку подршку доводе у везу са легитимитетом и функционисањем политичких институција указују да различите форме политичке партиципације продукују диферентне последице на утемељење демократских вредности и консолидацију демократије.²³⁾

Последњи и ништа мање битан елемент је карактер политичких сучељавања, а у политичким заједницама са израженијим идеолошким расцепима и трзавицама, постоје већи изгледи да се и шире, друштвене поделе испољавају преко наведених матрица, што у крајњој линији утиче на ниво политичке подршке, јер се владајуће групације не могу ослонити на подршку других.²⁴⁾

21) Макијавели, Николо, *Владалац*, Дерета штампа, Београд, 2005.

22) Многобројни аутори, почевши од Токвила, преко Колемана, Патнама, Вербе и Левија тврде да је асоцијативни капацитет грађана у директној корелацији са едукацијом и образовним нивоом становништва, Newton, Kenneth, „Social and Political Trust in Established Democracy“, у Pipa Norris, ed. *Critical Citizens: Global Support for Democratic Governance*, Oxford University Press, 1999, стр. 172.

23) Seligson, Mitchell, A, Carrion, Julio, F, „Political Support, Political Scepticism and Political Stability in New Democracies: An Empirical Examination of Mass Support for Coups d'Etat in Peru“, *Comparative Political Studies*, vol. 35, no. 1, Sage Publications, 2002, стр. 63.

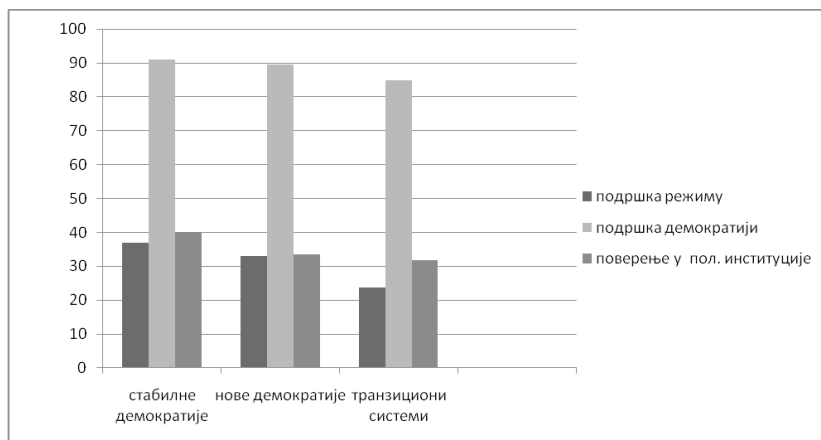
24) Вучићевић, Душан, Матић, Петар, „Модерно и традиционално: карактер друштвених расцепа у Србији“, излагање на научном скупу „Савремена држава и национални идентитет“, Институт за политичке студије, Топола, 24-26 септембар 2010.

ПОЛИТИЧКА ПОДРШКА У СТАБИЛНИМ ДЕМОКРАТИЈАМА, ТРАНЗИЦИОНИМ СИСТЕМИМА И СРБИЈИ

Са „трећим таласом“²⁵⁾ демократизације у Централној и Источној Европи, истраживања везана за процесе демократске транзиције и консолидације су постале једна од кључних тема научних расправа. У том ширем контексту, разматра се и питање политичке подршке реформама као један од неопходних предуслова за успешно остваривање транзиционих процеса.

Како показују истраживања о светским вредностима, у различитим фазама транзиције ниво политичке подршке био је нижи. С друге стране, у политичким системима који су се приближили изласку из тих процеса, степен подршке се показао знатно вишим. Подаци који указују на смањену политичку подршку у том периоду нису изненађујући, с обзиром да је процес транзиције у већини случајева водио раслојавању и стварању нових друштвених класа.

Табела 1. Степен политичке подршке у стабилним демократијама, новим демократијама и транзиционим системима 1997. године изражен у процентима*

* Извор World Values Surveys, <http://www.wvsevsdb.com>.

С обзиром да реформски и модернизацијски процеси са собом неизбежно доводе до поделе на „добитнике“ и „губитнике“, питање које у значајној мери утиче на политичку подршку је бројност

25) Термин трећи талас је увео Хантингтон у покушају да класификује трансформацију комунистичких у демократске поретке, Хантингтон, Семјуел П, *Трећи талас*, Стубови културе, Београд, 2004.

добитника, одн. губитника. Транзиција је у великој мери отворила простор за стварање нове економске елите, а очекивало се да формирање поменуте класе допринесе даљим реформским подухватима.²⁶⁾ Међутим, у већини случајева, многи припадници економске елите у посткомунистичким системима покушали су да зауставе реформе на „степенику“ који им одговара. Својеврсно „кочење“ даљих модернизацијских захвата и покушај одржања економског *status quo*-а, узроковали су постепено опадање политичке подршке. Пређашња очекивања о „одрживим реформама“ које ће константно стварати нове добитнике, све више је замењивана суморним прогнозама о негативним последицама економских реформи.²⁷⁾

Исти налази из 2005. и 2008. године говоре да је поверење у политичке институције у већини транзиционих и постраницционих система даље ниско. И овде се може закључити да у политичким системима са вишим нивоом социјалног капитала и политичке културе постоји веће поверење у политичке институције. То се најбоље илуструје на примеру Парламената у поменутиим политичким системима.

**Табела 2: Поверење у Парламент у
транзиционим и постраницционим системима***

поверење у Парламент	Пољска	Румунија	Србија	Бугарска	Украјина
потпуно поверење	13(1,4)	24(1,4)	11(0,93)	37(3,8)	25(2,86)
делимично поверење	103(11,1)	265(15,7)	232(19,7)	165(17)	148(16,9)
делимично неповерење	512(55,1)	796(47,1)	564(47,8)	404(41,6)	421(48,1)
без поверења	301(32,4)	6068(35,8)	373(31,6)	364(37,5)	281(32,1)
Укупно	929	1691	1180	970	875

* Подаци су исказани кроз број испитаника и (%),

Извор: World Value Surveys, 2008, <http://www.wvsevsdb.com>

26) Frye, Timothy, „Economic Transformation and Comparative Politics“, у Boix, Charles, Stokes, Susan C, *Oxford Handbook of Comparative Politics*, Oxford University Press, 2007, стр. 949.

27) Родрик говори да „реформе постају одрживе када генеришу нове добитнике, који имају интерес у њиховом наставку“, цит. према, Frye, Timothy, стр. 949.

Табела 3: Поверење у Парламент у стабилним демократијама*

поверење у Парламент	САД	Шведска	Немачка	Норвешка	Швајцарска
потпуно поверење	16(1,3)	42(4,3)	27(1,36)	53(4,95)	45(3,8)
делимично поверење	225(19)	496(50,6)	412(20,7)	581(54,3)	632,(53,5)
делимично неповерење	777(65,5)	392(40)	1048(52,6)	346(32,3)	451(38,2)
без поверења	169 (14,2)	50(5,1)	505(25,35)	37(3,46)	52(4,4)
Укупно	1187	980	1992	1007	1180

* Подаци су исказани кроз број испитаника и (%), Извор: World Value Surveys, 2008, <http://www.wvsevsdb.com>

Уколико пажљиво анализирамо табелу 3, можемо уочити да и стабилним демократијама и у најразвијенијим економијама попут САД и Немачке степен поверења у законодавно тело је драстично нижи него у земљама са такође јаким економијама, али и чија друштва традиционално представљају примере позитивног социјалног капитала и најширих могућности политичке партиципације.

С друге стране, компаративно посматрање посткомунистичких система обрађених у табели 2, наводи на закључак да тешкоће које прате транзицију, у смислу раслојавања, раста стопе незапослености, несигурности и негативног социјалног капитала²⁸⁾ узрокују и већи ниво неповерења у политичке институције.

Табела 4. Степен поверења у особе које испитаници познају у транзиционим и посттранзиционим системи*

поверење у људе које познајете	Пољска	Румунија	Србија	Бугарска	Украјина
потпуно поверење	113(11,4)	101(5,9)	361(29,9)	274(27,8)	160(16,9)
донекле	738(74,3)	862(50,5)	634(52,59)	577(58,6)	633(66,9)
не превише	129(13)	606(35,5)	394(32,6)	120(12,2)	122(12,9)
без поверења	13(1,3)	137(8)	18(1,5)	13(1,3)	31(3,28)
укупно	993	1706	1208	984	946

* Подаци су исказани кроз број испитаника који су кроз четири категорије исказивали ставове о поверењу у особе које познају, Извор: World Value Surveys, 2005, <http://www.wvsevsdb.com>

28) Марк Ворен говори о негативним формама социјалног капитала, видети у Warren, Mark E., „The Nature and Logic of Bad Social Capital“, у Castiglione, Dario, van Deth, Jan W, Wolleb, Guglielmo, eds, *The Oxford Handbook of Social Capital*, Oxford University Press, 2008.

Табела 5. Степен поверења у особе које испитаници познају у стабилним демократијама

поверење у људе које познајете	САД	Шведска	Немачка	Норвешка	Швајцарска
потпуно поверење	383(30,4)	494(49,35)	486(24,1)	616(60,5)	410(33,3)
донекле	774(63,7)	489(48,85)	1411(69,9)	388(38,1)	736(59,7)
не превише	53(4,36)	17(1,69)	114(5,65)	12(1,18)	51(4,1)
без поверења	6(0,5)	1(0,1)	8(0,4)	2(0,2)	8(0,65)
укупно	1216	1001	2019	1018	1232

* Подаци су исказани кроз број испитаника који су кроз четири категорије исказивали ставове о поверењу у особе које познају, Извор: World Value Surveys, 2005, <http://www.wvsevsdb.com>

Један од основних индикатора помоћу кога је могуће квантитативно мерити социјални капитал је унутрашње поверење у заједници. У табелама бр. 4. и 5. приказани су подаци који када се упореде са онима из табела бр. 2. и 3. недвосмислено показују корелацију позитивног социјалног капитала и подршке политичким институцијама. Овде је очигледно да високим нивоом друштвене кохезије и поверења располажу системи са најмање израженим социјалним разликама, што се може илустровати примерима Шведске и Норвешке у којима развијена социјална заштита представља један од темеља политичког система. Транзициони и посттранзициони системи знатно заостају, а Србија у поређењу са другим из табеле бр. 4 и у односу на индикатор унутар-друштвеног поверења стоји нешто боље.

Табела 6. Ставови о значају демократије, транзициони и посттранзициони системи*

Важност демократије	Пољска	Румунија	Србија	Бугарска	Украјина
1	11(1,16)	30(1,81)	42(3,56)	10(1,04)	12(1,28)
2	3(0,32)	12(0,72)	16(1,35)	13(1,36)	8(0,85)
3	5(0,52)	16(0,96)	16(1,35)	22(2,3)	19(2,02)
4	10(10,05)	30(1,81)	33(2,8)	31(3,25)	30(3,19)
5	52(5,47)	81(4,9)	91(7,72)	73(7,66)	73(7,77)
6	42(4,42)	55(3,32)	113(9,59)	64(6,71)	66(7,03)
7	61(6,42)	87(5,26)	152(12,9)	101(10,6)	95(10,12)
8	136(14,33)	233(14,1)	247(20,96)	153(16,05)	132(14,06)

9	133(14,01)	265(16,03)	219(18,59)	134(14,06)	174(18, 53)
10	496(52,26)	844(51,05)	249(21,13)	352(36,93)	330(35,14)
Укупно	949	1653	1178	953	939

* Подаци су исказани кроз број испитаника (%) који су градирали значај демократије оценама од 1 до 10, Извор: World Value Surveys, 2005, <http://www.wvsevsdb.com>

Други чинилац који у актуелном периоду може имати пресудни утицај на процесе друштвене и политичке трансформације је однос грађана према демократији и вредностима које она са собом носи. И ту су очигледне разлике, а подршка демократији, такође, варира у односу на различите факторе.

Табела 7. Ставови о значају демократије, стабилне демократије*

Важност демократије	САД	Шведска	Немачка	Норвешка	Швајцарска
1	13(1,08)	3(0,3)	8(0,49)	2(0,2)	8(0,65)
2	4(0,33)	1(0,1)	2(0,1)	2(0,2)	3(0,24)
3	8(0,66)	3(0,3)	9(0,44)	7(0,69)	5(0,4)
4	6(0,5)	2(0,2)	12(0,59)	2(0,2)	3(0,24)
5	96(7,97)	8(0,8)	54(2,64)	20(1,97)	18(1,47)
6	69(0,5)	8(0,8)	52(2,54)	17(1,67)	22(1,79)
7	61(5,06)	19(1,9)	120(5,87)	26(2,56)	42(3,43)
8	114(9,46)	78(7,8)	284(13,88)	82(8,08)	137(11,17)
9	178(14,77)	109(10,88)	356(17,4)	179(17,64)	158(12,89)
10	656(54,44)	770(76,9)	1194(58,36)	678(66,8)	830(67,7)
Укупно	1205	1001	2046	1015	1226

* Подаци су исказани кроз број испитаника који су градирали значај демократије оценама од 1 до 10, Извор: World Value Surveys, 2005, <http://www.wvsevsdb.com>

На основу показатеља из табела 6. и 7. приметно је да ставови према демократији варирају у односу на низ фактора. Код стабилних демократија, Швајцарска одскаче у односу на друге системе, што може бити оправдано чињеницом да су многобројни облици политичке партиципације и непосредне демократије најзаступљенији управо у том политичком систему. Овим се потврђује хипотеза да политичка култура и учешће грађана у процесу доношења одлука иду у корак са подршком демократском сету вредности.

У случају нових демократија и транзиционих система, Србија је према степену подршке демократији на последњем месту, што

се очитује кроз највећи број испитаника који имају крајње негативан однос према значају демократије, док је истовремено најмањи број оних са изразито позитивним ставом. Узрок таквог стања може се потражити у чињеници да је демократизација некадашњих комунистичких система ишла у корак са економским прогресом. С друге стране, демократске реформе у Србији није пратио такав тренд, већ су се јавиле ретроградне тенденције у поређењу са степеном економског развоја с краја осамдесетих.

Коначно, трећи и последњи индикатор на Источној скали политичке подршке је ниво подршке режиму, а он се може мерити поверењем у владу.

Табела 8. Поверење у владу, нове демократије и транзициони системи*

поверење у владу	Пољска	Румунија	Србија	Бугарска	Украјина
потпуно поверење	24(2,59)	40(2,36)	19(1,61)	71(7,29)	41(5,26)
донекле	145(15,64)	411(24,23)	283(23,98)	264(27,1)	202(25,93)
не превише	508(54,8)	762(44,93)	570(48,3)	382(39,22)	310(39,79)
без поверења	250(26,96)	483(28,48)	308(26,1)	257(26,39)	226(29,01)
укупно	927	1696	1180	974	779

* Подаци су исказани кроз број испитаника (%) који су кроз четири категорије исказивали степен поверења у владу, Извор: World Value Surveys, 2005, <http://www.wvsevsdb.com>

Табела 9. Поверење у владу, стабилне демократије*

поверење у владу	САД	Шведска	Немачка	Норвешка	Швајцарска
пот. поверење	66(5,46)	24(2,42)	37(1,84)	46(4,52)	96(8,0)
донекле	400(33,11)	396(39,91)	443(22,08)	504(49,56)	736(61,33)
не превише	596(49,34)	464(46,78)	1025(51,1)	411(40,41)	319(26,58)
без поверења	146(1,32)	108(10,89)	501(24,97)	56(5,51)	49(4,08)
укупно	1208	992	2006	1017	1200

* Подаци су исказани кроз број испитаника (%) који су кроз четири категорије исказивали степен поверења у владу, Извор: World Value Surveys, 2005, <http://www.wvsevsdb.com>

Слично као и у односу према демократији, у Србији већ дуги низ година постоји ниско поверење у Владу и константни тренд опадања. На основу података из табле бр. 8. уочљиво је да Србија

у поређењу са подршком режиму заостаје за новим демократијама и транзиционим политичким системима. То је најочигледније на примеру првог модалитета, одн. потпуног поверења у владу. На супрот томе, у стабилним демократијама је мали број оних који исказују потпуно неповерење према влади, али је јасно да међу испитаницима преовлађују умерени ставови, те да се не може говорити о израженој подршци влади, већ подршци са елементима скептицизма. Такође, један од битних фактора неповерења према влади, генерално посматрано, као и појединим политичким мерама у стабилним демократским режимима је институционализација механизма помоћу којих грађани врше надзор и контролу егzekутиве.²⁹⁾

МОГУЋНОСТИ ЈАЧАЊА ПОЛИТИЧКЕ ПОДРШКЕ У СРБИЈИ

Из претходног дела излагања, приметно је да се Србија убраја у политичке системе са крајње ниским степеном политичке подршке. Очигледно је и да постоје многобројни узрочници таквог стања, што директно доводи у питање легитимитет политичких процеса и институција. У овом делу рада биће поменути неки од тих проблема и могућности за њихово превладавање:

1. Помоћу многобројних компаративних истраживања, може се закључити да различити облици непосредне демократије и активне грађанске партиципације у политичким процесима стимулишу јачање политичке подршке. Искуства и примери скандинавских држава и Швајцарске, са чврсто утемељеним партиципативним механизмима показују да је ниво поверења у институције и демократију као општу вредност највиши управо у тим системима. То се може уочити и на бази укрштања и табела у раду. Потребно је истаћи да у Србији постоје формално утврђени институти грађанске партиципације, као што су референдум и народна иницијатива, али се они не примењују. Дакле, потребно је законских и уставних гаранција пружити одговарајуће стимулације како

29) Кристенсен и Легрид говоре да је немогуће направити везу између “добре влада“ и неповрења у стабилним демократијама управо из разлога постојања контролних механизма и боље упућености грађана у политичке процесе. Видети у Christensen, Tom, Laegrid, Per, „Trust in Government: The Relative Importance of Service Satisfaction, Political Factors, and Demography“, *Public Performance & Management Review*, vol. 28, no. 4, M.E. Sharpe Inc, 2005, стр. 488.

би се грађани чешће одлучивали на њихову практичну употребу. Немачка је током деведесетих година омасовила употребу локалних референдума, а они се данас употребљавају у готово свим федералним јединицама.

2. Други елемент од изузетне важности је, свакако, контрола и надзор рада изабраних представника и владе. Уколико грађани политику виде као нешто исувише апстрактно и удаљено, то је очигледан индикатор њихове немогућности да транспарентно контролишу своје представнике. Релевантан пример је увођење института „празне столице“ у Већу општине Параћин након 2000-те године. У пракси се показало се да су сугестије грађана у већини случајева биле прихваћене. Омасовљење овог механизма би, готово сигурно допринело јачању политичке подршке, а његова употреба би требала наћи своје место не само на локалном, него и на централном нивоу власти.
3. Трабало би више радити на грађанској едукацији и изградњи демократске политичке културе. Наместо раскола унутар политичке елите, мора доћи до нове, еманципаторске улоге политичких лидера, што би, последично требало довести до позитивнијих ставова према демократији, као општем систему вредности. Из тог разлога, неопходно је такав систем вредности стварати према мери народа, а не према мери елита. Нажалост, садашње реформе и процес демократске трансформације друштва у Србији су углавном имитативног карактера, где се преузимају целокупни модели и облици демократског развоја. То слабо доприноси истинској и дубинској трансформацији друштва, а различита искуства из историјске перспективе, показују да је комбиновање решења и њихова имплементација у складу са наслеђем, традицијом и културом омогућавала трајније и постојаније испољавање демократских потенцијала друштва.
4. Показало се да је током две претходне декаде дошло до извесног опадања социјалног капитала и унутар-друштвене кохезије у Србији. Процес раслојавања и стварања нових класа имао је низ негативних друштвених последица, а социјални капитал у Србији временом је све дубље попримао негативну форму. Једна од базичних тежњи будућих промена морала би бити промоција и снажење модалитета за креирање и промоцију грађан-

ских асоцијација и иницијатива. Кроз усмерене и јасно дефинисане колективне акције, преко асоцијација и мрежа, грађани могу далеко више утицати на политичке процесе, а логика потврeђена емпиријом наводи на закључак да јачање колективних акција непосредно води јачању политичке подршке.

Наведене тешкоће у остваривању системске, партиципативне улоге грађана у демократском поретку говоре да политичкој елити у Србији предстоји сложен задатак интеграције друштва у политичке процесе. Само уз пуну, доследну и трајну политику отворености доносилаца одлука према грађанима и јавности, може доћи до јачања политичке подршке и афирмисања демократских вредности у Србији. Без тога, досадашњи тренд њеног опадања биће и надаље настављен, што ће додатно продубити постојећу кризу легитимитета у Србији и довести у питање наставак демократских реформи.

Petar Matic, Djordje Stojanovic

POLITICAL SUPPORT AND FOUNDATION OF DEMOCRATIC VALUES

Summary

Easton's concept of political support and its actualization in current period underlines global legitimacy crisis wave. This trend is present both in transition systems and new and stable democracies. One of objectives in this article is to provide basic theoretical underpinnings of political support conception, as well to empirically follow trends in its different forms and in different political systems. Following mentioned objective, we are ensuing basic one, which is political support positioning in Serbia and possibilities for its future strengthening. As primary method, authors use comparative, in order to compare numerous factors influencing level of political support in ten political systems. According to previously spoken, authors consider political support development in Serbia as crucial component successive democratic transformation of society.

Key words: Political support, Political System, Institutions, Democratic values, Political Actors, Reforms, Transition, Stable democracies, New Democracies, Political Participation, Legitimacy.

ЛИТЕРАТУРА

- Almond, Gabriel, Verba, Sidney, *Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton University Press, 1963.
- Boix, Charles, Stokes, Susan C, *Oxford Handbook of Comparative Politics*, Oxford University Press, 2007.
- Christensen, Tom, Laegrid, Per, „Trust in Government: The Relative Importance of Service Satisfaction, Political Factors, and Demography“, *Public Performance & Management Review*, vol. 28, no. 4, M.E. Sharpe Inc, 2005
- Criado, Henar, Herreros, Francisco, „Political Support: Taking into Account Institutional Context“, *Comparative Political Studies*, Vol. 40, No. 12, Sage Publications,
- Crozier, Michel, Huntington, Samuel, Watanuki, Joji, „Crisis of Democracy: Report on the Governability of the Democracies to the Trilateral Commission“ Trilateral Commission, New York University Press, 1975.
- Dalton, Russell, J, „Democratic Challenges – Democratic Choices: The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies“, *Oxford Series in Comparative Politics*, Oxford University Press, 2004
- Easton David, *A Framework for Political Analysis*, Englewood Cliffs, 1965.
- Easton, David, *A Systems Analysis of Political Life*, Wiley, New York, 1965.
- Easton, David, „Theoretical Approaches to Political Support“, *Canadian Journal of Political Science*, Canadian Political Science Association and Société québécoise de science politique; vol. 9, no. 3, Sep. 1976.
- Norris, Pipa, ed, *Critical citizens: Global support for democratic governance*, Oxford University Press, 1999.
- Rae, Douglas, *Political Consequences of Electoral Law*, Yale University Press, 1967.
- Schyns, Peggy, Koop, Christel, “Political Distrust and Social Capital in Europe and the USA”, *Social Research Indicators*, No. 96, Springer, 2010.
- Seligson, Mitchell, A, Carrion, Julio, F, „Political Support, Political Scepticism and Political Stability in New Democracies: An Empirical Examination of Mass Support for Coups d’Etat in Peru“, *Comparative Political Studies*, vol. 35, no. 1, Sage Publications, 2002.
- Torcal, Mariano, Montero, Jose Ramon, eds, *Political Disaffection in Comparative Democracies: Social Capital, Institutions and Politics*, Routledge, Taylor & Francis, 2006.
- World Values Surveys, <http://www.wvsevsdb.com>
- Александра Мирковић, Матић, Петар, *Изазови и парадокси глобализације*, Институт за политичке студије, Београд, 2006.
- Вучићевић, Душан, „Од консоцијативне до демократије са подељеном влашћу: Лајпхартова теоријска концептуализација“, *Српска политичка мисао*, бр. 1/2011, Институт за политичке студије, 2011.
- Easton, David, „A Re-Assesment of Concept of Political Support“, *British Journal of Political Science*, no. 5, 1975.
- Јовановић, Милан, *Политичке институције у политичком систему Србије*, Институт за политичке студије, Београд, 2008.
- Kumlin, Steffan, *Personal and the Political: How Personal Welfare State Experiences Affect Political Trust and Ideology*, Palgrave MacMillan, Gordonsville, USA, 2004.

- Матић, Петар, „Будућност институционализма – процеси и промене“, *Политичка ревија*, бр. 2/2010, Институт за политичке студије, Београд, 2010.
- Мировић, Александра, „Криза легитимности и престанак политичке облигације, или право и дужност грађанске непослушности“, *Српска политичка мисао*, бр. 1/2010, Институт за политичке студије, 2010.
- Стојадиновић, Миша, „Демократија у XXI веку“, *Политичка ревија*, vol. 23, бр. 1/2010, Институт за политичке студије, Београд, 2010.
- Стојановић, Ђорђе, Гавриловић, Дарко, „Од модерне парадигме ка пост-модерној парадигми вођства“, *Српска политичка мисао*, vol. 31, бр. 1/2011, Институт за политичке студије, 2011.
- Хантингтон, Семјуел П, *Трећи талас*, Стубови културе, Београд, 2004.

Resume

This paper addresses question of political support for political development. Concept, which originates from David Easton and his systems analysis of political life, is especially important in contemporary period, marked with legitimacy crisis. In part one, we discuss several aspects of wider political support concept, including its basic theoretical underpinnings. Social capital, ideological cleavages, trust in government, trust in democracy as value system, regime support and leadership are recognized as most relevant to the topic. Second part is focused on comparative analysis of political support components in ten political systems. Among indicators we use are: trust in Parliament as component of institutional trust; trust in democracy as a value system and pro-democratic orientation of society; trust in government as a form of regime support. Third part is oriented towards explaining some possibilities for political support strengthening in Serbia. Without participative and active citizenship, it is almost impossible imagine democratic and support oriented society in Serbia. Finally, we argue that democratic transformation in Serbia has to be based both on, implementation of foreign models, their combination, and elements of tradition, heritage and culture.

* Овај рад је примљен 10. јула 2011. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 5. августа 2011. године.

Жељко Мојсиловић
Београд

ДИПЛОМАТСКО ПРЕГОВАРАЊЕ У ФУНКЦИЈИ СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ ДРЖАВЕ

Сажетак

У раду се анализира дипломатско преговарање као једна од кључних метода вођења спољне политике државе, чиме се и одређује положај те државе у односу на најважнија међународна збивања. Поред коришћења силе, у односима међу државама, кроз историју, многи конфликти су решавани преговорима. Иако су вештине дипломатије и преговарања познате од када постоје и државе, у данашње време се догађа да се дипломатијом баве људи који нису за то школовани или не поседују пожељне карактеристике за дипломату или преговарача. Неки од фактора могу позитивно утицати на преговарачки процес и допринети проналажењу прихватљивог решења за све стране, док други могу утицати на прекид комуникације. Познавање стратегија дипломатског преговарања и фактора који утичу на дипломатске преговоре је од кључног значаја за међународни положај државе и њене односе са другим државама и међународним организацијама.

Кључне речи: дипломатија, преговарање, комуникација, међународни односи, спољна политика.

Свака држава води своју унутрашњу и спољну политику. У том значењу политика је вештина одмеравања односа средстава и циљева у одређеном маневарском простору, било да је реч о унутрашњој или спољној, односно међународној политици.¹⁾ Унутрашњу и спољну политику треба схвати као елементе државне целовитости. То су две стране исте политике која одражава основне

1) Љубомир Тадић, *Политиколошки лексикон*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1996, стр. 160

националне интересе, а произилази из јединствене друштвене базе. На основу анализе унутрашње политике могу да се створе критеријуми за одређивање генералне линије спољне политике одређене државе, и обрнуто. Зато није могуће очекивати вођење спољне политике независно од политичког система државе која је води.

СПОЉНА ПОЛИТИКА И МЕЂУНАРОДНИ ПОЛОЖАЈ ДРЖАВЕ

Спољна политика је саставни део целине политичког система. Може да се каже да спољна политика непосредно извире из свега што чини политички систем: друштвено-економске основе, политичке организације власти, система одлучивања, унутрашњих односа друштвених и политичких снага, политичке културе, те се уочава посебност спољне политике као специфичне државне делатности. Она се реализује у сложенијој и разноврснијој друштвеној средини од унутрашње политике. У тој другачијој, међународној средини, много су мање могућности контролисања и усмеравања процеса. Може се сматрати да је спољна политика израз општих услова у којима егзистира и развија се међународна заједница и одговара структури те заједнице. Све то опредељује дефинисање спољне политике као деловања државе на међународном плану, у њеним односима с другим државама и другим субјектима тих односа, као што су међународне организације, и сл. Поједностављено говорећи, спољна политика представља деловање државе на међународном плану. Главни циљ спољне политике сваке земље је да својим деловањем на друге субјекте међународне заједнице створи повољне услове за остваривање својих интереса, а главно средство које свакој држави у том погледу стоји на располагању јесте *дипломатија*. Дипломатија – посматрано у најширем смислу, представља скуп начина и средстава вођења спољне политике једне државе, путем овлашћених органа. Степен успешности спољне политике не зависи само од способности политичког вођства дате државе, већ од већег броја других фактора: тренутног стања у међународној заједници, историјских фактора, стања привреде у датој земљи, и сл. Често се уместо израза “спољна политика” употребљава израз “међународна политика”, под којим се такође мисли на међународну активност држава, тако да се између ова два израза по правилу не прави разлика.

Спољна политика једне државе има три димензије:

- њоме се дефинише однос према другим државама, нарочито према оним у непосредном окружењу, тј. суседима;
- њоме се утврђује концепт ширих међудржавних односа;
- њоме се одређује положај те државе у односу на најважнија међународна збивања.

Још хиљаду година пре наше ере могу да се уоче активности држава које би се савременом терминологијом означиле као спољна политика. Спољним политикама старога века, као и осталим аспектима политике управљали су владари тадашњих држава. Они су још тада успостављали међусобни мир и пријатељство, или су се одлучивали да ратују једни против других, склапајући уговоре о ненападању и узајамној помоћи или објављујући рат онима са којима су били у сукобу.

Мада међународна димензија политике може да се прати још од првих политичких учења, темељи модерног међународног система положени су тек појавом централизованих држава у шеснаестом и седамнаестом веку. У том смислу, прекретницу представља Вестфалски мир (1648.), којим је завршен Тридесетогодишњи рат, а европске силе званично признале суверену независност сваке државе. Од тада је успостављен већи број конкретних модела којима су државе реализовале своју спољну политику. Схема једног демократског приступа овом аспекту политике подразумева да основне одлуке у овој области доноси парламент. Функције представљања државе припадају шефу државе, а оперативно вођење спољне политике поверено је носиоцима извршне гране власти (владама) који за те потребе ангажују посебан орган. То је, углавном, министарство спољних послова. Министарство спољних послова је у свакој држави основни оперативни центар дипломатске делатности и највиши орган владе за спровођење спољне политике и међународних политичких акција. Највећи број држава овај орган зове министарством спољних послова, мада има и специфичних назива (у САД то је Стејт Департамент, у Великој Британији је Биро за спољне и комонвелтске послове). Може се генерално констатовати да су скоро све државе света своје спољно-политичке послове на нивоу владе концентрисале кроз министарство спољних послова, које најчешће укључује и све друге међународне односе, осим, по правилу, спољнотрговинске. Основну контролу над спољном политиком у целини врше највиши представнички органи у оквиру којих постоје специјални одбори за спољнополитичка питања.

Елементи пројектованог међународног положаја државе представљени су у највишем нормативном акту какав је Устав.

Природа уставних докумената је таква да се лако уочава мања или већа неподударност норме и стварности. У околностима динамике међународних односа коју дефинишу субјекти и други чиниоци својим активностима и самим својим постојањем, положај сваког субјекта у међународној заједници је, мање или више, променљив. У савременим условима (пример Европске уније), поставља се питање суверенитета сваке државе чланице. У том правцу су се наметнуле и две велике теорије: неофункционализам и теорија међувладиних односа.²⁾ У средишту ових теорија је питање утицаја аутономије националних држава на процес европске интеграције. Представници теорије неофункционализма тврде да у процесу европских интеграција долази до "преливања" ингеренција на недржавне чиниоце, док присталице теорије међувладиних односа тврде да државе сарађују на европском нивоу уз минималан губитак аутономије. У том смислу, међународни положај неке државе можемо схватити као пресек њене улоге и понашања у међународној заједници, с једне стране, и међународне стварности, с друге стране, у одређеном историјском, краћем или дужем, периоду. Тај пресек има своју унутрашњу динамику. Она нам омогућава да недвосмислено утврдимо што му је претходило, а шта потом уследило, уколико је реч о међународном положају у прошлости, односно шта је претходило, а што може настати, уколико се ради о садашњости. Због реалног сагледавања свих димензија те појаве неопходно је имати у виду читав низ чинилаца који на њу утичу, као што су политички, војни, географски, демографски, економски, правни, историјски, психолошки, еколошки, техничко-технолошки, чиниоци из области науке и културе, итд.

У недостатку простора да се сваком од наведених група чинилаца посвети потребна пажња, може да се укаже на неке који у наше време имају нарочит значај:

- *Политички чиниоци.* Са становишта међународних односа важно је каква је власт у једној држави, али не сваки њен елемент појединачно, него пре свега укупност те власти. Стање власти и владања најкомплексније је обухваћено оним што се назива "политички систем". Под "политичким системом" углавном се подразумева организована целина политичких делатности, односа,

2) Дејана Вукчевић, "Допринос либералне теорије међувладиних односа у изучавању процеса европске интеграције", *Политичка ревија*, бр. 01/2011, Институт за политичке студије, Београд, 2011, стр. 328

организација, институција и политичке културе.³⁾ Познато је да државе у којима су политички односи стабилни граде демократске облике тога организовања.

- *Економски чиниоци*. Питања везана за односе у економској сфери су у основима сваке државе. Одатле проистиче и њихов значај на међународном плану. Економски чиниоци, пре свега, указују на ниво привредног развоја једне земље, а потом на могућности њеног укључења у светско тржиште, које је настало као резултат постојања економске међузависности држава. При томе се узимају у обзир три кључна процеса, а то су: кретање роба, кретање капитала и кретање радне снаге.
- *Географски чиниоци* су скуп елемената који одређују природни положај и материјалне потенцијале једне земље. У том скупу један од најважнијих фактора је величина државне територије која се узима као један од најважнијих географских чинилаца који утичу на положај државе у међународној заједници. Географски чиниоци једне земље значајно утичу на њено место у структури међународне заједнице. Од њих зависи ко су суседи једне земље, избор савезника, сфера утицаја, регионална организација држава, и сл. У економском смислу, утицај овог фактора се огледа у могућности комуникације са другим државама.
- *Демографски чиниоци* се односе на становништво дотичне земље. Њихов значај за међународни положај заснива се на квантитативној и квалитативној анализи житеља на државној територији. Пре свега, потребно је узети у обзир број становника једне земље, као и вредности стопа наталитета и морталитета. То утиче на положај једне државе у структури међународне заједнице у неколико основних видова. У економском смислу важан је податак о радно способном делу популације. Војне аналитичаре увек интересују људски ресурси као фактор рата. Политички аспект значаја демографских чинилаца обухвата структуру и профил политичких елита, могућности утицања на формирање јавног мњења, итд.
- *Војни чиниоци*. Војске су пресудно утицале на односе које су државе којима су припадале успостављале са дру-

3) Жељко Иваниш, Дане Суботић, *Безбедносно преговарање*, Факултет цивилне одбране, Београд, 2006, стр. 43

гим државама. Оне су у историји имале кључну позицију у вођењу ратова између држава, али и у процесима успостављања међународне сарадње. Одатле проистиче релативна самосталност ове групе чинилаца у материјалној, социјалној и политичкој функцији, са становишта међународних односа. Из тога је настала и посебна грана дипломатије – *војна дипломатија*.⁴⁾

ДИПЛОМАТСКО ПРЕГОВАРАЊЕ У МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА

Међународни односи су посебна врста друштвених односа. Како је рат једна од првобитних делатности некадашњих заједница, било због стицања или задржавања власништва над туђим територијама или због сличних разлога, може се сматрати да су међународни односи постојали и у првобитној заједници као бескласном друштву. Савремена наука под међународним односима у најширем смислу, подразумева односе који се успостављају на међународном плану између држава и народа, политичких група и покрета, економских, политичких, социјалних, културних и других организација и удружења, као и појединаца.⁵⁾

Субјекти међународних односа су део ширег круга чинилаца који утичу на савремено друштво, и то онај део који свесно, вољно и са намером делује у међународним односима. Према неким теоретичарима субјекти међународних односа могу се сврстати у три основне групе: национални, међународни и транснационални субјекти међународних односа. Типичан представник прве групе јесте држава, коју многи сматрају основним, а неки и јединим правим субјектом међународних односа. Међународни субјекти међународних односа свој субјективитет црпе из субјективитета држава које их чине, тако да их називамо и међудржавним организацијама. Ове организације могу да буду организоване на нивоу целе међународне заједнице, као што су то Уједињене нације, или на регионалном нивоу (Европска унија). Најсложенија структура је у групацији транснационалних субјеката међународних односа. У оквиру ње може да се говори о транснационалним невладиним организацијама (Лекари без граница, Green Peace, Human Rights

4) Милан Зечевић, *Војна дипломатија*, Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1990, стр. 30

5) Жељко Иваниш, Дане Суботић, *Безбедносно преговарање*, Факултет цивилне одбране, Београд, 2006, стр. 29

Watch, Amnesty International, и др.), политичким покретима (интернационале различитих партија), верским организацијама (велике светске религије), и транснационалним привредним организацијама (мултинационалне компаније). Крајњи облици међународних односа јесу међународна сарадња и међународни сукоб. У савременом свету све је већа и значајнија улога транснационалних субјеката међународних односа, како у смиривању, тако и у развијању сукоба и конфликта.

Као што је наведено, савремена међународна заједница, састављена је од великог броја субјеката међународног права и међународних односа, од којих је сваки носилац неког свог интереса, који је понекад у нескладу с интересом другог субјекта. Када међународна заједница није у стању да отклони њихове узроке, они се испоље као међународни спорови, па и оштри сукоби. Дође ли до сукоба, они се решавају или применом силе или мирним путем. Сваки од ова два основна приступа решавању сукоба подразумева одговарајућа средства. У смислу међународног права међу насилна средства спадају репресалије и рат, док се мирна средства за решавање спорова обично деле на дипломатска и судска. Савремена друштвена кретања показују да задатак политике у савременим условима не сме бити само употреба силе ради постизања одређених циљева, него, штавише, остваривање тих циљева без употребе силе или њено свођење на најмању меру, јер супротно говори да дотично друштво, односно његов поредак, нису достигли потребан степен стабилности.⁶⁾

У савременој конфликтологији заступљена су два концепта који са различитих становишта тумаче узроке људског деловања и сукобљавања. Ова два концепта су концепт интереса и концепт вредности.⁷⁾ Теоријска мисао је одавно утврдила да су крајњи узрок и основа свих друштвених конфликта у супротним интересима које настоје да реализују појединци и групе. Током сваког друштвеног сукоба по правилу страдају комуникације међу људима и народима, као најосетљивији део међуљудских односа. Комуникације се у овом контексту могу сматрати чиниоцима утицаја на свест и ставове сарадника или јавности, чиниоцима интеграције и чиниоцима решавања сукоба.

6) Радослав Гађиновић, "Примена силе у међународним односима", *Српска политичка мисао*, бр. 3-4/2007, Институт за политичке студије, Београд, 2007, стр. 14.

7) Радомир Милашиновић, Срђан Милашиновић, *Увод у теорије конфликта*, Факултет цивилне одбране, Београд, 2004, стр. 58

Конфликти у свету често се решавају применом силе.⁸⁾ Примена силе у међународним односима не доноси дугорочно решење за конкретан сукоб. Савремене тенденције живота намећу потребу решавања конфликтних ситуација на начин који је прихватљив свим странама у сукобу или смањењем нежељених последица на најмању могућу меру. Овај начин нарочито долази до изражаја у савременом друштву када је свет постао свестан опасности од нуклеарног уништења због чега је трагање за мирним решавањем конфликта постала врхунска преокупација већине актера међународне заједнице. При решавању конфликта потребно је користити минимална дозвољена средства уважавајући интересе свих супротстављених страна, а уколико на тај начин није могуће доћи до компромиса прећи на радикалније методе. Сва средства и снаге треба мобилисати у циљу мирног решења проблема, прихватљивог за све стране. Најбољи начин за постизање мирног решења криза и конфликта представља преговарање.⁹⁾

Многе кризне ситуације и конфликти широм света успешно су решавани без употребе силе. Познавање историје ратовања, то јест историје настанка и развика начина решавања сукоба и криза, облика организације и метода обуке, васпитања актера и фактора који утичу на развој ових метода и начина, има изузетан значај за правилно и дубоко схватање савремених начина и метода, као и перспективе њеног даљег развоја. Свако питање треба посматрати са гледишта како је извесна појава у историји настала, кроз које је главне етапе та појава у свом развоју пролазила и са становишта тог њеног развика гледати шта је дата ствар постала сада. Развој и усавршавање изазивача криза и конфликта вршили су непосредан утицај на начине супротстављања, условљавајући њихово неперкидно мењање и развијање.

Постоје извори који који указују на то да постојање дипломатије, а самим тим и преговарања, треба везивати за појаву најстаријих држава, као што су Асир, Индија, грчки градови-државе, Рим. Сматра се да Тел-ал-Амарнска преписка из XV–XVI века пре н.е. представља најстарији сачувани извор који то потврђује.¹⁰⁾ Од тада до наших дана дипломатија се мењала и по садржају и по

8) Сила је продукт моћи, тј. силу примењује само онај ко поседује моћ. Сила је средство за остваривање моћи. Види шире у: Радослав Гађиновић, "Примена силе у међународним односима", *Српска политичка мисао*, бр. 3-4/2007, Институт за политичке студије, Београд, 2007, стр. 9-20.

9) Жељко Мојсиловић, *Тероризам и преговарање*, Центар за кризни менаџмент и преговарање, Београд, 2009, стр. 87

10) Жељко Иваниш, Дане Суботић, *Безбедносно преговарање*, Факултет цивилне одбране, Београд, 2006, стр. 68

форми, попримајући различите изразе. Настанак преговарања као начина комуницирања међу народима већина аутора који се баве историјом везује за стари век. Старогрчко и римско искуство и радови савременика који су их објашњавали представљају темеље дипломатије. Иако се преговарање сматра одликом напредних цивилизованих држава, пример да су преговори кључ успешног вођења државе и народа су преговори Атиле хунског и папе Лава I одиграних 425. године нове ере приликом напада Атиле на Рим. Иако је Атилина војска била бројнија и снажнија и могла са лакоћом да освоји Рим, након преговора које је Рим иницирао Атила је поштедео Рим и кренуо на другу страну. Шта су Атила и папа Лав I разговарали није остало забележено, али се након тих преговора Атила обратио својим поглавицама са речима: ‘Непознавање принципа преговарања онемогућава вам да схватите моје разговоре са папом и касније повлачење наше војске из Италије. Због тога сам вас ја, Атила, окупио на овом већању да бих вам открио како да се понашате кад треба да преговарате за добро својих Хуна и племена, а можда и целе нације. Сада ћу свима окупљенима пренети своје савете, надајући се да ће вам помоћи да увећате своју мудрост и своје вештине када је реч о суштинском умећу вође – преговарању.’¹¹⁾

Поред коришћења силе, у односима међу државама у средњем веку, многи конфликти су решавани преговорима. У овом периоду на развој дипломатије и преговарања велики утицај су остваривали црква и црквени великодостојници. У том периоду се посебна пажња придавала избору и обуци појединаца који ће у име своје државе бити преговарачи. Према приручнику за дипломате из седамнаестог и осамнаестог века, савршен преговарач би морао да размишља муњевито и да има неограничено стрпљење, да зна како да заобиђе истину, а да не буде лажов, инспирише на искреност, а да при томе никоме не верује, да буде скроман, али и нападан, да шармира друге, а да сам није подложен шарму, да има довољно новца, а да остане потпуно незаинтересован за сва искушења богатства и лепих жена.¹²⁾

Савремена вештина преговарања, нарочито њена теорија, у знатној је мери пре свега, плод уопштавања искустава прошлих догађаја, резултат стваралачког коришћења оних фондова теоретских знања и праксе који су стечени током многобројних ранијих криза и који се у потпуности заснивају на искуствима тих догађаја. Развој свести код људи да сукоби могу водити нуклеарном уништењу

11) Вес Робертс, *Тајне управљања Атиле Хунског*, Глобал Бук, Нови Сад, 1994, стр. 111

12) Жерард Нирнберг, *Уметност преговарања*, II издање, Грмеч - Привредни преглед, Београд, 2000, стр. 8

човечанства утицао је све више на развој метода и начина за мирно решавање криза и конфликта. У данашње време дипломатија је постигла такав напредак да се сарадња држава не може замислити без рада посебно припремљеног и обученог дипломатског апарата. Озбиљне државе посебну пажњу придају одабиру и обуци будућих дипломата.

Преговарање је основно средство дипломатије и других начина мирног решавања сукоба и криза. Шире посматрано, преговарање представља комуникацијски процес, примењив у великом броју званичних и незваничних прилика, углавном коришћен ради унапређења односа између субјеката у преговорима. Преговорима се најављује завршетак сукоба и евентуално отпочињање сарадње. Они по правилу представљају прву међусобну активност страна у сукобу, односно први њихов контакт након сукоба. Преговарање је процес којим се уклања или бар ублажава антагонизам. Његове карактеристике подразумевају сучељавање носилаца супротних тежњи. Многи су спремни преговарање назвати само техником која доприноси постизање вишег квалитета односа међу људима. Чак и тако схваћено, односно сведено само на вештину, преговарање заслужује пуну пажњу истраживача. Једино путем преговора се може стићи до стања обостраног задовољења реалних интереса. Може се рећи да је преговарање процес током којег испуњавамо одређене услове да бисмо добили оно што желимо од људи који траже нешто од нас. Односно, то је процес решавања сукоба између двеју или више страна када обе или све стране у спору прилагођавају своје захтеве како би дошле до узајамно прихватљивог компромиса.¹³⁾ Још може да се каже да преговарање представља обострано усаглашавање идеалног исхода са достижним исходом.

Преговарање се може дефинисати и као двосмерна комуникација усмерена на постизање споразума између страна које имају интересе које деле или који су међусобно супротстављени.¹⁴⁾ Оно је у ствари процес доношења заједничких одлука путем споразума, и користи се, како у међународним односима, тако и у другим сферама људског друштва. Основни предуслов за преговарање је постојање комуникације. Преговарање се дефинише и као комуникацијски процес између двоје или више учесника, који настоје да

13) David Luban, "Bargaining and Compromise: Recent Work on Negotiation and Informal Justice", *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 14. No. 4/85. Princeton University Press, Princeton, 1985, p. 416

14) Живорад Ковачевић, *Међународно преговарање*, Филип Вишњић, Београд, 2004 стр. 25

успоставе нови однос међу собом, односно ентитетима чије интересе репрезентују, на мирољубив начин¹⁵⁾.

Анализирајући различите дефиниције преговарања долазимо до закључка да је преговарање процес комуникације између две или више особе или организације чији је циљ решавање конфликта мирним путем, односно без употребе силе.¹⁶⁾

ОРГАНИЗАЦИЈА И ОБУКА ПРЕГОВАРАЧКОГ ТИМА

У последњих десетак година дипломатско преговарање је постало подручје од великог академског и професионалног интереса. Сваке године се појављују нове књиге које теоријски осветљавају процес дипломатског преговарања, све је више приказа и анализа појединих значајних међудржавних преговора, предузета су значајна истраживања, организују се бројни универзитетски и професионални курсеви посвећени дипломатском преговарању. Многи универзитети отварају посебне факултетске центре који се специјализују за подручје дипломатског преговарања, а све више је и методолошких практичних приручника намењених онима који воде преговоре.

Код вођења преговора веома је битан састав преговарачког тима. Када се воде преговори између суверених држава, не поставља се питање ко ће са супротне стране бити чланови преговарачког тима, већ је то странама остављено да одлуче. Међутим, када се ради о преговорима у којима стране нису државе, већ друге групе, недржавне заједнице, побуњеничке организације и сл. мора се постићи сагласност обеју страна о члановима преговарачких тимова.

Код неких аутора видимо да постоје монолитни и хетерогени модели преговарачких тимова.¹⁷⁾ Монолитни модел преговарачког тима претпоставља да сви чланови тима јединствено делују да обезбеде истоветне интересе и говоре једним гласом, док у хетерогеном моделу то није случај, па су њихови ставови често у међусобном конфликту, што онда захтева унутрашње усаглашавање. Хетерогени модел преговарачког тима је чешћи у случају осетљивих политичких преговора, када и сам састав делегације одражава

15) Жељко Иванши, Дане Суботић, *Безбедносно преговарање*, Факултет цивилне одбране, Београд, 2006, стр. 83

16) Жељко Мојсиловић: *Тероризам и преговарање*, Центар за кризни менаџмент и преговарање, Београд, 2009, стр. 96

17) Живорад Ковачевић: *Међународно преговарање*, Филип Вишњић, Београд, 2004, стр. 158

и разлике које постоје између појединих политичких струја или државних органа у земљи.

Обука преговарача у дипломатији спроводи се на дипломатским школама и академијама на којима се школују будући представници државних органа који ће или радити у државној администрацији или представљати земљу у иностранству. На овим обукама се разматрају општа питања начелне и практичне природе, која су везана за процес дипломатског преговарања. Неке од тема су: врсте дипломатских преговора, методи преговарања, развијање преговарачких вештина, преговарачке технике, алтернативе преговорима, припрема преговора, фазе преговарачког процеса, могућност решавања конфликта на више начина, итд. Предавања се великим делом концентришу на студије појединих случајева (*case studies*), посебно оних који се тичу конкретне државе, мада се анализирају и други значајни међународни преговори. Конкретни преговори дају пуно корисног и поучног материјала за анализу циљева преговора, њихове припреме, преговарачког процеса и примењених метода, техника и вештина. Преговарање је дуг и врло сложен процес, о коме се најбоље може сазнати из приказа и анализа појединих преговора.

СТРАТЕГИЈЕ ДИПЛОМАТског ПРЕГОВАРАЊА

Узајамно деловање субјеката међународних односа и међународног јавног права је тако разноврсно да омогућава најразличитије утицаје једних на друге. Преговарање је један од ефикасних начина њиховог међусобног комуницирања у ситуацијама кад је већ дошло до конфликта.

Стратегија преговарања као вештина и метод може се користити у различитим ситуацијама. Стране у преговору могу бити: држава са државом, организација са организацијом, појединац са појединцем, организација са државом, појединац са организацијом или државом, као и све комбинације наведених категорија. Преговара се о различитим темама: политичким, економским, правним, пословним дипломатским и свим другим случајевима када постоји неспоразум или спор који се мора решити. Стратегија преговарања користи се у ситуацијама када постоји конфликт, као и најмање две супротстављене стране међу којима је могуће остварити комуникацију. Преговара се са циљем проналажења најбољег могућег решење у датим околностима, које је у сваком случају, боље од оног које се може постићи без преговарања. Вештине дипломатског прегова-

рања развијане су на различитим нивоима у зависности од потребе конкретних чинилаца. Различити чиниоци имају и другачије погледе на начин и значај преговора као начина решавања конфликта.

Иако свако преговарање има своје специфичности, постоје извесне заједничке карактеристике процеса преговарања и нека заједничка начела и искуства у погледу метода и техника преговарања и неопходног умећа, која важе за све врсте преговарања. Настоји се да се користе методи преговарања који највише доприносе да се дође до споразума који ће: уважавати до могуће границе легитимне интересе преговарачких страна, водити праведном и мирољубивом решавању конфликта, остваривати дугорочно дејство и имати за последицу унапређење (или бар не погоршавање) односа између преговарачких страна. Унапређењем преговарачког умећа и коришћењем преговарачких техника и знања које су развијене у различитим областима може се постићи већа успешност решавања конфликта мирним путем, без употребе силе.

Вештине преговарања су у данашње време паралелно развијане у више области. Најразвијеније су у областима у којима најчешће долази до конфликта - међународним односима. Ову врсту преговарања називамо - *дипломатско преговарање*.

Преговарачки модели се најчешће граде на уобичајеној ситуацији интеракције две стране.¹⁸⁾ Кад је реч о дипломатском преговарању, с обзиром на комплексност међународних односа, преговори често укључују више страна у најразличитијим комбинацијама: трећи учесник као посредник више земаља у истом спору, мировне конференције најразноврснији мултилатерарни преговори у оквиру или ван међународних организација или регионалних групација итд. Како се број повећава, тако се мења и динамика и комплексност преговарачког процеса, тако да класични, сведени модели узајамних преговора две стране нису од велике помоћи. Основно је да ли постоји воља на обе стране да се спор реши преговорима. Ако та воља постоји, метод ће се наћи.

Дипломатски преговори се воде ради постизања одређених циљева. Циљеви могу бити различити и за њихово постизање потребно је употребити одређене преговарачке стратегије.

Да би преговори адекватно започели и на правиан начин се водили, важно је *разумети начин размишљања друге стране*. Ово није битно само као користан приступ ради успешније припреме

18) Пример преговарачког модела за међународне преговоре: Lillian Randolph, "A Suggested Model of International Negotiation", *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 10. No. 3/66, Sage Publications Ltd., London, 1966, p. 347

за преговоре, већ и због тога што су разлике у почетним ставовима преговора у ствари најчешће разлике у начину размишљања две стране. Конфликт често потиче, не из објективне реалности, већ из људских глава. Људи (и нације) виде оно што желе да виде. Страхови, макар и незасновани, јесу стварни страхови и нужно је позабавити се њима, како би се отклонили. Наде и очекивања, и кад су нереални, могу да доведу и до рата. Због тога је једна од најважнијих особина доброг преговарача да се "стави у туђу улогу", тј. да покуша да са становишта емоција и начина размишљања друге стране гледа на проблем, а не само са гледишта чињеница или објективно најбољег односно најправеднијег решења. Разумети гледиште друге стране не значи сложити се с њим, већ из тог разумевања ваља извући закључак којим је путем најбоље ићи. И обрнуто, не треба из сопствених страхова и емоција изводити закључак о правим намерама друге стране. Лако се може упасти у клопку најлошије интерпретације онога што друга страна чини, каже или предлаже. Да би се адекватно разумео начин размишљања друге стране, неопходно је све снаге усмерити, не на изношење својих аргумената, већ на слушање онога што је противник хтео да каже, било вербалним, било невербалним знацима.

Преговарачи требају посветити посебну пажњу *синдрому "чувања образа"*. Пре свега, да би предлог био прихватљив за другу страну, није довољно да буде разуман и праведан. Мора да се од почетка инволвира друга страна у процес припреме нацрта предлога, тако да већ у раној фази он постане и њихов. Споразум је много лакше постићи ако обе стране рефлектују на ауторство. Читав преговарачки процес постаје обострано прихватљивији уколико обе стране доприносе мало по мало обликовању коначног решења. Свака критика предложених услова, свака сугестија, свака промена, сваки уступак – носе лични печат који преговарачи остављају на коначан предлог. Најважнија страна "чувања образа" је избегавање осећања и утиска у јавности да се попустило другој страни. Другим речима, упутно и мудро је сачувати било коју од преговарачких страна да дође у ситуацију да уступци које чини бити протумачени као "капитулантски" у домаћој јавности. Постизање неутралног решења у којој су обе стране задовољне је најбоље, али уколико то није могуће може доћи до решења у којој ни једна страна није у потпуности задовољна, што је боље од тога да је једна страна задовољна а друга није. Важно је да су све стране учинили одређени компромис по питању почетних ставова.

Емоције су елемент који се не сме пренебрећи или једноставно одбацити – са њим ваља рачунати. Оне су изразито ограничава-

јући фактор у преговорима. Отежавајући и реметилачки елемент у вишедеценијским преговорима између Палестинаца и Израелаца, који, уз помоћ и притисак међународних посредника, започну преговоре, па онда стану и прекину уз обостране оптужбе, производећи горе односе него што су били пре те фазе преговарања. Обе стране су тврдо уверене да им друга страна ради о глави, и да је у питању претња њиховој националној и људској егзистенцији и да је једино њихово становиште дубоко праведно. Уз тако жестоке емоције, ни најпрактичније питање, као што је рецимо дистрибуција воде на Западној обали, не може бити ни озбиљно дискутовано, а камоли решено. Често је корисно омогућити преговарачима друге стране да изразе своје емоције и страхове, демонстрирају да нису меки и да не заборављају нанете неправде и онда слободније уђу у процес преговарања, међусобних уступака и компромиса.

Најбоље је *мирно реаговати* на емоционалне изливе преговарача друге стране. Важно је сачувати сопствену контролу, слушати мирно другу страну, не одговарати на нападе, па и повремено упитати говорника кад застане да ли жели још нешто да дода. Символички гестови могу да доприносу крављењу атмосферу. Неки од њих речитије говоре и имају снажнији учинак него елаборирани документи. Саучешће поводом неког губитка друге стране, изјава жаљења поводом неког акта или инцидента, посета гробљу и полагање венца на гробове жртава може да буде драгоцен допринос ублажавању емоционалне ситуације и да изрази добру вољу да се крене новим путем.

Битно је разумети да *без комуникације нема преговарања*. Сам процес преговарања је двосмерна комуникација са циљем постизања договора. Комуникација може бити отежана различитим препрекама. Дешава се да у ствари преговарачке стране не комуницирају, не говоре једни с другима, већ дају изјаве због треће стране или јавности. У основи, тада се преговарачи не обраћају другој страни нити покушавају да је увере у исправност сопствених аргумената, већ настоје да добију подршку домаће јавности или посматрача за своје ставове. Исти негативни ефекат се добија кад се не слуша друга страна, иако вам се директно обраћа. То сигурно не води бољем разумевању и може да угрози преговоре на самом почетку.

Следећа препрека у комуникацији је *неспоразум*. Нешто што је једна страна изјавила, на другој се погрешно интерпретира. Боље је тражити подобније разјашњење дате изјаве, него одмах кренути са контранападом или јавном квалификацијом реченог. До неспоразума може доћи и због тога што иста реч или фаза може у

другим језицима имати другачију конотацију. Познат је случај кад је генерални секретар УН Курт Валдхајм долетео у Иран у покушај да ослободи америчке таоце. По доласку у Техеран, дао је иранском радију и телевизији следећу изјаву: "Дошао сам као посредник да нађем компромис" (I have come as a *mediator* to work out a *compromise*). Међутим, две кључне речи је употребио имају различите конотације у енглеском и персијском. На персијском *medijator* је неко ко се непозван меша у туђе ствари, а *compromise* на персијском нема оно позитивно значење које има у енглеском (налажење средњег решења које одговара обема странама), већ има углавном негативни смисао везан за компромитацију.

Важно је настојати да се ствари разјасне а не замагле. Треба имати проактивни, а не реактивни став. Мора се схватити да преговарање није ни дебата ни суђење, па нису потребне ни ораторске егзибиције, а поготову не оптуживање друге стране за проблем или чак вређање. Тиме се не чува национално достојанство, већ се отежава да се створи основа за споразум. Да би се избегао неповољан утицај медија на домаће јавно мњење, а тиме и на преговоре, неки пут је корисно успоставити личне и поверљиве канале комуникације са другом страном. У многим књигама о дипломатији наћи ће се став да је публицитет непријатељ преговарања и то је у основи тачно. Тајност преговора или садржине преговора је најчешће препоручљива све док се не дође озбиљних продора. Важно је да се преговарачки процес држи под пуном контролом. Свако неконтролисано цурење информација може озбиљно да угрози не само успех тог дела преговора, већ и преговоре у целини. Кад су тајни контакти између Палестинаца и Израелаца већ одмакли и најзад се назирала могућност приближавања ставова, седница у јуну 1993. је драматично прекинута једном малом вешћу агенције France-Press о гласинама да се у Ослу воде тајни мировни преговори.¹⁹⁾

Стратегије и технике дипломатског преговарања најбоље се испољавају када се комуницира непосредно између заинтересованих страна. Сваки вид посредовања или комуникације преко других канала (медија, системи веза, писаним путем, итд.) само може отежати разумевање проблема, а самим тим и отежати доношење решења најбољег по заинтересоване стране.

19) Живорад Ковачевић, *Међународно преговарање*, Филип Вишњић, Дипломатска академија, Београд, 2004, стр.

ФАКТОРИ КОЈИ УТИЧУ НА ДИПЛОМАТСКЕ ПРЕГОВОРЕ

Многи фактори могу да утичу на дипломатске преговоре. Неки од фактора могу позитивно утицати на преговарачки процес и допринети проналажењу прихватљивог решења за све стране, док неки од фактора могу утицати на прекид комуникације.

Један од битних фактора је *време*. Време је веома битно када је у питању прави тренутак (тајминг) за отпочињање преговора. Истраживања показују да од правог тајминга зависи и да ли ће до сукоба доћи и у ком обиму. Уколико се са преговорима започне на почетку кризе, велика је вероватноћа да се сукоб неће ескалирати толико да би дошло до угрожавања људских живота.²⁰⁾ Временски фактор може, у зависности од ситуације, позитивно или негативно утицати на преговоре и ставове преговарачких страна. Крајњи рокови су некад стварни и наметнути ситуацијом (на пример крајњи рок за прихватање услова ради ослобађања талача или истицања важности међународног уговора) или могу бити део преговарачке тактике (ако се ради рецимо о промени најављеног датума одласка неког од преговарача или посредника или померању састанка важних лидера). Истраживачи у области преговарања утврдили су једно искуствено правило: 90% стварног преговарања дешава се у последњих 10% укупног расположивог времена.²¹⁾ Ово показује да се време нерационално троши и да се већина времена користи за позиционирање и оптуживање друге стране, него за стварно тражење правог решења.

На преговоре утиче и *улога посредника*. У преговорима се често појављује трећа страна. Трећа страна је посредник (медијатор). Посредовање је чести облик преговарања у коме трећа страна делује као иницијатор и катализатор у остваривању преговора које стране у сукобу нису у стању саме да реализују. Медијатор је непристрасна, узајамно прихватљива трећа страна чији је циљ да помогне странама у спору да га реше. Медијатор не навија за једну од страна нити настоји да дође до решења или га онемогући ради неких својих интереса. Мада медијатори немају моћ да наметну нешто или да се погађају, они користе улогу да олакшају странама у спору да дођу до компромиса. Посредник мора обезбедити своје учешће у решавању спора тиме што га прихватају обе стра-

20) Richard Jackson, "Successful Negotiation in International Violent Conflict", *Journal of Peace Research*, Vol. 37. No. 3/2000, Sage Publications Ltd., London, 2000, p. 337

21) Живорад Ковачевић, *Међународно преговарање*, Филип Вишњић, Дипломатска академија, Београд, 2004, стр. 92

не. Арбитар је непристрасна трећа страна која има моћ да наметне услове решења странама у спору. Арбитар не навија ни за једну од сукобљених страна и подређује личне жеље неком скупу правила или вредности. Арбитар нема сопствени улог или интерес у спору којим би могао да се погађа са преговарачким странама. Посредовање је посебна врста преговарања усмереног на промовисање и активно тражење решења сукоба. Улога посредника или арбитра је фактор који најчешће утиче на исход преговора (било позитивно, било негативно), и од избора посредника најчешће зависи и исход преговора.

На преговарање као начин решавања конфликта у међународним односима утиче и *структура система међународних односа*. Сукоб два супротстављена блока и хладни рат међу њима, који је обележио највећи део друге половине прошлог века, замењен је досад невиђеном надмоћи једине суперсиле – Сједињених Америчких Држава – чија је глобална војна, финансијска, технолошка и идеолошка доминација неспорна. Сједињене Државе су постале доминантни фактор међународног система, који пресудно утиче на догађања, кризе и њихово решавање у свету. Администрација САД-а је у претходним годинама показала да за њу не важе норме међународног права (интервенције без одлука Савета безбедности, не признавање Међународног суда за ратне злочине у Хагу, Међународног кривичног суда и сл.).²²⁾ Положај САД-а у међународним односима даје им пресудни утицај у преговорима о решавању међународних криза и они су најчешће трећа страна која у посредничкој улози (при чему је то најчешће много више од пружања добрих услуга непристрасног медијатора) и политичким, војним и финансијским притиском, одлучујуће утичу на ток многих међународних преговора. С обзиром да се обично сврставају на једну страну у сукобу, преговори се воде под притиском што не доводи до задовољавајућег решења за све заинтересоване стране, што за последицу може имати накнадно распламсавање истог сукоба.

Један од важних фактора је и *одабир преговарача*. За вођење дипломатских преговора одређује се делегација. Потребно је адекватно одређивање нивоа, састава и бројности делегације. Ниво делегације је значајан, јер ако је виши ниво делегација споразум се може брже постићи. Такође, значајно је и да делегације буду релативно истог нивоа, да би се уопште ушло у преговоре. Значајан је и састав делегације. Преговарачки тим има шефа делегације или главног преговарача, који је главна веза са властима у земљи, до-

22) Михајло Поповић, "Друштвени детерминизам, тоталитарни системи и процеси глобализације", *Национални интерес*, бр. 1/2007, Институт за политичке студије, Београд, 2007, стр. 55

носи коначне одлуке у делегацији и сам води највећи део преговора. О значају и озбиљности које преговорима придају преговарачке стране најбоље говори ниво и избор личности шефа делегације. Преговарачки тим треба својим саставом да обезбеди учешће свих државних органа у чијој су надлежности нека од питања о којима ће се преговарати. У принципу би требало ставове усаглашавати унутар делегације, а о томе се коначно одлучује на једном месту у земљи. Бројност делегације у суштини није проблем, осим ако нека страна шаље изузетно мали број чланова делегације, што показује неозбиљност у приступу решавању проблема, или ако је нека делегација изузетно бројна па се стварају проблеми око смештаја и обезбеђења.

Језик на коме се воде преговори је веома значајан. Језик преговарача је врло специфичан и мора одговорити врло различитим и специфичним захтевима: да изрази и одлучност и спремност за компромис, да буде врло прецизан и обрнуто (ако затреба) магловит, веома формалан или неконвенционалан, фокусиран или разливен итд. Разуме се, проблем комуникације између преговарача којима је матерњи језик различит може бити решен на више начина. Један је да *преговарач комуницира језиком оног другог*. Сем престижног питања, то може изазвати друге проблеме, нарочито ако преговарач не говори довољно добро други језик, што од почетка даје предност другој страни, али може да доведе и до неспоразума. Кад обе стране комуницирају трећим језиком, неспоразум је такође могућ, у зависности од тога колико добро представници једне или друге стране владају тим језиком. Ипак, тај метод се често користи у преговорима, све док не дође до сложенијих формулација, односно нијанси. Онда се прибегава *ангажовању преводилаца*. Ова формула се нарочито користи у мултилатералној дипломатији или у билатералним преговорима на врло високом нивоу - не само из разлога пуне равноправности, већ и стога што државници често не говоре (или не говоре довољно добро) стране језике. Међутим, преводиоцима се користе и државници који говоре добро стране језике, јер им превођење даје више времена да размисле о сопственом одговору. То има и лоше стране: превођење практично удвојстручава време преговарања. С друге стране, сами преводиоци, иако могу бити сјајни лингвисти, неки пут нису довољно у материји која може бити врло специфична. Најзад, данас се најчешће у дипломатији и међународном преговарању користи енглески језик.

Циљ преговора је решавање конфликта. На општем нивоу решавање конфликта подразумева постизање сагласности између учесника сукоба у вези са спорним питањима. У сваком случају мора да постоји узајамна активност супротстављених страна. Уко-

лико је решење једнострано наметнуто, конфликт ће се поновити у неком другом облику.²³⁾ Уколико се жели решење које ће прихватити све заинтересоване стране потребно је обратити пажњу на све поменуте факторе и умањити њихов утицај колико је то могуће.

Проучавањем конфликта и начина њиховог решавања дошло се до неких занимљивих закључака. Преговарачи су често у дилеми да ли треба да буду тврди у преговорима или треба да настоје да избегну конфликт с другом страном, чинећи уступке. Скоро увек се најбоље показало средње решење.²⁴⁾ Поред заједничког интереса да се избегне губитак за обе стране, скоро увек постоји могућност и користи односно добитка за обе стране. Основно је да ли постоји воља на обе стране да се спор реши преговорима. Ако та воља постоји, метод ће се наћи. Сваки преговарач има две врсте интереса: за сам проблем и за односе са другом страном. Некада су међусобни односи важнији од исхода преговора.

Преговори подразумевају постојање слободне воље сваког од учесника да се укључи у преговарачки процес. Само успешно преговарање омогућава да сви учесници, у извесном смислу, буду победници. Зато, у околностима када је потребан узајамни приста-нак, кад је исход неизвесан, кад је то једини начин да добијемо оно што желимо, када улог оправдава наше време и напоре, приступа се преговарању.

Zeljko Mojsilovic

DIPLOMATIC NEGOTIATION IN FUNCTION OF FOREIGN POLICY

Summary

The paper analyzes the diplomatic negotiations as one of the crucial methods of conducting the foreign policy of the state, which also determines the position of that country in relation to major international events. In addition to the use of force in interstate relations, throughout history, many conflicts were resolved in negotiations. Although the skills of diplomacy and negotiation are almost as old as the existence of the states, what happens today is that people dealing with diplomacy are not trained for it or do not possess desirable characteristics for a diplomat and negotiator. Some of the factors may positively influence the

23) Радомир Милашиновић, Срђан Милашиновић, *Увод у теорије конфликта*, Факултет цивилне одбране, Београд, 2004, стр. 341

24) Roger Fisher, William Ury, *Getting to Yes – Negotiating an agreement without giving in*, Arrow Books Limited, London, 1997, p. 13

negotiation process and contribute to finding a solution acceptable to all parties, while others can disrupt the communication. Knowing the strategy of diplomatic negotiation and factors that influence the diplomatic negotiations are of crucial importance for the country's international position and its relations with other countries and with international organizations.

Keywords: diplomacy, negotiation, communication, international relations, foreign policy

ЛИТЕРАТУРА

- Вес Робертс, *Тајне управљања Атиле Хунског*, Глобал Бук, Нови Сад, 1994.
- David Luban, "Bargaining and Compromise: Recent Work on Negotiation and Informal Justice", *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 14. No. 4/85. Princeton University Press, Princeton, 1985.
- Дејана Вукчевић, "Допринос либералне теорије међувладиних односа у изучавању процеса европске интеграције", *Политичка ревија*, бр. 01/2011, Институт за политичке студије, Београд, 2011.
- Дејана Вукчевић, "Безбедносна политика ЕУ у савременој теорији међународних односа", *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 1/2010.
- Жељко Иваниш, Д. Суботић, *Безбедносно преговарање*, Факултет цивилне одбране, Београд, 2006.
- Жељко Мојсиловић, *Тероризам и преговарање*, Центар за кризни менаџмент и преговарање, Београд, 2009.
- Жерард Нирнберг, *Уметност преговарања*, II издање, Грмеч-Привредни преглед, Београд, 2000.
- Живорад Ковачевић, *Међународно преговарање*, Филип Вишњић, Београд, 2004.
- Lillian Randolph, "A Suggested Model of International Negotiation", *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 10. No. 3/66, Sage Publications Ltd., London, 1966
- Љубомир Тадић, *Политиколошки лексикон*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1996.
- Михајло Поповић, "Друштвени детерминизам, тоталитарни системи и процеси глобализације", *Национални интерес*, бр. 1/2007, Институт за политичке студије, Београд, 2007.
- Милан Зечевић, *Војна дипломатија*, Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1990.
- Радомир Милашиновић, Срђан Милашиновић, *Увод у теорије конфликта*, Факултет цивилне одбране, Београд, 2004.
- Радослав Гађиновић, "Примена силе у међународним односима", *Српска политичка мисао*, бр. 3-4/2007, Институт за политичке студије, Београд, 2007.
- Richard Jackson, "Successful Negotiation in International Violent Conflict", *Journal of Peace Research*, Vol. 37. No. 3/2000, Sage Publications Ltd., London, 2000.

Roger Fisher, William Ury, *Getting to Yes – Negotiating an agreement without giving in*, Arrow Books Limited, London, 1997.

Resume

Theoretically, there are different divisions of dispute resolving methods, including the psychological influence on opposing side. Resolution of conflicts using psychological means includes negotiation as a way of directly influencing the individual or the group of people. Resolution of conflict situations by using negotiation is achieved by sending messages to the opposing side, which leads to change of attitudes and behavior, which results in their reorientation in the interests of the negotiators. Direct communication between the parties in conflict is the basic condition for negotiations. The outcome of negotiation is a compromise which is reached faster or slower, harder or easier, depending on many factors. Factors that influence the negotiations are: time, the structure of international relations, the nature and intensity of conflict, the possibility and prospects for understanding each other, characteristics of participants in the conflict and so on. This has a great influence on the process and strategy of diplomatic negotiation. Given that the negotiations include the existence of free will of all participants to be engaged in the negotiation process, only successful negotiation ensures that all the participants, in a sense, be the winners.

* Овај рад је примљен 5. јуна 2011. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 5. августа 2011. године.

РЕЛИГИЈА, ПРАВО, ТРАДИЦИЈА

УДК:
316.74:2
Прегледни
рад

Српска политичка мисао
број 3/2011.
год. 18. vol. 33.
стр. 245-265.

Мирољуб Јевтић

Факултет политичких наука, Београд

МУЛТИКУЛТУРНО ДРУШТВО И РЕЛИГИЈА *

Сажетак

Идеја мултикултурности је доминанта идеја о регулисању односа међу припадницима разних култура и религија у Западној Европи, Северној Америци и Океанији. Она почива на претпоставци да је будућност света у мешању различитих култура, а њихова коегзистенција је сасвим могућа у условима равноправности и уз постојање секуларних политичких поредака. У ову идеју су уложена велика средства и много снага. Време је међутим показало да то није остварив циљ. И о томе су се отворено изјаснили сви водећи политичари Западне Европе.

Кључне речи: мултикултурно друштво, религија, сукоби, мешање култура, неостваривост

Целокупан систем односа у Европској унији од њеног настанка била је идеја мултикултуралности. Прво је требало превазићи националне разлике између две најважније земље "Заједнице

* Ово је рад у оквиру пројекта 179008 Министарства просвете и науке Републике Србије

за угаљ и челик" Француске и Немачке, а онда и између осталих земаља које су се полако прикључивале будућој унији. У прво време то је било успостављање односа између различитих нација које су углавном припадале двома формама хришћанства протестантизму и римокатолицизму. А касније са прикључивањем Грчке то се питање проширило на мало вишем нивоу, јер је културни модел Грчке православни. А православље је имало поприлично друкчију историју у односу на прве две форме хришћанства. То међутим није била посебна препрека. Православна Грчка се ипак са временом уклопила у европски миље. Зато што су корени православља исти као и корени римокатолицизма и протестантизма дошло је до уклапања. То је управо једно од важнијих питања којим се бави политикологија религије као млада научна дисциплина¹⁾.

Али касније се десило због недостатка радне снаге, као последице смањења броја рађања у Европи да су земље ЕУ морале да отворе границе за прилив радне снаге из других нехришћанских делова света. Тако се расна, лингвистичка и посебно религиозна слика Европе усложнила. Потреба за хармоничним односима свих тих људи представљала је питање који модел међусобних односа прихватити. Увиђајући неминовност заједничког живота и потребу опстанка европске земље су као модел регулисања заједничких односа различитих култура прихватили мултикултуралност. Тачније егзистенцију различитих култура на своме тлу у пуној равноправности. При томе је тај заједнички модел имао различите варијанте. Енглеска односно, Велика Британија је прихватила модел коегзистенције различитих култура као трајну чињеницу²⁾, док је Француска изабрала пут асимилације новодошлих. Али полагао уз поштовање различитости и уз идеју да је могуће развити појам Француза који би био далеко шири него у прошлости и подразумевао да поред постојања нпр. религијских особености сви људи буду Французи.

Тај се модел неговао као једини владајући модел до прве деценије 21. века. Било је и до тада противуречности између различитих култура. Али је генерална концепција владајућих снага, било које идеолошке припадности, била да је мултикултуралност будућност и да се мора деловати у том циљу. Међутим те противуречности су почеле да повремено изазивају озбиљне проблеме. Тако да су се у теорији прво стидљиво појављивала упозорења да

1) Мирољуб Јевтић, „Political Science and Religion“, *Политикологија религије*, бр. 1/2007, год. 1.

2) Chris Allen, „Fear and Loathing: The Political Discourse in Relations to Muslims and Islam in The British Contemporary Setting“, *Политикологија религије*, бр. 2/2010, год. 4.

је мултикултуралност оптерећена озбиљним тешкоћама и да неће бити тако лако остварити је. Та су упозорења била спорадична и јеретичка. И прво су била игнорисана, а касније ако би се понављала изазивала су озбиљне критике са штетним последицама по личну судбину оних који су их износили. Због тога су се многи теоретичари, који су се овим феноменом бавили суочени са препрекама повлачили и избегавали да говоре шта стварно мисле³⁾.

Правиле су се идеализоване пројекције односа међу различитим културама, које су све више одударале од стварности. Говорећи о томе познати француски аналитичар и новинар једног од најпопуларнијих француских дневних листова "Монда" Жан Пјер Перонсел Игоз вели "... скоро тридесет година новинарства, највише у служби најгледнијег франкофонског дневног листа, научило ме бар једној ствари: без много буке, током овог временског периода, слобода изражавања се непрестано сужавала... Истраживач, Александар дел Вал, се као и новинари, суочио са тим сваким даном све дужим списком тема о којима се не може слободно говорити... Међу њима Ислам, исламизам, муслимани... међу њима, такође, Сједињене Америчке Државе, Американци, њихови обичаји и њихови производи. Још постоји неколико мањих пукотина, неколико малих издавачких или новинарских изузетака, неколико малих простора одважности, али се они све више смањују и данас је све теже у Европи, Француској посебно, слободно изнети једно виђење стварности... чим се ради о муслиманима или Американцима. Одважни момци који су се усудили, одмах су били означени као непријатељи универзалног братства, а ако би инсистирали били су оптужени за расизам, фашизам или чак нацизам»⁴⁾.

Врхунац свега тога био је текст сада већ покојног америчког политиколога Семјуела Хантингтона о сукобу цивилизација⁵⁾. Према великом броју анализа то је био најчитанији текст из области међународних односа од краја другог светског рата. Питање зашто је текст био најчитанији настало је већ на основу наслова: "Судар цивилизација". Од краја Другог светског рата целокупни напори међународне заједнице пре свега ОУН били су концентрисани управо на пропагирању идеје да су цивилизације засноване на различитим религијама уклопљиве једна у другу и да свет иде ка вечитом

3) Мирољуб Јевтић, «Политикоректност и екстремизам», *Свободна мисл*, бр. (1569), 7-8/2006, ИССН 0869-4435, Москва.

4) Игоз у предговору књизи Александар дел Вал, *Исламизам и Сједињене Државе, алијанса против Европе*, Службени лист, Београд, 1998, стр. 309–310.

5) Семјуел Хантингтон, „Судар цивилизација“, у *Националне мањине - У међународном и југословенском правном поретку*, Београд, 1997.

миру заснованом на мултикултуралности. А основ за све то је стварање цивилног друштва. Зато су се политичке науке претвориле у неку врсту агитпропа чији је основи циљ био да пропагирају идеје цивилног друштва. Уместо да се баве озбиљном анализом ове науке су у великом делу својих истраживања биле идеолошка прича, ништа мање штетна по истину него комунистичка или нацистичка пропаганда. Само што су захваљујући завијености у либералну форму ове чињенице биле теже видљиве. Нормално било би неправедно према великом броју политиколога који су честито радили свој посао оптужити све политикологе да су уместо научника били и остали идеолози цивилног друштва. Али је исто тако тачно да је то владајући правац у западној политикологији од краја Другог светског рата. И ту нема изузетка. Најтипичнији пример такве научне праксе под знацима навода је исто тако чувена књига Франсиса Фукујаме о крају историје. Књига је исто као и Хантингтонова почела као чланак⁶⁾. Није случајно ни што се Хантингтон појавио после Фукујаме. Фукујамина идеја да је настао крај идеологија после победе либералне идеје над комунизмом који је колабирао падом берлинског зида, последица је опијености Запада том победом. Али скоро одмах после тога појавио се Хантингтон са текстом који је изразио сумњу у Фукујамина предвиђања. До тада скоро све студије политикологије у било којој од развијених земаља Запада биле су у том возу о коме говори Жан Пјер Перонсел Игоз. Зато су идеје Хантингтона биле јеретичке и дочекан су на нож. Критике Хантингтона су биле толико јаке, да је чак и он, човек са огромним угледом, морао да одступа од својих ставова и да их релативизује.

Зато је за нас важно да кажемо шта је то Хантингтон рекао и шта је то толико изиритирало међународну научну, али пре свега политичку јавност. Хантингтон је супротно Фукујама тврдио да је тешко говорити о крају идеологија и тријумфу либералне идеје, јер се у огромним деловима света народ инспирише цивилизацијским вредностима у чијим је основама религија. Тако да те вредности не дозвољавају да се либерална идеја прихвати у њиховим подручјима деловања. Следствено томе ови делови планете имају своје идеолошке системе који су различити па чак и непријатељски расположени према либералним идејама, што може да изазове сукобе. Али прича о сукобима коју спочитавају Хантингтону није нешто за шта је он говорио да се мора неизбежно десити и он је зато неправедно оптужен. Хантингтон је у ствари рекао "Цивилизацијски идентитет постајаће све значајнији у будућности, а свет ће у великој мери бити обликован интеракцијама седам или осам

6) Франсис Фукујама, „Крај историје“, *Трећи програм* бр. 84/1990.

главних цивилизација, то су Западна, Исламска, Конфучијанска, Јапанска, Хинду, Словенско-православна, Латиноамеричка и вероватно, Афричка цивилизација. Најзначајнији сукоби у будућности збиваће се дуж културних демаркационих граница који деле ове цивилизације једну од друге"⁷⁾. Објашњавајући даље зашто ће до сукоба цивилизација можда доћи и шта је најважнија разлика међу њима Хантингтон каже " ...разлике међу цивилизацијама нису само стварне, оне су и суштинске.

Цивилизације се једна од друге разликују по историји, језику, култури, традицији и, што је најзначајније, религији. Припадници различитих цивилизација имају различите погледе на однос између Бога и човека, појединца и групе, грађанина и државе, родитеља и деце, мужа и жене, као и различите погледе на релативан значај права и одговорности, слободе, ауторитета, једнакости и хијерархије. Ове разлике представљају резултат векова. Оне неће ускоро нестати. Оне су кудикамо фундаменталније од разлика између политичких идеологија и политичких режима. Различитост нужно не значи сукобе, а сукоб нужно не значи насиље.

Вековима, међутим, разлике међу цивилизацијама производиле су најдуготрајније и најсуровије сукобе"⁸⁾. Према томе јасно је да Хантингтон није мислио да до сукоба мора обавезно да дође. Али је зато био изричит. Разлике између различитих цивилизација су пре свега засноване на различитим религијама. Како су догматски системи различитих религија дијаметрално супротни а често и непријатељски једни према другима, то такве разлике могу да изазову сукобе. Али Хантингтон није рекао да оне морају да изазову сукобе зашта је неправедно оптуживан. Због тих напада упркос свом огромном ауторитету Хантингтон је у својим каснијим радовима чак и ублажио своје ставове и говорио о њима на друкчији мултикултурализму прилагођен начин. Зашто је то тако није тешко погодити. Запад предвођен САД је уложио милијарде долара у мултикултурни пројекат у који је веровао и без кога није видео излаз за развијање либералног капитализма. Диктатура људских права коју је Запад наметнуо као модел понашања развила је индивидуализам, до екстрема довела еманципацију жена, што је убило породицу⁹⁾. Деца су престала да се рађају а привреда се развијала до невероватних и незамисливих граница. За такву привреду било

7) Семјуел Хантингтон, исто, стр. 329.

8) Исто, стр. 330.

9) Мирољуб Јевтић, „Religion and Relations between Genders“, *Политикологија религије*, бр. 1/2008, год. 2.

је потребно и тржиште и радна снага. А не можете да очекујете да продајете робу онима са којима сте у непријатељству. Са друге стране ако не производите довољан број деце на природан начин немате ни довољан број радника да опслужује привредног цина. Било је неопходно увозити радну снагу из региона света где је има. А то су у принципу људи који припадају различитим културама. Тако да се мултикултурализам наметнуо као једино решење. При томе су друштвени посленици и аналитичари видевши потребу новодошних да се уклопе поверовали да ће се они задовољавајући економске потребе, које код куће нису могли задовољити, одрећи културних разлика које су их разликовале од средине домаћина. Зато су се и развиле теорије о мултикултурализму, засноване на материјализму¹⁰⁾. Видело се да се материјализам показује као једино решење за различите религијске системе па се материјализам и атеизам форсирао.

У САД је било нешто друкчије. За разлику од Европе која углавном има једноконфесионалну средину и где је једна религија била доминантна у САД имамо мноштво протестантских верских заједница које су све мањинске. Тако да им секуларни карактер друштва одговара¹¹⁾. Дакле у хришћанској Европи се као услов без кога мултикултурализам није могућ развијала критика и маргинализовање владајућих црква римокатоличке и протестантских, пре свега евангеличке и реформатске. За разлику од тога у САД где је религијска слобода у условима секуларне политичке организације била услов за развој сматрало се да ће се попут разних протестантских деноминација понашати и муслимани, хиндуси и будисти када буду дошли. Дакле ту се није тако нападао на хришћанске вредности се то могло као што је случај у Европи, већ се мислило да ће се поменути нехришћани утопити у амерички плуриконфесионални модел. Па ће остајући своји прихватити амерички начин живота и секуларни принцип организације.

У прво време је изгледало да је то заиста и могуће. Прве генерације усељеника које су пристигле у развијену Западну Европу и САД су нашавши се у средини без држављанства, са малим степеном образовања понашали снисходљиво и служили мимикријом. При томе им њихова религијска уверења дају велике могућности за то¹²⁾ А у исламу је као један од најважнијих института

10) John Rex, „Secular Substitutes for Religion in the Modern World“, *Политикологија религије*, бр. 1/2007, год. 1.

11) „Secularism versus Religion“, *Политикологија религије*, бр. 2/2009, год. 3.

12) Нпр. муслимани имају право на основу Курана 16, ајет 106, да када им то треба да прикрију истину.

који се примењује у односима са немуслиманима наведен такијах. Такијах сами муслимани дефинишу овако: «Један од најчешће погрешно схваћених видова шиизма јесте прибегавање прикривању или такијах. Шире значење овог појма, избегавање или клоњење од свих опасности, овде није од утицаја. Пре свега, наш циљ је разматрање оних врста прикривања при коме човек скрива своју религију, или поједине од својих верских обичаја, у околностима кад би то створило извесну или вероватну опасност, услед деловања оних који се противе његовој религији, или посебним религијским обичајима».¹³⁾ Дилему која би се могла поставити у вези са помињањем шиизма овде ваља отклонити податком да се такијах не заснива на неким посебним изворима, већ на самом Курану, који је јединствен и за суните и шиите. Односно на ајету «Онога ко занијече Аллаха, након што је у Њега вјеровоа – осим ако буде на то приморан, а срце му остане чврсто у вјери – чека Аллахова казна»¹⁴⁾, стога је то општеисламски институт, шиити су само више користили ово учење.

И то је трајало док им се нису родила деца. Та деца су најпре прошла кроз образовни систем и социјализовала се на исти начин на који су се социјализовали мали Енглези, Французи, Немци, Холанђани, Американци итд. И у том смислу нису имали нити имају икакав страх од околине у којој живе. Друго стекли су образовање исто па чак и веће од својих вршњака из домицилног становништва. И што је најважније регулисали свој статус постајући држављани. Сада они више нису имали разлога да се служе мимикријом, поготову што је владајућа култура стално истицала да се земље домаћини диче својом отвореношћу и да чак позивају новодошле да се не стиде да показују да имају друкчији идентитет од домаћина. А да све то не само што није штетно него је и услов за развој друштва. Дакле што је друштво шареније то је наводно успешније и просперитетније.

Користећи се тим погодностима нова генерација је почела да показује свој друкчији идентитет. И све је то на почетку деловало врло идилично. Кад изађете на улице Париза, Лондона, Минхена, Њујорка невероватно шаренило, које је заиста лепо. И нико објективан не може да не каже да је свет леп када је успео да изнедри такво богатство различитих култура. То је људима и домаћим и новодошлим дало прилику да нпр. у Паризу могу слушати коју

13) Мохамед Хосеин Табатабаи, *Шије у исламу*, издање Културног центра при амбасади Исламске републике Ирана у Београду, недатирано стр. 209.

14) *Куран с преводом*, Бесима Коркута, Издање Старјешинства исламске заједнице БиХ, Хрватске и Словеније, Сарајево, 1984, 4. издање сура 16 ајет 106.

год хоће музику: арапску, кинеску, јапанску, да једу храну из најудаљенијих делова планете, у бројним националним ресторанима да гледају људе обучене као за неку параду различитости .

И све је то не само било лепо него је лепо и данас. Али кад би различитост могла да се задржи на томе, то би за земље домаћине могло да буде супер. Али не може. Заједно са својом ношњом, кухињом, музиком итд. новодошли су донели и своју религију и своју политичку културу. Нема муслимана који може нпр. да прихвати да Израел држи под својом влашћу Јерусалим. Кад би на то пристао постао би веродоступник за шта га чекају паклене муке. Тако да су муслимани, који су дошли у Европу, донели са собом и непријатељство према Израелу а то је веома често, на срећу не код свих, изазвало и снажно антијеврејско осећање. Како у многим од земаља имиграције живе старе и етаблиране јеврејске заједнице то је ескалирало у озбиљне проблеме. Демонстрације против израелске политике на улицама Париза, Лондона, Хага, Брисла су се по правилу завршавале нападима на синагоге и јеврејске центре. Затим како су религије основ цивилизације, а религије имају непомирљиве догматске системе, новодошли су однос према другим религијама. који су гајили у сопственим земљама, пренели на тле земаља имиграције. И почели проповедима да указују на погрешну веру коју домаћини негују позивајући их усред Француске нпр. да напусте римокатолицизам и да постану муслимани. Али не само то, да се стало на проповедима то не би било проблем. То би се све уклапало у причу о слободи говора и вере¹⁵⁾. Новодошли су почели да намећу своје понашање умереним и на мултикултуралност васпитаним домаћинима. Осуђујући их чак што и они не промене своју погрешну веру за праву. Тако су нпр. чак и многи краткотрајни посетиоци Париза то могли да примете. Сви знају да муслимани морају да моле пет пута на дан где год да се нађу. Зато се веома често у ходницима париског метроа, док путници журе да би што пре стигли на линију која им треба сусрећу са муслиманима који простору ћебе на под, заузму пола пролаза и моле се, а при томе ометају друге путнике који од њих не могу да прођу до жељене метро станице. Те су акције и поступци постепено будиле неспокојство код појединих староседелаца који су реаговали прво вербално а затим и оснивањем политичких партија и удружења која су колективно упозоравала да ствари не иду у правцу у којем владе говоре да се иде и указивали на проблеме које имиграција и мултикултуралност носи. Као карактеристичан пример наводимо писмо које је

15) Zoran Matevski, „Religious Dialogue and Tolerance - Theoretical and Practical Experiences of Differences and Similarities“, *Политикологија религије*, бр. 1/2007, год. 1.

још давне 1989. године написао један функционер Националног фронта Француске. Писмо је на својој другој страници објавио можда најутицајнији француски дневни лист Монд. Насловљено је са "Против градитеља џамија". Аутор вели де је само 15 година раније, а то је значи 1974. у Француској било педесетак муслиманских богомоља у читавој земљи. При том се мисли не само на праве џамије него на све објекте који су привремено служили као места за молитву. А то могу бити куће, гараже, подруми итд. И додаје да их је те 1989 било више од 1000. Описујући шта те џамије значе аутор писма вели: "Муслимани који управљају тим џамијама настоје да их сада претворе у праве џамије са свим спољашњим симболима физичког и психолошког освајања француског тла. Њихови се захтеви све више озбиљно узимају у разматрање". И указује да су тада 1989. власти све више прихватале захтеве да се граде праве џамије у име слободе религије. А онда се пита "може ли се истовремено желети интеграције имиграната и олакшавање уношења ислама у Француску" и додаје "Интеграција претпоставља приближавање имиграната и Француза, једну францизацију страних маса присутних на нашем тлу". Ову чињеницу морамо разумети у смислу у коме смо и раније говорили да је француски начин пријема странаца подразумевао интеграцију а не праву мултикултуралност какву су желели Енглези. Затим аутор писма додаје "Али ислам иде сасвим супротно од тога. То је афирмација једног друкчијег идентитета, једног страног идентитета и често идентитета који је непријатељски према француском идентитету... Дакле Куран подразумева прописе... о породици, наслеђу, школи, браку. Када се очеви муслимани разводе од њихових жена подразумевају да се у Француској примени куранско право, проблем оних које називају алжирским мајкама ће се поставити у Паризу". Ова последња примедба подразумева објашњење. Према исламском праву деца обавезно приликом развода припадају очевима. Па се десило да су Францускиње удате за Алжирце и које су живеле у Алжиру приликом развода биле приморане да напусте Алжир али су деца обавезно припала оцу¹⁶). Тако да оне више нису могле да виђају своју децу. Тиме писац писма Монду, упозорава да слобода ислама у Француској подразумева рушење француског правног поретка и стављање жена у неравноправни положај. То се види из наставка писма у коме он каже ..."Не треба варати Французе. Логика усађивања ислама у Француску ће се претворити у питање примене персоналног права. На прагу 2000. године доћи ћемо у време Меровинга када се при-

16) Упореди са аустралијским искуством Абе W. Ата, „Adjustment and Complications of Catholic and Inter-faith Inter-marriages“, *Политикологија религије*, бр. 2/2007, год. 1.

мењивало различито право на Гало-Романе и Франке... Време је да захтевамо од наших политичара да покажу интелектуалну доследност. Признајем право руководиоцима ПРП (То је тада била водећа партија умерене деснице М.Ј.) и Социјалистичке партије да имају право да желе интеграцију имиграната, али нека онда кажу да су против изградње џамија. Ја им такође признајем право да буду за изградњу џамија, али нека онда кажу грађанима Француске, али пре избора да се отворено залажу за мултикултурно и друштво у коме ће живети више заједница". Говорећи зашто је против изградње џамија и он и Национални фронт чији је функционер он каже: "Што се тиче Националног фронта он је против изградње џамија у Француској, зато што је наша нација стара јединствена нација, зато што је хришћанство битан елемент њеног идентитета, и зато што је присуство освајачког ислама на нашем тлу велика опасност за будућност. Свуда где муслиманске и хришћанске заједнице живе или су живеле на истом тлу постоји сукоб. Сукоб у Либану, у Бугарској, у Јерменији у Азербејџану, на Косову, у Судану, у Египту, у Етиопији. Замислити да је мирољубива коегзистенција између хришћана и муслимана, која нигде није била дуго могућа у свету, могућа на обалама Сене и Роне је илузија утопија: привидно пријатна данас а сигурно трагична сутра. Да би се одбранио идентитет Француске да би се заштитио грађански мир у зору трећег миленијума треба рећи не градитељима џамија"¹⁷⁾. Овакве реакције које су се појављивале само као писма читалаца и којима централне странице новина никада нису дозвољаване изазивале су отпор јачине урагана. Са свих страна су овакви политички ставови сатанизовани. Против људи који су употребљавали ове аргументе су коришћени сви видови сатанизације. Називани су шовинистима, па чак и нацистима како је рекао горе поменути Жан- Пјер Перонсел Игоз. Судски процеси су се смењивали један за другим, исто као и осуде. И читаво друштво се борило за остваривање мултикултурног модела.

Када се количина чињеница са порукама сличним порукама из цитираног писма умножила настао је текст Семјуела Хантингтона. Али Хантингтон није био Жан Мари ле Пен лидер Националног фронта. Његове примедбе нису могле бити одбачене уз оптужбе да је нациста или ксенофоб, блаже речено. Али улог је био велики. Мада је све оно што се дешавало на терену потврђивало информације из писма које смо цитирали и мада је ауторитет Хантингтона био велики, није било могуће дозволити да се мултикултурни мо-

17) „Contre les batisseurs de mosques“, *Le Monde*, 5.10.1989, стр. 2. Писмо је писао Жан Ив Ле Галу из Ил де Франс региона.

дел доведе у питање. Потрошене су огромне паре и троше се, маса људи живи од приче о мултикултурализму. Шта би било када би неко рекао да је мултикултурни модел немогућ? Протерати имигранте од којих многи имају држављанство, оставити бројна радна места празна. Изазвати поделе међу самим домицилним становништвом јер су се многи ородили са имигрантима. Имају зетове, унуче, тече, пашеноге... странце. Јавност напросто није била спремна да прогута такву причу. И зато је из свих расположивих оруђа наставила да пропагира могућност заједничког живота имиграната друге вере и домицилног становништва. Истовремено да свим расположивим средствима туче критичаре мултикултурализама.

Живот у плуралистичким друштвима је ипак пулсирао тако да су чињенице које су се виделе полако почеле да добијају значајнију политичку артикулацију. Зашто је то било тако одлично показује Семјуел Хантингтон. Описујући демонстрације које су окупили неколико хиљада људи у Сарајеву 1994. он каже да су окупљени муслимани, којима су главна подршка били Западњаци дакле САД, ЕУ, уместо да машу њиховим заставама у знак захвалности за помоћ махали заставама Саудијске Арабије и Турске. Описујући то Хантингтон вели: "18. априла 1994. две хиљаде људи се окупило у Сарајеву вијући заставе Саудијске Арабије и Турске. Машући тим заставама уместо заставама УН и НАТО или америчке заставе те Сарајлије су се идентификовале са својим муслиманима и рекли свету ко су њихови стварни и не баш стварни пријатељи"¹⁸⁾. Ако је то сам почетак Хантингтонове књиге онда је јасно шта је таквим податком хтео да постигне. Хтео је да каже да су САД и НАТО све учинили да у Босни победи муслиманска страна. И то не из било каквог разлога, већ да би помогли једине муслимане на свету, поред албанских, за које верују да могу бити либерални муслимани. За које би ислам био фолклор како што је хришћанство у Француској, а ти муслимани би били пример секуларне демократије и доказ да је Фукујама у праву. Ти муслимани би били пример за евентуалне промене у исламском свету у смислу преуређивања односа на основу либералних идеја. Али опрезнији људи попут Хантингтона су видели да је то само пуст сан и да од остваривања Фукујаминих идеја у Босни неће бити ништа. А ако неће бити ништа у Босни, где су муслимани најпозападњенији и најприлагођенији либералном поретку онда је јасно да неће бити ништа од либералних идеја нигде у исламском свету. Али милиони долара уложени уз тај пројект у Босни и милијарде у свету нису дали властима САД и НАТО да

18) Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and Remaking of World Order*, Simon & Schuster, New York, 1996, стр. 19.

одустану од идеје за коју им је Хантингтон најједноставнијим примером показао да је немогућа и да се математички речено либерализам може усадити у исламски свет исто као што се може решити квадратура круга¹⁹⁾. Поменути аутор се вешто подсмева Фукујами и његовим следбеницима, називајући их паметним а у ствари доказујући да то није тако, кад каже "Не тако давно многи паметни мушкарци и жене на Западу сматрали су да се свет приближава крају историје... Крај историје значио би стварно укидање закона џунгле... Ипак, данас ток догађаја све више обликује брутална сила и свирепост насиље ...одреди смрти хладно убијају ирачке дечаци који се усуђују да носе кратке панталоне и ирачке бербере који бријући браде чине грех по исламу, док америчке војнике оптужује њихова сопствена влада за бруталност и убијање невиних ирачких жена и деце... Ипак не само да су сви ти паметни мушкарци и жене погрешили, они су катастрофално, запањујуће погрешили... То је такође опомињући знак да они који обликују нашу судбину могу бити жртве сопствених маштарија и идеолошких усхићености, а у том случају имамо оправдани разлог за узбуну... Лидери Запада одбијају да мисле о најгорем. Али одбијајући да се размишља о најгорем јесте најбољи начин да се допусти да се најгоре догоди."²⁰⁾

Што је посебно важно и што се у овом тренутку САД тиче много више него што их се тиче Босна јесте ситуација у њима самима. И Хантингтон на исти начин показује да је мултикултурализам немогућ и са оним који припадају врло сличној култури, Латиноамеричкој заснованој на први поглед на римокатоличанству.

Радило се о томе да је била предложена референдумска расправа о смањивању државних дотација у Калифорнији за илегалне имигранте и њихову децу. У знак протеста на улице Лос Анђелеса изашло је 70.000 мексичких имиграната коју су махали мексичким заставама. То је изазвало гнев Американаца. Они су се питали, како вели Хантингтон, зашто ти људи траже бесплатно школовање за своју децу тражећи америчке паре а махали су мексичким заставама. Американци су сматрали да они који траже америчке паре морају махати америчким заставама. Као резултат тога две недеље касније одржане су демонстрације Американаца којих је било више. Они су махали америчким заставама. Они су били за усвајање тога предлога. Па је као резултат на каснијем референдуму 59%

19) Ли Херис, *Самоубиство разума - претња радикалног ислама Западу*, Данграф, Београд, 2009.

20) Исто стр. 11 и 12.

калифорнијских бирача усвојило одлуку да се смање давања за децу миграната²¹⁾

Све те чињенице су утицале да Хантингтон изађе са својим тезама. Али оне су као што смо рекли биле одбијене. Генералне слике од те 1993, када се појавио Хантингтонов текст биле су исте. Политичари су као папагаји понављали: мултикултурализам, мултикултурларизам... и прогонили свим могућим средствима оне који су указивали да то није остварив циљ.

Стање се нагло променило после 11.9.2001. године. Напад Ал Каиде на Светски трговински центар и зграду Пентагона изазвала је тренутно отрежњење. Оно је било последица чињенице да су захваљујући отворености Запада починиоци ових аката били људи који су дошли у САД користећи либерални систем вредности. А што је посебно важно сви ти људи били су финансирани од стране многих грађана "пријатељских" земаља какве су Саудијска Арабија, Кувајт, Емирати итд.

То је ипак било само привремено па је опет било по старом. Владајућа политика и призната и тетошена наука и публицистика је наставила да прича о мултикултурности као незаменљивом моделу коме Запад и свет треба да теже. При томе нико и даље није хтео да гледа чињенице. Највећу грешку начинили су Американци. Они су у борби против тероризма као идеологију изабрали извоз мултикултурларизма и на њему заснован модел западне политичке демократије. У то име је извршена инвазија на Авганистан и Ирак Америчким трупима је као идеолошка припрема усађивана идеја да иду да сруше диктатора Садама Хусеина да би народу који једва чека долазак Американаца помогли да изграде секуларну политичку демократију ала Американа. А да то исто унесе у Авганистан. У исто време под демократијом су подразумевали и слободу религије, али онако како су је они видели у својој земљи. При томе нису хтели да виде да ислам није хришћанство. И да нису и не могу бити исти. Због хиљаду ствари: услова настанка, улоге оснивача и много чега другог. На основу живота Исуса могло се основати секуларно друштво јер је он имао индиферентан однос према држави и политици. За разлику од тога оснивач ислама Мухамед био је истовремено веровесник, првосвештеник, шеф државе, врховни судија и командант војске. И он је пример који муслимани морају да следе ако желе да буду спашени после смрти на судњем дану. Зато муслимани морају имати верску државу, а она не може да прихвати да су религије равноправне, јер ислам не може да прихвати да су све

21) Samuel P. Huntington, исто, стр. 20.

вере исправне, као уосталом и хришћанство. Али док хришћанство своје непризнавање вера своди на приватну сферу, јер је држава секуларна, у исламу то није могуће. Тамо је догма у основи државе и самим тим дискриминација оних који нису муслимани постаје услов без кога исламске државе нема. Оба политичка система. и ирачки и авганистански, који још нису сасвим формиран, јер присуство Американаца ипак утиче на облик политичке организације, су то институционализовали. Обе државе и Афганистан и Ирак су формиране као исламске. Афганистан се тако и зове Исламска Република Афганистан²²⁾. И осим што је влада Хамида Карзаја, председника Афганистана савезник САД, све је друго остало исто. У Афганистану је мултикултуралност евро-америчког типа забрањена законом. Видело се то пре извесног времена када је један Афганистанац покушао да промени веру и да од муслимана постане хришћанин. Као резултат против њега је поведен кривични поступак у току кога је осуђен на смрт²³⁾. То саблазнило Европљане и Американце. Зато што они немају основне информације о томе како ислам третира такве ситуације. Шеријатско право по том питању је сасвим изричито. Сваког муслимана који промени веру због тога акта треба осудити на смрт²⁴⁾.

Што је посебно важно после првих осека због суревњивости западне средине после 11.9. муслимански имигранти су још снажније обновили своје активности. На све могуће начине они настоје да своје домаћине натерају да почну да се понашају као муслимани и да уместо својих обичаја и правних норми примењују исламске. Посебно карактеристично у томе смислу јесу карикатуре Мухамеда које су се појавиле у данским и у новинама још неких других земаља²⁵⁾. Масовни протести били су резултат појављивања тих карикатура. Тако да су многе редакције биле приморане да се извињавају да би себе поштеделе физичке угрозе којом им је запрећено.

Важне су биле демонстрације које су захватиле Француску и неке друге земље у Европи. Гомиле младих, француских држављана, али претежно северно-афричког порекла и муслимани по веро-

22) <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/af.html> (Доступно 28.2.2011)

23) <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/233961/Avganistanac-osudjen-na-smrt-zbog-prelaska-u-hriiscanstvo> (доступно 28.2.2011)

24) *Куран...исто*, напомена 33, став 2, стр. 617.

25) <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/10/Svet/532731/Izvinjenje+zbog+karikature+Muhameda.html> (доступно 28.2.2011)

исповести, излетеле су на улицу и начиниле ужасан неред. Данима су горели аутомобили, контејнери и разбијани излози. Полиција је са њима водила прави мали рат. Посебно је важно да су се сво време демонстрација као координатори појављивали људи обучени у типичну одежду верних муслимана који су повицима Алаху екбер, каналисали отпор и показивали полиција ко је главни и са ким се мора преговарати ако се жели регулисање спора²⁶). И не само то, у сред престоница Запада муслимани су почели да прете онима који су их критиковали и за казну због тога их чак и убијали. Већ је постало опште место информација о убијању холандског реди-теља Теа Ван Гога од стране муслиманског имигранта²⁷). Убица је био холандско-марокански држављанин Мухамед Бујери. Према информацијама које се могу наћи, он је на то наведен најдиректније због чињенице да је у једној хашкој цамији неколико недеља пре убистава имам Фаваз, у својој проповеди прогласио Ван Гога непријатељем и молио се Богу да буде заражен неизлечивом болешћу.

Али све то није превршило меру. До превршења мере дошло је када су имигранти и њихови привремени посетиоци из иностранства организовали две крваве терористичке акције у Лондону и Мадриду. Више људи је изгубило живот. Свет је био шокиран. Посебно је био шокиран Лондон када се открило да су акције извршили људи који су били на вези британској обавештајној служби и за које су Британци и Американци мислили да су им под контролом. Најауторитативнију оптужбу против САД и Велике Британије за активно помагање терористима свуда па и на КиМ дао је посланик Лабуристичке партије и бивши министар у Блеровој влади Мајкл Мичер: “Мичер наводи ...да су Сједињене Државе дале зелено светло терористичким организацијама попут либанског Хезболаха да оперишу у Босни. У тој земљи... и на Косову налазиле су се десетине хиљада исламских бораца... Мање је познато... да је британска влада користила организацију Ал Мухацирун са седиштем у Лондону за регрутовање исламских екстремиста са британским пасошима за рат против Срба на Косову²⁸).

Тада је мера превршена. Али улог био огroman. Милијарде су потрошене на мултикултурни модел. Људи су научени да тако мисле и имали развијен детектор да свакога ко се понаша као Ле

26) http://fr.wikipedia.org/wiki/%C3%89meutes_de_2005_dans_les_banlieues_fran%C3%A7aises (доступно 1.3.2011)

27) http://en.wikipedia.org/wiki/Theo_van_Gogh_%28film_director%29 (доступно 1.3.2011)

28) . BBC SERBIAN.com, subota 10. septembar 2005.

Пен, покојни Аустријанац Јерг Хајдер или Тео Ван Гог прогласе ксенофобом, чак и нацистом. И на том фону су добијени гласови. Било је немогуће политичарима да сада кажу да су ови људи били у праву. Али и то је имало границе. Имигранти нису престали да се понашају друкчије него до тада. Мала осека због страха после 11.9. или мадридских и лондонских бомбашких напада су само на кратко зауставили дискурс који је долазио из центара имиграције којим је отворено негирана сама суштина западне демократије.

И неко је морао да проговори. Проговарали су ту и тамо поједини високи функционери као нпр. Роко Бутиљоне италијански министар за везу са ЕУ. Он је у разговору за "Вечерње новости" на питање да ли је ислам опасност за Европу рекао "Јесте, ако мислимо на онај који је фундаменталистички и ригидан... а такође не трпи критике и убија оне који критикују као Теа Ван Гога у Амстердаму. Такав ислам јесте опасност"²⁹⁾. Али све то није био став читаве владе једне важне земље. Напротив био је то легитиман став легитимног политичара, али који се узимао као одступање од општег правила.

Време је показало да то није случајно када је говорећи о мултикултуларизму канцеларка Немачке Ангела Меркел рекла: "Покушаји да се у Немачкој изгради мултикултурно друштво су потпуно пропали"³⁰⁾. Она је рекла да је такозвани мулти-култи концепт, где људи живе једни поред других није функционисао и да имигранти морају да учине више да би се интегрисали. Нарочито да науче немачки"³¹⁾.

Али дуг мултикултуларизму се морао платити и оваква изјава није могла да иде тек тако. Јер се деценијама говорило супротно. И нису имигранти криви што су ту и што се не могу интегрисати већ Немци који су их звали не схватајући шта то на дужу стазу значи. Због тога је председник републике Кристијан Волф морао брже боље да каже да је ислам део Немачке као јудаизам и хришћанство³²⁾. Није требало дуго чекати да то изјави и председник британске владе. "Британски премијер Дејвид Камерон рекао је данас да се мултикултуларизам у Британији показао неуспешним и да би га требало заменити јасним осећајем националног идентитета који је отворен за све". Да не би било никакве сумње на кога

29) Жељко Пантелић, „Европа на прагу вечног мира“, *Вечерње новости*, 2.12.2004.

30) <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-11559451> (доступан 1.3.2011)

31) <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-11559451> (доступан 1.3.2011)

32) Исто

се мисли премијер Камерон је био врло директан. "Онда је најавио оштрији став према групама које промовишу исламски екстремизам, нагостивши да ће бити смањена издвајања из државне касе муслиманским организацијама које не чине ништа да би се супротставиле екстремизму"³³⁾.

Да би ствар била комплетна, да је мултикултуларизам пропао и у Француској, изјавио је и председник француске републике Никола Саркози 10.2.2011.³⁴⁾ И да би став био јасан он је то изјавио због ислама истичући да се мора створити "Француски ислам а не Ислам у Француској"³⁵⁾. Какву димензију тај став има види се из коментара који је изјаву председника Француске Саркозија пропратио. Коментатор вели: "Саркози, наравно, није дефинисао шта подразумева под француским исламом, али његови коментари углавном су протумачени као ехо реторике Жан Мари ле Пена, бившег лидера ултрадесничарске партије Национални фронт"³⁶⁾. Ако су људи протумачили да је ово ехо онога што је говорио ултрадесничар, то само може да се схвати као да је и председник републике сада дошао на исте позиције. Мада је формално представник једне друге партије. Али та друга партија је већинска. И ако он као представник те партије има право да одлучује у име Француза онда то значи да је са оваквим ставом ултрадесничарска политика ушла у сам врх француске администрације. Важно је да то није зато што је Саркози променио партију него што му се чини да је Пен у праву и да тако данас мисли већина Француза, иначе не би то рекао. А ако је то тачно, да тако мисли већина Француза, онда то само значи да је ле Пен био проницљивији од других и на време схватио неке ствари које други занесени идеолошким побудама и маштаријама, како нам вели опрезни Ли Херис, кога смо раније цитирали, назива паметнима који греше. А у ствари мислећи да нису паметни али то не сме отворено да каже. Према томе ако је ле Пен био паметнији од других, кога онда треба следити? Да ли њега који је паметнији или оне који су мање паметни од њега и који уместо да нас воде руковођени рационалним размишљањем нуде судбину какву је у "Вођи" описао Радоје Домановић? Вођи кога народ безпоговорно следи да би на крају од самог Вође чули да је слеп од рођења.

33) *Тањуг* | 05. 02. 2011. - 22:16h

34) <http://www.english.rfi.fr/france/20110228-fillon-warns-against-islam-debate> (доступно 1.3.2011)

35) Исто

36) Мустафа Тлили, „Нова решења за старе конфликте“, *Данас*, 18.3.2011, стр. 13, Београд.

На основу свега реченог постаје јасно да је са мултикултурализмом готово. Показало се да је он почивао на погрешним претпоставкама да је могуће остварити коегзистенцију различитих верских заједница, које би поштујући своје унутрашње вредности могле да прихвате државни оквир у коме су се нашле. То се показало као велика заблуда и у крајњој инстанци непознавање саме природе религија. Религије су целовити системи и имају како смо рекли своје погледе не све сегменте друштвеног живота па и на политику. Али док хришћанство омогућава секуларизам који се уклапа у његову догму, ислам то не може. Бити муслиман значи интегрално применити прописе ове вере, самим тим и политичко учење. То онда последично значи укидање мултикултурализма и стварање друштва у коме нема равноправности различитих религија а нека религијска учења се сасвим забрањују, какви су политеистички облици веровања али и атеизам. Европски политичари су то коначно почели да признају. Али то не треба да се схвати како ће се веома брзо одустати од мултикултурализма. Може се десити да он још дуго потраје. Дефинитивно се неће лако престати са пропагирањем овог учења. Али оно што је сигурно то је да су најважнији политичари и вође Европе постали свесни да тај модел коегзистенције различитих религија није успео. Што не значи да неки други не могу да постоје. Али то је већ друго питање.

Miroljub Jevtic

MULTICULTURAL SOCIETY AND RELIGION

Summary

The idea of multiculturalism is the dominant idea of regulating relations among members of different cultures and religions in Western Europe, North America and Oceania. It rests on the assumption that the future of the world is to mix different cultures. And their coexistence is quite possible in conditions of equality and the existence of the secular political systems. In this idea West have invested substantial resources and a lot of power. Time, however, shown that this is not an achievable goal. And about that have openly declared all the leading politicians of Western Europe.

Keywords: multicultural society, religion, conflict, blending cultures, the impossibility

ЛИТЕРАТУРА

- Abe W. Ata, „Adjustment and Complications of Catholic and Inter-faith Intermarriages“, *Политикологија религије*, бр. 2/2007, год. 1.
- Александар дел Вал, *Исламизам и Сједињене Државе, алијанса против Европе*, Службени лист, Београд, 1998.
- Александар Јовановић, Милена Пешић, „Мултикултурализам и индивидуална права“, *Српска политичка мисао*, бр. 1/2010.
- Жељко Пантелић, „Европа на прагу вечног мира“, *Вечерње новости*, 2.12.2004.
- Zoran Matevski, „Religious Dialogue and Tolerance - Theoretical and Practical Experiences of Differences and Similarities“, *Политикологија религије*, бр. 1/2007, год. 1.
- John Rex, *Secular Substitutes for Religion in the Modern World*, *Политикологија религије*, бр.1/2007, год. 1.
- Куран, превод Бесима Коркута, Старјешинство Исламске заједнице БИХ, 1984.
- Ли Херис, *Самоубиство разума - претња радикалног ислама Западу*, Данграф, Београд, 2009.
- Љубиша Митровић, „Религија, медији и култура мира“, *Српска политичка мисао*, бр. 1/2010.
- Chris Allen, *Fear and Loathing: The Political and Loanhing: The Political Discours in Relations to Muslims and Islam in The British Contemporary Seting*“, *Политикологија религије*, бр. 2/2010, год. 4.
- Мирољуб Јевтић, „Political Science and Religion“, *Политикологија религије*, бр. 1/2007, год. 1.
- Мирољуб Јевтић, „Religion and Relations between Genders“, *Политикологија религије*, бр. 1/2008, год. 2.
- Мирољуб Јевтић, „Политикоректност и екстремизам“, *Свободна мисл*, бр. (1569) 7-8/2006, ИССН 0869-4435, Москва.
- Мохамед Хосеин Табатабаи, *Шије у исламу*, Културни центар при амбасади Исламске Републике Ирана у Београду, недатирано
- Петар Матић, Миша Стојадиновић, „Либерални национализам: У потрази за изгубљеним идентитетом“, *Политичка ревија*, бр. 1/2010.
- Раденко Марић, „Друштвено-етички изазови процеса глобализације“, *Политичка ревија*, бр. 3/2010.
- „Secularism versus Religion“, *Политикологија религије*, бр. 2/2009, год. 3.
- Семјуел Хантингтон, „Судар цивилизација“, у *Националне мањине - у међународном и југословенском правном поретку*, Београд, 1997.
- Semuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and Remeking of Word Order*, Simon & Schuster, New York, 1996.
- Френсис Фукујама, „Крај историје“, *Трећи програм*, бр. 84/1990.
- „Contre les batisseurs de mosques“, *Le Monde* 5.10.1989, стр. 2 .

Интернет сајтови

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/af.html> (Доступно 28.2.2011)

<http://www.blic.rs/Vesti/Svet/233961/Avganistanac-osudjen-na-smrt-zbog-prelaska-u-hriscanstvo> (доступно 28.2.2011)

<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/10/Svet/532731/Izvinjenje+zbog+karikature+Muhameda.html> (доступно 28.2.2011)

http://fr.wikipedia.org/wiki/%C3%89meutes_de_2005_dans_les_banlieues_fran%C3%A7aises (доступно 1.3.2011)

http://en.wikipedia.org/wiki/Theo_van_Gogh_%28film_director%29 (доступно 1.3.2011)

BBC SERBIAN.com, subota 10. septembar 2005.

<http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-11559451> (доступан 1.3.2011)

<http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-11559451> (доступан 1.3.2011)

Resume

The sudden industrial development in the 20th century made possible to overcome a physical distance between different cultures. So it happened that due to many factors, some members of the religions began to settle in areas where previously have not been living. As a result, the streets of Paris. London and Berlin. New York ... where they once lived only whites, Christians, French, British, Germans ... began to become more and more living place for members of other races, Islam, Hinduism, Buddhism and so on.

The arrival of these people was the need of the host countries. Because birth rate reduced and it affect labor force in these countries and they need a new workers. Newcomers brought with them their culture and religion .Those culture and religion are differents from the culture and religion of the host countries .When the question of the meeting of those cultures and religions and ways of regulating their relations was raised, the idea that the host society should be developed as multicultural is accepted . Society in which, each religion live in peace with others: Christians with Muslims, Buddhists with Christians and others, Hindus with Christians and others and so one. Framework in which the common life unfolded is a secular political system. It was taken as normal that all these religions can live side by side with his own culture and practice this religion among themselves and to communicate with others religions through secular political system It was clear rapidly that it is not possible. The conflicts started to emerge . Some peoples spoke about this .Ruling structures condemned those who spoke about conflict. But when the conflict started to increase discussion of them could have not been avoided. So that the most important political leaders of the three major EU countries: Germany, Britain and France: Chancellor Angela Merkel, Prime Minister David Cameron and President Nicolas Sarkozy at the end had to admit that multiculturalism as a

project failed and that their society must return to the strengthening of national identity. We will see what will be the future.

* Овај рад је примљен 23. јуна 2011. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 5. августа 2011. године.

УДК:
304:2-67(4-672EU)
Прегледни
рад

Српска политичка мисао
број 3/2011.
год. 18. vol. 33.
стр. 267-288.

Драгослав Кочовић

Факултет политичких наука, Београд

УТИЦАЈ РЕЛИГИЈЕ НА СОЦИЈАЛНУ ПОЛИТИКУ У ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ*

Сажетак

На Европском простору у поратном периоду (од половине XX века) одвијају се динамичне и веома садржајне промене у свим сферама друштвеног живота. Наиме, вођене су расправе да ли хришћанство као доминантна религија у Европи треба да буде и званична религија Уније или не? Мишљења су била подељена, али је превладао став да је религијско уверење лична ствар сваког појединца, те по том основу право и слобода свакога да промени своје религијско уверење. Сигурно да су креатори европског модела удруживања држава имали у виду значај религијске толеранције и слободног избора верујућих као битног фактора мирног и стабилног развоја на простору Европске Уније.

Кључне речи: Европска унија, религија, социјално, благостање, хришћанство, ислам, модели, енциклика, централизовано, децентрализовано.

Основно језгро ЕУ је унутрашње тржиште заједнице, снажна економска повезаност, слободна конкуренција и тржишна утакмица, слобода кретања рада и капитала.¹⁾ Оваква оријентација је мотивисана дугорочним економско социјалним и политичким циљевима: “Уједињење Европе је пут који је ЕУ изабрала у циљу претварања европског континента у јединствену економско поли-

* Текст је у оквиру пројекта 179008. Министарство просвете и науке Републике Србије.

1) Имајући у виду наше настојање да уђемо у Европску Унију, неопходно је да пре тога испунимо одређене услове, земља мора да је: европска, демократска са владавином права, тржишном привредом и да прихвати законе, правне обичаје и правну праксу (аки комунитер) ЕУ. Погледати више о томе: Мирослав Н. Јовановић, чланак: Колико Европској унији треба Србија и колико Србија треба Европској унији, *Нова српска политичка мисао*, бр. 2. Београд 2005, стр. 77-97.

тичку целину. Све то са циљем да уједињена Европа буде довољно конкурентна САД, и све више растућим економским и политичким циновима какви су Русија, Кина и Индија. Процес уједињења Европе је тако, само једна од карика у процесу глобализације која је сваким даном све видљивија²⁾. У том контексту и процесу ваља напоменути квалитативну друштвену основу, идеју, политичку оријентацију, односно доктрину државе благостања која се негује на европском простору. Благостање даје социјални импулс, политичку боју, тон култури и посебност Европској Унији.³⁾ Полазна теза заступника ове доктрине је постизање општег благостања у западноевропском друштву на основу постигнутог материјалног богатства и великих економских могућности. То је у ствари реди-стрибуција друштвеног богатства, која се постиже и остварује интервентном улогом државе у области расподеле. Односно, знатно ангажованијом државом у економској и социјалној сфери, прерасподели дохотка у циљу стварања услова за динамичнији економски и социјални развој, веће социјалне покретљивости, пожељне интеграције и неопходне равнотеже друштва. Дакле, Европска Унија и у њој социјално политички модел благостања је производ политичког консензуса где је задатак влада ових држава да обезбеде стабилност и просперитет друштва у условима нерешивог сукоба између четири захтева: за високим квалитетом социјалног старања; јавни захтев за ограничавање опорезивања; обезбеђивање економског раста; и обезбеђивање наклоности гласача. Сасвим је очигледно да се Европска Унија у процесу глобализације суочава са низом тешкоћа и проблема који изазивају бројне недоумице. Теоријске расправе и тумачења трају дуги низ година са циљем ревизије државе благостања у државу конкуренције. Када се све узме у обзир - сума сумару, остало је, или боље речено, појачано је уверење да економска и социјална политика нису у супротности, што значи да су издвајања за социјалну сигурност (образовање, лечење, становање, старе, незапослене и друге угрожене категорије) прихватљив развојни тренд и да је то главно обележје европског

2) Миролуб Јевтић, чланак: Утицај вере на уједињавање старог континента, Српска политичка мисао, бр. 4. Београд 2008, стр. 87.

3) Колико је познато, термин "благостање" први пут употребљен је у законодавству Србије 1873. године, када је донет Закон о народном благостању, којим је обезбеђена материјална и социјална сигурност човека. Знатно касније, после 47 година (1920) енглески економиста, професор Пигу Артур Сесил (1873-1959) употребио је термин "благостање". Погледати више о држави благостања: Драгослав Кочовић, Социјална политика, ФПН, Београд 2007., Слободанка Недовић, Држава благостања, агенција Драганић, Београд 1995.

социјалног модела.⁴⁾ Упркос оваквом ставу који за сада превлађује, снажни су приступи који заговарају реформу овог система са основним циљем преношења ризика несигурности са државе на појединца и породицу, и сужавање обавезних видова осигурања и помоћи државе.

УТИЦАЈ РЕЛИГИЈЕ НА РАЗВОЈ ЕВРОПСКЕ СОЦИЈАЛНЕ ПОЛИТИКЕ

У палети примарних одредница европске културе јесте религија и њене вредности. Несумњиво, да је хришћанство својим учењем и праксом битно обликовало стил и правила друштвеног живота. Једним делом и у религијској филозофији и пракси треба тражити основе и зачетке данашње Европске социјалне политике. Управо хуманистички мотив, солидарност, слобода и социјална правда су неговани у ранохришћанским заједницама и били су услов опстанка верујућих људи тога доба. Као такви трајна су вредност и битни принципи социјалне политике и организације друштвеног живота у целини до данас. На овим вредностима почива миран, стабилан и прогресиван развој друштва, посебно наглашен од Бизмаркове социјалне реформе 1881 године. Ове вредности су уткане у све сегменте друштвеног живота из којих исцртавају: слобода, рад, одговорност, помагање, честитост, толерантност, послушност, смиреност, љубав, поштовање, уважавање, разумевање. И даље, појединац, брак, породица, шира друштвена заједница и у том контексту дозвољено и недозвољено, пожељно и непожељно, људско и нељудско, врлина и порок. Са позиције судбине човека и друштва у целини примарно је да ове вредности буду заступљене у социјалном понашању људи што је услов за божју милост и вечни живот. И сасвим је прихватљиво тумачење професора др Мирољуба Јевтића да “религија није само систем догми и обре-

4) У полувековном развојном путу Европска унија је искристалисала своје вредности и циљеве који чине основу укупног живота ЕУ, па самим тим и социјалне политике и њеног карактера. *Вредности* уније обухватају: поштовање људског достојанства, слободу, демократију, једнакост, правила закона и поштовање људских закона, право припадности мањинама. Ове вредности су заједничке за државе чланице друштва у коме плурализам, недискриминација, толеранција, правда, солидарност и једнакост између мушкараца и жена преовлађују (Артикл 1-2). *Циљеви* уније обухватају промоцију мира, својих вредности, слободе, сигурности, конкуренције без унутрашњих граница, економски раст и стабилност цена, конкурентност своје привреде, пуне запослености, социјални напредак и висок ниво заштите, унапређење квалитета животне средине, борбу против социјалне искључивости и дискриминације, промоцију друштвене правде и заштите, равноправност мушкараца и жена, солидарност између генерација и заштита права деце, промовише економску, друштвену и територијалну повезаност и солидарност између држава чланица, искорењивање сиромаштва у свету и поштовање Повеље УН. (Артикл 1-3) Устав ЕУ.

да, она је основа цивилизације и творац свакодневних друштвених вредности”.⁵⁾ Из тог односа развијен је политички став о људским правима и слободама, у том корпусу, неспорно, налази се слобода веровања, односно вероисповести.⁶⁾ Полазећи од социјалних вредности сасвим је лако градити склад између веровања и секуларног, односно државе и вероисповести.⁷⁾ У том домену, односно простору омеђеном религијом с једне и државом с друге стране, налази се социјална политика као најсвеобухватнија грана у породици политике у којој сагледавамо: социјалну структуру, положај човека у друштву, питања социјалне правде, слободу, солидарност, рад, социјалну сигурност, улогу државе и њеног односа према својим грађанима, из чега потом произилази карактер привреде, политичког система и општег друштвеног развоја, социјална акција према угроженом становништву и социјалне мере у циљу социјалног развоја, прогреса друштва, благостања и општег просперитета. Религија налаже етичке вредности, а оне су уграђене правном нормом у систем законодавства посебно у систем социјалног законодавства које у себе интегрише дужност, честитост, одговорност, човечност, умереност, долично понашање, дисциплину и самодисциплину. И даље, слободу избора, образовање, усавршавање, самоусавршавање. У том смислу увек ваља држати на уму да је будућност пројекат, а прошлост чињенице на којима се тај пројекат гради. Следећи ову мисао сасвим савремено и вредносно звучи да на вредностима социјалног учења религија можемо градити сигурну будућност. Друга димензија социјалних вредности помогла би да се секуларни прагматизам оплемени топлином и разумевањем за појединца, породицу, друштво и људски род у целини.⁸⁾ На простору ЕУ поларизован је приступ статусу религије у овој заједници⁹⁾. Једни су (десно оријентисани) за то да хришћанство постане званична религија Европске Уније, док су други (лева оријентација) против

5) Миролуб Јевтић, Утицај вере на уједињавање старог континента, *Српска политичка мисао*, бр. 4. Београд 2008, стр. 88.

6) Исто, стр. 88.

7) Исто, и Драгослав Кочовић, Религијска учења - социјалне вредности религијских учења, *ФПН*, Београд 2010.

8) Србија и у географском и културном погледу припада европском простору, и на путу је да постане чланица ЕУ, односно политички концепт развоја наше земље своју будућност усмерава ка учлањењу у Европску унију. Тако да у том погледу религијска филозофија и пракса хришћанства и ислама који се негују у нашој земљи имају данас у условима религијских и верских слобода сасвим ново место и улогу у односу на ранији социјалистички културни образац. Погледати више о томе: Саша Гајић, Однос државе и цркве: нужности и границе политизације, *Нова српска политичка мисао*, Анализе, Год. 1, бр. 4, Београд 2005, стр. 29-34.

9) John Rex, Secular Substitutes for Religion in the Modern World, *Политикологија религије*, бр. 1/2007. год. 1

тога да се једна религија издваја и доминира. Други приступ је превладао, тако да свако у Европској унији има право на слободу мишљења, принципа и религије, с правом да се промени религија и веровање.¹⁰⁾ Одбацивање става да се у Уставу Европске Уније јасно назначи да је званична религија у ЕУ хришћанска мотивисано је жељом за очувањем мира, стабилности поретка, спречавања друштвених конфликта и сукоба. Односно, изградњом мултикултурног друштва¹¹⁾. У том контексту треба имати на уму да је захваљујући вековном колонијализму и економској коњукурности 3. Европе, посебно у другој половини XX века, условило имиграцију афроазијског становништва у ЕУ које је донело са собом друге религије (таоизам, конфучијанство, будизам), а међу њима доминантно ислам.¹²⁾ Овакав тренд условио је унутаревропске расправе о одрживости идентитета на старом континенту и могућност одржавања потребног развојног ритма у констелацији различитих култура, и како каже Бјерн Мелер очувања социјеталне и људске безбедности.¹³⁾

СОЦИЈАЛНО ПОЛИТИЧКА ДОКТРИНА ХРИШЋАНСТВА И ИСЛАМА

Социјално учење хришћанства кретало се од потпуне једнакости међу свим људима, као царству божјем на земљи, до признања социјалних неједнакости, као божјој вољи. Ово учење еволуирало је из једне у другу крајност под утицајем општих друштвених промена, а пре свега јачањем економске моћи цркве. Наиме, рано-хришћани су развијали своје учење које је заговарало потпуну јед-

- 10) Мирољуб Јевтић, Утицај вере на уједињавање старог континента, *Српска политичка мисао*, бр. 4, Београд 2008. стр. 96., Драгослав Кочовић, Социјално осигурање, *ФПН*, Београд 2005, стр. 268. Устав Европске уније усвојен је 14.01. 2005. године, али није усвојен код свих чланица ЕУ. То није променило званичан однос према статусу религије и слободе вероисповести. Тако да је религија остала у делу приватности свакога грађанина, односно слободе избора и упражњавања. Ово питање у Уставу регулише члан II-70.
- 11) Zoran Matevski, Religious Dialogue and Tolerance - Theoretical and Practical Experiences of Differences and Similarities, *Политикологија религије*, бр. 1/2007. година 1.; Погледај и Александар Новаковић, Милена Пешић, Мултикултурализам и индивидуална права, *Српска политичка мисао*, бр. 1/2010.
- 12) Видети више о томе: Мирољуб Јевтић, чланак: Утицај вере на уједињавање старог континента, *Српска политичка мисао*, бр. 4, Београд 2008. стр. 87-99.
- 13) Социјеталну безбедност Бјерн Мелер дефинише као “могућност друштва да опстане и задржи свој суштински карактер под променљивим условима и могућим или постојећим претњама. Тачније, реч је о одрживости традиционалних видова језика, култура, облика удруживања, верских и националних идентитета и обичаја, а све то у оквиру прихватљивих услова за развој”. Зоран Драгишић, Безбедност и вредности, *Српска политичка мисао*, бр. 4, Београд 2009, стр. 192.

накост међу свим људима. Зато су оснивали хришћанске општине као облик друштвене организације живота и на основу религијског веровања, а на основу солидарности у њих су уносили средства и међусобно их распоређивали.¹⁴⁾ “Не сабирај себи блага на земљи... него сабирај себи блага на небу”.¹⁵⁾ Сагласно свом начину живота и погледима на свет залагали су се за заједничку потрошњу и укидање приватне својине. Овако учење и пракса припадају робовласничком периоду развоја хришћанства и није одговарало робовласничкој држави, те је она хришћане прогонила све до 313 године, да би хришћанство прихватила као своју религију 381 године.

Јачање феудалног друштва узроковало је знатне промене у хришћанском учењу. Црква је постала моћан феудалац, располагала је великим комплексима земље и радном снагом кметова. То је, даље, условило да црква промени свој однос према приватној својини и социјалним разликама, “Само како је коме Господ уделио онако нека живи, по позиву што је од Бога примио ...Сваки нека остане у оном стању у коме је био кад је позван. Јеси ли био позван као роб, не узнемиравај се за то, али ако можеш постати слободан користи се тиме”.¹⁶⁾ Наиме, црква као велики земљовласник више није била против приватне својине, класних разлика и није се залагала за заједничку потрошњу, што је било у складу са интересима моћних људи. “Зато и порезе дајте... Подајте свакоме што сте му дужни: коме дакле порезу, порезу; коме данак, данак; коме страх, страх; коме част, част”.¹⁷⁾ Међутим, црква и даље заговара једнакост међу људима, не спорећи да богатство једних производи сиромаштво других. Да би нашла *модус вивенди* између проповедања и сопственог начина живота, сиромаштво је тумачила божјом вољом, а сопствену власт и моћ феудалаца објашњавала божјим

14) Многи који су прихватили учење апостола и хришћанску веру продавали су своја имања и новац доносили у хришћанску заједницу за добро свих у њој. Имовину коју су појединци поседовали нису је називали својом већ су је сматрали заједничком. Свако је од њих добијао шта му је требало. Стиче се утисак да су припадници ових ранохришћанских скупина (општина) морали у потпуности уносити у заједницу све од сопственог поседа не задржавајући ништа за себе. У случају да су део задржали за себе, апостоли би брзо сазнали и такви би били подвргавани испитивању. Апостол Петар би утврђивао тачност и након суочавања са чињеницама грешника би обично задесила смрт. Нови завет, Дела апостолска, *Добра вест*, Нови Сад 1989, стр. 83. погледати, Драгослав Кочовић, Религијска учења, социјалне вредности религијских учења, *ФПН*, Београд 2010, стр. 177-178.

15) Библија, Нови завет, Јеванђеље по Матеју, *Добра вест*, Нови Сад 1989, стр. 4.

16) Друштвени положај човека унапред је одређен од Бога. Апостол Павле прихвата социјалне неједнакости, јер како сам каже од Бога су дате, а у друштвеном животу за њега је важно држати се божјих заповести. Видети више о овоме: Прва Павлова посланица Коринћанима, Библија, *Добра вест*, Н. Сад 1989, стр. 117.

17) Нови завет, Павлова посланица Римљанима, *Добра вест*, Нови сад 1989, стр. 104.

даром “Сви да се поковавају вишим властима, јер нема власти да није од Бога, и власти што постоје од Бога су одређене”.¹⁸⁾ Својину и социјалне неједнакости објашњавала је разликама у раду, следствено томе, стечена материјална добра призната су од бога. Од ранохришћанске идеје о потпуној једнакости и љубави према ближњем, хришћанско учење одступа и проповеда милосрђе као чин пружања помоћи сиромашнима од стране богатих, што је било мотивисано веровањем у сопствени спас душе. Таква обавеза била је усмерена само према сиромашним који су били материјално необезбеђени, и за рад неспособни. Сви који су били сиромашни, а способни за рад, морали су да раде и да сопственим радом обезбеђују егзистенцију. Због тога је хришћанство осуђивало нерад и забрањивало прошњу. Црква није била у стању да разуме друштвене односе и да су они независни од божје воље, али је учавала последице тих односа. Запажала је да доста способних за рад покушава просјачењем да поправи сопствени положај, па је као и Јеврејска религија осуђивала нерад “ко не ради не треба ни да једе., од чега треба црвенети? Од греха ...али се треба хвалити радом”.¹⁹⁾ Јачањем економског положаја хришћанска црква је задобијала све већу моћ и утицај у друштву, што је добрим делом условило различите погледе унутар саме цркве у погледу њеног места и улоге у даљем друштвеном развију и управљању. На тим питањима (и неким догмама) дошло је до неспоразума, који је кулминирао 1054. године цепањем на католичку и грчку, односно православну цркву.²⁰⁾ Хришћанство као духовна заједница настоји да свој духовни ноторни покретач испуни и бригом за сваког појединца и друштво у целини “Бринући се првенствено, али не и искључиво за духовни живот својих верујућих припадника, црква може и треба да се, вођена јеванђељским духом, осврће и на горуће социјалполитичке теме, апелујући на савест државника и свих грађана да изнађу најбоље одговоре на изазове савремености. Стога истински хришћани у свакој социјалној доктрини или постојећој политичкој опцији подржавају оне идеје и активности које се уклапају у несебичну визију човека и друштва. У таквој служби заједници, црква “натполитички” делује у политици”.²¹⁾

18) Исто, стр. 111.

19) Апостол Павле тражи да сваки човек ради, и каже “да ако ко неће да ради, да и не једе”. Противно се нераду и осуђује узалудно трошење времена. Друга Павлова посланица Солуњанима, Библија, *Добра вест*, Н. Сад 1989, стр. 144.

20) Видети више о томе: Слободан М Радошевић, *Монашка цивилизација*, књига II, *Центар за геопоетику*, Београд 1994, стр. 23-25.

21) Саша Гајић, *Односи државе и цркве: нужности и границе “политизације”*, *Нова српска политичка мисао*, Анализе, Год. 1, бр. 4. Београд 2005. стр. 33.

Католичка црква развила је и осмислила веома садржајну социјално политичку праксу, са претензијама да освоји поред духовне и световну власт. У том смислу, римске папе себе су проглашавале за наследнике апостола и намеснике Христа, којима је предодређено да владају народима и царствима. Економска моћ се увећавала по основу добровољних прилога, пореза за крсташке ратове и продајом индулгенција. Ови финансијски извори и религијска веровања учинили су да католичка црква заиста постане поглавар низа земаља и владара. У томе је Иноћентије III био најуспешнији.²²⁾

Социјално политичка доктрина била је мотивисана освајањем световне власти. Тако је католичка црква на Аристотеловом утилитаризму “ко влада треба и да помаже” развила своју доктрину да је црква та која треба да помаже сиромашнима, а онај ко помаже треба да има политичку власт.²³⁾ Међутим, такав приступ није могао бити одржив без обзира на вековна настојања католичке цркве. Развој науке, научних сазнања у медицини, политичкој теорији и филозофији, посебно сазнања у егзактним наукама и њихова практична примена, дали су одговоре на многа питања, што је до тада био монопол цркве и њених догми. Са друге стране, јачање материјалне основе друштва, бројчано јачање радничке класе и обликовање њене свести у форми синдикалног и политичког организовања, условили су промене доктрине социјалне политике католичке цркве. Тако да католичка црква по први пут 1891. године одустаје од своје вековне доктрине, искључивог права помагања сиромашних са правом на световну власт. Црква признаје у енциклици Рерум Новарум, папе Лава XIII да држава треба да остварује социјалну заштиту грађана.²⁴⁾

Нова социјално политичка доктрина је у суштини реакција на опасност за себе и сопствени положај у друштву. Због тога се залагала да држава преузме мере на плану побољшања положаја радника у оквиру постојећег система вредности. Залаже се за пре-

22) На месту папе био од 1198-1216. године, покренуо четврти крсташки рат, први папа који је почео продавати индулгенције, и први је папа који је рекао да су папе божи намесници на земљи, 1215. године озваничио је инквизицију. Мала енциклопедија, *Просвета*, том I, Београд 1986, стр. 893.

23) На Аристотеловом, ко влада треба и да помаже, може се учити и његов етички приступ друштвеним односима, односно људском добру, исправном деловању и врлинама на основу којих како каже Сергеј Беук, живот појединца и живот државе добијају своју истинску пунину. Видети о томе: Сергеј Беук, О бићу и Богу, *МБМ-пис*, Н. Сад 2007, стр. 30-32.

24) Папу Лава XIII славиле је “скромност и надмоћност, доброту и скромност, благост и непопустљивост”. Видети више о томе: Карлхајнц Дешнер, Политика римских папа у XX веку, књига II, *Фонд истине*, Београд 2005, стр. 334.

говоре између радника и послодаваца, за одустајање од штрајкова и класне борбе и поштовање приватне својине, коју је прогласила за божанску установу. Енциклика се залаже за социјално осигурање за случај незапослености, изнемоглости, несреће, старости и сиромаштва, те да држава гарантује минималне наднице којима би се обезбедила репродукција радника и њихових породица. Утилитаристички приступ у прокламовању ширих социјалних права имао је за циљ да црква што је могуће више веже за себе све слојеве друштва, посебно раднике и сиротињу. С друге стране, црква је хтела да се народу представи као носилац прогреса и промена које су неопходне човеку. Због тога одустаје од традиционалних догми, нашта је присилила социјална реформа у Немачкој, где је донет Закон о општем социјалном осигурању 1881. године. Он је био подлога за друге законе који су гарантовали социјална права и тиме обезбеђивана социјална сигурност радника. Наредна енциклика папе Пија XI из 1931. године имала је за циљ да истакне значај енциклике Рерум Новарум, стајући у одбрану приватне својине са захтевом да радници одустану од насилне борбе против послодаваца и класног организовања. Указује на велику опасност од социјализма, па у том контексту критикује либералну државу.

Енциклика Ивана XXIII од 1961. године остала је на позицијама приватне својине, али је била знатно напреднија, што је било условљено стабилним и динамичним развојем социјализма у том временском периоду. Насупрот социјализацији капитала на Истоку, црква је уочавала велику опасност од укрупњавања капитала на Западу који је приметно производио сиромаштво, експлоатацију и незадовољство. Због тога се залаже за интервенцију државе у циљу национализације средстава или њихове социјализације.²⁵⁾ На сличним позицијама, са израженом тежњом за “ограничавање моћи капитала” говори енциклика из 1968. године под називом Напредак народа, коју је издао папа Павао VI Монтини. Енциклика се залаже за праведнију расподелу материјалног богатства.²⁶⁾ “Ни за кога приватна својина не представља апсолутно и безусловно

25) Када је папа Иван XXIII издао енциклику 1961. године, млади су у Риму демонстрирали узвикујући паролу “Мати - да, учитељица, не”. На овај начин су изражавали незадовољство мешањем цркве у политику “Насиље као смишљена и организована делатност у Римокатоличкој цркви стално је средство јевангелизације (покатоличавања) широм планете”. Зоран Милошевић, Демократија или христократија, Филип Вишњић, Београд 1997, стр. 38.

26) Папа Павао (Павле) VI Монтини је словио за високо интелектуалног човека, али је ипак остао у сенци велике популарности папе Јована (Ивана) XXIII. Видети шире о томе: Карлхајнц Дешнер, Политика римских папа у XX веку, књига I, Фонд истине, Београд 2005, стр. 334. Комплетан преглед о утицају римских папа на друштвене токове посебно у Европи погледати I и II том овог истог аутора под истим називом.

право. Не може се оправдавати нико, ако за своју искључиву употребу држи оно што му није потребно, док другима недостаје и оно што им је неопходно”. Папа Иван Павле II, у енциклици 1981. године негира позицију крупног капитала и његову одбрану приватне својине, залажући се за социјализацију производних средстава и партиципацију радника у управљању и расподели профита. Енциклика признаје приватну својину “право на приватну својину је важеће и нужно”, али захтева њену социјализацију, тако да рад буде подређен човеку, а не човек раду, са радикално повољнијом позицијом радника у механизму управљања и одлучивања. Захтева се интервенција државе у домену запошљавања, јер у незапослености види велику опасност за омладину. Енциклика наглашава значај синдикалних организација и деловања у остваривању социјалних права радника, али се синдикату одриче право на политичку и класну борбу. Уједно се критикује ауторитарна власт, без обзира на политички систем, залажући се за већи степен демократизације друштва у капитализму и социјализму. Међутим, био је оштар противник социјализма (атеизма) и тај систем упоредио са античким стањем у коме су прогањани хришћани. У енциклици о развоју истиче “добра овога света су изворно намењена свима”. Сиромашни имају право не само на милостињу већ и на делотворну помоћ друштва. Беду и сиромаштво оцењује као неприродно стање. Уколико је беда и тежина толика, а зарад општег добра, као могућност помиње и експропријацију “Само оно друштво је на социјалан начин праведно које се труди да буде све праведније ...чините све што стоји у вашој моћи да та провалија не постане већа која дели мали број богаташа од великог броја сиромашних који живе у беди”. Тражи да владе држава више учине за подчињене слојеве друштва и раднике “имање једних не сме изазивати штету ‘бивствовању’ многих других”. Зато се залаже за продају чак црквеног инвентара (блага) за помоћ сиромашнима. Осуђује потрошачки менталитет, материјалистичку цивилизацију, екстремни капитализам и др. По оценама неких теоретичара католичког учења и праксе папа, ова залагања и критике због распрострањености сиромаштва никада нису биле искрене. У суштини понтификат сиромаштво и беду не види као привредну и политичку ситуацију, него као моралну и религиозну атрофију.²⁷⁾

Савремени поглед на друштвена кретања и решавање актуелних проблема не значи да се католичка црква одрекла социјално политичке активности. “Она, напротив има претензије да и даље

27) Карлхајнц Дешнер, Политика римских папа у XX веку, књига II, *Фонд истине*, Београд 2005, стр. 347.

утиче на њу, укључујући и непосредно остваривање извесних социјалних акција. Социјална акција римокатоличке цркве чак је и даље врло жива, нарочито се изражава у окупљању омладине и раду извесних установа социјалне заштите”.²⁸⁾

У периоду развијеног феудализма католичка црква је достигла врхунац духовне и економске моћи.²⁹⁾ Међутим моћ цркве пратили су вековима нагомилавани проблеми унутар саме цркве и њене организације. Заправо, црква и поред економске и духовне моћи постепено је западала у неморал и корупцију, што су учавали утицајни црквени кругови и теоретичари грађанског друштва. Овај слој, захтевао је реформу католичке цркве и ослобађање од превазиђених догми. Реформација католичке цркве наступила је 1517. године Лутерановим прогласом у 95 теза на вратима цркве у Витембергу.³⁰⁾ Ова реформа имала је значајан утицај на социјалну политику и њену доктрину. Реформатори су захтевали ослобађање цркве од свих порока и враћања изворном учењу хришћанства. Пре свега раду, кога је црква прогласила за основну верску дужност и средство за добијање милости од бога.³¹⁾ Поред тога захтевано је да се црква одрекне превеликих захтева за новчаним средствима

28) Душан Лакићевић, Социјална политика, *Савремена администрација*, Београд 1991, стр. 115-116.

29) Поред духовне и економске моћи папство је имало(и данас има) велику политичку моћ, Теоретичар и аналитичар улоге и утицаја у друштву институције Папа, односно Папства, закључује да папство и црква на чијем су челу стоје у основи готово свих ратова који су потицали и вођени са европског простора “папство... једне цркве које је током историје водила или потпомагала хиљаде малих или великих ратова. Једна црква саздана на лажи и обмани никада се неће показати етички употребљивом...”. Видети више о томе: Карлхајнц Дешнер, Политика римских папа у XX веку, књига II, *Фонд истине*, Београд 2005, стр. 332.

30) Лутер Мартин, је покренуо реформу римокатоличке цркве и утемељио реформизам, односно оснивање протестантске цркве и тако омогућио настајање друге “шизме”. Непосредан повод за јавно изношење својих теза било је понашање папе Лава X који је продајом индулгенција (опроштајница) прикупао новац за довршавање изградње храма св. Петра у Риму. Тражио је повратак на новозаветно хришћанство, одбацивање теологије светих отаца и црквено посредовање и њене хијерархије у спасењу душе. Он, Лутер Мартин ту могућност искључиво везује за верујуће да сами пронађу пут сопствене спасењу. Мала енциклопедија, *Просвета*, том II, Београд 1986, стр. 525.

31) Промовисање рада као највеће вредности човека пред богом, веома је заинтриговало социолога Макса Вебера. Он се упустио у изучавање других религија (хиндуизам, јудаизам, будизам, конфучијанство, таоизам) да би разумео особености хришћанства и суштину нове реформисане цркве-протестантске. Своје виђење тог односа религије и економије дао је у књизи Протестантска етика и дух капитализма. Професија постаје задатак, испит и позив вере, што даље значи да стицање богатства није циљ појединца зарад самог гомилања богатства, већ постигнути резултати (богатство по основу рада, штедње, скромности, уздржаности од непотребног трошења, уздржавање од луксуза, радна дисциплина и професионална свест) на земљи су залога за очекивани спас (спас душе и вечни живот на ономе свету). Погледај више о томе: Макс Вебер, Протестантска етика и дух капитализма, *Веселин Маслеша*, Сарајево 1968.

и одбачене су индулгенције. Враћање библијском учењу значило је одбацивање претензија на световну власт и остајање у духовној сфери, што се уклапало у реформаторски захтев да се милост божја може постићи само радом, а не преко цркве.³²⁾ Социјално политичка доктрина реформисане, односно протестантске цркве садржана је од социјалних акција, које су усмерене ка помоћи сиромашнима и необезбеђеним и пружање помоћи лицима која су без породичног старања. Поред тога, наставила је са развијањем свести и праксе милосрђа међу грађанима.

Православна црква је у своје учењу и својој пракси остала доследна раном хришћанству.³³⁾ Проповедала је дужност верника да чине милосрђа, а црква је увек пружала помоћ сиромашним и убогим. Социјалне акције нису биле мотивисане, као код римокатоличке цркве, претензијом на световну власт. Заступала је начело и у томе остала доследна “патријарху духовна а цару световна власт”. Поред доктринарне обавезе старања о најугроженијим категоријама друштва, православна црква је обавезивала државу да по основу своје власти има дужност и права да помаже своје грађане и штити од социјалних ризика. Средњовековни манастири у Србији пружали су помоћ сиромашним, болесним, инвалидима и остарелим. Помоћ се састојала од смештаја у манастире или непосредно поред манастира, исхрани, лечењу и образовању. У време већих празника манастири су околно становништво снабдевали хлебом, месом и вином. По свему судећи, изгледа да је средњовековна Српска држава имала доста разумевања за сиротињу, посебно за болесне, као и за смештај и бригу о остарелим ратницима. Хроничари из тог периода бележе да су прокажени (болесници од лепре) хрлили у српске земље где су били смештани у одвојене колибе, облачени у беле одоре, храњени и лечени. Такође, манастири су били једино место за збрињавање остарелих ратника који нису имали своје поседе ни породице. Дакле, при манастирима су биле прве болнице за лечење становништва, истовремено манастири су били први старачки домови. Оваква улога манастира била је могућа, јер су их подизали владари и обезбеђивали новцем, великим комплексима земље и селима која су владари својом вољом додељивали манастирима. Уједно су ктитори обавезивали манастире да се старају о угроженим категоријама становништва. Та обавеза

32) Мишел Лалман, Историја социолошких идеја - од почетка до Вебера, том I, *Завод за уџбенике и наставна средства*, Београд 2004, стр. 207-216.

33) Погледати о односу цркве и државе, посебно према православној и њеном друштвеном положају, Милан Радуловић, Однос државе и верских заједница у Србији у другој половини 20. века, *Нова српска политичка мисао, Анализе*, год. 1, бр. 4, Београд 2005, стр. 5-14.

произилазила је из повеља које су издавали владари, а касније, делатност манастира била је подигнута на ниво закона што налазимо у Душановом закону из 1349. године.³⁴⁾

Ислам настаје у седмом веку нове ере у Арабији. Основе његовог учења и социјално политичке доктрине налазимо у Курану. Филозофија ислама настојала је да у целости уреди живот исламских народа, у том контексту одређене вредности од значаја за социјалну политику заузимају истакнуто место. Тако се у Курану истиче праведност, добротинство, материјално помагање, а забрањује се и осуђује неваљаштина, мржња и бестидна дела. Ово учење није остало на позицијама моралног, већ више од тога, претакано је у правну норму. Јединство моралних и правних норми произилазили су из тога што је Куран основа духовног и световног живота и уједно је подлога за политичку доктрину исламских земаља. Куран позива на добротинство и чињење добрих дела, без разлике на пол, а за узврат добротинитељи ће заслужити вечни живот. Веровање у бога по Курену је обавеза за сваког човека. Да би човек доказао побожност, нужно је да, поред осталог, из љубави према богу даје од свог иметка сиротињи, убогим, путницима и др. Помоћ сиромашним прописана је у виду зеката, рамазанско бајрамског доприноса, садака, курбан жртве, откупа, подизањем вакуфа, имарета, караван сараја и др.³⁵⁾

Социјално политичке доктрине хришћанства³⁶⁾ и ислама заневале су се, а таква пракса је и данас, на милосрђу као дужности верника да чине добра дела. При томе ваља нагласити да је ислам саставни део правних норми (шеријетско право) и кодекс друштвеног понашања. Где доминира ислам, не ретко у прошлости у шефу државе била је сједињена световна и духовна личност што таквом друштву даје теократски карактер. Данас су исламске земље у политичком, правном и културном погледу у доброј мери еволуирале, али је Куран још увек основа система вредности, па чак и у оним земљама које су цивилизацијски запажено напредовале. У појединим земљама дошло је до декаденције и потпуног враћања на превазиђене религијске вредности. Јачање фундаментализма не омогућава развој садржајне и методски богате социјалне политике.

34) Видети више о социјалном карактеру у Средњовековној Србији, аутор: Драгослав Кочовић, Развој социјалне политике Југославије, *Удружење стручних радника Социјалне заштите Републике Србије*, Друго издање, Београд 2002. стр. 19-33.

35) Видети ближе о томе: Драгослав Кочовић, Религијска учења - социјалне вредности религијских учења, *Факултет политичких наука*, Београд 2010, стр. 209-233.

36) ivojin Đurić, Ph. D. Orthodox Religion in Serbia and Contemporary Neo-liberal Economic Policy, *Политикологија религије*, бр. 1/2007, год. 1

С друге стране динамична и садржајна економска и културна повећаност света незауостављиво промовише оне социјалне вредности које чине смисао и суштину напредног социјалног живота и ваљане социјалне политике. Хришћанство је доста еволуирало, како у погледу проширивања подручја изван духовног, што је довело до цепања 1054. године на православну и католичку цркву, тако и у погледу одбацивања превазиђених догматских учења, неморала и развратности, што је довело до реформизма 1517. године. Реформизам се вратио на милосрђе као највећу духовну вредност човека, а уједно револуционисао рад као битну категорију која одређује друштвени положај човека. Све те промене условиле су отварање простора за садржајнију улогу државе у социјалној политици, која је данас веома развијена у свим лаицистичким земљама, и представља значајно подручје државних мера и активности.³⁷⁾

СОЦИЈАЛНА ПОВЕЉА И МОДЕЛИ СОЦИЈАЛНЕ ПОЛИТИКЕ У ЕУ

Социјална политика на нивоу Европске Уније регулисана је Социјалном повељом, којом су истакнути битни садржаји из домена рада и радних односа, једнакости плаћања мушког и женског рада, дужине радног времена, информисања запослених, становања, лечења, бриге о угроженим категоријама становништва и др. Ово су општа правила ЕУ, али је истовремено утемељен принцип супсидијерности, што значи да се одређена питања из домена социјалне политике поверавају најнижем нивоу организације, ако се тако могу најефикасније уредити и практично остварити. Дакле, националне државе су још увек кључне у делу социјалне политике, место су обликовања, програмирања и остваривања социјалних садржаја.³⁸⁾ Тиме је очувана традиција у овој области, на шта је инсистирало више земаља посебно В. Британија. Социјална сензибилнос и довољно широк простор могућег практичног деловања и

37) О односу државе и цркве, односно хришћанске цркве и државе, посебно на европском простору, погледати ближе: Миролуб Јевтић, Глобализација Европе и религија, *Српска политичка мисао*, бр. 4, Београд 2008.

38) Социјална повеља је општи документ уједно основни за читаву ЕУ, али су још увек државе чланице главни креатори социјалне политике што је опште прихваћено. О значају националне социјалне политике у ЕУ, Дренка Вуковић каже "Досадашњи процес европских интеграција није у адекватној мери праћен јединственим мерама у области социјалне политике, која је и даље у надлежности држава чланица Европске уније". Студија: Социјална политика у процесу европских интеграција, Факултет политичких наука, чланак Дренке Вуковић, Европски социјални модел - континуитет и промене, Београд 2006, стр. 13-29.

организовања посебно су дошли до изражаја у Шведској, Финској, Белгији, где су велика издвајања за незапослене, остареле особе, инвалиде, образовање и здравство.³⁹⁾ Дакле, у ЕУ је на сцени читава палета социјално политичке разноликости која нам омогућава груписање земаља са становништа неких посебности – специфичног обележја.

Велика Британија и Ирска чине либералну групу која нуди ограничено обезбеђивање социјалне сигурности, односно социјалном заштитом обухваћен је само онај део становништва који није у стању да сопственим радом обезбеди задовољавање својих потреба. Нагласак је на заштити сиромашних и заштити од ризика сиромаштва, без намере да дође до друштвене промоције, односно вертикалне покретљивости овог слоја друштва. Остали, изван овог континента по правилу су у бољој материјалној позицији и своје социјалне ризике регулишу кроз осигуравајуће фондове, односно приватне аранжмане и кроз радни однос са послодавцем. У овим земљама тржиште је доминантан простор на коме се регулишу наднице, држава контролише раст социјалних расхода и подстиче приватне аранжмане кроз пореску политику.

Шведска, Финска, и Данска чине социјалдемократску групу, где је тежиште на смањивању разлика у дохотку, а социјални системи у овим земљама почивају на принципу да сви грађани без разлике имају право на социјалну сигурност од великог броја економских и социјалних ризика. У овом делу нагласак је на обезбеђивању услуга грађанима а не на новчаним давањима – трансферима.

Немачка, Француска, Аустрија и Белгија чине корпоративистичку групу коју одликују програми усмерени према одређеним врстама занимања и њиховим радним местима. Програми се финансирају кроз премије које запослени плаћају углавном колективно. Овде су везе између доприноса и бенефита веће него код либералних и социјалдемократских група земаља. Синдикати с једне и послодавци с друге стране играју веома важну улогу.

Италија, Шпанија, Португалија и Грчка чине медитеранску групу која је препознатљива по непостојању класичне мреже социјалне заштите у смислу обезбеђивања минимума прихода за појединце. Заправо државе из ове групе нагласак дају на породицу као основну јединицу солидарности. Пензије су релативно високе и представљају важан политички чинилац у предизборним активностима као и дужина стажа за остваривање права по основу осигурања.

39) Погледати више о томе, Жарко Ристић, Социјална економија, *Економски факултет Београд*, Београд 2001, стр. 29.

гурања (године стажа и старости за одлазак у пензију). Измене у делу пензионог осигурања посебно у Грчкој, током протекле године изазвале су праву буру незадовољства становништва, односно запослених.

Источно–европске земље, примљене у ЕУ чине посебну групу пост-транзиционих земаља упркос међусобним разликама. Међу њима постоји велика сличност захваљујући ранијем социјалистичком наслеђу допуњеним новим тржишним вредностима. Тако се социјално–политичко обликовање одвија на бизмарковом моделу социјалног осигурања, универзализму, егалитеризму, реди-стрибуцији и тржишној оријентацији.⁴⁰⁾

Међу чланицама ЕУ у делу социјалних система постоје запажене разлике у погледу надлежности од локалног, средњег до централног нивоа. Тако је социјална политика у скандинавским земљама у доброј мери децентрализована и највећи део социјалних инпута обезбеђују се на регионалном и локалом ниво. Такође, у Немачкој, Аустрији, Белгији, Шпанији, Италији, В. Британији регионални (средњи) ниво има доминантну улогу у осмишљавању и остваривању социјалне политике. С друге стране црква и њена практична активност, односно социјална акција према угроженим категоријама веома је запажена.

НАЧИН ОДЛУЧИВАЊА И ПОДЕЛА НАДЛЕЖНОСТИ

Социјални системи у развијеним земљама, посебно у земљама чланицама ЕУ нису само резултат кохерентног плана друштвеног обликовања, већ су резултат дуготрајних институцијалних промена.⁴¹⁾ Наравно, у обликовању модела неизбежан је политич-

40) “И поред свих разноликости у методском приступу, најчешће се наводе: англосаксонски (либерални) модел - Велика Британија, Ирска; скандинавски (социјалдемократски) модел - Шведска, Норвешка, Данска; континентално-европски (корпоративистички) модел - Немачка, Француска, Белгија, Аустрија; јужноевропски (корпоративистички, са традиционално значајном улогом породице) модел - Грчка, Италија, Португалија, Шпанија. Последњих година посебно се издваја модел земаља у транзицији (бивших социјалистичких), од којих је 10 нових чланица ЕУ”. Студија: Социјална политика у процесу европских интеграција, чланак: Дренке Вуковић, Европски социјални модел - континуитет и промене, *ФПН*, Београд 2006, стр. 15. Постоји и низ других груписања која у основи полазе од обухвата популације, нивоу заштите и према врсти ризика. Погледати више о томе: Наталија Перишић, Вредносни аспекти класификација социјалних држава, часопис *Социјална мисао*, бр. 4. Београд 2009., Наталија Перишић, Европски социјални модели, *ФПН*, Београд 2007.

41) Види више о томе: Драгослав Кочовић, Социјално осигурање, *ФПН*, Београд 2005, стр. 26-32.

ки фактор јер су законски пројекти и решења увек политички наглашени и обојени. Због тога на социјалну политику битно утичу: принцип ефикасности, политичка логика и политички компромиси. Из социјално политичке перспективе Европа располаже стручно-креативним кадром, продуктивним решењима, потрошачком културом и др. Европска заједница интегрише “општеприхваћене вредности, као што су индивидуализам и колективизам, предузетништво и социјални поредак, као и сарадња државе и бизниса, владе и синдиката, и радника и менаџера”.⁴²⁾ Уз то Европа је увек испољавала већи степен солидарности и солидарне бриге за незапослене, сиромашне, оболеле, бескућнике и друге угрожене категорије.⁴³⁾

Модел у социјално-политичким системима у овим земљама имају децентрализован и централизован карактер. Мада се ови модели међусобно преплићу и тешко их је распознати, али се морају имати у виду приликом анализе вертикалне надлежности институција и изградње социјалних установа.

Суштина *децентрализованог* социјалног система је у томе што локални ниво, односно социјалне институције доносе битне одлуке из домена обима права, организације снабдевања и новчаних финансирања. Дакле, у овом случају локална самоуправа има надлежност у потпуности. *Централизован* социјални систем је униформан по правима, организацији, надлежности и финансирању, с тим што се у практичном смислу ослања на локалне органе централних институција. У овом случају локална самоуправа нема готово никаквих надлежности.

Кроз локално одлучивање о битним социјалним питањима умногоме се задовољавају разноврсне потребе људи, односно потребе становника дате социјалне средине. На тај начин специфичност социјалне средине долази до изражаја и потребе њених житеља. Поред тога предности овог система су и у томе што је контрола политичара и државних послова ефикаснија. Становништво у овом случају непосредније изражава свој интерес и потребе, а контрола утрошка средстава доступнија и боља и јасније се види употреба сопствених средстава грађана. Међутим, локалном нивоу због ограничених финансијских извора могу недостајати потребна средства за социјалне потребе, прети ризик од непотизма и корупције што је на локалном нивоу готово увек присутно.

42) Жарко Ристић, Социјална економија, *Економски факултет Београд*, Београд 2001, стр. 29.

43) Isto.

Када одлучује централна власт онда су решења униформна и не познају специфичности средине, грађани имају једнака права и једнаки су без разлике пред законом. Финансирање социјалних функција са централног нивоа гарантује неопходну солидарност између неједнако развијених локалних заједница и тиме обезбеђује једнакост социјалних потреба на целом простору државе. У супротном постоји опасност да социјалне потребе буду неједнако задовољене у различитим срединама. Међутим, због разлика у степеноу развијености локалних заједница, односно општина не ретко се доживљавају као неправедне и као кршење права грађана на једнак положај.

Изградња социјалних система са позиције надлежности и одлучивања је очигледно сложена, због тога у савременом свету влада велико одступање и велике су разлике у надлежности и вертикалној подели социјалних функција. Упркос оваквој сложености ипак постоје неке компоненте социјалне политике за које у ЕУ верују да се могу боље организовати на једном или другом нивоу. На пример, финансијска давања становништва као што су дечији и породични додаци, социјална помоћ сиромашнима, боље је организовати на државном нивоу. На овај начин, централни систем грађанима обезбеђује једнака права и уједно превазилази проблем неједнаке развијености општина и региона. С друге стране социјалне услуге је најбоље препустити локалном нивоу и локалним властима, јер овде долази до изражаја информисаност и испољавање локалних потреба и приоритета. Ова два приступа су уобичајена у земљама ЕУ, наиме централна власт уређује финансијске трансфере, а локална заједница социјалне услуге. Око установа за смештај појединих категорија становништва не постоји сагласност о најефикаснијем нивоу, те су мишљења подељена а пракса је мешовита. Тако да су ове установе негде у надлежности централне власти, а негде у домену локалне власти. У новије време у ЕУ приватни сектор се све више укључује у снабдевању грађана социјалним услугама, што отвара питање поделе функција у социјалној заштити између државе и приватног сектора. Приватни сектор је обично пружалац свакодневних социјалних услуга, а њих наручује, регулише и финансира јавни сектор. Дакле, између пружаоца услуга – локалног нивоа и наручиоца и финансијера – државног нивоа перманентно се гради, обликује и одржава веза која се по своме садржају и обиму мења сагласно социјалним потребама и материјалним могућностима, моћи централне државе одозго и утицаја (потреба) грађана одоздо (локалне средине).

Без обзира на начин одлучивања заједничка карактеристика социјалне политике ЕУ је у домену обезбеђивања социјалне сигурности, у себи садржи новчана давања и пружање услуга. Новчана давања имају за циљ да делимично или у целости надокнаде остваривани доходак изгубљен услед социјалних ризика: болести, повреда на раду, старости, материнства или незапослености. Права на новчану накнаду остварују се по основу запослености, универзалних програма и програма условљених висином прихода осигураника. Права по основу запослености (рада) су основ за одређивање висине давања. Права по основу универзалних програма предвиђају једнака давања за све без обзира на доходак, запосленост и приходе осигураника. Програми условљени висином прихода, обухватају само кориснике до одређене висине прихода, што значи да су ови програми у ствари мере социјалне сигурности које су уједно својеврсна допуна социјалног осигурања. Допуна су из разлога што накнада по основу осигурања није довољна да обезбеди задовољавање потреба осигураника. Да није ових програма за које се у пракси ЕУ издваја 28,5% друштвеног производа (од тога 63,5% одлази на пензије и здравство, а остало на мере социјалне сигурности) велики број осигураника нашао би се у стању релативног сиромаштва (око 40% домаћинстава). Управо мерама (програмима) који допуњавају недовољност накнада (пензија) по основу осигурања спречава се сиромаштво и оно од 40% пада на 17% домаћинстава.

Dragoslav Kocovic

THE INFLUENCE OF RELIGION ON SOCIAL POLICY IN THE EUROPEAN UNION

Summary

In the post-war period (since the middle of the XX century), the European territory has been covered by dynamic and very comprehensive changes in all spheres of social life. The paper shows dilemmas through which the EU has passed in terms of determination of the status of religion in this territory. Namely, there were some discussions on whether Christianity as the dominant religion in Europe should be the official religion of the Union or not. The opinions were divided, but the attitude that religious affiliation is a personal thing of each individual prevailed, which means that everyone has the right and freedom to change their religious affiliation. It is certain that the creators of the European model of uniting countries had in mind the significance of

religious tolerance and free choice of believers as an essential factor of peaceful and stable development in the territory of the European Union.

Key words: European Union, religion, social, welfare, Christianity, Islam, models, encyclical, centralised, decentralised.

ЛИТЕРАТУРА

- Abe W. Ata, Adjustment and Complications of Catholic and Inter-faith Intermarriages, *Политикологија религије*, бр.2/2007. година 1
- Александар Новаковић, Милена Пешић, Мултикултурларизам и индивидуална права, *Српска политичка мисао*, бр 1/2010.
- Милан Радуловић, Однос државе и верских заједница у Србији у другој половини 20. века, *Нова српска политичка мисао*, Анализе, Год. 1, бр. 4, Београд 2005.
- Мирослав Н. Јовановић, Колико Европској унији треба Србија и колико Србија треба Европској унији, *Нова српска политичка мисао*, бр. 2. Београд 2005, стр. 77-97.
- Мирољуб Јевтић, Утицај вере на уједињавање старог континента, *Српска политичка мисао*, бр. 4. Београд 2008, стр. 87.
- Мирољуб Јевтић, Political Science and Religion, *Политикологија религије*, бр. 1/2007. година 1
- Мирољуб Јевтић, Religion and Relations between Genders, *Политикологија религије*, бр. 1/2008. година 2
- Драгослав Кочовић, Социјална политика, *ФПН*, Београд 2007.
- Драгослав Кочовић, Религијска учења-социјалне вредности религијских учења, *ФПН*, Београд 2010.
- Драгослав Кочовић, Социјално осигурање, *ФПН*, Београд 2005.
- Драгослав Кочовић, Развој социјалне политике Југославије, *Удружење стручних радника Социјалне заштите Републике Србије*, Друго издање, Београд 2002.
- Душан Лакићевић, Социјална политика, *Савремена администрација*, Београд 1991
- Дренке Вуковић, Европски социјални модел-континуитет и промене, Београд 2006,
- Драган Лакићевић, Враћање држави благостања, *Српска политичка мисао*, бр. 1/2010.
- Tetsuo Maruyama, Toward the Universal Ethics and Values in the Age of Globalization: With Reference to Japanese Religions Compared to Modern Rationalism, *Политикологија религије*, бр. 2/2008.
- Друга Павлова посланица Солуњанима, Библија, *Добра вест*, Н. Сад 1989.
- Зоран Милошевић, Демократија или христократија, *Филип Вишињић*, Београд 1997.
- Зоран Драгишић, Безбедност и вредности, *Српска политичка мисао*, бр. 4, Београд 2009.

- Zoran Matevski, Religious Dialogue and Tolerance - Theoretical and Practical Experiences of Differences and Similarities, *Политикологија религије*, бр. 1/2007. година 1.
- Жарко Ристић, *Социјална економија*, Економски факултет Београд, Београд 2001.
- Живојин Ђурић. Ph. D. Orthodox Religion in Serbia and Contemporary Neo-liberal Economic Policy, *Политикологија религије*, бр. 1/2007, год. 1
- Карлхајнц Дешнер, Политика римских папа у XX веку, књига II, *Фонд истине*, Београд 2005.
- Карлхајнц Дешнер, Политика римских папа у XX веку, књига I, *Фонд истине*, Београд 2004.
- John **Rex**, Secular Substitutes for Religion in the Modern World, *Политикологија религије*, бр. 1/2007. год. 1
- Мала енциклопедија*, Просвета, том I и II, Београд 1986.
- Макс Вебер, Протестантска етика и дух капитализма, *Веселин Маслеша*, Сарајево 1968.
- Мирољуб Јевтић, Глобализација Европе и религија, *Српска политичка мисао*, бр. 4, Београд 2008.
- Мишел Лалман, Историја социолошких идеја - од почетка до Вебера, том I, *Завод за уџбенике и наставна средства*, Београд 2004.
- Наталија Перишић, Вредносни аспекти класификација социјалних држава, *Социјална мисао*, бр. 4. Београд 2009.
- Наталија Перишић, Европски социјални модели, *ФПН*, Београд 2007.
- Прва Павлова посланица Коринћанима, Библија, *Добра вест*, Нови Сад 1989.
- Павлова посланица Римљанима, *Добра вест*, Нови Сад 1989 .
- Слободанка Недовић, Држава благостања, *агенција Драганић*, Београд 1995.
- Virgilio Aquino Rivas, The Role of the Church in the Politics of Social Transformation: The Paradox of Nihilism, *Политикологија религије*, бр. 2/2008, година 2
- Слободан М Радошевић, Монашка цивилизација, књига II, *Центар за геополитику*, Београд 19994.
- Сергеј Беук, О бићу и Богу, *МБМ-плус*, Нови Сад 2007.
- Саша Гајић, Однос државе и цркве: нужности и границе политизације, *Нова српска политичка мисао*, Анализе, Год. 1, бр. 4, Београд 2005.
- Устав Европске уније.

Resume

The dynamics and contents of those changes have been under significant influence of the values cherished by Europe: free movement of labour, capital, people, ideas, political and religious freedoms and other values that are still being shaped and systematized, thus gradually becoming a rule and lifestyle in Europe which is represented in the form of the European Union as the generally known initiator and centre of gathering of European countries, which began with the European Coal and Steel Community, i.e. the Treaty of Rome and which has so far been developed into the modern form of today's Community (EU)

consisting of 27 countries. This paper tends to consider visible, less visible and hidden influences of religious philosophy and its (church) practice, i.e. the influences of its values on shaping secular communities in the European territory. The emphasis is placed on those values that make the basis of social life and represent the foundation values of social policy. Work, humanism, freedom, solidarity and social justice permeate religious doctrines, i.e. these values make the religious credo which makes the basis for shaping human behaviour of individuals, groups and whole communities and which is, through the elastic spirit of politics, implemented into a legal norm or legal solutions. The main characteristics of the European Union: social values that resulted from the religious philosophy of Christianity and Islam as the most influential doctrines in this territory, social-political practice in which work, humanity, freedom, solidarity and social justice are recognized as well as those values that shine from them - duty, humanity, moral behaviour, responsibility, self-responsibility, etc. are presented rather illustratively.

* Овај рад је примљен 7. јула 2011. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 5. августа 2011. године.

УДК:
347(4)(497.11)''18''
Прегледни
рад

Српска политичка мисао
број 3/2011.
год. 18. vol. 33.
стр. 289-303.

Емилија Станковић

Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац

ЕВРОПСКЕ КОДИФИКАЦИЈЕ ГРАЂАНСКОГ ПРАВА XIX ВЕКА И СРПСКИ ГРАЂАНСКИ ЗАКОНИК

Сажетак

Деветнаести век је обележен доношењем грађанских кодификација у Европи. Можда мало чуди, али чињеница је да је својим, *Српским грађанским закоником*, Србија била четврта земља у Европи која је законик донела. У овом раду, аутор ће покушати да објасни зашто и како је настала идеја о доношењу законика, настајање законика, избор изворника, као и место *Српског грађанског законика* међу европским кодификацијама. Како се о *Српском грађанском законуку*, најчешће говори као о скраћеној верзији *Аустријског грађанског законика*, то ће се изнети низ чињеница које указују да ова констатација и није у потпуности тачна, већ да постоје и знатна одступања од изворника, као и нека другачија решења. Указаће се и на утицај и значај *Српског грађанског законика*.

Кључне речи: деветнаести век, грађанске кодификације, *Српски грађански законик*, место, утицај, значај

Савремени свет сачињен је од много држава и свака од њих има свој правни систем. Ти национални правни системи су далеко од једнообразности. Разлике које међу њима постоје условљене су историјом, идеологијом, религијом и менталитетом. Ценећи различите критеријуме, француски професор Упоредног права Рене Давид (René David) поделио је све правне системе у следеће групе: римско-германско (континентално) право; прецедентно право (Common Law); социјалистичко право¹⁾ и остали системи (јеврејски, исламски и други).

1) «Породица» социјалистичког права је изгубила значај који је имала, након пада Берлинског зида, па су данас доминантна два правна система: континентални и прецедентни.

Континентални систем права настао је на европском континенту, без Британских острва. Међутим, путем рецепције и колонијализма овај систем права се знатно проширио. Он данас, слободно можемо рећи, доминира на нашој планети. Поред европских земаља, овом систему права припада знатан број земаља Латинске Америке, један број исламских земаља, као и неке земље Далеког Истока. И тамо где влада систем прецедентног права постоје оазе римске правне традиције (Шкотска, бивша Јужноафричка Унија, Квибек у оквиру Канаде). Римско-германско (континентално) право се темељи на римском праву и учењу школе природног права, као основним постулатима. Наиме, можда је боље рећи да је то систем који се заснива на римско-византијском праву, јер заправо, путем византијског права у великој мери је у једном делу Европе одржан континуитет римског права. Уосталом, «Нема сумње и нико данас не пориче да је византијска култура била највиша култура средњег века».²⁾ Значајан утицај на формирање овог система права имала је и хришћанска цивилизација, као и канонско (црквено) право.

Србија је доношењем *Српског грађанског законика* 1844. године, постала члан римско-германске породице права. Наравно, разлог томе је чињеница да је изворник за доношење законика био *Аустријски грађански законик*. У време када је кнез Милош наложио да се крене у рад на доношење *Законика*, Србија је била неразвијена и рекло би се неспремна за један тако важан корак. Комисија која је образована да ради на доношењу *Законика* требало је пре свега да преведе стране законе и да се на њих угледа. У то доба Срби су живели углавном држећи се норми обичајног права. Наравно да рад на доношењу *Законика* у Србији није могао проћи неопажено. Стране силе су биле веома заинтересоване, свака за свој утицај. Судаћи по расположивим подацима Аустрија и Енглеска су биле више но друге земље заинтересоване да усмере рад на доношењу *Законика*.

Став енглеске дипломатије био је да Србији нису потребни писани закони. Тај став је јасно изнео секретар британског посланства у Цариграду, Уркхарт, када је у пролеће 1837. године пролазио кроз Београд. У то доба већ је био преведен *Француски грађански законик*, који је првобитно требало да послужи као узор. Уркхарт је Димитрију Давидовићу, са којим је разговарао, изнео негативан став о *Француском грађанском законнику*, као и то да је за Србију најбоље да настави са применом обичајног права. Крајем исте године, енглески конзул у Београду је у разговору са Хаџићем, кон-

2) Острогорски, Г., *О вредностима и схватањима Византинца*, Београд, 1970, 203.

статовао да за Србију уопште нису писани закони. Енглезима је одговарала Милошева неограничена владавина. Идеја о рецепцији страног права, а самим тим ширења страног утицаја, који није њихов, но француски, никако им нијем одговарала. Аустријска, пак, дипломатија се у једном делу слагала са енглеском, а у другом не. Свакако да се слагала у идеји сузбијања француског утицаја на Србију посредством *Законика*. Аустрија је за разлику од Енглеске била земља са већ постојећим грађанским закоником. Како је Србија имала жељу да преведе стране законике и да се на њих угледа, у тој чињеници видела је могућност свог утицаја у суседној земљи. То је разлог да конзул Михановић предложи двојицу Срба из Аустрије, образованих правника, који ће помоћи у законодавном раду. Та два правника били су: Јован Хаџић и Василије Лазаревић. Не може се поуздано утврдити откуда идеја да се Срби око израде законика саветују са Михановићем. Но, чињеница је да је од самог почетка, већ ступањем на дужност, 1836. године, Михановић уверавао Милоша да француски закони нису добри за Србију. Чак је предложио Милошу да направи кодификацију српског обичајног права. Будући веома вешт дипломата, учинио је да му се сами Срби обрате молбом, да им препоручи неког од Срба-аустријских правника, који би радили на кодификацији грађанског права. На тај начин је учињен помак ка циљу аустријске политике у односу на Србију. Тако је Аустрија увела Србију у свој правни круг, а тиме и у Европу.³⁾

ВЕК КОДИФИКАЦИЈА И ДОНОШЕЊЕ СРПСКОГ ГРАЂАНСКОГ ЗАКОНИКА

Крајем XVIII и почетком XIX века долази до великих Кодификација које су мање или више све засноване на идејама природног права. Општа идеја кодификација настала је из учења природног права. Тако, прве грађанске кодификације представљају резултат учења школе природног права, а утемељене су и на реципираном римском праву. Иако су ове кодификације имале за циљ да обезбеде поверење новом позитивном праву, сви законодавци су оставили могућност судијама, који пре свега примењују позитивно право, да могу у недостатку конкретних решења случај решити по “принципима природног права”.⁴⁾ Без обзира на велики

3) Станковић, Е., *О Српском грађанском законнику*, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац, 2009, 25.

4) Code Civil: члан 11; АГЗ: § 7; СГЗ: § 8; Општи имовински законик за Црну Гору: члан 3.

утицај идеје природног права да је оно једнако за све људе, кодификације се ипак међусобно разликују. Вероватно да је томе допринео Монтескијев став да при доношењу закона законодавац мора да узме у обзир конкретну ситуацију, време, као и место (земљу) за коју се закон доноси. Ако се прихвати овакав став, онда није тешко објаснити зашто је Јован Хацић морао да одступи од одредби наследног и породичног права *Аустријског грађанског законика*, и да друга решења у *Српском грађанском законик*у, буду примерена српском обичајном праву.

Сам процес кодификације у свим земљама у којима је и остварен припреман је дуго и темељно. Све те кодификације су у великој мери идеје природног права преточиле у позитивно право. Заправо, још крајем XVII века развој грађанског права одвијао се у форми природног права.⁵⁾ Концепт кодификација XVIII века није био само проста кодификација постојећег права. Наиме, интенција је била да се обнове нека стара правила, уграде у ново право и тако задовоље потребе новог времена. Кодификације су се ипак разликовале од државе до државе. Не поричући међусобне разлике грађанских кодификација краја XVIII и почетка XIX века, које су резултат сагледавања историје и искуства појединих земаља, треба истаћи да све оне имају доста заједничких карактеристика које су производ заједничке полазне основе, природног права. Прва и основна карактеристика свих законика која води порекло из природног права је приватноправна гаранција човекових права. Дошло је до укидања сталешких привилегија, изједначавања мушке и женске деце, побољшања положаја ванбрачне деце, до олакшања развода, до цивилног брака. Велики број важних правних института који су саставни део приватног права различитих европских земаља су у ствари резултат теорије природног права. Најважнији су: генерална норма о праву на накнаду штете, учење о *iusta causa*, о *culpa in ontrahendo*, својина на бестелесним стварима што омогућава да се наследно право третира у оквиру стварног права.⁶⁾

На самом почетку деветнаестог века, 1804. године, почели су Срби борбу за ослобођење од турске власти и на тај начин најавили обнављање своје државе. Неколико наредних деценија обележено је низом значајних догађаја који представљају друштвену, културну и научну револуцију. Србија самостално доноси *Устав*, 1835.

5) Stein, P., *Roman Law in European History*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, 107.

6) Карајовић, Е., "Правда и правичност у кодификацијама грађанског права код нас", *Правни живот*, број 11-12/1994, књига 413, 1477-2508, 1600.

године, потом 1838. године оснива Лицеј, на коме је 1841. године отпочето са студијима права. Када је Лицеј 1844. године прерастао у Велику школу, једно од три постојећа одељења било је правно. Најзад, 1844. године “књаз у согласју са Саветом” доноси *Српски Грађански Законик*. То је био пут којим је Србија ушла у Европу онога доба.

Након успеха другог устанка кнез Милош је завео апсолутну власт у Србији. Међутим, чести устанци, незадовољство народа, као и жеља војвода да и они узму учешће у власти натерали су Милоша да размисли о увођењу законитости и већег реда у земљу. Већ 1829. године, он израду закона поверава свом секретару Димитрију Давидовићу и Лазару Теодоровићу, члану Народног Суда. На изради закона ангажован је и Георгије Захариадес, учитељ кнежевића Милана. Њему је актом кнежеве канцеларије од 16. фебруара 1829. године, бр. 175, наложено да, због тога што кнез намерава свом народу дати «гражданске законе» има превести «једну част Наполеонових закона», који су му послати. Писмима од 1. јуна и 22. јула 1829. године, Захариадес је добио исто задужење.⁷⁾

Потреба за доношењем закона је уочена, жеља је постојала. Но, услови за доношење грађанског законика још увек нису били зрели. Чак, можемо рећи да је рад отпочео у условима који нису гарантовали минимум личне и имовинске сигурности становништва. Добро је да се кренуло у доношење *Законика*, а са друге стране не треба пренебрегнути чињеницу да се грађански законици доносе тек «пошто су се економско-друштвени односи капиталистичког друштва већ развили и постали доминирајући».⁸⁾ У Србији тога доба капиталистички односи су тек у зачетку. Милош је реаговао на нарастајуће незадовољство због апсолутизма, жељом да се закони, па и грађански, доносе. Интимно, он је мислио да је боље владати без закона. Вероватно да је последица таквог става, честа промена чланова Законодателне комисије, као и задужења њених чланова.

На превођењу *Законика* био је ангажован и Вук Стефановић Караџић, и то актом бр. 910 од 30. маја 1829. године. Уједно, највише обавештења о Законодателној комисији добијамо из преписке Вука Караџића. Судаћи по његовим записима, требало је Наполеонов *Кодекс* превести на српски, од речи до речи, да се разуме, а

7) Јовановић, А., “Рад на торжественим законима“, *Архив*, књ. VIII, бр. 4, Београд, 1909, стр. 257-262.

8) Гузина, Р., “Историјски осврт на карактер и значај српског ГЗ из 1844. године“, *Историјски гласник*, Београд, 1949/1, 28.

онда ће секретар, Димитрије Давидовић, изабрати оно што је за Србе, а изоставити оно што није.⁹⁾

Устаљено је мишљење да идеја о превођењу *Француског грађанског законика* потиче од Димитрија Давидовића. Међутим, Алекса Јовановић сматра тај став погрешним и каже: «Доиста је Давидовић био понесен политичким француским установама, као што се доказало и његовим Сретењским Уставом, али је он, по сведочанству др Куниберта, предлагао Књазу аустриске законе, који су важили у Војничкој граници, и били сродни и блиски народу у Кнежевини, својом простотом и краткоћом».¹⁰⁾ Оно што свакако треба нагласити је чињеница да је Законодателна комисија била састављена од лаика, особа без правничког образовања и знања. Комисија је 1834. године доставила кнезу нацрт *Грађанског законика*. Кнез Милош није био задовољан нацртом, «...да ли су ти људи који су те законе писали, били пијани или сасвим луди... Гди опет помешане су речи стране, које нису за разумевање нашег народа...»¹¹⁾ Овај покушај доношења *Законика* није успео. Ипак, кнез Милош 1. јуна 1834. године, на скупштини у Крагујевцу обећава да ће закони ускоро бити донети. У свом говору на овој скупштини кнез говори да је дао да се још једном прегледају грађански и кривични закони, на чијој изради је рађено четири године, да ће се по њима судити. «Тиме ће сваки Србин наћи одбрану не у уму судије већ у самом закону».¹²⁾

Како у Србији није било школованих правника, а рад комисије требало је да прегледају управо они, то је кнез 1836. године замолио аустријску владу да дозволи прелазак у Србију Јовану Хаџићу, новосадском сенатору и Василију Лазаревићу, земунском градоначелнику. Јован Хаџић био је задужен за *Грађански законик*, а Василије Лазаревић, за *Кривични законик*. У свом извештају кнезу Милошу, Хаџић између осталог каже и ово: «...Расмотривши грађански законик приметили смо да је у њиховој обради Наполеонов законик од 1803-1804. године не само за основу узет, но је већим делом од речи до речи на српски преведен, с том разликом што је по нешто местимице изостављено, а по нешто и то врло мало, другојаче придодано. по нашем мњењу овај Законик није за Србе и Србију...».¹³⁾ На овај начин је одбачен *Code Civil* као узор за доно-

9) *Вукова преписка, књ. I*, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд, 1907, 353.

10) Јовановић, А., «Законодавство Кнеза Милоша», *Правда*, Београд, 1907/51.

11) Порота: лист за правне и државне науке, Београд, 1881, 302-303.

12) *Новине србске*, Београд, Књажевска србска књигопечатња, од 2. 2. 1835/5.

13) Јовановић, А., нав. дело, *Архив*, 1909/9, 19.

шење *Грађанског законика*. Упркос става да *Српски грађански законик* треба да буде заснован на обичајном праву и обећања датих кнезу у том смислу, Хаџић се окренуо другом узору, *Аустријском грађанском законнику*. Овакав Хаџићев став је логичан, он је био студент Универзитета у Будимпешти, где је добио титулу доктора права. Наравно, велика пажња била је посвећена изучавању римског и пандектног права. И не само то, усавршавао се две године на Универзитету у Бечу. Отуда не изненађује његово окретање *Аустријском грађанском законнику*, који је за основ имао римско право. Уз то не треба занемарити ни чињеницу да је Хаџић био аустријски држављанин. По доласку у Београд ступио је у везу са Антуном Михановићем, аустријским конзулом, који се по налогу Метерника трудио да одстрани сваки француски утицај у Србији, па наравно и утицај француског законодавства на српско.¹⁴⁾ Тако се Јован Хаџић окренуо новом узору. Нема довољно података да ли је, и ако јесте, у којој мери користио и одредбе *Code Civile*-а приликом израде *Законика*.

Хаџић и Лазаревић су у Београд дошли 26. априла 1837. године. Њихове идеје за израду *Законика* биле су да он треба да буде заснован на обичајима и потребама српског народа. Уз то он мора бити свеобухватан, не претерано дуг, јасан и разумљив. Њиме би се спречила самовоља судија, обезбедила независност судства и спречио велики број парница. *Кривични законик* би морао почивати на начелу законитости, а садржао би преступе и злочине. Како су се будући законописци сложили да им за подухват писања треба доста времена затражили су од кнеза одобрење за повратак у Аустрију, да би обавили своје послове и добили дозволу дужег боравка у Србији. Наравно, кнез Милош је одобрио ове њихове намере. У јуну 1838. године, Хаџић је предузео рад на *Грађанском законнику*, а Лазаревић на *Кривичном законнику* и грађанском поступку. Лазаревићев рад никада није озаконен, Хаџићев јесте. *Грађански законик* обнародован је на Благовести 1844. године. Тиме је Србија ступила у германски правни круг. Без обзира какви су били закони које је Хаџић написао, он је искрено желео да у Србији место личне владе заведе владу закона, при чему је себе замишљао као Солона или Ликурга нове Србије.¹⁵⁾

Рад на законнику одвијао се у периоду веома бурних политичких догађања. Милоша је Хаџић сматрао деспотом и потпуно самовољним владарем. Међутим у периоду израде *Законика* Милош

14) Јовановић, С., *Политичке и правне расправе*, Српска књижевна задруга, Београд, 1990, 276.

15) Јовановић, С., *Политичке и правне расправе*, књига 2, Београд, 1990, 302-304.

одлази са власти, пре но што је законик донет. Хаџић је поред рада на *Законику* био и политички активан, чак га сматрају врстом идеолога Уставобранитељске странке. Он 1840. године одлази у Нови Сад, али је претходно склопио уговор о изради *Законика*, са српском владом. Рад на *Законику* окончао је средином септембра 1842. године, са извесним закашњењем. Завршен нацрт је са пропратним писмом послао књазу Александру Карађорђевићу, који је у то доба био на српском престолу.

ОДНОС СРПСКОГ ГРАЂАНСКОГ ЗАКОНИКА И ДРУГИХ ЕВРОПСКИХ КОДИФИКАЦИЈА

Прва потпуна кодификација права настала је у Француској, након буржоаске револуције. *Француски грађански законик (Code civil)*, донет 1804. године, био је само један део те кодификације. Донет након револуције, заснивао се на једнакости свих грађана, заштити приватне својине, слободи уговарања... Истовремено је успео да споји традиционалне и нове правне институте. Утицаје *droit écrit*-а са југа Француске, где је важила традиција римског права и *droit coutumier*-а са севера Француске, где је доминацију имало старо обичајно право. Систематика *Законика* је римска, тј. Гајева. Велики део *Законика* и данас је на снази.

Након доношења *Француског грађанског законика*, идеја кодификације ширила се брзо. Најпре су то биле земље Европе, а потом и читавог света. Заправо, ниједан грађански законик није имао такав утицај на развој грађанског права у другим земљама, као што је то имао *Code Civil*. Грађанско право Белгије, Холандије и Луксембурга и данас је под великим његовим утицајем. У Шпанији, *Codigo civile* из 1889. године, који је и данас на снази, посебно у области облигационог права, под веома јаким је утицајем *Code Civile*-а. На *Законике* донете у Румунији, 1863. године, у Италији 1865. године,¹⁶⁾ Португалији 1867. године снажно је утицао *Code Civile*.

Будући да је у XIX веку Француска била колонијална сила њен утицај на Блиском истоку, Африци, Индокини и Океанији је био знатан. Француска правна традиција у овим земљама је знатна и након стицања независности ових земаља. *Египатски грађански законик* из 1949. године, поштује исламско право, али се у добром делу ослања на *Code Civil*. Алжир, Тунис и Мароко, такође су зе-

16) Под фашистичком владавином Италија иступа из овог круга, 1942. године донет је нов грађански законик који је под већим утицајем немачког права

мље чије кодификације су утемељене на утицају француске кодификације. У великом броју земаља Западне Африке: Сенегал, Мауританија, Мали, Нигер, Гвинеја, Обала слоноваче, правни системи су се развијали под великим утицајем француског права, *Code Civil* и *Code Commerce*.

Знатно већи утицај француска грађанска кодификација, имала је у Латинској Америци, где су скоро све земље¹⁷⁾ своје законике донеле по моделу *Code Civile*. Чак и у Северној Америци постоје државе чији су грађански законици донети по узору на *Code Civil*. То су Луизијана у САД-у и провинција Квебек у Канади. *Lousiana civil Code* из 1870. године, извршила је велики културни утицај не само у Америци, већ и шире, нарочито у Латинској Америци. То је било могуће пре свега због тога, што је *Грађански законик Луизијане* био донет под јаким утицајем највише романистичког законика, икада усвојеног.¹⁸⁾ *Грађански законик Аргентине* рађен је по угледу на *Грађански законик Луизијане*, да би потом и сам постао узор другим грађанским кодификацијама земаља Латинске Америке. Тако је, рецимо, више од сто чланова *Грађанског законика Луизијане* из 1870. године, постало саставни део *Грађанског законика Пуерто Рика (Puerto Rico)*.¹⁹⁾

Рецепција *Code Civile* била је продукт културне снаге, као и квалитета законика. Стога се може закључити да је у свим овим земљама посредно постојао и утицај правила римског права, као и идеја природног права.²⁰⁾ Уосталом, као што је већ речено, добрим делом *Законик* је и данас на снази у Француској.

Аустријски грађански законик, донет 1811. године, имао је утицаја и изван земаља, за које је био донет. Тај утицај био је значајно мањи, пре свега због тога што је то кодификација обновљене монархије, многонационалне државе, у сталној опасности од распада. Утицај *Аустријског грађанског законика* био је велики у земљама које су улазиле у састав хабзбуршке монархије. *Законик* је од 1852. године важио у Хрватској. Примењиван је у Босни и Херцеговини и Војној Крајини. У северној Италији, Ломбардији и Венецији, важио је до уједињења 1861. године. Лихтенштајн је реципирао *Аустријски грађански законик* пре Првог светског рата,

17) Осим Бразила и Перуа, право је кодификовано по угледу на немачке кодификације

18) Yiannopoulos, A.N., *Requiem for a Civil Code: A Commemorative Essay*, Tulane, Law Review, 2003, 406.

19) Ramos, M.R., *Interaction of Civil Law and Anglo-American Law in the Legal Method of Puerto Rico*, Tulane, Law review, 1948.

20) Станковић, Е., "Природно право, римско право и кодификације", *Правни живот*, број 11/2009, књига 531, 1-1144.

а након тог рата исто је учинила и Чехословачка, која га је дуго задржала у примени.

Кодификација права извршена је и у Немачкој доношењем *Немачког грађанског законика* 1900. године. Ова кодификација није свој утицај ширила путем колонијалних освајања, попут *Француског грађанског законика*. *Немачки грађански законик* је на друге утицао својом интелектуалном снагом. Интересантно је да је под утицајем овог *Законика* израђен је *Јапански грађански законик* из 1898. године. Тајланд је 1925. године донео грађански законик по моделу немачког. Чак је и у Кини 1930. године израђен нацрт грађанског законика, по угледу на немачки, само што он никада није ступио на снагу. У Кини је 1930. године израђен нацрт грађанског законика по угледу на немачки, само што он никада није ступио на снагу. У латинској Америци где је био доминантан утицај *Француског грађанског законика*, две државе су своје законике донеле по моделу *Немачког грађанског законика*: Бразил 1916. године и Перу 1936. године. *Немачки грађански законик* утицао је и на доношење законика у земљама Европе: Аустрији, Пољској, Мађарској, Грчкој. Треба нагласити да су радови на припремању *Немачког грађанског законика* били инспирација Валтазару Богишићу за стварање *Општег имовинског законика* за Црну Гору. Но, потпуна рецепција немачког грађанског права извршена је једино у Грчкој, 1940. године.

Швајцарски грађански законик донет је 1912. године и по неким мишљењима оставио је много више трага него немачки *Законик*. У XIX веку чешће је било преузимање страног закона. У XX веку израженије је било преправљање законика и више самосталног рада оних који су угледајући се на стране законике доносили сопствене. Тако се утицај *Швајцарског грађанског законика* осетио у: Шведској, Аустрији, Пољској, чехословачкој, Мађарској, некадашњем Совјетском Савезу, Југославији, Албанији, Грчкој, Бугарској. И неке земље Истока, Тајланд и предкомунистичка Кина осетиле су утицај *Швајцарског грађанског законика*. Од оваквог, рекло би се посредног утицаја *Швајцарског грађанског законика* на кодификације грађанског права у другим земљама, изузетак је Турска. У њој је 1927. године, за време владавине Кемала Ататурка, дошло до потпуног преузимања *Швајцарског грађанског законика*. Оно што чуди је чињеница да је ова рецепција била успешна, упркос чињеници да је *Законик* једне привредно и културно развијене земље „пресађен“ у земљу која се тек прилагођавала модерном начину живота.²¹⁾ Пресађено право се добро примило у новој

21) Вотсон, А., *Правни транспланти: приступ у упоредном праву*, Правни факултет, Београд, 2000, 172.

средини и Турска је добрим делом захваљујући томе кренула брже пут модернизације. То јој је помогло и да се укључи у живот породице европских држава.

Србија је грађански законик добила 1844. године. Пре ње *Code Civil* донет је 1804. године, *Аустријски грађански законик* 1811. године и *Холандски грађански законик* 1838. године. Дакле у XIX веку, веку великих грађанских кодификација, Србија је била четврта земља у Европи која је имала кодификацију грађанског права. Тада је захваљујући управо тој кодификацији постала члан породице европских држава. Какве год биле критике на рачун те, прве српске кодификације права, не може се оспорити, нити побити чињеница времена доношења законика. Уосталом, многе веће и моћније државе су своје законике доносиле рецепцијом постојећих великих кодификација попут француске, аустријске, немачке и швајцарске.

Зашто је Србија између француског и аустријског утицаја изабрала овај други, већ је донекле објашњено. Свакако да је дипломатија земаља које су желеле утицај на просторима Србије имала одлучујућу улогу. Првобитна жеља кнеза Милоша да се преведе *Француски грађански законик* и прилагођен српским обичајима постане важећи законик, није остварена. Реципиран је, „пресађен“, *Аустријски грађански законик*. То пресађивање било је успешно. Правна правила овог законика се и данас примењују, у недостатку позитивних прописа, али под условима прописаним *Законом о неважности правних прописа донетих пре 6. априла 1941. године и за време непријатељске окупације*. Оно што се чини значајним, па га с тога треба још једном нагласити, је постојање непосредног утицаја правила римског права на *Српски грађански законик*, мимо оног, већ постојећег, у одредбама *Аустријског грађанског законика*.

Иако је Србија овим законом постала део германског правног круга, касније је у нашој правној науци дошло до продирања француског утицаја који се осетио и у законодавству. Уосталом, првобитно се и кренуло од идеје да *Француски грађански законик* буде узор. *Француски грађански законик* и јесте имао утицаја на *Српски грађански законик*. Посредно, јер је утицао на *Аустријски грађански законик* и непосредно. Непосредни утицај је тешко утврдити јер у белешкама творца законика Јована Хаџића не налазимо податке, а целокупна Хаџићева архива је пропала. До тих података може се доћи посредно, поредећи одредбе *Француског, Аустријског и Српског грађанског законика*, и може се рећи да је и тог утицаја било. Дакле, нека одступања од изворника, *Аустријског грађанског законика*, учињена су по угледу на прописе *Code civil-a*, што представља непосредан утицај француског права при

самом доношењу нашег грађанског законика.²²⁾ Наравно, овај утицај је био мали и незнатан у односу на утицај аустријског права. Оваква ситуација је потпуно разумљива и у складу је са односом који је Србија имала са Аустријом. При том не треба занемарити ни чињеницу које личности су били први ствараоци правног система тадашње Србије. Тек касније, у даљем развоју, француски дух добија већи утицај у Србији, и угледање на *Француски грађански законик* и на француско право уопште постаје све веће.²³⁾ Вероватно да је убиство кнеза Михаила зауставило растући утицај француског права, па можда и промене нашег грађанског законика које би довеле до приближавања *Француском грађанском законнику*. Тадашњи министар правде Рајко Лешјанин, заједно са младим људима школованим у Француској, сматрао је да треба променити грађански законик, бар у неким његовим одредбама. То је и учињено, па су донели закон од 5/18 маја 1864. године, који је углавном рађен по *Француском грађанском законнику*.²⁴⁾ Да је утицај француског права временом бивао све значајнији, сведоче и многи закони који су донети у то време. Пре свега, мисли се на *Трговачки законик*, који је у потпуности преузео одредбе одговарајућег француског законика.

Чињеница да је утицај француског права и *Француског грађанског законика*, постојао не може да измени основну оријентацију српског права у доба доношења *Српског грађанског законика*. Србија је постала део германског правног круга и од тада има своје место у европској правној породици. Ипак, не треба занемарити, ни овај мали, рекло би се незнатан, утицај *Француског грађанског законика* на *Српски грађански законик*. Ово због тога што ћемо једино тако моћи правилно да тумачимо смисао и значај *Српског грађанског законика* и у потпуности разумемо његов дух. Уосталом, Римљани су нам оставили сентенцу: *Scire leges non hoc est, verba earum tenere, sed vim ac potestatem*. (Познавати законе, не значи држати се њихова слова, него знати њихову снагу и моћ).²⁵⁾ Како год, значајна је чињеница да у XIX веку Србија предњачи у кодификацији грађанског права и да при том све напредне идеје тог доба постају њен саставни део. Улога природног права и утицај правила римског права свакако имају највећи значај.

22) Благојевић, Б., *Утицај Француског грађанског законика на Србијански грађански законик*, Правна мисао, Београд 1940, 533.

23) Благојевић, Б., нав. дело, 533.

24) Благојевић, Б., нав. дело, 508.

25) Celsus, D. 1.3.17.

* * *

Хацићева кодификација свакако не представља изворно дело. Но, и поред тога што се о *Српском грађанском законнику* најчешће говори као о скраћеном преводу *Аустријског грађанског законика*, мора се нагласити да је Хацић ипак код неких института извршио неопходна прилагођавања норми српској стварности. Прихватајући и преузимајући идеје великих кодификација он је поставио темеље нашег приватног права. Увео је идеје о једнакости, слободи, правди, правичности, природном праву. Свакако да је Хацић био један од првих и највећих бораца за владавину права и закона у Србији, а против самовоље владара.

Иако у потпуности неприлагођен новим друштвеним и историјским приликама, може се рећи да се правила овог из *Српског грађанског законика* и данас примењују у недостатку позитивних прописа под условима одређеним *Законом о неважности правних прописа донетих пре 6. априла 1941. године и за време непријатељске окупације*. На правним историчарима је да објасне како је могућа тако дуга примена правних правила *Законика* који је најчешће квалификован као „скраћена верзија *Аустријског грађанског законика*“.

Многе норме *Српског грађанског законика*, тј. садржана правна правила у њима могла би и данас да послуже као правила за регулисање одређених института. Уосталом, чињеница је да Србија данас нема грађанску кодификацију, а у XIX веку ју је имала. Уз све мане, не сме се занемарити нити потценити њен општи значај, као ни решења садржана у њој. *Српски грађански законик* је у своје време и за тадашње прилике послужио сврси, а ни његов каснији утицај се не сме занемарити. Чињеница да је био четврти по реду *Законик* донет у веку великих европских кодификација сама за себе говори и о његовој вредности.

Питање оригиналности није много оправдано. Заправо право питање је, колико је оригиналних кодификација, а колико оних које су донете по угледу на стране узоре. Сигурно је да је већи број земаља света своје кодификације донео реципирајући („пресађујући“) већ постојеће грађанске кодификације, поштујући и прилагођавајући при том своја национална законодавства.

Можда је највеће достигнуће *Српског грађанског законика* стварање правне терминологије која је временом постала општа у српском правном речнику.

Emilija Stankovic

EUROPEAN CIVIL LAW CODIFICATIONS IN 19TH CENTURY AND SERBIAN CIVIL CODE

Summary

The nineteenth century was marked by the adoption of civil codification in Europe. Perhaps it is a little surprising, but the fact is that with its Civil Code, the Serbia was the fourth country in Europe that adopted the Code. In this paper, the author tries to explain why and how they came up with the idea of making Code, Code origins, the selection of originals, as well as the position of Serbian Civil Code among European codification. Having in mind the fact that the Serbian Civil Code is commonly referred to as a shortened version of the Austrian Civil Code, it will be presented as the series of facts which indicate that this conclusion is not entirely true, but there are significant deviations from the original, as well as some other solutions. It will be pointed out the influence and significance of the Serbian Civil Code.

Key words: nineteenth century, civil codification, the Serbian Civil Code, location, impact, importance.

ЛИТЕРАТУРА

- Благојевић, Б., *Утицај Француског грађанског законика на Србијански грађански законик*, Правна мисао, Београд 1940.
- Вотсон, А., *Правни транспланти: приступ у упоредном праву*, Правни факултет, Београд, 2000.
- Вукова преписка, књ. I*, Државна штампарија краљевине Србије, Београд, 1907.
- Гузина, Р., „Историјски осврт на карактер и значај српског ГЗ из 1844. године“, *Историјски гласник*, Београд, бр. 1/1949.
- Карајовић, Е., „Правда и правичност у кодификацијама грађанског права код нас“, *Правни живот*, бр. 11-12/1994, књ. 413, 1477-2508.
- Јовановић, А., „Законодавство Кнеза Милоша“, *Правда*, Београд, 51/1907.
- Јовановић, А., „Рад на торжественим законима“, *Архив*, Београд, књ. VIII, бр. 4, 1909.
- Јовановић, А., нав. дело, *Архив*, Београд, бр. 9/1909.
- Јовановић, С., *Политичке и правне расправе*, Српска књижевна задруга, Београд, 1990.
- Новине србске*, Београд, Књажевска србска кн’игопечатња, од 2. 2. 1835/5.
- Острогорски, Г., *О вредностима и схватањима Византинаца*, Београд, 1970.
- Порта: лист за правне и државне науке*, Београд, 1881.

- Ramos, M.R., *Interaction of Civil Law and Anglo-American Law in the Legal Method of Puerto Rico*, Tulane, Law review, 1948.
- Станковић, Е., *О Српском грађанском закону*, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац, 2009.
- Станковић, Е., „Природно право, римско право и кодификације“, *Правни живот*, бр. 11/2009, књ. 531, 1-1144.
- Stein, P., *Roman Law in European History*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
- Yiannopoulos, A.N., *Requiem for a Civil Code: A Commemorative Essay*, Tulane, Law Review, 2003.

Resume

Serbian Civil Code enacted in 1844 was the fourth Civil Code adopted in the European countries. Before it the Code Civile (French Civil Code), Austrian civil code - ABGB and Dutch Civil Code has been adopted. General, and in my personal opinion inadequate, assessment of most historians and lawyers is that this Civil Code presents nothing more than the shorted and pretty much clumsy edition of the Austrian Civil Code. However we can not neglect the fact that thanks to this Codification Serbia has become the part of the European states family and the part of the German legal circle. Moreover, some of the bigger and more powerful states have enacted their Civil Codes by reception of the existing legal codifications. Besides of the critics putted on the Serbian Civil Code we can't neglect the time when Serbian Civil Code was adopted.

Serbian Civil Code has been adopted in the important times for Serbia. After the liberation from the Turkish occupation, the new era becomes that brings new relations for witch there was not adequate legal framework. Wanted to be remembered in the history as great ruler Milos has ordered adoption of the Civil Code, probably without any thoughts of importance and the rule that Serbian Civil Code would have for the development of the Serbian state and law in the 19th century. Today also we must not forget the importance of Serbian Civil Code and also we are obligated to reject any of the single sided and unargumented critics of our Codification.

* Овај рад је примљен 9. јуна 2011. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 5. августа 2011. године.

Борис З. Милосављевић
Балканолошки институт САНУ

ТЕОРИЈА ДРЖАВНЕ СУВЕРЕНОСТИ СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА*

Сажетак

Модерна држава се разликује од средњовековне државе по томе што представља највишу власт на својој територији. При томе је сувереност недељиво својство саме државе и не може се поистоветити ни са сувереношћу владара, нити са сувереношћу народа. У раду се разматра специфичност Јовановићевог учења о државној суверености. У традицији немачког општег учења о држави, посебно Блучлијеве теорије о држави као јединственом организму, Јовановић закључује да је државна сувереност сувереност целине и као таква виша од суверености било ког њеног члана или органа. У теорији народне суверености народ се схвата битно другачије од народа схваћеног у теорији државне суверености. Због тога је за разумевање Јовановићеве критике народне суверености, потребно сагледати различита значења појма „народ“. Јовановић критикује Русоову теорију народне суверености и теорију природних права. Наглашава да би воља поданичке масе била важнија од воље државних органа када би народ у правном смислу био суверен, а на том изврнутом односу свака би организација власти била немогућа. Слободан Јовановић доследно заступа теорију државне суверености. При томе није своје учење утемељио на учењу о држави као организму, већ на државно-правној личности.

Кључне речи: државна сувереност, народ, држављани, народна сувереност, држава

* Рад је написан у оквиру пројекта „Историја политичких идеја и институција на Балкану у 19. и 20. веку“ Министарства просвете и науке (бр. 177011).

Према теорији државне суверености, „највиша власт“ је карактеристика државне суверености у унутрашњој политици, а „независност“ у односима према другим државама.¹⁾ Слободан Јовановић усваја опште појмове немачке теорије о држави (*Allgemeine Staatslehre*), према којој су, по „учењу о три елемента“, да би постојала држава, потребни народ, државна територија и јединствена власт.²⁾ Држава има право заповедања над својим поданицима на одређеној територији и на основу тог права она прописује правни поредак који је обавезан, како за њене поданике, тако и за њене органе. Јовановић закључује да се под државном влашћу подразумева право заповедања, право прописивања правног поретка, као и право остваривања правног поретка принудним средствима.

Према теорији државне суверености, државна власт је у границама своје области највиша, што значи да је „државна власт независна у својим границама од сваке стране државне власти“.³⁾ Јовановић указује на то да различите државе могу имати међусобне односе у којима координирају своје активности, али да ниједна држава не може бити другој држави субординирана. Државе могу оснивати друштва,⁴⁾ као и појединци, али друштво држава не може бити држава држава. Према Јовановићу, државе могу своје односе подвести под правила, из чега и проистиче могућност међународног права, али само ако се та правила заснивају на њиховој међусобној сагласности.⁵⁾

Поред државе, која није једина, али јесте највиша власт, могу постојати и друга јавно правна лица са правом заповедања, као што су, на пример, општине, али сва јавно-правна лица у држави су субординирана држави и ниједно од њих не може да координира своје активности са државом.

1) Уп. Johann Caspar Bluntschli, *The Theory of the State*, Authorised English translation from the sixth German edition, trans. D. Richie, P. Matheson, R. Lodge, The Clarendon press, Oxford, 1895, стр. 501; Georg Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, O. Häring, Berlin, 1914, стр. 475.

2) „Учење о три елемента“, „Drei-Elemente-Lehre“. Вид. G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, стр. 393-434.

3) Слободан Јовановић, *Држава, Сабрана дела* 8, ур. Р. Самарџић и Ж. Стојковић, БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, Београд, 1990–1991, (даље *СД*), стр. 130.

4) Као Друштво народа, односно Уједињене нације.

5) Правила међународног права се не намећу појединачној држави као један правни поредак у коме би била изражена нека виша воља од њене властите. Вид. С. Јовановић, *Држава*, стр. 130.

СУВЕРЕНОСТ МОДЕРНЕ ДРЖАВЕ

Јовановић понавља општу дефиницију суверености према којој државна власт мора бити неограничена: „Као неограниченост, тако се и недељивост подразумева у појму суверености.“⁶⁾ Међутим, због тога што је сувереност недељива, не значи да би државну власт требало усредсредити у једном органу, јер „онда би апсолутна монархија, где закони изражавају вољу једног свемоћног монарха, била једина у логици државне суверености“.⁷⁾ У време апсолутне монархије, која је дошла након средњовековне монархије, владалачки апсолутизам се бранио теоријским разлогом да недељивост државне суверености захтева једног апсолутног монарха. Јовановић, међутим, указује да множина државних органа у модерној држави не значи да је суверена власт између њих подељена. Он наглашава да су у уставној монархији различити законодавни чиниоци тако повезани између себе, да сви чине јединствену власт, јер снагу закона имају само оне њихове одлуке које заједно усагласе монарх и скупштина, подељена на два дома.

За Јовановића теорија државне суверености обухвата и државу апсолутне монархије и правну државу, као уже, посебне појмове. Доказујући да је појам модерне државе нераздвојив од појма државне суверености, Јовановић посебно разматра учења која су утицала на званичне државне идеологије европских земаља. Боден (J. Bodin), који се залагао за надмоћ државе над религиозним и личним питањима, у *Шест књига о држави*⁸⁾ излаже теорију апсолутне монархије. Он први дефинише државну власт као суверену, истичући да она не зависи од било које власти споља, а унутра је виша од сваке друге власти. Суверена државна власт је, према његовом учењу, апсолутна државна власт суверена – владара државе. На основу неограничености суверене власти, Боден закључује да и владар, који по његовом схватању оличава целокупну државну власт, мора бити правно неограничен, тј. апсолутан: „Остављајући по страни апсолутистичке закључке, Боденова теорија суверености одржала се до данас.“⁹⁾ Због тога, историјски гледано, нова, суверена, модерна држава је апсолутна монархија. И Хобсова (Hobbes) теорија је теорија државне суверености, односно „теорија

6) С. Јовановић, *Држава*, СД 8, стр. 131.

7) Исто.

8) Jean Bodin, *Les Six Livres de la République*, Paris, 1576.

9) С. Јовановић, *Држава*, стр. 139.

државног апсолутизма“.¹⁰⁾ Иако Хобс говори о једном свемоћном суверену, он не тврди да суверен мора да буде један човек, монарх, већ постоји могућност да то буде други орган, као што је скупштина: „Хобс сматра да је држава једна вештачка личност, која је јединствена једино ако има једног представника, а то може бити и један човек или једна скупштина.“¹¹⁾

Насупрот Бодену, Гроцијус (H. Grotius) сматра да владар може бити ограничен временом тј. мандатом и парламентом, али да те врсте ограничења не умањују владареву сувереност. Према Пуфендорфовој (S. Pufendorf) теорији, писаној под утицајем Гроцијуса и Хобса, владар не мора да буде апсолутан да би био суверен, тј. да би имао највишу власт, већ може бити ограничен контролом другог органа (сената, парламента). Да владар може бити суверен, али истовремено и ограничен законом, сматра и Лок (Locke).

У француској апсолутној монархији држава и владар су изједначени у својој апсолутној суверености. Монарх је суверен, а његова власт има теолошко утемељење у „милости Божијој“.¹²⁾ Владајућем учењу о суверености монарха супротставља се Русоова теорија суверености народа, која након револуције постаје и нова званична државна идеологија Француске Републике. Као одговор на револуцију јавља се теорија историјске школе, која насупрот контрактуалистичком рационализму, наглашава историјско и несвесно у развоју државе. Први критичар Француске револуције, Берк (E. Burke), наглашава да држава не настаје друштвеним уговором рационалних индивидуа, већ колективним вековним стварањем и сарадњом многих генерација.¹²⁾

Средином деветнаестог века о држави се говори као о организму, али не у Шелинговом (F. W. J. Schelling) смислу речи, већ више у значењу које је термин „организам“ добио у позитивним природним наукама. Иако у ранијим радовима Блунчли (J. C.

10) Исто, 45. О разлици између Хобсових „природних закона“ и „природних права“ и његовом одбацивању „обе велике установе либерализма за које су нарочито везана имена Лока и Монтескјеа – тезу о постајању индивидуалних права насупрот држави и тези о подели власти“, вид. Михаило Ђурић, Предговор књизи Томас Хобс, *Левитан или материја, облик и власт државе црквене и грађанске*, ур. М. Ђурић, прев. М. Марковић, Градина, Ниш 1991, стр. 16, 19.

11) С. Јовановић, *Држава*, стр. 45. Вид. Симон Гојар-Фабр, „Појам суверености од Бодена до Хобса“, прев. В. Милосављевић, у: *Суверен и сувереност. Између појма, фикције и политичке емоције*, ур. П. Бојанић, И. Миленковић, Службени Гласник, Београд 2008, 101–120.

12) С. Јовановић, „Берк“, *СД* 9, 210.

Bluntschli) државу дословно пореди са биолошким организмом,¹³⁾ он је касније више схвата као морални и духовни организам. Према Блунчлију држава има биолошко-духовни органски карактер, као и правну личност у смислу јавног права. Он критикује и одбацује теорију народне суверености, теорију националне суверености, сувереност права или правде, као и теорију апсолутне монархије. За Блунчлија прави суверен јесте „држава као личност“.¹⁴⁾ Сувереност није нешто пре, изван или изнад државе, већ је она „моћ и величанственост“ саме државе. Државна сувереност је сувереност целине и као таква виша је од суверености било ког њеног члана или органа. Следећи Хегела (Hegel), Блунчли сматра да се може рећи да је сувереност народа исто што и сувереност државе, ако би се народ схватио као политички организована целина састављена од свих држављана. Иако не пориче и сувереност монарха као шефа политичког организма, он сматра да је држава изнад свог највишег извршног органа: „Не може бити мира између суверености народа и суверености владара, али између суверености државе и суверености владара, иста је хармонија као између целог човека и његове главе.“¹⁵⁾

Теорију државне суверености заступао је и Гирке (O. v. Gierke), који је државу сматрао организмом и реалним правним лицем.¹⁶⁾ Он наглашава да се може користити термин монархијска сувереност, али да се при томе не сме заборавити да монарх нема власт над државом као целином, већ само над другим члановима државе. Држава је жива стварност, правно лице у најјачем смислу речи, које је постало носилац највише моћи.¹⁷⁾ Држава није поистовећена са владом, нити је влада у потпуности потчињена, као код Русоа (Rousseau), вољи вештачки уједињених људи, већ се признају и организам као целина и посебни одвојени органи. Гирке при томе критикује веома утицајну Лабандову (P. Laband) теорију, која пре појаве Келзенове „чисте правне теорије“, представља најзначајнији корак у одвајању чисто правне теорије од општег учења о

13) Блунчли графички приказује поређење човекових и државних органа. Вид. Johann Caspar Bluntschli, *Psychologische Studien über Staat und Kirche*, Zürich und Frauenfeld, 1844, стр. 225–228.

14) J. C. Bluntschli, *The Theory of the State*, стр. 500–501.

15) Исто, стр. 504.

16) Charles Edward Merriam, *History of the Theory of Sovereignty since Rousseau*, The Columbia University Press, The Macmillan Company, New York – London 1900, стр. 114.

17) С. Е. Merriam, исто, стр. 118, закључује да се клика која се зачала код Гроцијуса у потпуности развила у Гиркеовој теорији. Држава је постала највиша власт према Гроцијусовом *subjectum commune*, а монарх *subjectum proprium*.

држави.¹⁸⁾ Насупрот Лабанду, Гирке указује на то да нема потпуно неполитичног државног права.¹⁹⁾

Следећи учења водећих теоретичара државне суверености, Јовановић ослонац учењу о државној суверености налази у теорији државне правне личности, која је и по садржају и историјски везана за уставну, а не за апсолутну државу. Међутим, за разлику од Савињија (F. v. Savigny), Јовановић не гледа на државу као на израз воље народа, нити следи Блунчлијево гледиште према коме држава има неку врсту самобитности као организам. За Јовановића је држава правно политичко тело, али не и организам, због чега он њену сувереност везује за државно-правну личност, односно законодавно тело. Иако су му ближе Јелинекове (G. Jellinek) формулације од Келзенове (H. Kelsen) критике,²⁰⁾ није следбеник Јелинековог учења, према чијим је специфичним доприносима теорији државе веома критичан. Јелинек је извршио велику синтезу општих учења о држави и општих теорија о праву, али Јовановићу ни најмање није блиска неокантовска филозофија, на чијим темељима своје системе граде Јелинек и Келзен.

ДРЖАВЉАНИ И НАРОД

Јовановић наглашава да је народ скуп људи уједињених државном влашћу, због чега се може рећи да су народ и држава једно исто.²¹⁾ Теорија народне суверености, међутим, супротставља се теорији државне суверености. Да би могла да се формулише теорија народне суверености, потребно је да се народ схвати битно дру-

18) С. Јовановић, *Основи правне теорије о држави*, Д. Обрадовић, Београд, 1906, стр. 5.

19) Шмит (С. Schmitt), међутим, указује да је због нејасноће у критици Лабандове теорије „која је само привидно неполитична“, Гиркеова аргументација изгубила на убедљивости. Вид. Карл Шмит, *Три врсте правнонаучног мишљења*, прев. Д. Баста, Досије, Београд, 2003, стр. 40.

20) Као што је Келзенова критика Јелинековог схватања суверености као неограничености. Уп. Ханс Келзен, *Проблем суверености и теорија међународног права, Прилог једној чистој теорији права* [1920], прев. Д. Баста, Службени лист СЦГ, Београд, 2003, стр. 54.

21) Народ као правно лице је држава и у том смислу нема разлике између суверености државе и суверености народа. Према Блунчлију, кад расправе не би носиле конфузију у појам народне и државне суверености, државна сувереност би се могла назвати и народном сувереношћу, ако се под народом не би подразумевало само мноштво одвојених индивидуа, већ политички организована целина, у којој глава заузима највише место и сваки члан има своје одговарајуће место. Вид. Ј. С. Bluntschli, *The Theory of the State*, стр. 501. Да се може говорити о народној суверености, ако се подразумева целина народа каква постоји у држави, вид. Георг Вилхелм Фридрих Хегел, *Основне црте филозофије права*, прев. Д. Грлић, С. Босто, ред. В. Зоненфелд [Sonnenfeld], В. Маслеша, Сарајево, 1987, стр. 410.

гачије од народа схваћеног у теорији државне суверености. Због тога је за разумевање Јовановићеве критике народне суверености потребно сагледати његово схватање појма „народ“.

Јовановић указује на то да је појам „народ“ вишезначан, јер се у једном случају подразумева становништво као „скуп људи уједињених истом државном влашћу“;²²⁾ у другом етничка заједница од које настаје држава, а у трећем „пук“. Народ у смислу „држављани“ или „становништво“ Јовановић у *Држави* назива „народ“, док народ као етничку заједницу назива „народност“. Пошто су од времена када је објављена *Држава* до данас, појмови „народност“, „народ“, „нација“ и „национална мањина“ често мењали значења, а термин „народност“ дуго био уобичајен за националне мањине, приликом читања Јовановићевог текста потребно је имати у виду шта се под којим појмом подразумева. При томе, он термине доследно користи у сваком поједином спису, због чега до забуне може доћи само у погледу избора термина, али не и конотације.

Јовановић као пример вишенационалне државе наводи Велику Британију, где живе Енглези, Шкоти и Велшани „који се осећају као разни народи, али ипак зато спојени истом, великобританском државном идејом“.²³⁾ Дакле, Великобританци су нација или народ, као скуп држављана, док су етнички народи Енглези, Шкоти и Велшани. Сличан је и пример Југославије чији су „народ“ или „нација“ били њени држављани – Југословени, док су „етнички народи“ или „нације“ унутар ње били Срби, Хрвати, Словенци: „Ми држимо да сва забуна долази отуда што се узима да се национална и државна идеја морају увек једна с другом подударати; према томе српски национализам био би допуштен само у српској држави; у југословенској држави, напротив, могућан је само југословенски национализам. У историји, међутим, има примера који јасно показују да се државна и национална идеја не морају потпуно подударати.“²⁴⁾ Јовановић наглашава да не треба мешати државни национализам и етнички национализам. Неко може бити истовремено енглески и великобритански националиста. Постоје и случајеви где исти етнички народ има више одвојених држава, као што је био случај са немачким народом у деветнаестом веку. Немци су један етнички народ, који је живео у мноштву независних држава, међу којима су веће биле нпр. Пруска и Баварска.

22) С. Јовановић, *Држава*, 134.

23) С. Јовановић, „Југословенска мисао у прошлости и будућности“, [1940] *СД* 11, стр. 575.

24) Исто, стр. 574–575.

Јовановић следи Блунчлијево, а посредно и Хегелеово гледиште да су држава и народ увек испосредовани и да их је немогуће одвојити: „народ и држава су једно исто; држава то је народ узет као правно лице, узет као једна целина која има право заповедања над својим члановима“.²⁵⁾ Он указује на то да се држава разликује од народа сједињеног у држави по томе што држава постоји временски дуже од различитих генерација једног народа. Иако се држава не опажа чулном перцепцијом, она се осећа, њене одлуке се спроводе и имају снагу. За Јовановића је најприхватљивије Берково мишљење да држава у свом одлучивању треба да се ослања на државно искуство стечено у претходним генерацијама.²⁶⁾ Истиче да су чланови истог народа упућени једни на друге наслеђеним духовним особинама, које не зависе од њихове воље. Њихова заједница се не заснива на једном акту воље, као што се оснива на пример једно уговорно удружење. У овом смислу, народ је као племе присутан од самог тренутка стварања државе, јер је држава настала из племена које се подвргло војној организацији. Наглашава да су вера и језик најважнији друштвени чиниоци који одређују народ.²⁷⁾

Јовановић указује да је народ схваћен као скуп држављана и као етничка заједница нужност за своје чланове, с том разликом што је народ као скуп држављана правна, а народ као етничка заједница историјска нужност. Државу може формирати само једна, или више различитих етничких заједница, што за државу у правном смислу нема посебан значај. Међутим, државно јединство јаче је тамо где је веће поклапање правне и историјске нужности једног народа у држави, као у случају уједињеног деветнаестовековног Немачког Царства (рајха) у коме су великом већином живели припадници немачког етничког народа, тако да се народ, у смислу држављана, у највећем броју поклапао са народом у етничком смислу.

Јовановић одбацује Русоово схватање народа као најпримитивније и најсиромашније друштвене групе, која је зато најмање искварена цивилизацијом и најближа природи. Пошто је у Русоово време природа била предмет обожавања, он је под народом подразумевао оне који су јој најближи, због чега им је и дао прерогативе суверена. Јовановић указује на то да се иза Русоовог појма „народ“ у ствари налази појам класе – градске сиротиње, с једне стране, и

25) С. Јовановић, *Држава*, стр. 134.

26) С. Јовановић, „Берк“, *СД* 9, 196–201, 210–212.

27) Исто, стр. 114.

свих сељана који обављају послове у природи, с друге стране.²⁸⁾ Русоово схватање народа у смислу већине Јовановић такође не прихвата, јер већина није цео народ, већ је цео народ састављен и од већине и од мањине.²⁹⁾ Он следи Милову (J. S. Mill) и Јелинекову аргументацију према којој би „влада већине, ничим ограничена, могла постати озбиљна препрека напретку, пошто се новим идејама увек прво једна мањина, и то незнатна одушевљава“.³⁰⁾

Општеприхваћено је гледиште да је политички појам нације створен у време Француске револуције. То не значи да народи као држављани или као етнички народи нису постојали пре тога, већ да је народ постао суверен. Усвајањем Сјејесовог (E. J. Sieyès) предлога да се скупштина трећег сталежа назове Националном скупштином (1789), из народа као скупа држављана искључени су мањински подскупови у којима су се налазили краљ, први сталеж – свештенство и други сталеж – племство. Пошто је „племство крвнички мрзео“, Сјејес сужава појам француског народа, свдећи га, у ствари, на један његов део.³¹⁾ Јовановићу је, међутим, ближе Мирабоово (H. de Mirabeau) схватање народа од Сјејесовог. Мирабо покушава да избегне термин „нација“ (nation), предлажући да се скупштина не назове Националном скупштином (Assemblée nationale), већ „Представници француског народа“ (Représentants du peuple français), што се могло односити и на целину (народ) и на део народа (пук): „Ово име 'Народна скупштина' Мирабо је сматрао као велику погрешку [јер] говорећи у име целог народа, трећи ред допуштао је себи ствари на које раније није смео ни да помисли.“³²⁾ Јовановићево гледиште ближе је Мирабоовом, јер за њега су народ, нација, народност, без обзира на назив, скуп свих држављана, односно цео народ који је организован у држави. Под народом Јовановић подразумева јединствену целину састављену од различитих „друштвених редова“: „народ, то смо сви“.³³⁾

28) С. Јовановић, „О друштвеном уговору“ [1895], *СД* 12, стр. 201.

29) Уп: „али мањинама никад није потребна заштита, јер Русо сматра, да се не може замислити, да би општа воља намерно ишла на то да оштети појединца“. Вид. Георг Јелинек, „Право мањина“, прев. Ђ. М. Јосимовић, у: Г. Јелинек, *Борба старог с новим правом*, Плато, Београд, 1998, стр. 40. Уп. Жан Жак Русо, „Друштвени уговор“ у: *Друштвени уговор*, прев. Т. Марковић, Ф. Вишњић, Београд, 1993, стр. 38.

30) С. Јовановић, „Право мањина, од др Ђорђа Јелинка, професора на хајделбершком универзитету, превео Ђорђе М. Јосимовић, одшампано из Бранича“ [1902] *СД* 11, стр. 599.

31) С. Јовановић, „Сјејес (1748–1836)“, *СД* 12, стр. 324.

32) С. Јовановић, „Мирабо“, *СД* 1, стр. 39.

33) С. Јовановић, „О друштвеном уговору“, стр. 201.

КРИТИКА ТЕОРИЈЕ НАРОДНЕ СУВЕРЕНОСТИ

Теорија народне суверености постаје, према Јовановићу, савим разумљива када се схвати као реакција усмерена против апсолутне монархије. Пошто је теорија државне суверености имала за практичну последицу владарски апсолутизам, противници владарског апсолутизма одбацили су са њим и теорију државне суверености. Међутим, пошто је теорија суверености већ овладала, морао је да се нађе неки други субјект суверене власти, а тај други субјект могао је бити само народ.³⁴⁾

Јовановић наглашава да теорија народне суверености добија своје утемељење у Русоовом учењу о друштвеном уговору и природним правима. Према Русоу, друштвеним уговором се ствара једна нова личност која апсорбује све посебне личности сауговорача и та личност, та општа воља (**volonté générale**), јесте народ. Сви су у друштву обавезани на исту безусловну покорност према заједници. Влада народа није противна слободи појединаца, пошто је сваки појединац ушао у састав збирне народне личности и кроз њу сам собом управља.

Према теорији народне суверености, народу припада безгранично право заповедања над појединцима и у друштву све мора да се одвија према општој вољи. Пошто искаже општу вољу, народ може да да власт појединим људима, са циљем да ту вољу спроводе, али изражавање опште воље мора да буде непосредан акт самог народа. Русо одбацује представнички систем и залаже се за непосредну демократију, где народ непосредно бира и што је непосредније могуће управља. Народ је највиша власт у држави, он је „суверен“, и само је непосредна демократија у логици народне суверености. Међутим, поставља се питање шта се догађа уколико нису сви сагласни са општом вољом. Русо сматра да се онда као општа воља мора прихватити воља већине, што према Јовановићевом мишљењу није исто што и општа воља.³⁵⁾ Русоово учење је било веома утицајно током деветнаестог века, од времена Француске револуције, посебно у Француској, где су се политичари радикалне школе позивали на Русоово начело народне суверености.³⁶⁾

Јовановић указује на то да се Русоова теорија народне суверености своди на његово контрактуалистичко учење, које је засно-

34) Уп. J. C. Bluntschli, *The Theory of the State*, стр. 497–506, где се разматра однос народне, државне и владарске суверености.

35) Ж. Ж. Русо, „Друштвени уговор“, стр. 38, 43–44.

36) С. Јовановић, *Држава*, 328. Радикали образују владе у Француској од краја деветнаестог века до Првог светског рата. Вид. С. Јовановић, *Политичке социологије, Енглеска, Француска, Немачка 1815–1914* [1940] СД 10, стр. 193.

вано на његовом учењу о природним правима. Пошто се, према њему, теорија народне суверености своди на погрешну теорију о природним правима, она раздваја државу и народ, схватајући народ на један специфичан, у својој основи контрадикторан начин, као поданичку масу која има јединство воље. То не би био етнички народ, већ народ схваћен као скуп грађана, тј. држављана, али не свих држављана, већ само оних који нису органи власти. Теорија народне суверености не подразумева државу као заједницу, већ је дели на два дела: „Присталице народне суверености разумеју под народом поданичку масу. Они не схватају државу као једну заједницу; они је цепају на двоје; с једне стране, стављају државне органе, оне који заповедају, – с друге стране, поданичку масу, оне који слушају.“³⁷⁾ На тај начин се, већ самом овом поделом, уноси раздор у државу. Заговорници теорије народне суверености сматрају да иако државни органи заповедају, право заповедања, суверена власт, не припада њима, него поданичкој маси. Јовановић разматра њихово мишљење према коме „[маса] слуша [државне органе], не што мора, него што хоће; оног дана кад јој слушање досади, она их збацује. Револуције, које су толико пута успевале против власти, најјаснији су доказ да је прави господар народ, а не власт.“³⁸⁾ Органи власти не могу никада у потпуности да владају, јер оно што је највише код власти, њена сувереност, остаје увек код народа, у неорганизованом стању: „Суверенитет не може имати представнике, из истог оног разлога из кога не може ни да се отуђи; он се у својој битности налази у општој вољи, а општу вољу не може нико замислити; она је или она сама, или друга; средине нема.“³⁹⁾ Јовановић дели Блунчијево гледиште према коме се Русоовом теоријом држава у ствари атомизује, а највиша власт даје неорганизованој маси,⁴⁰⁾ и посредно, или непосредно,⁴¹⁾ следи и Хегелову аргументацију, према којој је неорганизовани народ „безоблична маса – ко-

37) С. Јовановић, *Држава*, стр. 135.

38) Исто.

39) Ж. Ж. Русо, „Друштвени уговор“, стр. 95.

40) Ламартинова прокламација након укидања уставне монархије у Француској 1848: „Сваки Француз који је постао пунолетан је грађанин, сваки грађанин је бирач, сваки бирач је суверен“. Вид. Ј. С. Bluntschli, *The Theory of the State*, стр. 392.

41) Иако је несумњив изврстан Хегелов утицај на Јовановића, он веома ретко указује на Хегела, чија мисао није била „у моди“ у време преовлађујућег неокантовства, које је, посредством Келзеновог нормативизма остварило, ако не највећи, онда извесно најдуготрајнији утицај у праву. Келзену критику Хегелове теорије државне суверености и схватања да је међународно право субјективно спољашње право вид. у Х. Келзен, *Проблем суверености и теорија међународног права*, стр. 143. Уп. Г. В. Ф. Хегел, *Основне црте филозофије права*, стр. 454.

ја више није држава и којој више не припада ниједно од одређења што опстоје само у целини у себи обликованој⁴²⁾

Јовановић указује да није могуће доказати претпоставку да поданичка маса, тј. народ има своју јединствену вољу и да заповести државних органа врши док се оне поклапају са том њеном вољом. Он сматра да код народа схваћеног као неорганизована поданичка маса, како га виде заговорници теорије народне суверености, у правном смислу нема јединства воље. Народ је скуп појединаца од којих сваки има своју вољу, док би о заједничкој народној вољи могло бити речи само када би народ био правно лице. Међутим, кад би народ био правно лице, он више не би био поданичка маса, већ би био политички организован народ у држави. Дакле, закључује Јовановић, правно лице је држава која је изједначена са народом уједињеним државном влашћу. Народ уједињен државном влашћу добија јединство воље које је потребно правном лицу, док је без државне власти народ неорганизована маса, неспособна за јединство воље у правном смислу.

Контрадикција теорије народне суверености састоји се у томе што би према њој, и народ ван државне организације био правно лице, које је при томе старије од оног у државној организацији, односно воља неорганизованог народа, ставља се испред воље организованог народа: „Све ове претпоставке падају, кад се узме да један скуп људи, па следствено и народ, само уколико је организован, може доћи до јединства воље и до правне личности“⁴³⁾

Јовановић наглашава да се народна сувереност може прихватити само као политички принцип када се говори о циљевима власти, као што су општенародни интереси којима државна власт служи.⁴⁴⁾ Међутим, кад би народ у правном смислу био суверен, онда би воља поданичке масе била најважнија, важнија од воље државних органа: „Теорија народне суверености претпоставља са-

42) Исто, 410.

43) У критици Јовановићеве критике народне суверености Цицварић наглашава да постоји воља народа и када није уједињен у држави, и као пример наводи обичајне законе и јединство воље јеврејског народа у египатској пустињи. Вид. Крста Цицварић, „Социологија Слободана Јовановића“ [1910], *Савременици о Слободану Јовановићу*, ур. Ј. Тркуља, М. Вучинић, Правни факултет, Службени гласник, Београд, 2009, стр. 52. За Јовановића није спорно да у народу постоје одређене заједничке тежње, али „правила обичајног права тек државном влашћу начињена постају правним правилима“. Вид. С. Јовановић, *Основи правне теорије о држави*, Д. Обрадовић, Београд, 1906, стр. 28. Државна власт мора да води рачуна о јавном мњењу. Међутим, иако јавно мњење има велику снагу и утицај, оно није организовано, нема признате представнике и не зна се ко има право да у његово име говори јер „јавно је мњење снага, али безимена“. Да јавно мњење није правни него социјални чинилац, најбоље се види по томе што и непопуларни закони подједнако важе као и популарни. Вид. С. Јовановић, *Држава*, стр. 135.

44) Уп. Ј. С. Bluntschli, *The Theory of the State*, стр. 504; Г. В. Ф. Хегел, *Основне црте филозофије права*, стр. 410.

свим изврнут однос између државних органа и поданика, и на том изврнутом односу свака би организација власти била немогућа.⁴⁴⁵⁾ Због тога доследно спроведена теорија народне суверености за последицу може имати револуцију и анархију.

Јовановић заступа теорију државне суверености према којој је сувереност својство државне власти. Пошто је у правном значењу народ скуп људи уједињених истом државном влашћу, скуп држављана није ништа друго него скуп појединаца уједињених у држави. Народ је народ само у држави, пошто неорганизовани народ нема јединство воље, а етнички народ је народ схваћен у другачијем смислу. Ако се под народом подразумева скуп грађана, тј. држављана једне земље, теорија државне суверености синтетиче и теорију народне суверености.⁴⁶⁾

САМО ЈЕ ДРЖАВА СУВЕРЕНА

Према Јовановићу државна власт произлази из права, као што и право произлази из државе, а њихов почетак је изворно јединство власти и права. Управо то јединство власти, која је сувереност државе и права, јесте основа и специфичност Јовановићеве теорије државне суверености. Дакле, он не поставља власт, тј. сувереност, изнад права, већ сматра да они истовремено настају. Теорија државне суверености непосредно се ослања на теорију о јединству државе, власти и права, односно теорију о настанку државе. У теорији о јединству државе, власти и права садржани су основни принципи Јовановићевог политичког учења, из којих се непосредно изводе теорија државне суверености и теорија правне државе. Основни принцип јесте да су држава, власт и право нераздвојиви: „Државна власт извире из права и право из државе, докле се не дође до једнога почетнога тренутка, када се државна власт и право јављају као лице и наличје исте ствари“⁴⁷⁾ једног истог феномена. Они се у теорији раздвајају, али су у суштини, у својој практичкој делатности нераздвојиви. Сваки покушај њиховог раздвајања осуђен је на неуспех, без обзира да ли је реч о тео-

45) С. Јовановић, *Држава*, стр. 137. Уп. J. C. Bluntschli, *The Theory of the State*, стр. 391–392: „У представничкој демократији овај принцип не би могао да се тачно примени, јер, по правилу, врховна власт се врши, не директно од стране грађана, већ индиректно од њихових представника. Инкопатибилна је и са другим формама власти, јер би имплицирала да је шеф државе на истом нивоу као и најскромнији грађанин, и потчинио би владара, као мањину, већини коју чине његови поданици. Ово би било окретање политичког тела наопачке, стављањем ногу на место главе“.

46) Уп. J. C. Bluntschli, *The Theory of the State*, стр. 501

47) С. Јовановић, *Држава*, стр. 107.

рији о природним правима, где се претпоставља да постоји право пре државе, теорији о народној суверености која произлази из ју-снатурализма и где се од државног права одваја право народа као неорганизоване масе, која због тога не може имати јединство воље неопходно за доношење легитимних одлука, или теорије правне суверености која претпоставља да правна норма претходи државној власти.

Пошто наглашава истовремени настанак државе, власти и права, а у свом излагању теорије државне суверености указује да је држава највиша власт на својој територији, у разматрањима правне државе, или правности државе, Јовановић показује због чега је право нераздвојиво од државе и власти. Унутрашња веза између теорије државне суверености и правне државе представља појам државно-правне личности, на који се ослања теорија државне суверености у својој одбрани од критике теорије народне суверености и правне суверености.

Слободан Јовановић доследно заступа теорију државне суверености. При томе није своје мишљење утемељио у учењу о држави као организму, већ у државној правној личности. Међутим, иако не карактерише државу као биолошки организам, за њега државно-правна личност не може бити растављена на правне норме. У погледу државне суверености, он следи основне ставове Блунчлијевог учења и критичан је према свим прерадама ове теорије, које су настале под утицајем политичких околности у којима се нашла Немачка након уједињења. Јовановић је критиковао и правни нормативизам, као и обнову теорије државног апсолутизма у учењима немачких правника и политичких теоретичара између два светска рата. Своје гледиште о државној суверености доследно заступа, од списа *О суверености* (1897) до својих последњих радова.

Boris Z. Milosavljevic

SLOBODAN JOVANOVIĆ'S THEORY OF STATE SOVEREIGNTY

Summary

This paper deals with Slobodan Jovanović's theory of state sovereignty. Following the tradition of the general theory of state (*Allgemeine Staatslehre*), Jovanović stresses the sovereignty of the state as a person. The sovereignty of a state is the authority and power of the whole over its parts, and hence the state is superior to the sovereignty of

any one of its members, bodies or organs. Jovanović criticizes Rousseau's theory of popular sovereignty and the theory of natural rights. The aim is to consider specificities of Jovanović's theory of sovereignty of a state and his criticism of the theory of sovereignty of people.

Key words: state sovereignty, nation, ethnicity, popular sovereignty, state

ЛИТЕРАТУРА

- Bluntschli, Johann Caspar, *Psychologische Studien über Staat und Kirche*, Zürich und Frauenfeld, 1844.
- Bluntschli, Johann Caspar, *The Theory of the State, Authorised English translation from the sixth German edition*, trans. D. Richie, P. Matheson, R. Lodge, The Clarendon press, Oxford, 1895.
- Ђурић, Михаило, Предговор књизи Т. Хобс, *Левијатан или материја, облик и власт државе црквене и грађанске*, ур. М. Ђурић, прев. М. Марковић, Градина, Ниш 1991, 5–26.
- Jellinek, Georg, *Allgemeine Staatslehre*, O. Häring, Berlin 1914.
- Јелинек, Георг, „Право мањина“, прев. Ђорђе М. Јосимовић, у Г. Јелинек, *Борба старог с новим правом*, Плато, Београд 1998, 33–59.
- Јовановић, Слободан, *Држава, Сабрана дела* 8, ур. Р. Самарцић и Ж. Стојковић, Београд БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, 1990–1991 (даље СД).
- Јовановић, Слободан, *Основи правне теорије о држави*, Д. Обрадовић, Београд 1906.
- Јовановић, Слободан, *О суверености* [1897] Градина, Ниш 1996.
- Јовановић, Слободан, „Берк“ [1935], СД 9, 151–212.
- Јовановић, Слободан, „Југословенска мисао у прошлости и будућности“ [1940] СД 11, 567–575.
- Јовановић, Слободан, „О друштвеном уговору“ [1895], СД 12, 175–208.
- Јовановић, Слободан, „Право мањина, од др Ђорђа Јелинка, професора на хајделбершком универзитету, превео Ђорђе М. Јосимовић, одштампано из Бранича“ [1902] СД 11, 599.
- Јовановић, Слободан, „Сјејес (1748–1836)“ [1936] СД 12, 321–328.
- Јовановић, Слободан, „Мирабо“, *Вођи Француске револуције*, СД 1, 11–77.
- Јовановић, Слободан, *Примери политичке социологије, Енглеска, Француска, Немачка 1815–1914* [1940] СД 10.
- Келзен, Ханс, *Проблем суверености и теорија међународног права, Прилог једној чистој теорији права* [1920], прев. Д. Баста, Службени лист СЦГ, Београд, 2003.
- Merriam, Charles Edward, *History of the Theory of Sovereignty since Rousseau*, The Columbia University Press, The Macmillan Company, New York – London, 1900.
- Русо, Жан-Жак, „Друштвени уговор“ у: *Друштвени уговор*, прев. Т. Марковић, Ф. Вишњић, Београд, 1993, 26–128.
- Хегел, Георг Вилхелм Фридрих, *Основне црте филозофије права*, прев. Д. Грлић, С. Босто, ред. В. Соненфелд [Sonnenfeld], В. Маслеша, Свјетлост, Сарајево, 1989.

Хобс, Томас, *Левијатан или материја, облик и власт државе црквене и грађанске*, ур. М. Ђурић, прев. М. Марковић, Градина, Ниш, 1991.

Цицварић, Крста, „Социологија Слободана Јовановића“ [1910], *Савременици о Слободану Јовановићу*, ур. Ј. Тркуља, М. Вучинић, Правни факултет, Службени гласник, Београд, 2009, 41–62.

Шмит, Карл, *Три врсте правнонаучног мишљења*, прев. Д. Баста, Досије, Београд, 2003.

Resume

The sovereignty of modern states means that a state is the ultimate authority within its territory. With his theory of the state, Slobodan Jovanović made a sweeping synthesis of the theories of his predecessors. In doing so, he did not simply revisit the main ideas in the history of political philosophy and law, but came up with systematically developed and thoroughly thought-out propositions. Following the tradition of the German general theory of the state (*Allgemeine Staatslehre*), Jovanović stresses the sovereignty of the state as a person. He thoroughly analyzes, interprets and criticizes the theory of popular sovereignty grounded in Rousseau's theory of natural rights and social contract. If the sovereignty of the people means the sovereignty of a sum of individuals and vesting supreme authority in an unorganised mass of people, the will of subjects will have precedence over that of state organs. With such an inverted relationship, any attempt to organise government will end in failure, i.e. anarchy.

Slobodan Jovanović was a synthetic thinker capable of arriving at his own conclusions through scrupulous considerations. The result of his entire work, therefore, is a theory of the state which is distinctly his own despite its similarities to the earlier theories. Slobodan Jovanović advocates the theory of sovereignty of state, but unlike Bluntschli's theory, his own is founded on the notion of the state as a legal person rather than as an organism.

* Овај рад је примљен 15. јула 2011. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 5. августа 2011. године.

УДК:
341.645.5:355.012](497.1):32(497.11)
Прегледни
рад

Српска политичка мисао
број 3/2011.
год. 18. vol. 33.
стр. 321-347.

Драган Јовашевић
Правни факултет Универзитета у Нишу

СРБИЈА И ХАШКИ ТРИБУНАЛ - између права и политике -

Сажетак

Последње две деценије над Србијом се надвио баук међунационалних ратних збивања која тешко оптерећују и њену будућност. Наиме, иако је пре две године потписан Споразум о стабилизацији и придруживању као неопходан корак ка европским интеграцијама наше земље, још увек се као основна препрека на том путу налазе проблеми у њеним односима са Хашким трибуналом у виду “недовољне сарадње”. Стога у овом раду покушавамо да осветлимо установу Хашког трибунала као *ad hoc* органа Савета безбедности ОУН, његову надлежност и поступање у процесуирању најтежих злочина данашњице: геноцида, злочина против човечности и ратних злочина на бази домаћих и иностраних извора. Кључне речи: међународно право, злочини, суд, одговорност, Србија

ПОЈАМ МЕЂУНАРОДНОГ КРИВИЧНОГ СУДА

Међународна заједница је предвиђала од најстаријих времена, па све до данашњих дана различите облике помоћи и сарадње у циљу кривичног прогона и кажњавања учинилаца најтежих међународних кривичних дела којима се на најтежи, најгрубљи начин крше правила међународног права и повређују или угрожавању човечност и друга добра заштићена међународним системом правних прописа¹⁾. Међу тим облицима помоћи, најзначајнији је онај вид који се састоји у установљењу и деловању међународних кривичних судова који у интересу правде, у име цивилизованог дела човечанства или просвећених народа воде кривични поступак и из-

1) В. Ђурђић, Д. Јовашевић, Међународно кривично право, Београд, 2003, стр. 31-36.

ричу казне и друге кривичне санкције учиниоцима међународних кривичних дела²⁾.

Да би се неки судски орган могао окарактерисати као међународни кривични суд³⁾, потребно је да буду испуњени одређени услови. То су⁴⁾: 1) посебан начин стварања суда. Да би такав суд имао карактер ‘међународног’ суда, он мора бити конституисан на темељу међународног права, односно на темељу правних правила којима се уређују субјекти признати у међународној заједници. Ти судови могу бити формирани уговором између појединих држава (најчешће држава победница после завршених ратова, као што су били нпр. Нирнбершки и Токијски суд) или одлуком међународног органа (нпр. Савета безбедности у случају Хашког трибунала или трибунала за Руанду), 2) суд мора да примењује искључиво (или претежно) правила међународног права. То значи да за конституисање и деловање таквог суда постоје посебна међународним правом установљена правила. Таква правила не представљају израз суверенитета неке државе (па макар то била и најмоћнија држава света), нити израз одређеног правног система, већ представља правни систем међународне заједнице у целини, 3) састав суда мора такође бити међународни. То значи да чланове суда чине лица разних држављанстава која представљају међународну заједницу у целини, а не поједине државе из којих таква лица долазе и 4) суд је надлежан за кривични прогон и кажњавање лица која се јављају као учиниоци међународних кривичних дела, дакле кривичних дела која су одређена као најтежи облици кршења међународног права, дела која су као таква предвиђена у релевантним међународним правним актима.

ПОЈАВА МЕЂУНАРОДНОГ КРИВИЧНОГ СУДА

Паралелно са покушајима да се хуманизује рат као крајње нехумано средство политике јављале су се и идеје о оснивању судских органа⁵⁾ са задатком да утврђују кривичну одговорност и ка-

- 2) Б. Јанковић, Оснивање међународног кривичног суда, Годишњак Правног факултета у Сарајеву, Сарајево, 1957, стр. 55-59.
- 3) Према структуралним карактеристикама међународно кривично правосуђе или органи међународне кривичне судбености могу се поделити у три групе. То су: 1) стални Међународни кривични суд, 2) *ad hoc* међународни војни судови, односно кривични трибунали и 3) хибридни, мешовити или интернационализовани судови.
- 4) М. Шкорић, *Тужитељ пред међународним казним судовима*, Ријека, 2005, стр. 4-5.
- 5) М. Шкорић, *Тужитељ пред међународним казним судовима*, *op. cit.*, стр. 13-38.

жњивост лица за извршене злочине у доба рата или у вези са ратним збивањима. Тако се још током стогодишњег рата (1337-1453. године) јавила идеја римског папе о оснивању кривичног суда који би био надлежан за суђење извршиоцима најтежих кривичних дела извршених у доба рата⁶⁾. Но, први пут је историја забележила делатност оваквог суда у тринаестом, а потом и у петнаестом веку. Тако је за време Шарла Анжујског у Напуљу 1268. године изречена смртна казна Конрадину фон Хохенстафену за кривично дело вођења незаконитог рата и за ратне злочине против цивилног становништва. Било је то време када се немачка царска династија борила да задржи позиције власти након што је папа Климент IV 1265. године то краљевство доделио династији Ањоу.

Такође после незапамћених злочина против цивилног становништва који су извршени у немачком граду Брајзаху 1474. године на предлог Француске, Аустрије, швајцарских кантона и градова Горње Рајне формиран је *ad hoc* кривични суд. Он је био састављен од 27 судија из савезних градова (који су у то време имали статус града - државе). Тај судски орган је после спроведеног кривичног поступка донео пресуду којом је изрекао смртну казну гувернеру немачког града, војводи од Бургундије Петеру фон Хагенбаху као одговорном лицу за извршене “злочине против природног права и гажења Божјих и људских закона”. Један од оснивача Међународног комитета Црвеног крста Гистав Мојније је још 1882. године сачинио Нацрт Конвенције о оснивању међународног правосудног тела погодног за спречавање и кажњавање кршења женевских конвенција. Дакле, овај предлог се састојао у идеји о оснивању међународног кривичног суда који би био надлежан за кажњавање лица за повреде женевске конвенције из 1864. године. Но, то је још увек време традиционалног схватања о државном суверенитету, па ова идеја није уродила плодом.

Двадесети век доноси нове идеје у правцу формирања међународног кривичног суда⁷⁾. Тако је још одредбама Версајског мировног уговора из 1919. године⁸⁾ (у одредбама чл. 227. и 230) била предвиђена обавеза победничких сила да изведу пред суд и утврде кривичну одговорност немачких и аустроугарских политичких

6) B. Ferenz, *An International Criminal Court : A step toward World Peace*, New York, 1980, str. 223-229.

7) Z.D.н Rascmany, *The Nationality of the offender and the jurisdiction of the international criminal court*, *The American Journal of International Law*, Washington, broj 3/2001, str. 606-623.

8) Још 1919. године Комисија за утврђивање одговорности зачетника рата и њиховог кажњавања је предложила оснивање “Високог трибунала кога би сачињавале судије из многих држава. (A. Cassese, *Међународно кривично право*, op. cit., стр. 385-387).

и војних руководилаца на челу са немачким царом Вилхелмом II Хоенцолерном за злочине извршене на бојном пољу и на окупираним територијама. Овим је одредбама било предвиђено и оснивање посебног суда који би водио кривични поступак. Тај суд су требали да сачињавају представници Велике Британије, Италије, Јапана, САД и Француске⁹⁾. Будући да је холандска влада одбила да изручи немачког цара овом суду, после Првог светског рата је на судском процесу који је одржан пред Врховним судом у Лајпцигу 3. фебруара 1920. године од оптужених 45 лица за ратне злочине осуђено само девет лица.

У току 1920. године је основан "Саветодавни комитет правника" са задатком да изради план за стварање "сталног суда међународне правде који би био надлежан да суди за злочине који представљају кршење међународног јавног поретка или против општег међународног права" које му уступе Скупштина или Савет Друштва народа. Но, убрзо је Скупштина Друштва народа тај предлог одбила као "преурањен" и питање оснивања међународног кривичног суда је остављено за касније¹⁰⁾. Следећи покушај да се оснује међународни кривични суд у овом међуратном периоду уследио је 1934. године после агентата на југословенског краља Александра Карађорђевића у Марсеју, када је под окриљем Друштва народа 1937. године донета Конвенција против тероризма којом је предвиђено оснивање овог суда. Али будући да ова конвенција никада није ступила на правну снагу, и ова идеја је остала само мртво слово.

МЕЂУНАРОДНИ ВОЈНИ СУДОВИ

Незапамћени злочини извршени од стране нациста и фашиста широм света за време Другог светског рата довели су до организовања наднационалних судских органа који су у спроведеном кривичном поступку изrekli пресуде највишим немачких и јапанским политичким и војним руководиоцима, а које су потом и извршене. Наиме, савезничке силе су још 1942. године потписале споразум у палати Сент Џејмс у Лондону којим су установиле Комисију УН за ратне злочине састављену од седамнаест представника својих држава. Ова је Комисија сачинила 8.178 предмета (досијеа) о лицима

9) М. Бартош, „Општи поглед на развој међународног ратног права од 1907. до 1957. године“, *Југословенска ревија за међународно право*, Београд, бр. 2/1958, стр. 260-269.

10) И. Пржић, „Међународни кривични суд“, *Архив за правне и друштвене науке*, Београд, бр. 5-6/1939, стр. 504-509.

која су осумњичена за најтеже међународне злочине извршене у овом рату, али и листу од 750 италијанских ратних злочинаца који су осумњичени за извршене злочине употребом забрањених гасова, убиства цивила и заробљеника у Етиопији за време краткотрајног рата почев 1935. године.

Потом су савезничке силе донеле одлуку у виду “Декларације” на Московској конференцији која је одржана 30. октобра 1943. године да после окончања рата пред суд изведу немачке ратне злочинце чији злочини немају посебну географску опредељеност, док је за остале злочинце договорено да им се суди у државама где су та дела и извршена. Касније, на конференцијама “велике тројице” (председника САД, премијера Велике Британије и председника владе СССР) у Техерану од 28. новембра до 1. децембра 1943. године, на Јалти од 4. до 11. фебруара 1945. године и у Потстадму од 17. јула до 2. августа 1945. године усаглашени су ставови о потреби суђења главним немачким ратним злочинцима¹¹⁾.

Следећи те идеје савезничке силе су Лондонским споразумом о гоњењу и кажњавању главних ратних злочинаца Европске осовине од 8. августа 1945. године усвојиле Статут Међународног војног суда¹²⁾. Овај суд су сачињавале четири судије и четири заменика које су именовале владе: САД, СССР, Велике Британије и Француске. Председник суда је биран наизменично по државама. Пресуде су доношене већином гласова, а у случају једнаког броја гласова одлучивао је глас председника суда. Свака од ових држава је такође именовала и по једног јавног тужиоца. Судски поступак и правила доказивања су била уређена делом одредбама овог Статута, а делом је сам суд у току поступка доносио одређена процесна правила. Иначе, сам се поступак састојао из следећих фаза: 1) претходна изјава тужиоца, 2) доказна средства оптужбе и одбране, 3) саслушање сведока, 4) речи одбране и оптужбе, 5) изјава оптуженог и 6) пресуда¹³⁾.

11) E. Smit, *The American Road to Nuremberg – the Documentary Record 1944-1945*, Stanford, 1982, str. 118-155.

12) У литератури се оправдано истиче да Нирнбершки суд и није био међународни суд, већ више “међусавезнички” суд јер су га чиниле судије које су били представници победничких држава: САД, СССР, Велике Британије и Француске. Такође, то није био “војни” суд јер су све судије и њихови заменици, осим совјетских представника, били цивилна лица. Војни карактер ових судова је доведен у сумњу и са аспекта окривљених лица којима је суђено пред овим судом. Наиме, бројна окривљена лица нису имала својство војног лица. Такође ни кривична дела за која је утврђивана кривична одговорност пред овим судом, нису била претежно војног карактера, односно војне природе. (В. Ђ. Деган, Б. Павишић, *Међународно казнено право*, Ријека, 2005, стр. 10-11).

13) P. CalvoCaressi, *Nuremberg – the facts and the consequences*, London, 1947, str. 78-96.

Пред Међународни војни суд¹⁴⁾ који је заседао у Нирнбергу су изведена 22 оптужена немачка ратна злочинца¹⁵⁾. На судском процесу¹⁶⁾ који је трајао дуже од девет месеци 1. октобра 1946. године од 22 оптужена лица, пресудом је њих дванаест осуђено на смрт вешањем, три лица на доживотни затвор, а четири ратна злочинца су осуђена на временске казне затвора у трајању од 10 до 20 година. Тројица оптужених (Шахт – министар финансија, Папен - дипломата и Фриче - новинар) су ослобођена од оптужбе. Осуђени су казне затвора издржавали у затвору Шпандау над којим су заједничку управу имале све четири силе победнице¹⁷⁾. Овај суд¹⁸⁾ је у донетој пресуди осудио не само највише политичке и војне руководиоце Трећег Рајха¹⁹⁾, већ је као злочиначке осудио и следеће организације (правна лица) и то: а) водство Националсоцијалистичке партије, б) Гестапо – Тајну државну полицију, в) СС јединице - независне јединице нацистичке партије и г) СД – обавештајну организацију Трећег рајха²⁰⁾. Иако је било упорних захтева, Нирнбершки суд није прогласио злочиначким следећа правна лица и то: а) СА одреде – ударне одреде нацистичке партије, б) Владу Трећег Рајха и в) Генералштаб и Врховну команду немачке армије²¹⁾.

14) Б. Златарић, „Хашка конвенција из 1907. године и индивидуална кривична одговорност за ратне злочине“, *Југословенска ревија за међународно право*, Београд, бр. 2/1958, стр. 296

15) Интересантно је да из политичких разлога већ у то време није било иницијативе победничких сила да на исти начин суде најодговорнијим лицима у фашистичкој Италији, било пред међународним, било пред националним судовима и поред истакнутих захтева Етиопије, Грчке и Југославије.

16) Судски процес у Нирнбергу је започео 20. новембра 1945. године и трајао је до 30. августа 1946. године. За време 218 радних дана саслушано је око 360 сведока и при томе је размотрено више од 200.000 писаних сведочења која су потврђена заклетвом одсутних сведока из разних држава.

17) М. Марковић, „Нирнбершко суђење – примена нових начела у међународном кривичном праву“, *Зборник Института за криминолошка и социолошка истраживања*, Београд, бр. 2/1973, стр. 173-185

18) G.M. Gilbert, *Nuremberg Diary*, London, 1948, str. 67-101

19) В. Василијевић, „Суђење пред међународним војним судом у Нирнбергу и развој међународног кривичног права“, *Југословенска ревија за међународно право*, Београд, бр. 3/1971, стр. 305-334

20) A. Neave, *Nuremberg : особно свједочанство о суђењу главним нацистичким ратним злочинцима 1945-1946*, Загреб, 1980, стр. 54-89

21) Љ. Прљета, *Злочини против човечности и међународног права*, Београд, 1992, стр. 14-19

На другом крају света, на Далеком истоку је одлука о кажњавању²²⁾ највиших јапанских војних и политичких руководиоца за вођење агресивног рата и извршене бројне злочине донета још 1. децембра 1943. године на конференцији у Каиру којој су присуствовали представници САД, Велике Британије и Кине. Све појединости о токијском суду, биле су прецизиране и у акту о капитулацији који је Јапан потписао 2. септембра 1945. године. Нешто пре тога, 26. јула 1945. године савезничке силе су донеле Потсдамску декларацију на основу које је потом основан Токијски трибунал. Наиме, одлуком (Посебним прогласом – “Повељом”) америчког команданта за Далеки исток, генерала Дагласа Макартура (а не уговором савезних победничких сила као у случају Нирнбершког суда), војни суд је основан и ради суђења јапанским војним и политичким руководиоцима за злочине извршене на Далеком истоку. Овај суд је био састављен од једанаест судија (без заменика) које је именовао врховни командант на предлог влада савезничких држава²³⁾ које су и потписале акт о капитулацији Јапана. Свака од влада држава које су биле у рату са Јапаном именовале су по једног судију, а суд је доносио одлуке већином гласова. Главног тужиоца овог суда именовале су САД. Врховни командант је такође и одобравао извршење изречених казни²⁴⁾. Овај суд је на процесу који је вођен од 3. маја 1946. године до 14. новембра 1948. године²⁵⁾ (када је изречена пресуда) од оптужених 25 лица, седам лица осудио на казну смрти, шеснаест лица на казну доживотног затвора, а два лица су осуђена на казну затвора у трајању од 7 од 20 година. Ниједан од оптужених није ослобођен оптужбе²⁶⁾.

22) Одлука о кажњавању јапанске агресије донета је 1. децембра 1943. године на конференцији у Каиру на којој су учествовали амерички председник Рузвелт, кинески председник Чанг Кај Шек и британски премијер Черчил, а појединости су прецизиране у акту о капитулацији Јапана од 2. септембра 1945. године.

23) Чланове Токијског суда именовале су следеће државе: САД, СССР, Велика Британија, Француска, Кина, Аустралија, Канада, Холандија, Нови Зеланд, Индија и Филипини. Председник суда је био Аустралијанац Вилијам Веб, а главни тужилац Американец Џозеф Кинин који је и сачинио текст одлуке (“Повеље”) о установљењу овог суда. Ова Повеља садржи само 17 чланова (за разлику од Статута Нирнбершког суда који има 30 чланова). И она садржи истоветне одредбе о међународним кривичним делима, али не предвиђа могућност да се одређена правна лица – организација или група – прогласи за злочиначку организацију. Поред тога, надлежност Токијског суда се простирала на извршена међународна кривична дела у периоду од 1. јануара 1928. године до 2. септембра 1945. године.

24) R.H. Minear, *Victor's Justice: The Tokyo War Crimes Trial*, Princeton, 1973, str. 74-123.

25) Оптужница пред Токијским судом је садржавала 1.218 страница, судска расправа је одржана на 818 седница судског већа, где је саслушано укупно 418 сведока уз 4.336 писмена сведочења одсутних сведока, при чему се записник са суђења састојао од 48.412 странице.

26) B.V.A. Roling, A. Cassese, *The Tokyo trial and Beyond*, Oxford, 1993, str. 143-152.

Но, после Другог светског рата на ослобођеним територијама је основано више различитих судова који су водили кривичне поступке и судили појединим ратним злочинцима, углавном за извршена међународна кривична дела на њиховим територијама. Тако су основани: 1) савезнички окупациони судови, 2) национални судови савезничких држава (држава победница) и 3) национални судови побеђених држава. Ови судски органи су судили учиниоцима тешких кривичних дела против човечности и међународног права која су извршена на одређеним окупираним територијама²⁷⁾. На основу Закона број 10. Контролног савета за Немачку је одржано у Нирнбергу још неколико судских процеса (тзв. накнадни процеси) у времену од октобра 1946. године до априла 1949. године. У овим процесима је пред судским већем у дванаест судских поступака од стране тужиоца Тејлора Телфорда оптужено укупно 185 политичких и војних руководиоца Немачког Рајха од којих је 24 лица осуђено на смрт (то су процеси Листу, Рендулићу, Бемеу, Шпајделу и др.).

И у другим државама (Југославији, СССР, Чехословачкој, Пољској, Белгији, Француској, Норвешкој) је у послератном периоду одржано више судских процеса пред националним судовима у којима је утврђивана кривична одговорност за учињене злочине у Другом светском рату. Дакле, у периоду после Другог светског рата међународно кривично право се реализовало на неколико нивоа и то²⁸⁾: 1) највиши ниво је био реализован пред Нирнбершким и Токијским судовима где су поступци вођени против највиших војних и политичких руководиоца. Ови судски процеси имају међународни карактер. То је највиши ниво међународних судова, 2) суђење пред војним судовима држава победница, најпре у окупационим зонама у Немачкој и пред америчким војним судовима на Далеком истоку. Ово је средњи ниво међународних судова и 3) суђење пред националним судовима појединих држава где су поступци вођени против свих учинилаца кривичних дела према критеријуму места где је кривично дело извршено. Ово је најнижи ниво кривичног правосуђа за међународна кривична дела.

27) А. Вајс, „Проблеми међународног кривичног правосуђа“, *Међународна политика*, Београд, бр. 4/1952, стр. 15-16.

28) С.М. Bassiouni, *The legislative history of the international criminal court*, Ardsley, 2005, стр. 118-139

AD NOS ТРИБУНАЛИ

Оснивање *ad hoc* трибунала²⁹⁾

Дакле, међународно кривично право се данас састоји из прописа садржаних у низу међународних уговора, конвенција, пактова и протокола. Тежња да се дође до кодификације свих ових прописа је уродила плодом тек на крају двадесетог века иако су активности управљене у овом смеру отпочеле одмах после Другог светског рата³⁰⁾. Тако је Генерална скупштина ОУН још 1946. године формирала Комисију за кодификацију и развој међународног кривичног права која је касније названа Комисија за међународно право и припрему кодекса међународних злочина. Комисија је формулисала основне принципе³¹⁾ међународног кривичног права који су произишавали из Нирнбершке и Токијске пресуде (тзв. нирнбершки принципи) и израдила Пројект кодекса међународних злочина. Тај је пројект поднет на усвајање Генералној скупштини ОУН 1954. године, али због неслагања међу водећим силама света тога времена (доба хладног рата и оштро супротстављених блокова) није био усвојен³²⁾.

Генерална скупштина ОУН је потом на Петом заседању формирала Комитет за међународно кривично правосуђе који је израдио Нацрт Статута међународног кривичног суда и поднео га на усвајање на Седмом заседању скупштине. Према томе, доношење кодекса о међународним злочинима и увођење међународног кривичног правосуђа је постала тековина почетка трећег миленијума³³⁾. Но, тек 1975. године Пети конгрес о превенцији криминалитета и поступању са учиницима одржан у Женеви усваја Резолуцију о превенцији тортуре и превенцији и сузбијању тероризма свих врста. Том приликом поново је разматрана идеја о формирању Међународног кривичног суда³⁴⁾. У оквиру Комисије

29) Појам трибунала је општи назив који је резервисан само за међународна судишта која имају привремени значај или уско специјализовану надлежност, за разлику од појма суда који одређује судиште које је установљено са намером да буде стални орган са широком надлежношћу. (В. Ђ. Деган, Б. Павишић, *Међународно казнено право*, op. cit., стр. 9).

30) W. Schabas, „War Crimes in International Law“, *The American Journal of International Law*, Washington, br. 3/1997, str. 570-572.

31) „Потврда начела међународног права прихваћених статутом Нирнбершког суда“, *Наша законитост*, Загреб, бр. 1-2/1992, стр. 349.

32) Види: В. Василијевић, *Међународни кривични суд*, Београд, 1961.

33) Ф. Бачић, „Кривичноправни аспекти рата у Хрватској“, *Законитост*, Загреб, бр. 5/1992, стр. 671-679.

34) J.R.W.D. Jones, S. Powles, *International criminal practice*, Ardsley, New York, 2003, str. 312-362

за људска права ОУН и Међународног удружења за казнено право (IAPL) израђен је и Нацрт статута Међународног кривичног суда који чак ни западни блок земаља није био спреман да прихвати (посебно у делу надлежности за гоњење злочина апартхејда).

Даљи напори међународне заједнице у организовању јединственог фронта борбе против међународног криминалитета одвијају се углавном у правцу предузимања напора на сузбијању трговине опојним дрогама и психотропним супстанцијама. Тако је петнаест Карибских и Латиноамеричких држава подржало идеју о Међународном кривичном суду³⁵⁾ на Специјалној сесији о наркотичним дрогама Генералне скупштине ОУН 1989. године. Но, овој идеји су се оштро успротивиле САД, Велика Британија и Француска. Међународно правна комисија Генералне скупштине ОУН је ипак наставила са радом на студији о формирању, надлежностима и правилима поступања међународног кривичног суда о чему је посебно било речи 1990. године у Хавани на Осмом конгресу ОУН о превенцији злочина и поступању са извршиоцима. Следеће године Међународноправна комисија је презентирала свој Извештај о злочинима против мира, човечности и безбедности човечанства на Шестом комитету ОУН³⁶⁾. Питање формирања наднационалног судског органа је потом разматрано више пута и то: 1991. године у оквиру Фондације за установљење међународног кривичног суда (FEICC), 1992. године од стране међународног научног и професионалног саветодавног већа УН (ISPAC) и Међународног удружења за казнено право (IAPL).

И тада, уместо формирања сталног судског органа у оквиру и под окриљем ОУН, почетком деведесетих година 20. века почињу да јачају идеје о оснивању посебних судова (тзв. *ad hoc* судова) за поједине случајеве кршења међународних права³⁷⁾. Такви предлози су посебно били гласно изражени од стране Сената и Представничког дома Конгреса САД када су започела и неформална саслушања о злоделима ирачког председника Садама Хусеина и других ирачких војних и политичких руководиоца за повреде међународног права за време агресије Ирака на Кувајт 1990. године. Иако је, дакле, после Другог светског рата у оквиру Организације уједињених нација или њених појединих органа било више покушаја да се оснује један стални међународни кривични судски орган, ти покушаји су остали без успеха. Тек по-

35) В. Broomhall, *International justice and the international criminal court: between sovereignty and the rule of law*, Oxford, 2004, str. 289-312.

36) Види: *Comentaries on the International Law Commissions, Draft Code of the Crime against the Peace and Security of Mankind*, AIDP, 1993.

37) Види: *Међународни кривични трибунал, Зборник документа*, Београд, 1996.; И. Јосиповић, *Хашко имплементацијско казнено право*, Загреб, 2000; J.M. Henckaerts, B.L. Doswald, *Обичајно међународно хуманитарно право*, Cambridge, 2005.

четком деведесетих година 20. века са ратним збивањима на просторима бивше СФР Југославије и Руанде, јачају идеје да се оснују посебни *ad hoc* трибунали³⁸⁾ за суђење учиниоцима најозбиљнијих и најтежих повреда међународног хуманитарног права на подручју ових држава³⁹⁾.

На основу Повеље ОУН⁴⁰⁾ и главе VII основана су два *ad hoc* трибунала⁴¹⁾. То су: 1) Трибунал за гоњење лица одговорних за озбиљне повреде међународног хуманитарног права извршене на тлу бивше СФР Југославије (познат као Хашки трибунал)⁴²⁾ који је основан Резолуцијом Савета безбедности ОУН број 827 од 25. маја 1993. године. Резолуцијом истог органа број 1503 од 28. августа 2003. године постављена је "завршна стратегија" којом је предвиђено да све истраге пред овим судским органом буду окончане до краја 2004. године, а првостепени поступци до краја 2008. године, како би до краја 2010. године били окончани и сви кривични поступци по правним лековима и 2) Међународни кривични трибунал за Руанду који је основан Резолуцијом Савета безбедности ОУН број 955 од 8. новембра 1994. године⁴³⁾.

Дакле, коначну премијеру је међународно кривично правосуђе доживело на примеру ратних збивања на просторима бивше СФР Југославије⁴⁴⁾, односно Руанде деведесетих година прошлог века.

38) лат. tribunal, означава судијску столицу, суд. (Д. Јовашевић, *Лексикон кривичног права*, Београд, 2011, стр. 249)

39) Због немоћи на војним и политичким нивоима, одговор међународне заједнице на сукоб у бившој СФР Југославији био је противуречан и неблагоприятан. О стварању одговарајућег трибунала преговарало се још у току сукоба – не само као о закасној мери за спасавање образа, већ и због побожног веровања да ће он служити као средство одвраћања од вршења даљих злочина. Идеју о формирању оваквог трибунала је у пролеће 1992. године изнео Р. Бадинтер, бивши министар правде Француске. Први нацрт Статута овог трибунала израдила је трочлана комисија коју је именovala Конференција о европској безбедности и сарадњи. (А. Cassese, *Међународно кривично право*, *op. cit.*, стр. 395-398).

40) Трибунали су основани као принудне, општеобавезујуће мере у оквиру овлашћења Савета безбедности из члана 41. Повеље УН ради спречавања нарушавања мира. Такође, према Повељи УН и то члану 29. Савет безбедности је овлашћен да оснива помоћна тела и управо као такво тело су и основани трибунали.

41) J.E. Ackerman, E.O Sullivan, *Practice and Procedure of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia with selected materials from International Criminal Tribunal for Rwanda, Hague*, London, Boston, 2000, стр. 67-89.

42) И. Јосиповић, „Ново хрватско инплементацијско казнено право: процесноправни и организациони аспекти“, *Хрватски љетопис за казнено право и праксу*, Загреб, бр. 2/2003, стр. 843-876.

43) Н. Roggeman, „Интернационални казнени суд УН из 1993. године и злочини у балканском рату“, *Зборник Правног факултета у Сплиту*, Сплит, бр. 1-2/1994, стр. 39-48.

44) Ф. Бачић, „Кривичноправни аспекти рата у Републици Хрватској“, *Законитост*, Загреб, бр. 5/1992, стр. 671-679.

Тада се, прво, прибегло коришћењу главе VII, Повеље ОУН и члана 29. како би се формирао Међународни трибунал за суђење лицима одговорним за озбиљне повреде међународног хуманитарног права извршене на територији бивше Југославије од 1991. године⁴⁵⁾. Наиме, још 13. јула 1992. године Савет безбедности ОУН је Резолуцијом број 764 обавезао све стране у сукобима на просторима бивше СФР Југославије⁴⁶⁾ на изричиту примену хуманитарног међународног права, а посебно Женевских конвенција из 1949. године⁴⁷⁾. У Резолуцији број 771 од 13. августа 1992. године Савет безбедности ОУН је поново изразио забринутост због настављања чињења повреда међународног хуманитарног права, посебно на територији Босне и Херцеговине⁴⁸⁾ укључујући масовна присилна исељавања и депортације цивила, хапшења и злоупотребу цивила у логорима, намерне нападе на неборце, болнице и амбуланте, спречавање испоруке хране и медицинских потреба цивилима и обесном оштећењу или уништењу имовине⁴⁹⁾. Том приликом позване су државе и међународне организације да прикупљају и Савету безбедности достављају податке и информације о извршеним злочинима и повредама међународног хуманитарног права⁵⁰⁾.

Потом Савет безбедности ОУН у Резолуцији број 808 од 22. марта 1993. године одлучује да формира Међународни трибунал за гоњење лица одговорних за озбиљне повреде међународног хуманитарног права⁵¹⁾ извршене на територији бивше Југославије од 1991. године⁵²⁾ што коначно и чини Резолуцијом број 827 од 25. маја 1993. године када је усвојен Статут трибунала са седиштем у Хагу⁵³⁾. Овај Трибунал⁵⁴⁾

45) Basic Documents, United Nations, ICTY, Hague, 1995, str. 5-27.

46) И. Звонарек, „Кршење међународног ратног и хуманитарног права од стране агресора током домовинског рата“, *Правни вјесник*, Осиек, бр. 3-4/1997, стр. 151-169.

47) R. Goldstone, „War Crimes Law comes of Age“, *The American Journal of International Law*, Washington, br. 2/2000, str. 417-418.

48) С.М. Bassiouni, *A manual on International Humanitarian Law and arm control agreements*, Ardsley, 2000, str. 131-168.

49) B. Simma, „The responsibility of individuals for human rights abuses in internal conflicts: A positivist view“, *The American Journal of International Law*, Washington, br. 2/1999, str. 304-314.

50) I. Bantekas, *Principles of direct and superior responsibility in international humanitarian law*, Manchester, 2002, str. 45-59.

51) С. Фабијанић Гагро, „Немеђународни оружани сукоби у пракси Међународног кривичног трибунала за бившу Југославију“, *Зборник Правног факултета у Ријеци*, Ријека, бр. 2/2007, стр. 1113-1138.

52) M. Prince, M.A. Prince, *UN genocido impuni: L'Armenocide, Beirut*, 1967, str. 78-92.

53) И. Звонарек, „Кршење међународног ратног и хуманитарног права од стране агресора током домовинског рата“, *Правни вјесник*, Осиек, бр. 3-4/1997, стр. 151-169.

54) B. Broomwal, *International justice and the international criminal court*, op.cit. str. 312-351

је до сада донео више пресуда за учињена међународна кривична дела: а) злочин против човечности, б) ратне злочине, ц) тешке повреде закона и обичаја ратовања и д) злочин геноцида⁵⁵⁾ (први пут је судско веће којим је председавао судија Алмиро Родригез августа 2002. године изрекло казну за најтеже кривично дело ове врсте – геноцид, генералу Радиславу Крстићу за извршени злочин у Сребреници).

Сличан Трибунал⁵⁶⁾ је основан Резолуцијом Савета безбедности ОУН број 955 од 8. новембра 1994. године ради утврђивања кривичне одговорности и кажњавање лица одговорних за извршена кривична дела против човечности и међународног права за време грађанског рата у Руанди⁵⁷⁾. Овај трибунал⁵⁸⁾ има седиште у граду Аруши у Танзанији и његов је задатак да утврди кривичну одговорност и изрекне казне учиниоцима најтежих кривичних дела у Руанди⁵⁹⁾. Тако је судско веће трибунала којим је председавао судија Вилијам Секуле крајем 2003. године бившем градоначелнику Мукинга – Јувеналу Кајелијелу, припаднику Хуту племена изрекло казну доживотног затвора за кривично дело геноцида⁶⁰⁾ над Тутсима које је извршено у граду Рухенгерију.

Организација и поступак пред ad hoc трибуналима

С обзиром да су организација и поступак⁶¹⁾ оба ad hoc кривична трибунала засновани на истим поставкама и начелима, изложићемо карактеристике Хашког трибунала. При томе треба указа-

55) N. Cigar, S. Meštrović, *Genocide in Bosnia: the politice of ethnic cleaning*, Texas, 1995, str. 43-76

56) D.L. Jonson, „The International Tribunal for Rwanda“, *International Review of Penal Law*, br. 1-2/1996, str. 211-233.

57) C. Van de Wyngaert, *International criminal law*, Kluwer, Hague, London, Boston, 2001, str. 12-34.

58) У току 2003. године уместо Карле дел Понте за главног тужиоца овог трибунала постављен је Хашан Џалов из Гамбије. Од оснивања до краја 2003. године овај је трибунал осудио дванаест лица оптужених за међународна кривична дела извршена у грађанском рату у Руанди.

59) G.Yacoubian, „The efficacy of international criminal justice: Evaluating the aftermath of the Rwandan genocide“, *World Affairs*, Washington, број 4/1999, str. 186-192

60) Б. Лукшић, „Genocide and command responsibility“, *Зборник Правног факултета у Сплиту*, Сплит, бр. 4/2001, стр. 283-291.

61) В. Ракић Водинелић, „Приказ Правила о поступу и доказивању Међународног трибунала за суђење лицима за које се претпоставља да су одговорна за тешке повреде међународног хуманитарног права учињене на територији бивше Југославије“, *Југословенска ревија за међународно право*, Београд, бр. 1-2/1994, стр. 122-131.

ти на разлике у надлежностима трибунала за Руанду⁶²⁾ у односу на Хашки трибунал. Те разлике се свode на следеће⁶³⁾:

1. просторна надлежност је шире одређена у Статуту трибунала за Руанду јер се она простире на сва кривична дела која су извршена на територији Руанде, али и на територији суседних држава под условом да су кривична дела извршила лица која су држављани Руанде. Хашки трибунал је пак надлежан за међународна кривична дела која су извршена само на територији бивше СФР Југославије,

2. временска надлежност је уже одређена у Статуту Трибунала за Руанду⁶⁴⁾ јер је овај трибунал надлежан само за међународна кривична дела која су извршена у временском периоду од 1. јануара до 31. децембра 1994. године. Насупрот томе, надлежност Хашког трибунала се простире на сва међународна кривична дела која су извршена у периоду од 1991. године (без одређења тачног датума у 1991. години, као и без одређења до када се ова дела могу извршити што практично значи да се та надлежност простире на сва кривична дела која процени тужилаштво). Тако се пред овим трибуналом воде кривични поступци и за кривична дела која су извршена у току 1998. и 1999. године, дакле у време пре и за време НАТО агресије на СР Југославију и

3. стварна надлежност трибунала⁶⁵⁾ за Руанду је уже одређена. Наиме, према Статуту Трибунала за Руанду⁶⁶⁾, он је надлежан за утврђивање кривичне одговорности и изрицање казни учиниоцима кривичних дела: а) геноцида, б) злочина против човечности и ц) тешких повреда члана 3. Женевске конвенције за заштиту жртава рата из 1949. године и Другог допунског протокола из 1977. године која су извршена на територији Руанде (будући да се овде не ради о међународном, већ о унутрашњем оружаном сукобу, али са огромним бројем цивилних жртава), али и у случају извршења

62) Између Хашког трибунала и Трибунала за Руанду постоји више разлика које се огледају у следећем: 1) Трибунал за Руанду је основан на захтев владе у овој афричкој држави, додуше не оне владе која је и отпочела грађански рат. 2) рат у Руанди је проглашен за грађански рат – дакле унутрашњи оружани сукоб, а не за међународни оружани сукоб и 3) казне које су изречене од стране Трибунала за Руанду се могу извршавати и у Руанди, а то још увек није случај за државама чијим држављанима се судило у Хашком трибуналу.

63) С.М. Bassiouni, *A manual on international humanitarian law and arms control agreements*, Ardsley, 2000, стр. 131-168.

64) Б. Кривокапић, „Међународни кривични трибунал за бившу Југославију и Руанду – pro et contra“, *Страни правни живот*, Београд, бр. 1-3/1996, стр. 43-65.

65) G. Mettrauh, *International crimes at the ad hoc tribunals*, Oxford, 2005, стр. 289-316.

66) Б. Кривокапић, „Међународни трибунал за Руанду“, *Југословенска ревија за међународно право*, Београд, бр. 1/1997, стр. 73-80.

кривичних дела од стране држављана Руанде, ако су та дела извршена ван територије ове државе. Дакле, трибунал за Руанду није надлежан за злочине који се могу извршити у контексту међународног оружаног сукоба тј. тешка кршења Женевских конвенција из 1949. године и кршења закона и обичаја рата. Насупрот томе, Хашки трибунал је надлежан за следећа међународна кривична дела: а) злочин против човечности, б) злочин геноцида, ц) тешке повреде Женевских конвенција из 1949. године и д) кршење закона и обичаја ратовања⁶⁷⁾.

Хашки трибунал чине следећи органи: 1) судска већа (првостепено и жалбено), 2) тужилаштво и 3) секретаријат трибунала. Судска већа су састављена од једанаест независних судија, од којих су тројица судија у првостепеном већу (при чему не могу да буду из исте државе) и пет судија у жалбеном већу. Статут предвиђа одређене услове потребне за избор судија овог трибунала. За судију могу бити изабрана лица високих моралних особина, непристрасна и са интегритетом која поседују квалификације које се захтевају у њиховим државама за највиша судијска звања. Њих бира генерална скупштина ОУН на време од четири године. Судије бирају председника трибунала који председава поступком пред жалбеним већем (чл. 12, 13, и 14. Статута).

Тужилац је одговоран за истрагу учињених злочина и оптужење лица одговорних за кривична дела из надлежности трибунала. То је независни орган трибунала кога поставља Савет безбедности ОУН. То мора бити лице високих моралних квалитета које поседује највиши ниво стручне компетенције и искуства у вођењу истрага и оптужби у кривичним стварима. Бира се на период од четири године (члан 16. Статута). Секретаријат је одговоран за администрацију и услуге Међународном трибуналу. Чине га секретар и остало особље. Секретара поставља генерални секретар ОУН на период од четири године. Особље секретаријата поставља секретар (члан 17.).

Одредбе чл. 18-26. Статута уређују кривични поступак пред Трибуналом. Тужилац започиње истрагу по службеној дужности или на основу прибављених информација из било ког извора (нпр. влада и органа ОУН, невладиних и међувладиних организација). Он прима све информације и одлучује о томе да ли постоји довољно основа за оптужење неког лица. При томе, он може да испитује оsumњиченог, жртве или сведоке, као и да прикупља релевантне

67) Д. Јовашевић, *Коментар Кривичног закона СР Југославије*, Београд, 2002, стр. 14 и даље; Б. Петровић, Д. Јовашевић, *Међународно кривично право*, Сарајево, 2010, стр. 89-93.

доказе, те да предузима поједине истражне радње на лицу места. У обављању ових послова он може да тражи помоћ органа државе где се такве радње предузимају. Осумњичени кога испитује тужилац има право на браниоца по свом избору, као и право на бесплатну правну помоћ постављеног браниоца, те право на преводње целокупног материјала на свој језик. Када утврди да постоји "случај", тужилац припрема оптужницу која садржи чињенични опис дела, кривично дело које се оптуженом ставља на терет, као и сакупљене доказе. Потом се оптужница доставља судији првостепеног већа.

Следи фаза преиспитивања оптужнице⁶⁸). То је надлежност судије првостепеног већа, који када утврди да је "случај" довољно формиран, потврђује оптужницу или ако није задовољан, може да исту одбаци. После потврде оптужнице, судија на захтев тужиоца може да изда наређење и налоге за хапшење, задржавање, предавање и трансфер оптуженог или друга наређења од значаја за даље вођење кривичног поступка. Претресни поступак пред првостепеним већем је следећа фаза поступка пред Хашким трибуналом. Веће је дужно да обезбеди коректно и брзо вођење кривичног поступка у сагласности са Правилима процедуре и доказивања, уз пуно поштовање права оптуженог, као и заштите жртава и сведока. Лице против кога је потврђена оптужница се притвара, потом се обавештава о оптужбама против њега и приводи трибуналу.

По отпочињању претреса, прво се чита оптужница, затим се утврђује да ли су поштована сва права оптуженог, као и да ли је он разумео оптужницу. Потом се оптужени поучава о праву да одговори на све наводе оптужнице. Првостепено веће тада утврђује датум претреса. Саслушање је јавно осим ако постоје разлози за искључење јавности у складу са Правилима процедуре и доказивања.

Члан 21. Статута Хашког трибунала гарантује оптуженом лицу следећи корпус права, међу којима се посебно истичу следећа права: 1) једнакост пред трибуналом, 2) право на поштено и јавно саслушање, 3) претпоставка невиности као и 4) гаранције пуне равноправности оптуженог као што су: а) да буде сместа и детаљно обавештен на свом језику о природи и основама оптужбе, б) да има одговарајуће време и могућности за припрему одбране, као и право да комуницира са браниоцем по свом избору, в) да му се суди без непотребног одлагања, г) да му се суди у личном присуству, као и да се брани лично и уз стручну помоћ, д) да испитује сведоке оптужбе и да обезбеди присуство и испитивање сведока одбране,

68) Д. Јовашевић, *Међународна кривична дела - одговорност и кажњивост*, Ниш, 2009, стр. 116-121.

е) право на бесплатну помоћ преводиоца и ф) да не буде принуђен да сведочи против себе или да призна кривицу.

Када је кривична ствар у довољној мери расветљена и разрешена, првостепено веће објављује пресуду која се доноси већином гласова. Уз изреку о кривици и казни, пресуда се допуњава писменим образложењем које може да садржи и издвојена мишљења и неслагања појединих судија – чланова судећег већа. Незадовољна страна може да изјави жалбу из следећих разлога: 1) због грешке у правним питањима које одлуку суда чине мањкавом и 2) због чињеничне грешке која је довела до неправилне одлуке. О поднетој жалби одлучује жалбено веће које нападнуту одлуку може да: а) потврди, б) поништи или ц) промени (преиначи). Када се открије нова чињеница која није постојала у време суђења пред првостепеним или жалбеним већем, а која може да буде од одлучујућег значаја за одлуку суда, осуђено лице или тужилац могу поднети трибуналу захтев за понављање поступка. То је једина врста ванредног правног лека који познаје Статут Хашког трибунала.

Основне тешкоће⁶⁹⁾ са којима се у досадашњем раду суочавао Хашки трибунал могу се свести на следеће⁷⁰⁾: 1) недовољна сарадња држава у погледу хапшења и предаје оптужених лица и приступа доказима што отежава ефикасан рад тужилаштва, 2) вишегодишње трајање појединих истрага што је омогућило многим осумњиченима да умру пре почетка суђења или пре доношења судске одлуке (па је на тај начин њихова кривица остала неутврђена), 3) неравноправан положај одбране у односу на истражно техничке и временске могућности којима располаже тужилаштво, 4) адверсарни систем суђења који у сложеним и обимним случајевима, доводи до неразумно дуготрајних судских поступака што доводи до колизије два важна процесна начела: а) претпоставке невиности и б) неограниченог трајања притвора и 5) околност да судије не присуствују нагодбама тужилаштва са оптуженима који се често завршавају споразумом о признању кривице⁷¹⁾.

69) М. Гргић, „Практична примјена одредаба међународног казног права“, *Зборник радова, Актуелна питања казног законодавства*, Загреб, 2007, стр. 289-323.

70) В. Димитријевић, О. Рачић, В. Ђерић, Т. Папић, В. Петровић, С. Обрадовић, *Основи међународног јавног права*, Београд, 2007, стр. 233-234.

71) А. Maršavelski, „A comparason between the ICTY and the ICC and their contributions for the victims of international crimes“, *Правник*, Загреб, бр. 1/2008, стр. 163-165.

СТАЛНИ МЕЂУНАРОДНИ КРИВИЧНИ СУД

Оснивање и надлежност суда

Међународни *ad hoc* трибунали нису задовољили светску, ни лаичку, ни правничку јавност у погледу осећања правде и правичности. Све јаче се испољава потреба за оснивањем једног сталног и универзалног међународног кривичног суда⁷²⁾ пред којим би одговорали извршиоци свих међународних злочина без обзира чији су држављани и без обзира на своју функцију и место где су злочини извршени⁷³⁾. Као резултат такве тежње и свих раније уложених напора, коначно је усвојен Римски статут⁷⁴⁾ Међународног кривичног суда на Дипломатској конференцији у Риму јула 1998. године⁷⁵⁾. Од укупно присутних 148 представника држава, 120 је гласало за Статут, 21 држава је била уздржана, док је седам било против⁷⁶⁾. Да би суд почео да функционише било је потребно да Статут потпише и ратификује најмање 60 држава.

Дана 1. јула 2002. године овај Статут Међународног кривичног суда (познат и као Римски статут)⁷⁷⁾ је ступио на снагу чиме је суд формално и основан (када је дакле извршена кодификација међународног кривичног права), а 11. марта 2003. године у присуству представника 89 држава (потписница Статута) и генералног секретара ОУН Кофи Анана инаугурисано је осамнаест судија овог суда на челу са председником суда, канадским судијом Филипом Киршом (који је својевремено био председавајући Римске конференције 1998. године када је и усвојен Статут овог суда). Нешто касније 21. априла 2003. године за главног тужиоца овог суда изабран је Аргентинац Луис Морено Окампо. Стални Међународни

72) А. Есер, „На путу ка међународном казненом суду, настанак и темељне црте Римског статута“, *Хрватски љетопис за казнено право и праксу*, Загреб, бр. 1/2003, стр. 133-163.

73) М. Дамашка, „Прави циљеви међународног казног правосуђа“, *Хрватски љетопис за казнено право и праксу*, Загреб, бр. 1/2008, стр. 13-33.

74) Д. Деренчиновић, „Инплементација материјалноправних одредби Статута Међународног казног суда (Римски статут) у хрватском казненом законодавству“, *Хрватски љетопис за казнено право и праксу*, Загреб, бр. 2/2003, стр. 877-906.

75) Види: U.N. Doc. A/Conf. 183/9, International Legal Materials, 1999.; Ch.. Blakesley, Jurisdiction, Definition and Triggering Mechanism, The International Criminal Court, 13. Nouvelles etudes penales, AIDP, 1997.

76) Против Статута сталног међународног кривичног суда изјаснили су се представници следећих држава: САД, Кине, Израела, Индије, Ирака, Либије и Катара.

77) О. Рачић, „Један поглед на стални Међународни кривични суд“, *Међународна политика*, Београд, бр. 1072/1998, стр. 16.

кривични суд⁷⁸⁾ је коначно почео са радом 1. јула 2003. године. Тако је отворена нова страница у историји људске цивилизације. Недавним покретањем поступка против пуковника Моамера ел Гадафија и других највиших либијских званичника у наредном периоду је за очекивати и прве судске процесе пред овим судом.

Међународни кривични суд⁷⁹⁾ основан Римским статутом је комплементаран националном правосуђу. Наиме, усвојено је гледиште, садржано у Преамбули Статута, да је пре свега на државама да гоне учиниоце међународних злочина, а тек ако оне то не учине, поступак покрене Међународни суд. Седиште Међународног кривичног суда је у Хагу у Холандији, с тим што оно може да буде и на другом месту када и где се то покаже неопходним. Овако схваћена комплементарност значи да је Међународни кривични суд само проширење националне кривичне јурисдикције. Он тако није “наднационални”, него “интернационални” орган⁸⁰⁾. Он не може учинити ништа више него што могу и национални судови. Међународни кривични суд не може директно да хапси окривљена лица, нити да прикупља релевантне доказе јер нема “своју” полицију. Због тога и сви захтеви за сарадњу и пружање међународне кривичноправне помоћи морају да иду преко националних судова. Како је тај суд само “продужетак” националних судова, окривљена лица му се не “изручују” (екстрадирају), него се “предају”⁸¹⁾.

Међународни војни судови у Нирнбергу и Токију су насупрот томе имали ексклузивну надлежност у односу на националне судове. Они су деловали у државама чији су држављани оптужени за најтежа међународна кривична дела. У односу на те злочине, била је искључена јурисдикција националних судова поражених држава. Само на тај начин су судови држава победница могли директно доћи до оптужених лица и доказа за њихову кривицу⁸²⁾. И ад хос трибунали – за бившу Југославију и Руанду – имају суженију

78) У правној теорији је готово опште прихваћено да је Римски статут настојао да оствари синтезу начела кривичног права из разних правних система, а при томе се нарочито трудио да помири англосаксонско кривично право и европско континентално кривично право. Стога су многе његове одредбе плод компромиса, па их неки аутори означавају као хибридне норме. Но, већ сама чињеница да се Римски статут хвата у коштац са финесама кривичноправне догматике, представља значајан корак напред у поређењу са статутима претходних међународних судова. (П. Новоселец, *Опћи дио казног права*, Загреб, 2004, стр. 481).

79) И. Јосиповић, *Пут до Рима: преглед правних и политичких околности које су доприниле оснивању Међународног казног суда*, Загреб, 2001, стр. 13-73.

80) S.D. Roper, L.A. Barria, *Designing criminal tribunals*, Adershot, 2006, str. 116-132.

81) П. Новоселец, *Опћи дио казног права*, op. cit., стр. 482.

82) У. Есер, „На путу ка међународном казном суду: настанак и темељне црте Римског статута“, *Хрватски љетопис за казнено право и праксу*, Загреб, бр. 1/2003, стр. 149.

надлежност иако и они имају приоритет у односу на националне судове (али та надлежност није ексклузивна)⁸³⁾. Наиме, национални судови могу, па чак и морају да суде лицима за које постоји сумња да су извршила међународна кривична дела у ратним дешавањима на подручју бивше СФР Југославије, односно Руанде, под условом да *ad hoc* трибунали не воде кривичне поступке према таквим лицима. То из разлога јер су међународни судови у првом реду заинтересовани да суђење лицима која су се налазила на највишим политичким, државним, полицијским или војним положајима, док суђење осталим учиниоцима међународних кривичних дела препуштају националним судовима⁸⁴⁾. Овде се, дакле, ради о конкурирајућој надлежности⁸⁵⁾.

Будући да се ради о изузетно значајном органу међународне заједнице, потребно је да укажемо и на надлежности сталног Међународног кривичног суда⁸⁶⁾. Ту се разликују следеће врсте надлежности овог суда: а) материјална, б) персонална, в) територијална и г) временска⁸⁷⁾. Материјална надлежност Међународног кривичног суда (чл. 5-8. Статута)⁸⁸⁾ ограничена је на најтежа међународна кривична дела која погађају међународну заједницу. Статутом су предвиђене четири врсте злочина (међународних кривичних дела) за која је надлежан овај суд. То су⁸⁹⁾: 1) злочин геноцида, 2) злочин против човечности, 3) ратни злочини и 4) злочин агресије. Осим злочина агресије, за сва остала кривична дела дати су елементи на основу женеvских конвенција из 1949 године и допунских протокола из 1977. године. У погледу персоналне надлежности Међународног кривичног суда према члану 26. Статута је утврђено да је он надлежан за вођење кривичног поступка и утврђивање кривичне одговорности физичких лица која су у време извршења не-

83) W.A. Schabas, *The UN international criminal tribunals: the former Yugoslavia, Rwanda and Sierra Leone*, Cambridge, 2006, str. 178-192.

84) С. Задник, „Препуштање предмета међународног казненог суда хрватском правосуђу и могућа спорна питања у раду са тим предметима“, *Хрватска правна ревија*, Загреб, бр. 3/2005, стр. 91-97.

85) П. Новоселец, *Опћи дио казненог права*, *op. cit.*, стр. 481.

86) K. Doermann, L. Doswald Beck, R. Kolb, *Elements of war crimes under the Rome statute of the international criminal court: sources and commentary*, Cambridge, 2003. године, str. 127-159.

87) И. Јовановић, „Начини покретања надлежности међународног кривичног суда“, *Међународна политика*, Београд, бр. 1107/2002, стр. 36-41.

88) K. Doermann, L. Doswald Beck, R. Kolb, *Elements of war crimes under the Rome statute of the international criminal court: sources and commentary*, *op. cit.* str. 98-117.

89) Д. Јовашевић, „Појам, елементи и карактеристике међународног кривичног дела“, *Страни правни живот*, Београд, бр. 1-2/2005 године, стр. 277-298.

ког од Римским статутом предвиђених злочина имала навршених 18 година живота, као и да су држављани неке од држава чланица Римског статута (дакле држава које су признале надлежност овог наднационалног судског органа). Територијална надлежност суда (члан 5. Статута) се простире на територију држава на којој је извршено неко међународно кривично дело или на територију државе чији је оптужени држављанин, али само под условом да се ради о држави која је потписала Римски статут. Временска надлежност суда (члан 11. Статута) означава да се пред овим судом могу кривично гонити и кажњавати учиниоци за она међународна кривична дела која су извршена после 1. јула 2002. године, као дана ступања на снагу Римског статута⁹⁰). Прва оптужница пред овим судом је подигнута тек 2007. године⁹¹).

Организација и поступак пред судом

Стални Међународни кривични суд са седиштем у Хагу чине следећи органи⁹²): 1) председништво суда, 2) већа (жалбено, судеће, предрасправно), 3) канцеларија тужиоца и 4) секретаријат. Суд чини осамнаест судија за које могу бити изабрана лица високих моралних карактеристика, непристрасна и са личним интегритетом која поседују квалификације захтеване за највише правне институције у својим државама. Бира их скупштина држава чланица овог суда већином гласова са листе кандидата на период од девет година. Председништво суда чине председник и два потпредседника које бирају судије на време од три године. Оно је одговорно за правилно функционисање суда, и канцеларије тужиоца, те обавља друге статутом предвиђене функције.

Тужилаштво је независни и одвојени орган суда⁹³). Оно је одговорно за примање пријава и информација, као и доказа о извршеним злочинима из надлежности суда. Њега чине тужилац и више заменика за које могу бити бирања лица високих моралних

90) У литератури се стога истиче да је оваквим одређивањем стварне надлежности Сталног Међународног кривичног суда извршена "тиха или прикривена амнестија" бројних масовних злочина који су извршени у: гулазима у бившем Совјетском Савезу, на Тибету 1951. године, злочини апартејда у Јужној Африци између 1960. и 1989. године, за време културне револуције у Кини у времену 1966-1976. године, од стране војне хунте у Чилеу у периоду 1970-1980. године итд.

91) Н. Раичевић, „Стварна надлежност међународног кривичног суда“, *Страни правни живот*, Београд, бр. 1-2/2005, стр. 317-326.

92) И. Јосиповић, *Устрој Међународног казненог суда и обављање послова судске и правосудне управе*, Загреб, 2001, стр. 77-90.

93) М. Шкорић, „Посебне овласти тужитеља Међународног казненог суда да одустане од истраге и казненог прогона“, *Зборник Правног факултета у Загребу*, Загреб, бр. 3/2007, стр. 603-627.

квалитета, компетентни и са великим практичним искуством у тужилаштву или вођењу кривичног поступка. Тужиоце бира скупштина држава чланица суда на време од девет година. Први тужилац Међународног кривичног суда је Аргентинац Луис Морено Окампо. Њега је скупштина држава чланица изабрала 21. априла 2003. године. Секретаријат је одговоран за вансудске аспекте, администрацију и функционисање суда. Њиме управља секретар кога бирају судије на време од пет година. Он оснива одељење за жртве и сведоке у оквиру секретаријата које у сарадњи са тужиоцем обезбеђује заштитне мере и другу одговарајућу помоћ сведоцима или жртвама.

Кривични поступак⁹⁴⁾ пред Међународним кривичним судом започиње истрагом коју покреће тужилац на основу претходно добијених информација и података⁹⁵⁾. Велику улогу у току спровођења истраге, као и широка овлашћења у предузимању појединих радњи, самостално или заједно са тужиоцем, има предсудбено веће. Оно доноси одлуку о привођењу и хапшењу осумњичених лица, као и о пуштању на слободу притворених лица. Без његове потврде оптужба не може да добије правну снагу. Тек после потврде оптужбе против неког лица, оно се као оптужени предаје судском већу ради пресуђења. Треба истаћи, да предсудско веће може по поднетој тужби од стране тужиоца да донесе следеће одлуке: а) да је одбије, б) да је измени и в) да тражи њену допуну или накнадно проналажење доказа⁹⁶⁾. Казне које судско веће може да изрекне учиниоцима најтежих међународних кривичних дела јесу: 1) затвор у доживотном трајању, 2) затвор до тридесет година, 3) новчана казна и 4) конфискација прихода од власништва и добара који су добијени директно или индиректно извршењем злочина.

Статут сталног Међународног кривичног суда познат као Римски статут⁹⁷⁾ у великој је мери разрадио опште и основне институте општег дела материјалног кривичног права, систем међународних кривичних дела, као и област процесног права, одређујући организацију, надлежност, као и сам поступак пред првостепеним и другостепе-

94) Д. Крапац, *Процесноправне одредбе Римског статута у свјетлу хрватског казнено-правног сустава*, Загреб, 2001, стр. 127-147.

95) Г. Томашевић, „Темељни институти међународног казненог процесног права“, *Зборник Правног факултета у Сплиту*, Сплит, бр. 3-4/2004, стр. 198-247.

96) М. Шкорић, „Мјешовити међународни казвени судови“, *Зборник Правног факултета у Ријеци*, Ријека, бр. 2/2005, стр. 933-970.

97) Д. Плејић Марковић, „Поглед према утемељењу једног сталног међународног казненог суда у оквиру ОУН“, *Хрватски љетопис за казнено право и праксу*, Загреб, бр. 1/1998, стр. 477-478.

ним већем⁹⁸⁾. На тај начин је међународно кривично право добило право грађанства као посебна и самостална позитивно правна дисциплина казненог права.

* * *

Међународна заједница је предвиђала од најстаријих времена до данашњих дана различите облике помоћи и сарадње у циљу кривичног прогона и кажњавања учинилаца најтежих међународних кривичних дела (геноцида, злочина против човечности и ратних злочина) којима се на најтежи, најгрубљи начин крше правила међународног хуманитарног права и повређују или угрожавању човечност и друга добра заштићена међународним системом правних прописа. Међу тим облицима помоћи, најзначајнији је онај вид који се састоји у установљењу и деловању међународних кривичних судова који у интересу правде, у име цивилизованог дела човечанства воде кривични поступак и изричу казне и друге кривичне санкције учиниоцима међународних кривичних дела.

Да би суд имао карактер “међународног” суда, он мора бити конституисан на темељу међународног права, односно на темељу правних правила којима се уређују субјекти признати у међународној заједници. Ти судови могу бити формирани уговором између појединих држава (најчешће држава победница после завршених ратова, као што су били нпр. Нирнбершки и Токијски суд) или одлуком међународног органа (нпр. Савета безбедности у случају Хашког трибунала или трибунала за Руанду). Овај суд мора да примењује искључиво (или претежно) правила међународног права.

То значи да за конституисање и деловање таквог суда постоје посебна међународна правила. Таква правила не представљају израз суверенитета неке државе, нити израз одређеног правног система, већ представља правни систем међународне заједнице у целини. И састав оваквог суда мора такође бити међународни. То значи да чланове суда чине лица разних држављанстава која представљају међународну заједницу у целини, а не поједине државе из којих таква лица долазе. И на крају суд је надлежан за кривични прогон и кажњавање лица која се јављају као учиниоци међународних кривичних дела, дакле кривичних дела која су одређена као најтежи облици кршења међународног права, дела која су као таква предвиђена у релевантним међународним правним актима.

Ова идеја о формирању наднационалног, наддржавног кривичног суда је коначно дошла до изражаја после Другог светског

98) И. Раданчић, „UN opposition to the international criminal court“, *Зборник Правног факултета у Ријеци*, Ријека, бр. 2/2004, стр. 1023-1048.

рата када су победничке силе формирале тзв. Нирнбершки и Токијски суд када су после судских процеса изречене и извршене казне учиниоцима најтежих међународних кривичних дела. Тиме је међународно кривично правосуђе постало реалност. Крајем двадесетог века кроз формирање привремених *ad hoc* кривичних трибунала за бившу СФР Југославију и Руанду одлуком Савета безбедности ОУН и кроз деловање интернационализованих судова (Источни Тимор, Сијера Леоне, Камбоџа, Косово и Метохија) сазрела је идеја о формирању сталног Међународног кривичног суда у Хагу који је надлежан за вођење кривичних поступака, утврђивање кривичне одговорности и изрицање казни за најтежа међународна кривична дела која су учињена широм света, од било ког лица, почев од 1. јула 2002. године (као дана ступања на снагу Статута којим је овај суд основан).

Dragan Jovasevic

**SERBIA AND THE TRIBUNAL IN THE HAGUE
- Between law and politics -**

Summary

In the last two decades, the specter of the inter-ethnic war leaned over Serbia, and it puts heavy burden over Serbia's future. Although the Stabilization and Association Agreement was signed two years ago, as a necessary step towards the European integrations of our country, the basic obstacle in that road remains in its relations with the Tribunal in the Hague, defined as the "non-sufficient cooperation". Thus, this paper tries to lighten the institution of the Tribunal in the Hague as an *ad hoc* organ of the UN Security Council, its authority and the treatment in processing the worst crimes today: genocide, crimes against humanity and war crimes, on the basis of domestic and international sources.

Key words: international law, crimes, court, responsibility, Serbia.

ЛИТЕРАТУРА

- A. Maršavelski, „A comparason between the ICTY and the ICC and their contributions for the victims of international crimes“, Правник, Загреб, бр. 1/2008
- A. Neave, *Nuremberg : особно свједочанство о суђењу главним нацистичким ратним злочинцима 1945-1946*, Загреб, 1980
- B. Broomhall, *International justice and the international criminal court: between sovereignty and the rule of law*, Oxford, 2004

- Б. Јанковић, Оснивање међународног кривичног суда, Годишњак Правног факултета у Сарајеву, Сарајево, 1957
- Б. Петровић, Д. Јовашевић, Међународно кривично право, Сарајево, 2010
- В. Ferenz, *An International Criminal Court : A step toward World Peace*, New York, 1980
- В. Ђурђић, Д. Јовашевић, Међународно кривично право, Београд, 2003
- G.M. Gilbert, *Nuremberg Diary*, London, 1948
- В. Василијевић, „Суђење пред међународним војним судом у Нирнбергу и развој међународног кривичног права“, Југословенска ревија за међународно право, Београд, бр. 3/1971
- G. Mettrauh, *International crimes at the ad hoc tribunals*, Oxford, 2005
- Д. Јовашевић, *Међународна кривична дела - одговорност и кажњивост*, Ниш, 2009
- Д. Јовашевић, „Систем међународних кривичних дела“, Политичка ревија, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/2010
- Д. Јовашевић, З. Николић „Пореска утаја као облик угрожавања функција социјалне државе“, Политичка ревија, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2009
- Е. Smit, *The American Road to Nuremberg – the Documentary Record 1944-1945*, Stanford, 1982
- И. Пржић, „Међународни кривични суд“, Архив за правне и друштвене науке, Београд, бр. 5-6/1939
- И. Јосиповић, „Ново хрватско инплементацијско казнено право: процесно-правни и организациони аспекти“, Хрватски љетопис за казнено право и праксу, Загреб, бр. 2/2003
- J.R.W.D. Jones, S. Powles, *International criminal practice*, Ardsley, New York, 2003
- J.E. Ackerman, E.O Sullivan, *Practice and Procedure of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia with selected materials from International Criminal Tribunal for Rwanda, Hague*, London, Boston, 2000
- Љ. Прљета, Злочини против човечности и међународног права, Београд, 1992
- М. Бартош, „Општи поглед на развој међународног ратног права од 1907. до 1957. године“, Југословенска ревија за међународно право, Београд, бр. 2/1958
- М. Гргић, „Практична примјена одредаба међународног казног права“, Зборник радова, Актуелна питања казног законодавства, Загреб, 2007
- М. Дамашка, „Прави циљеви међународног казног правосуђа“, Хрватски љетопис за казнено право и праксу, Загреб, бр. 1/2008
- М. Марковић, „Нирнбершко суђење – примена нових начела у међународном кривичном праву“, Зборник Института за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, бр. 2/1973
- М. Шкорић, Тужитељ пред међународним казним судовима, Ријека, 2005
- Н. Раичевић, „Стварна надлежност међународног кривичног суда“, Страни правни живот, Београд, бр. 1-2/2005
- P. Calvocaressi, *Nuremberg – the facts and the consequences*, London, 1947
- R.H. Minear, *Victor's Justice : The Tokyo War Crimes Trial*, Princeton, 1973

- C. Фабијанић Гагро, „Немеђународни оружани сукоби у пракси Међународног кривичног трибунала за бившу Југославију“, Зборник Правног факултета у Ријеци, Ријека, бр. 2/2007
- Z.D.и Rascmany, The Nationality of the offender and the jurisdiction of the international criminal court, *The American Journal of International Law*, Washington, број 3/2001
- C.M. Bassiouni, *The legislative history of the international criminal court*, Ardsley, 2005
- C.M. Bassiouni, *A manual on International Humanitarian Law and arm control agreements*, Ardsley, 2000
- C. Van de Wyngaert, *International criminal law*, Kluwer, Hague, London, Boston, 2001
- W. Schabas, „War Crimes in International Law“, *The American Journal of International Law*, Washington, бр. 3/1997
- W.A. Schabas, *The UN international criminal tribunals: the former Yugoslavia, Rwanda and Sierra Leone*, Cambridge, 2006

Resume

The international community, from the ancient times until the modern days, has predicted various forms of help and cooperation with the aim of criminal prosecution and the punishment of the perpetrators of the worst international crimes (genocide, crimes against humanity and war crimes), which represent the toughest, roughest violation of the rules of international humanitarian law, and breach or endanger the humanity and other goods which are protected by international system of the legal regulations. Among the forms of help, the most important is the establishment and work of the international criminal courts which, in the interest of justice, in the name of the civilized part of the humanity, lead criminal proceedings and pronounce sentences and other criminal sanctions to the perpetrators of international criminal acts.

In order for the court to have the character of “international”, it must be constituted on the basis of international law, i.e. the legal regulations which govern entities recognized in international community. Those courts can be established by a contract between some states (most often the winners after the ended wars, such as Nuremberg and Tokyo court), or by the decision of the international organ (for example the Security Council in the case of the Tribunal in the Hague or the Tribunal for Ruanda). This court has to apply exclusively (or mostly) the regulations of international law. It means that special international rules must govern the constitution and work of such a court. Those rules don't represent the emanation of the sovereignty of a state, nor the express of a certain legal system, but represents the legal system of the international community as a whole. The composition of such a court must also be international. It means that the court is composed of the

members of different nationalities, who represent international community as a whole, not the individual states of origin of the members of the court. The court is also competent for the criminal prosecution and the punishment of the persons who are perpetrators of the international criminal acts, i.e. criminal acts determined as the worst forms of the breach of international law, presented as such in relevant international legal acts. This idea of forming the supranational criminal court has finally come to the fore after World War II when the victorious countries formed the so called Nuremberg and Tokyo court. After the court processes the sentences have been pronounced and performed to the perpetrators of the worst international criminal acts. This turned the international criminal judiciary into a reality. The idea of forming the standing International criminal court in the Hague, which would be competent for the criminal proceedings, determining the criminal responsibility and pronouncement of the sentences for the worst international crimes perpetuated worldwide, by any person, starting from 1st of July 2002, has matured at the end of the XX century, after the forming of the interim *ad hoc* criminal tribunals for the former SFR Yugoslavia and Ruanda by the decision of the

UN Security Council and through the work of the internationalized courts (East Timor, Sierra Leone, Cambodia, Kosovo and Metohija).

* Овај рад је примљен 18. јуна 2011. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 5. августа 2011. године.

УДК:
321.7:342.4(497.11)
Прегледни
рад

Српска политичка мисао
број 3/2011.
год. 18. vol. 33.
стр. 349-374.

Слободан Орловић

Нови Сад

УСТАВНОПРАВНИ ОСВРТ НА ТЕОРИЈУ И ПОЈАВНЕ ОБЛИКЕ ЕЛИТИЗМА И ПОПУЛИЗМА У СРБИЈИ

Сажетак

Република Србија има Устав који садржи многа начела либерализма али који није у пракси потпуно остварен. Уставна пројекција либералног друштва није довољна да би се реално оживела либерална демократија па тако ни основна начела која се тичу сваког појединца – слобода и једнакост, на пример. За либералну демократију је потребно време и то није упитно. Али за тај ниво демократије, либералну демократију задовољних грађана, неопходно је и својство, квалитет оних који управљају, воде државу, као и остварив план и метод, идеологија, којег се управљачка елита придржава..

Пренето на терминологију овог рада, политичка елита је та која доноси одлуке који се тичу свих грађана Србије, и она мора бити елитна, најбоља, да би те одлуке биле плодотворне за све. Управљање државом је, само по себи, сложен посао. Вођење државе која из нижег нивоа капитализма (либерализма) треба да прерасте у виши, у либералну демократију, још је сложеније, а када је Србија у питању, због посебних спољних и унутрашњих питања, вршити власт је посебно захтевно.

Политичка елита, дакле, има либерални уставни основ по којем доноси одлуке и предузима мере власти, али са друге стране, има либерално неразвијено друштво, без ауторитета институција и по разном основу деградираних грађанина. Тај јаз између прописаног и оствареног либерализма и демократије, политичка елита покушава да превазиђе популизмом. Али на дуге стазе, популистичка

политика није пут у либералну демократију и остварење слободе и једнакости свих.

Кључне речи: елита, популизам, устав, демократија, слобода, једнакост.

Уставом Републике Србије од 1990. започет је период нове српске уставности. Тај нови уставни пут Србије, који у континуитету траје до данас, може се сматрати наставком раније српске уставности у којој се више од других устава истицао Радикалски устав од 1888. Темељи парламентаризма, контролисане власти, права и слобода грађана, постављени су пре више од једног века тим Уставом, а обновљени новом српском уставношћу и прилагођени савременим условима.

Устави Републике Србије од 1990. и 2006. су, условно речено, преузели неке институте, слободе и права грађана које је познавао и Радикалски устав па је тако направљена веза не само између тих устава, већ и друштвених услова које је раздвајао читав један век. „Сви су Срби пред законом једнаки“, „Лична слобода се ујемчава овим Уставом (...)“, Својина је неповредива, ма какве природе она била (...)“, пише у Радикалском уставу, а у садашњем: „Пред Уставом и законом су сви једнаки (...)“, „Свако има право на личну слободу и безбедност (...)“, „Јемчи се мирно уживање својине и других имовинских права стечених на основу закона (...)“. Радикалски устав је некада гарантовао да „Сваки Србин има право да у границама закона искаже своју мисао: говором, писмено, штампом или у сликама (...)“, и да „Српски грађани имају право удруживати се у целима које нису противне закону (...)“. У важећем Уставу: „Јемчи се слобода мишљења и изражавања, као и слобода да се говором, писањем, сликом или на други начин траже, примају и шире обавештења и идеје (...)“ и „Јемчи се слобода политичког, синдикалног и сваког другог удруживања и право да се остане изван сваког удружења (...)“.¹⁾ Ова права и слободе, са правом на живот као базом које је еволуирало од одредбе: „Смртна се казна укида за чисто политичке кривице (...)“ до: „Људски живот је неприкосновен. У Републици Србији нема смртне казне (...)“,²⁾ јесу дела идеологије, погледа на свет, који се назива либерализам.

Ако се остави по страни ниво економског развоја, друштвени и стандард појединца, који се због цивилизацијског и техничко-технолошког развоја тада и данас тешко могу упоређивати,

1) Чл. 7, 9, 16, 22, 25 Радикалског устава од 1888, чл. 21, 27, 58, 46, 55 Устава од 2006. Сличне одредбе има и Устав од 1990, вид. чл. 13, 15, 34, 45, 44.

2) Чл. 13 Радикалског устава од 1888, чл. 24 устава од 2006.

некадашња и садашња политичка и економска идеологија и уставноправна надградња односно база, имају заједничких особина.

Либерализам је политичка идеологија на којој је створена либерална капиталистичка држава са, опет, либералним уставом који треба да омогући и штити либералну демократију. Либералну државу воде на основу устава основани органи власти које чине грађани, носиоци функција, а у некадашњој Србији и монарх. Носиоци државних функција су од народа изабрани и смењиви представници, изузев краља. Док су на власти, носиоци највиших државних функција представљају политичку елиту. У ширем смислу, политичку елиту чине и истакнути представници опозиције који уживају одређену подршку народа односно који имају значајан политички утицај.

Како је капитал, вредност у новцу, правима, људским ресурсима, у основи сваког капиталистичког друштва, и оног нашег некадашњег и овог садашњег, поглед на политичку елиту без економског аспекта био би непотпун и погрешан. Економски основ довео је до економског раслојавања (ово је и данас непрекинут процес) и друштво је брзо подељено на капиталистичку елиту, власнике, и народ, популус, над којим се економски влада.

Политичка и економска подела на елиту и масу егзистира у уставноправном поретку данашње Србије, а постојала је и у старој српској уставности. Оба поретка изграђена су, како смо видели, између осталог, на начелима једнакости грађана, личне слободе и слободе јавне речи, својинском и политичком (страначком) плурализму. Дакле, поред уставних начела и прокламација о једнакости и равноправности, у друштву постоје неке поделе које устав не спречава, већ их својом либералном природом омогућује. Те поделе наводе на размишљања да и нека основна уставна начела као, на пример, начела једнакости и слободе могу бити у нескладу, чак противречна у пракси.

Потпунија слика о уставу, његовом значају и последицама у друштву које производи и чува, захтева да се сагледа идеолошка природа уставног поретка и практични, појавни облици те идеологије, тј. шта су најважније друштвене вредности и ко и како те вредности практично штити. Ту се намеће персонално питање: ко су они који владају и над ким владају, јесу ли то елита и маса и какви се „инструменти владања“ користе? У раду ће бити речи о два таква инструмента, по неким две супротне идеологије, елитизму - елитама и популизму, да би се утврдило ко и на који начин у новој

уставности Србије води државу, ко чини то вођство које је у стању „перманентне напетости“³⁾

ЛИБЕРАЛНА ИДЕОЛОГИЈА И УСТАВ

Сваки устав као највиши правни акт носи са собом неку политичку и економску идеологију на којој се темељи држава. Закони, као општи правни акти мање снаге од устава, ту идеологију разрађују и конкретизују, да би се она од стране носилаца власти у стварном животу проводила. О каквој се политичкој и економској идеологији ради у конкретном уставном систему да се закључити из самог текста устава тумачењем његових норми. Устави Републике Србије, као и некадашњи Радикалски устав, донети су унутар једне идеологије – либерализма. Генерално, међу уставним текстовима постоје разлике поготово с тога што их раздваја време, али је оквир из кога ови уставни не излазе либерални.

Либерализам је појам изведен из речи слобода (лат. *liberalis* – слободан) и означава вредности које су се сплетом историјских околности наметнуле као владајуће и највише, оставивши у историји неке друге ставове на којима је почивао феудализам. Вредности на којима израста идеологија либерализма су живот, слобода, једнакост, имовина (право својине) и друга основна права човека и грађанина, истакнута у први план још у XIX веку.⁴⁾ Тако је у периоду пре, током и после Велике француске револуције (1789) и Америчке револуције (Рат за независност, 1775-1783) започела историја *капитализма* и још увек траје. Капитализам је друштвени поредак (лат. *capitale* – глава, данас најпре у значењу имовине) неодојив од либерализма, тј. стубова на којима се либерална идеологија заснива. Као заштита либерализма и капитализма стоји правна надоградња - либерални устав и на њему изграђен правни систем. Ако се том правном систему додају начела *демократије* (данас вишезначан појам, изворно: владавина народа, гр. *demos* - народ, *kratos* – власт) добија се либерална капиталистичка демократска држава – *либерална демократија*. Уз социјалну надоградњу таква

3) Вид: Ђ. Стојановић, Д. Гавриловић, „Од модерне парадигме вођства ка пост-модерној парадигми вођства“, *Српска политичка мисао* 1/2011, 13.

4) У француској револуционарној *Декларацији о правима човека и грађанина* од 1789. те вредности су описане: „Људи се рађају и живе слободни и једнаки у правима (...)“; чл. 1; „Слобода се састоји у могућности да се чини све оно што не шкоди другоме (...)“; чл. 4; „Пошто је својина неприкосновено и свето право (...)“; чл. 17.

држава постаје „држава благостања“.⁵⁾ Нису све либералне и капиталистичке државе уједно и демократске – то су само оне које остварују демократска начела, на пример, правну, политичку и социјалну једнакост у друштву, личну и политичку слободу, смењивост власти, политички и својински плурализам...

Стубови либерализма и либералне демократије налазе се у уставу. Тешко их је све сажети у неколико реченица јер су расути у многим уставним начелима, правима и слободама грађана – од изборног права и слободних избора, преко слободног тржишта до одвојености цркве од државе... Отуда ће се овде нагласити само два темељна принципа либерализма – *слобода* и *једнакост*. Зашто ова два? Слобода и једнакост егзистирају једно поред другог у данашњим уставима и либералним демократијама, а својом суштином производе раличите па и супротстављене ефекте. Најкраће, слобода је ограничена једнакошћу или, из другог угла, једнакост може да постоји само ако је слобода ограничена. Ово значи да апсолутна (потпуна) слобода и апсолутна једнакост не могу постојати заједно и истовремено. Политичка слобода (лат. *libertas*), на пример, политичко организовање и страначки плурализам; економска слобода, на пример, слобода предузетништва, својински плурализам, и свака друга слобода, остварује се у одређеним уставним оквирима, границама, али у толикој мери да не елиминише туђу слободу. Неограничена слобода једног човека је неслобода другог. Једнакост (фр. *égalité*) је пре политички појам – „један човек, један глас“, него економска категорија јер би захтев економске једнакости гасио слободу економског (материјалног) и социјалног напретка појединца, а тиме угрозио „свето и неприкосновено право“ либерализма, право својине. Устав је, дакле, из угла ова два постулата либералне демократије, компромисни акт. Устав блажи противречности слободе и једнакости и, опет на противречан али једино могућ начин, омогућује њихово остваривање тиме што их ограничава. Уколико устав за тај свој *modus vivendi* ужива подршку, легитимитет, заједнице, сва његова начела и норме а тиме и идеологија коју носи биће остварене.

Поменута три српска устава садржавала су и остваривала либералну идеологију (важећи Устав то чини још увек), већ према друштвеним околностима у којима су егзистирали. Радикалски устав је свој либерализам проводио у још полуфеудалној Србији, пионирски, рекло би се за неко будуће време које је тек требало да

5) О појму „државе благостања“ вид. Д. Суботић, „Корпоративни односи с јавношћу у институцијама (нео)либералне и социјалне државе“, *Српска политичка мисао* 3/2010, 208-212.

дође. Иако је Устав уживао легитимитет народа, сви његови прокламовани принципи, па тако и слобода и једнакост, постепено и тешко су постајали део стварног живота. Делом недемократска владавина под капом монарха, а делом непостојање и неразвијеност институција власти и друштва уопште, учиниле су да либерализам у тим почецима буде блед и далек, а да се највиша власт понаша конзервативно, традиционално, чак феудално - апсолутистички и орјентално. Променом династије почетком XX века ствари се помало померају напред, ка више слободе и једнакости, нема отворених сукоба владар - политичке странке. Ипак, спољно окружење: политичке санкције после Мајског преврата (Велика Британија и Холандија, 1903-1905), Царински рат и Анексиона криза (са Аустро-Угарском, 1906-1911 и 1908-1909), потом ратови (два балканска, 1912-1913, и светски, 1914-1918), утицало је да у држави не буде остварено онолико либерализма колико га је тада било у неким другим европским државама. Тако су и уставна начела слободе и једнакости остала неизграђена.

Нова српска либерална идеологија заступљена је у власти и друштвеним односима почев са Уставом од 1990. па све до данас, у континуитету. Ни она није истог квалитета и садржине, нити се остваривала и остварује у истим условима. У првих десет година су неповољни спољнополитички услови такође допринели да унутра, за грађане, не буде ни довољно слободе ни једнакости. Рат на територији бивше Југославије (1992-1995), међународне економске и политичке (дипломатске) санкције (1992-1995, потом 1996-2000), војна агресија НАТО-а (1999), заједно са унутрашњим условима – неразвијеним (квази)демократским политичким животом, општом декаденцијом у економском, моралном, културном смислу, учинили су да начела либерализма у тадашњој Србији остану практично неостварена.

Након промене власти 2000. смањен је спољнополитички притисак. Амбициозно убрзавање реформи, транзиција у свим сферама друштва још увек у пракси није донела либералну демократију, иако су Уставом од 2006. потврђени и дограђени принципи либерализма. Један од основних циљева транзиције је промена облика својине - готово глорификација права (приватне) својине довела је до доминације овог права али још увек не и до остварења неких других начела либерализма – слободе и једнакости, на пример. Слобода и једнакост остварени су само делимично и то највише у правном смислу под којим се подразумева да је сваки човек слободан и једнак пред законом. Када се загледа у политички појам слободе и једнакости, а потом и у економско-социјалну

страну ових начела у Србији, увиђа се несклад, противречност, како између тих појмова међусобно тако и у њиховом односу према другим принципима либерализма.

Политичка слобода није апсолутна и подразумева слободу политичког организовања и деловања у оквиру уставног поретка који се може мењати, али на начин и онолико колико је сам устав прописао. Тај оквир, простор, јесте ограничен али мора бити довољан да у њему постоје владајућа политичка организација и бар једна алтернатива, политички слободна и квалитетна толико да представља реалну замену актуелној власти. Озбиљност опозиције, њена спремност да изборима преузме власт јесте потврда политичке слободе и једнакости. У супротном, стање стварне политичке слободе за једне, за власт, и привид такве слободе за друге, јесте знак да у држави није остварена ни политичка слобода ни једнакост нити, коначно, либерална демократија. Ако власт даје себи политичку слободу а ограничава такву слободу опозицији, друштво остаје без политичке слободе а тада не може бити ни једнакости.

Управо је Србија добар пример како се остварују та два на први поглед једноставна, природна, здравом разуму блиска начела либерализма – политичке слободе и једнакости. У друштву неспремном за остваривање начела либералне демократије, само прописивање, прокламовање тих принципа доводи до тога да се она или потпуно игноришу или деформишу. У Србији се дуго политичка слобода манифестовала у облику деформације – потпуна слобода (каква је иначе увек неприхватљива) за власт, владајућу политичку странку и мало слободе, толико да је пре реч о неслободи, за остале. Ако слобода мора бити остварена пре једнакости, значи да у неслободи о политичкој једнакости или равноправности не може ни бити говора. Десетогодишњи континуитет једне политичке странке на власти значио је за њу и сву политичку слободу, тако да је за опозицију простор слободе био сужен. Ово се негативно одражавало на појединце и на све више антагонизмом подељено друштво, које либералне уставне принципе није оживљавало а још мање усавршавало.

Након промене власти, последњих десет година, либерализам је и даље неизграђен, а политичка слобода деформисана у другом смислу. Сада она више није слобода за једну политичку странку на рачун осталих већ је, погрешно тумачена и практикована, довела до тога да власт нема алтернативу јер нема озбиљне, спремне, другачије идеологије која би била јасан знак опозиције. Политичка слобода постала је синоним са „коалиционом способношћу“ – спремношћу политичких партија на свако политичко

удруживање ради власти, на штету принципа либералне демократије.⁶⁾ Уколико алтернатива власти није њена потенцијална замена већ партнер, у узајамном интересу, онда појединац и друштво опет трпе негативне последице, сада не због подела и антагонизма већ због непостојања основног демократског принципа - стварне смене власти. Неограничени „коалициони потенцијал“ негира политичку слободу и чини власт неконтролисаном, чиме потиरे либералну демократију.

Недостатак стварне политичке слободе производи *политичку неједнакост*. Уставом прокламована политичка слобода и општепрописана једнакост остају у уском, правном појму, уколико нема њихове опипљиве политичке надоградње. Удаљавање од идеала политичке слободе - било да је она неједнако распоређена, већим делом у позицији а мањим у опозицији, било да је квари бесконачни „коалициони потенцијал“ - онемогућава политичку једнакост. Једнакост ту постоји само у Уставу – „свако има право на...“, „јемчи се...“, али већ на првом кораку у стварни живот она се деформише у неједнакост.

Надоградња правног појма слободе је и *економска слобода*. Она је највидљивији и по појединца најосетљивији стуб либерализма, изграђен, текстом Декларације о правима човека и грађанина речено, на „светом и неприкосновеном“ праву својине. Држава гарантује физичким и правним лицима неограничени економски просперитет у условима правне једнакости свих. Ипак, ова слобода брзим и енормним обогаћењем мањине постаје сметња материјалног просперитета односно економске слободе већине. Једно демократско друштво не може дозвољавати неограничену акумулацију богатства јер друштвена и грађанска једнакост подразумевају бар приближну економску једнакост.⁷⁾

У Србији која се нагло „сударила“ са овом слободом, слика економске диференцијације је поражавајућа. Повлачење државе из економске сфере, са тржишта и њена све мања социјална улога, довели су до раслојавања друштва, чинећи већину економски ограниченом, неслободном. Самим тим, почетна правна једнакост свих овде је видљива као материјална неједнакост, зависност и надређеност. Економска криза као неповољан увод, економске реформе

6) Примери непринципијелне коалиције могу бити: заједничко учешће у влади Савезне Републике Југославије, дотад и потом, опонентних политичких странака Социјалистичке партије Србије и Српског покрета обнове, током неколико месеци 1999. године или актуелна влада Србије формирана 2008. године у којој су најзначајније странке, дотад изразито политички супротстављене, Демократска странка и Социјалистичка партија Србије.

7) К. Лаш (*Lasch*), *Побуна елита и издаја демократије*, Нови Сад 1996, 26.

и приватизација у почецима нове српске уставности деведесетих, донели су, наместо недовољне али какве-такве економске слободе за све која се манифестује у тзв. средњој класи, економски просперитет једнима а деградацију другима. Изразита мањина је постала економски слободна и „више једнака“ од већине. Већина, пак, постаје све више индолентна према овој слободи и предузетништву, окрећући се социјалној сфери и очекивању материјалних давања од државе.

Један од узрока и услова деформације либерализма у економској области у Србији је и неизграђена политичка слобода. Универзална историјска повезаност политичке, државне моћи као последице политичке слободе са економском моћи која је израсла из економске слободе, свакако да није могла мимоићи Србију. Али, код нас је ова фузија корпоративног и политичког, државног и приватног интереса, по формули: ко има власништво има и власт,⁸⁾ попримила такве облике који кваре темеље либерализма - слободу и једнакост, толико да су за већину неодрживи.

Ипак, Србија наставља идеолошким правцем либерализма у оквирима Устава, вођена и подржана политичком и економском елитом.

ЕЛИТИЗАМ И ПОПУЛИЗАМ И УСТАВНА ОСНОВА

Елитизам и популизам су идеологије које постоје у либерализму. Оне нису карактеристика само либерализма и Западне цивилизације, нити временског оквира од Буржоаске револуције наовамо, већ су готово универзално препознатљиве у различитим друштвима. Ово казује да је њихов садржај вишезначан и многострук, сложенији од прве помисли да је елитизам владавина елите - политичког, економског или новог, технолошког друштвеног врха, а популизам идеологија у неком широком, народном интересу.

Елита (лат. *eligere* – изабрани) је, по дефиницији, најбољи део нечега, друштва, робе, простора.⁹⁾ За потребе овог рада под

8) Д. Ж. Марковић, „Планетарне тенденције демократизације“, *Српска политичка мисао* 4/2009, 48.

9) Теорија познаје различите појмове елите: мала издвојена група људи која доноси значајне одлуке, извор вредности и интеграциона снага заједнице, бедем који чува демократију од диктатуре и аутократије, али и основна опасност за демократске слободе јер контролише битне политичке одлуке и тиме спречава могућност владавине народа, појам који се може одредити само у односу са другим појмовима као што су „моћ“, „владајућа класа“, „маса“, затим одређење владајуће елите прогресивним и конзервативним особинама и др. Вид: Д. Жубринић, *Марксизам и теорије елита*, Загреб 1975, 14, G. Parry, *Political Elites*, London 1970, 13, V. Pareto, *Sociological Writings*, New York 1966, 152-162.

элитом подразумевамо особе које доносе или утичу на доношења одлука које се тичу свих грађана. Елита су они који врше власт односно који имају утицај на вршење власти, без обзира да ли су заиста најбољи или не. Из речи елита изведен је појам *элитизма* – идеологије по којој елита, пре свега политичка, потом економска, културна, технолошка, образовна, треба да влада, тј. да доноси најважније одлуке у једној држави. Како су у питању изабрани појединци, ограниченог броја, елита је увек мањина. Елитизам повезујемо управо са том мањином, припадницима елите јер је то идеологија која нема одређену формулу по којој влада, већ су јој методи и начини различити.

Популизам је идеологија, политичка филозофија, начин владања, који се често ставља на место супротно елитизму. *Популизмом* (лат. *populus* – народ) се речима и мерама настоји угодити народу, већини, маси, али и појединцу као еманацији тог мноштва.¹⁰⁾ Баш ту се увиђа дистинкција у односу на елитизам који се, како је речено, тиче елите. Али популизмом се служе сви - и традиционална левица (прогресивни) и десница (конзервативни) и центар и, коначно, елита, настојећи да „заступају жеље и потребе обичних људи“.¹¹⁾ Ти обични људи су заправо већина у држави и, што је за једну политичку идеологију најважније, пресудна бирачка маса.¹²⁾ С тога је потпуно логично да се и политичка елита служи политичким идејама популизма, иако постоји низ категорија које су ту супротне: мањина – већина, изабрани – маса, власт - бирачи, виша и висока друштвена класа – средња и нижа класа, власници – радници, и др.

Широк дијапазон популизма: временски, још од Старог Рима; у погледу субјеката који се њиме служе, од крајње левце до крајње деснице; коме се популисти обраћају, већини у коју улазе и млади и старији, грађани различитог материјалног стања, образовања, културних и уопште животних потреба - приближава га демагогији (гр. *demos* – народ, *agein* – водити), схваћеној као политичка илузија и обмана. У тој некаквој универзалној идеологији за све, на шта полулизам личи, конкретне мере и побољшања се

10) Из *месе*, која је статична, дефанзивна, чекајућа, Рајт Милс (Mills) издваја *публику* која изражава своје мишљење и има сопствену аутономију при деловању у односу на ауторитативне установе (власт, елиту). Р. Милс, *Елита власти*, Београд 1998, 365. Више о појму *месе* вид: *Маса у социолошкој теорији* (редактор М. Станковић), Београд: Филозофски факултет – Институт за социолошка истраживања, 1977.

11) *Cambridge Dictionary Online: Free English Dictionary*, <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/british/populism>, 20. август 2010.

12) Вид: Ј. Шумпетер (*Shumpeter*), *Капитализам, социјализам и демократија*, Београд 1960, 401-403.

све више замењују обећањима, фразама, маркетингом, који мире те различите интересе и идеологије.

С обзиром на апсолутну прилагодљивост различитим условима и потребама, популизам нема било какав проблем са датим уставним оквиром. Заправо, уставом се популизам не може ни ограничити нити ближе регулисати. Популизам је постојао у старим и новијим државама које нису имале устав, у тоталитарним уставним режимима и диктатурама, па је сасвим логично да либерални устав и слободе које они садрже, представљају праву правну оазу за популизам. Устави савремених демократских либералних држава са својим слободама политичког организовања и штампе, уставним инструментима директне комуникације власти са народом путем референдума, народне иницијативе, права обраћања нацији, остављају неограничен простор популизму.

Либерални устав и, пак, не познају елиту по било ком основу. У уставима нема „најбољих грађана“ предодређених да врше власт, већ су начела слободе и једнакости та која дају свима (теоријски) исте услове да буду изабрани и да у том периоду врше власт. Ипак, припадници политичке елите користећи механизам избора долазе на власт и у изборним циклусима остају на власти па потом, пре или касније, препуштају место опет некој политичкој елити. Формална природа уставног активног и пасивног бирачког права (потребно је испунити услове као што су држављанство, пословна способност и сл.), даје свима једнаке али само формалне услове кандидовања за вршење власти коју, изнова на изборима, осваја елита. Дакле, савремени устав и не познају елиту - напротив, у њима пише да су сви људи једнаки,¹³⁾ али својим правима и слободама не спречавају, чак стимулишу, њено формирање и остајање на власти.

О ЕЛИТИЗМУ И ПОПУЛИЗМУ У СРБИЈИ НЕКАДА

Давнашња елита у Срба, аристократија (племство) и плутократија (богати) пре и за времена Немањића (XII – XIV век), нестала је са пропашћу српске средњевековне државе. Обнова државности Србије почетком XIX века је плод једнаких, подјармљених устаника против турског Османског царства. Устаничким победама и формирањем власти, назире се прво војна а потом и поли-

13) Још од *Декларације о независности* од 1776. коју је донело тринаест држава Америке, у којој пише: „...да су људи створени једнаки, да их је њихов Творац обдарио неогуњивим правима међу које спадају живот, слобода и тражење среће“

тичка елита коју чине војводе, совјетници, попечитељи. Време ове устаничке елите је пролазно, кратко, од битке до битке, а економска, образовна, културна и свака друга разлика у односу на обичан народ готово незнатна.

Временом, стасавањем државе, издваја се класа прво богатих а потом и образованијих грађана који после школовања у иностранству преузимају највише државне функције. Некако паралелно са развојем српске уставности и изградњом институција власти, средином XIX века враћају се у Србију студенти које је држава стипендирала. Они су постепено преузимали функције власти и доносили идеологије и погледе тадашњег либерализма, социјализма, утопизма. Три културна круга, Средњевропски (Аустрија, Немачка, Швајцарска), Француски и Руски, пресудно су утицали на формирање, од тадашње државе, „планиране елите“.¹⁴⁾ Високошколовани кадрови у иностранству а потом и у Србији, постајали су на неки начин „изабрани“ – они који ће водити земљу, доносити одлуке које се тичу свих. Заједно са интелектуалним, образовним и коначно политичким раслојавањем потомака некадашњих једнаких устаника, у Србији се све више одомаћује либерализам са својим људским правима и слободама, начелима поделе и ограничења власти. Уставом прокламоване слободе, поготово Радикалским уставом од 1888, омогућују и економски просперитет појединаца, раслојавајући у том погледу друштво на једну врсту елите и масе, односно на власнике и раднике. Истовремено, елиминисање феудалне зависности држалаца поседа на селу и слободна трговина и занатство у градовима, утицали су на формирање и раст средњег слоја, средње класе, стуба и слике сваког друштва.

У том економском, образовном, културном дељењу грађана (Срба, како пише у Радикалском уставу) али и порасту средње класе, као и све већој примени либералних и демократских начела устава, препознају се и идеологије елитизма и популизма. Елиту су чинили свршени студенти већином школовани у иностранству и богати трговаци, касније индустријалци, окупљени у прве политичке покрете и партије, делујући под широком лепезом идеја и идеологија које нису излазиле из поља уставног поретка.¹⁵⁾ Осим социјализма, преовлађујуће идеологије провођене од три владајуће политичке странке, Либералне, Напредне (конзервативне) и Радикалне странке, темељене су на начелима либерализма.

14) Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, Београд 2003, 40-46.

15) Екстремне идеологије, попут Бакуњиновог анархизма са којим су се сретали Светозар Марковић, Никола Пашић и други студенти који су студирали у Цириху, нису заступане у тадашњој Србији.

Тадашња српска елита користила је и популизам као начин освајања односно останка на власти, што је посебно карактеристично за најбројнију и најдуже владајућу Народну радикалну странку. Елитизам друге две политичке странке, Либералне и Напредне, имао је свој супротни пол у популизму Радикалне странке. Иако основана од социјалиста и левичара, ова странка је временом по својој политичкој природи постала конзервативна, јер су и њене вође (Никола Пашкић, Пера Тодоровић и други) мењале своју идеологију. Радикална странка је у политичком програму утврдила, и доласком на власт са мање или више успеха (намере) остваривала оно што је већини тада изгледало привлачно – промена устава, праведно суђење, слобода штампе, говора, удруживања, окупљања, доступност школовања, унапређење локалне самоуправе...¹⁶⁾ Ова странка се кретала од идеја левице до идеја деснице, речима и делима показујући интерес за „потребе и жеље обичних људи“, никад потпуно не напуштајући идеологију популизма која првенствено води бригу о расположењу већине (бирачког тела), а „схвата“ проблеме обичног човека.

Популизам је био заступљен у идеологији политичке елите у првој Југославији, код неких значајних политичких снага (Хрватска републиканска сељачка странка) као и у маргиналним десничарским покретима „реакционарног популизма“ (попут Југословенског народног покрета Збор).¹⁷⁾ Политичка елита је наслеђена из држава и области на којима је створена Краљевина и препознатљива по свом економском, образовном а мањим делом интелектуалном и културном статусу. Идеолошки образац остаје у границама либерализма. Једино што је либерални уставни основ парламентаризма установљен Видовданским уставом од 1921. сужен Октроисаним уставом од 1931. који је ојачао извршну власт (монарха) и ограничио политичке слободе.

Либерализам није идеологија и друге Југославије, стога се у овом раду неће детаљније анализирати појавни облици елитизма и популизма током социјалистичке уставности Југославије. Укратко, може се рећи да је другој Југославији популизам је био монотипски, једностраначки (мада су постојали различити политички субјекти али на истом идеолошком правцу), левичарски, са уставним нормама и паролама о народној власти, радницима-управљачима, братству-јединству, равноправности и самоопредељењу народа, интересу и солидарности радничке класе, ослобађању рада, дру-

16) Политички програм Народне радикалне странке објављен у првом броју листа *Самоуправа*, 8. јануара 1881.

17) М. Матић, *Либерализам, популизам, демократија*, Београд 2002, 114.

штвеној својини и сл. Иза народне власти стоји мањина, политичка елита партијских функционера који стварно владају и уживају све друштвене привилегије које уз такве положаје пристају. Временом је та елита путем динамичног уставног развоја (четири устава и велики број амандмана), и поред објективно оствареног бољитка за већину народа, до непрепознавања измешала левичарску идеологију на наш самоуправни начин, са елементима популизма чак и демагогије.

ЕЛИТИЗАМ И ПОПУЛИЗАМ У СРБИЈИ ДАНАС

Нови уставни пут започет Уставом од 1990. је повратак либерализму, његовим правима и слободама, парламентарној подели власти, капитализму и у вези са тим блиским идеологијама. У Србији тек постепено настаје нека нова, другачија елита у односу на ону из социјализма, која доноси нову друштвену хијерархију. Популизам, пак, готово бујицом надире кроз све друштвене процесе а највише у вршење власти.

Прва последица нове српске уставности је политички плурализам. Он је, као одговор политичке слободе либерализма на период скоро педесетогодишњег политичког монопартизма, букнуо оснивањем мноштва, више стотина политичких странака. Но, таква политичка бројност није произвела нову политичку елиту спремну да преузме функције власти, већ се број претворио у масу, а политичари у политиканте са разноврсним али неуспешним и непотпуним идеологијама. Несложна и политички разједињена опозиција је у почецима пуних политичких слобода (вишестраначја) недорасла владајућој елити. Политичка елита из претходног социјалистичког периода је прихватила неминовност новог времена и нових либералних вредности и, прилагодивши се, остала на власти. Све до ефеката друге велике новине у српској уставности – промене облика својине, приватизације, стара-нова политичка елита је била без озбиљније алтернативе. А већ је речено да без спремне политичке алтернативе нема праве либералне демократије.

Практично потврђивање права приватне својине као стуба нове уставности остваривало се приватизацијом, претварањем друштвене и државне својине у приватну, уз накнаду. Овај процес који траје још и данас, мењао је саму срж друштвене структуре, постепено стварајући нову елиту, носиоце економске моћи. Нови власници некадашње „наше“ имовине природно су тежили политичкој власти (тенденција још од Француске буржоаске рево-

лице), не остављајући политичку елиту усамљену у управљању државом. На другој страни, приближавањем економске и опозиционе политичке елите настајало је језгро моћи, у једном моменту довољно снажно да преузме полуге власти. У тој фузији економска елита, осим неких појединачних случајева, није имала амбицију да предводи већ у првом реду да утиче на доношење одлука. Улоге су подељене тако да политичка елита доноси одлуке све више уважавајући интересе економских кругова, све док ови сами, у некој будућности, не постану политичка елита.

На бази уставних права и слобода нужен услов за либералну демократију – стабилна власт и способна, спремна опозиција, након првог десетлећа је добрим делом био испуњен. Али друштвена диференцијација на елиту и масу у тих десет година није заокружена. „Прелазак“ из оних којима се влада у групу оних који владају још увек је био могућ али временом све тежи јер је брзо нестајање, економско пропадање бројног средњег слоја, чинило јаз између елите и масе све дубљим. Везу између ове две друштвене групације по својој суштини супростављене, поготово у једној држави оштрих економских реформи (транзиције), одржавао је популизам. Као идеологија прилагодљива свим друштвеним условима, популизам је постао преовлађујући метод комуникације елите са масама (народом) зарад останка на власти или освајања власти. Привидна ефикасност и привлачност популизма довела је до тога да се њиме служи и елита на власти и настајућа и нарастајућа елита политичке опозиције, све спремнија да преузме власт.

КО ЧИНИ ЕЛИТУ МОЋИ У ПРВОЈ ДЕКАДИ НОВЕ УСТАВНОСТИ СРБИЈЕ?

Да би се одговорило на ово питање мора се направити бар један корак уназад јер је политичка елита из једног друштва претежно уједначених, социјализма, задржала полуге моћи и у новом капиталистичком, либералном систему.

Извориште некадашње „социјалистичке елите“ није било нешто посебно у односу на обичне грађане, ни у погледу образовања, порекла, социјалног статуса, богатства, радног места, националне припадности. Њу су све више чинили високообразовани кадрови али не са унапред одређених факултета или универзитета; порекло у смислу друштвено заслужних родитеља (борачка, партизанска прошлост, на пример) такође није било пресудан фактор; друштвени углед је био пожељан али због своје дифузне природе

неподобан да буде нужан услов – у елиту су убрајани како афирмисани уметници, књижевници, народне вође, тако и до мало пре потпуно анонимни појединци који би напредовали у партијској хијерархији; у систему ограничених зарада и паритета, без потпуне слободе предузетништва и приватне иницијативе, богатство није могло бити својство елите; високо руководеће радно место било је препорука али не и услов елитизма јер је због начина постављања и смењивања (одлучивање у радничким саветима) руковођење било мандатно. Таква, затечена елита наставила је да влада и у новом уставном систему. Новооснована Социјалистичка партија Србије преузела је кадрове и инфраструктуру раније владајућег Савеза комуниста, постепено замењујући терминологију социјалистичког самоуправљања речником либерализма и новог Устава. Довољно, показало се, за побеђивање на вишестраначким парламентарним и председничким изборима и останак на власти.

Промена која се може уочити у структури такве елите односила се на економску моћ. Појединци који су у ратним а потом и поратним условима деведесетих година прошлог века стекли или увећали своје богатство, постајали су, односно претендовали да буду део изабраних који одлучују. Материјалне вредности, новостворене или купљене у поступку приватизације, кружиле су унутар једног слоја појединаца који се тешко може јасно ближе одредити. Унутрашњи и инострани трансфери имовине вршени су у име и за рачун економске елите у настајању, било да су то бивши појединци „са асфалта“, ранији директори фирми које су сами приватизовали или ситни предузетници који су радом и сплетом повољних околности успели да вишеструко увећају своје власништво. Ниво богатства је одређивао ниво елитизма - мали или средњи „бизнисмен“ је претендовао да има елитни статус и моћ на локалном или регионалном нивоу, све док економски не ојача и дорасте за елиту државног (све до „наддржавног“?) нивоа. Логично, политичка амбиција локалног карактера тада прераста у потребу или жељу за учествовањем у највишој, државној власти. Симбиоза економске и политичке моћи на нивоу општине или града замењује се истом симбиозом на нивоу Републике.

Устав је у сложеним спољним и унутрашњим политичким условима, у складу са либералном традицијом неинтервенисања државе у привредне односе (*laissez-faire*), гарантовао низ права и слобода који су допринели стварању тржишне привреде а тиме и економске елите. „Јемче се друштвена, државна, приватна и задружна својина и други облици својине“, „Привредне делатности се обављају слободно и под једнаким условима, у складу са уставом и

законом“ „Слободни су размена робе и услуга и кретања капитала и радника“.¹⁸⁾ Када се овим слободама додају политичке слободе гарантоване Уставом, пут економске елите ка друштвеној моћи је отворен у држави која је тек почела да ужива економске и политичке слободе либерализма.

Настајање нове елите у Србији нису пратиле јасне законитости, видели смо, ни у погледу оних који у једном периоду чине елиту, а ни када је реч о методама којима се та елита служи како би владала. Политичку елиту чинио је, поред једног слоја економске елите, и део интелектуалне елите, академици, професори универзитета, као и бивше војне елите, пензионисани високи војни официри. Та најмоћнија друштвена група, владајућа елита, регрутована од појединаца из различитих друштвених сфера који са собом доносе различите идеологије, настала како за лојалне тако и за дисиденте, ипак има, бар један, заједнички елемент – популизам.

ПОЈАВНИ ОБЛИЦИ ПОПУЛИЗМА У ПРВОМ ДЕСЕТЛЕЋУ ЛИБЕРАЛНЕ УСТАВНОСТИ СРБИЈЕ?

Не улазећи у моралне и психолошке особине својих припадника, политичка елита је имала потребу да представља себе као најбољу у друштву, једино способну да обезбеди опстанак заједнице. Али како су те године пуне неуспеха и лоших последица по грађане - економска и морална деградација, незапосленост, криминал, политичке тензије, политичке санкције, психички притисак изолованости, угрожености, отуђености...- елита у комуникацији са народом за то стаје не преузима одговорност већ окривљује међународне завере неких центара моћи, непоштене и зле стране политичаре, лобисте и др. У том баласту између самољубља и мржње, угрожена су уставом прокламована права и слободе што се ломи на леђима грађана, а либерализам не личи на онај у развијеним државама. Уместо да добија одлике демократског поретка где су сви правно и политички једнаки а власт смењива, либерализам се деформише ка ауторитаризму, владавини харизматског лидера око кога се групише елита моћи.

Истакнут и надмоћан положај извршне власти у савременим уставним системима а посебно у земљама транзиције каква је и Србија, политичка монолитност или сродност (коалициона влада) ове гране власти чини да политичка елита има моћ тек када освоји егзекутиву. У Србији су неразвијеност и недовољан ауторитет но-

18) Чл: 56, 57, 64 Устава од 1990.

вих „друштвених производа“ – од правних аката који „оживљавају“ Устав па до јавних институција, заједно са непостојањем јасне свести у народу да смењивост власти није катастрофа нестанка државе - погодовали експанзији популистичке идеологије. Технички ефикасна оруђа вршења власти: комуникација и брз проток података од централног до локалног нивоа, емитовање жељених информација јавном мњењу које их као такве некритички прихвата, омогућила су да друштво под привидом промена заправо стагнира и назадуге. А као крајња „техничка“ мера заштите таквог уставног поретка стоји апарат силе.

Ради стварања по њу позитивних ставова јавног мњења, политичка елита користи све ресурсе пропаганде, унапред дате истине и дозиране информације. А механизми стварног одлучивања остају иза очију јавности, у уском кругу највише елите. Оно што је одлика опхођења власти са народом и такве „идеологије“ владања, своди се на општи појам популизма. Велича се народ, нација али и мали просечни човек као стуб друштва, правде, мудрости; подстиче се антагонизам према другим елитама, политичким неистомишљеницима (опозицији); тежи се мобилизацији и солидарности најширих друштвених слојева; политика се персонализује на рачун институција чему доприноси и непосредно обраћање шефа државе народу; користе се либерални принципа права човека и владавине права у реторичке сврхе; критикује се крупни капитал, фаворизује ситно и средње предузетништво; опире се стварној модернизацији и истиче традиција; привремено и тактички се задовољавају социјални захтеви маса (дотације, штампање новца, лицемерна доброчинства) зарад политичких поена а на штету прогреса.¹⁹⁾

Размере популизма не свде се само на политичку елиту власти већ се популизмом служи и опозициона политичка елита, која улази и излази из коалиција са тада владајућом Социјалистичком партијом Србије, стварајући различите облике једног те истог популизма. До политичких промена 2000. године највећа опозициона политичка партија, Српски покрет обнове (СПО), је већ по самом имену популистичка организација. На то казује реч – „покрет“, који би да постане шири, општенародна формација, а не само политичка странка. СПО „по начину деловања и методама политичке конкуренције, носи типична обележја једног непостојаног, лутајућег и камелеонског популизма, који своју политичку публику збуњује честим и неочекиваним менама и заокретима, често и на сопствену штету.“²⁰⁾ Друга велика опозициона странка али и коалициони

19) М. Магић, 118.

20) *Ibid.*, 145

партнер власти, Српска радикална странка, се у свом радикалном популизму, с ауторитативним и десним предзнацима, ослања на традицију ратничког духа и епског хероизма у динарских Срба, уз одговарајућу реторику.²¹⁾

ЕЛИТА У СРБИЈИ С ПОЧЕТКА НОВОГ МИЛЕНИЈУМА

Политичким променама 2000. године, „петооктобарском револуцијом“ како се одомаћено назива, опозиција је коначно победила елиту власти, поставши позиција. Дотадашња политичка елита која је вукла корене још из социјалистичког периода, ојачана „транзиционом“ економском елитом, замењена је другом доминантном групом. Али за носиоце нове власти не може се рећи да су произашли из истог или сличног социјалног слоја, да постоји иста матрица васпитања и образовања, да су њихове дотадашње каријере упоредиве или паралелне, да имају заједничке идеологије, социјалне и психолошке ставове. Они тек доласком на власт треба своје донете различитости да поравнају толико да начине некакву јединствену групу, коју је до тада обједињавала једино опозициона борба за власт. Ипак, поред опозиционог „духа солидарности“, нову политичку елиту карактерисао је још један заједнички елемент и по томе се није много разликовала од бивше власти. Та особина је заправо метод политичке борбе у Србији – популизам.

Новој владајућој гарнитурџи није било једноставно да оствари социјално и психолошко јединство, а без тога се и не може сматрати јединственом структуром а камоли политичком елитом, јер су сваколикe разлике међу њеним припадницима биле кудикамо израженије него сличности. „Демократску“ политичку власт, још увек не и политичку елиту, сачинили су доследни опозиционари из времена страначког плурализма али и из ранијег социјалистичког периода, дисиденти (политички „пребези“) из до тада владајуће странке али и политичари који су мењали политичке боје унутар опозиционог блока, пензионисани високи војни официри, универзитетски професори и асистенти, локалне и регионалне народне вође, делатници самосталних професија, руководиоци привредних субјеката, професионални политичари и др. За овако шаролик образовни, професионални, социјални, економски и културни круг било је потребно време да од дифузне групе прерасте у једну целину са одликама елите.

21) *Ibid.*, 148-149

Овој разноврсности треба додати исту ону економску елиту насталу у периоду либерализма и тржишне економије, као и будуће богаташе јер се процес претварања других облика својине у приватну тек захуктавао. Та елита има и економски интерес и политичке амбиције у односу са новоуспостављеном влашћу. Тај интерес и амбиције с годинама толико нарастају да се поставља питање где почиње држава а престаје интерес приватног капитала. Или је „рубикон“ већ пређен тиме што се не може повући јасна граница између интереса корпорацијске и политичке елите.

Последња група, опет сама по себи дифузна, али због међународнополитичког отварања државе веома пожељна као део нове политичке елите, јесу појединци који су из различитих разлога школовани, радили или боравили у иностранству, на Западу. Иако су из другачијих разлога и мотива напустили земљу – школовање, посао, рат и ратно окружење, санкције па и политички притисци, и као такви сами по себи неслични, неки од њих су по повратку у земљу природно постајали део новонастајуће политичке елите. Доносеће „праве“ либералне вредности са развијеног Запада, без обзира које су послове и функције имали у иностранству, ова структура је просто била предодређена за вршење високих државних функција, министарских и других.

ПОЈАВНИ ОБЛИЦИ ПОПУЛИЗМА

Иако је очекивано да у једној земљи почетног, нестабилног и скрајнутог либерализма, са дуго очекиваном променом власти, на почетку миленијума започне свеопште побољшање и прогрес а либералне идеје из Устава, на челу са принципима слободе и једнакости, постану предмет недвосмисленог поштовања - то се није десило. Осим попуштања али не и уклањања спољнополитичког притиска на власт и друштво у целини, и с тим у вези отварања граница у првом реду за инострану робу и капитал, у суштини нема јасне, чак ни опипљиве, разлике у односу власти грађанима сада и раније. Популизам се и овој политичкој елити у развоју показао ефикасан а тиме и најприхватљивији модел останка на власти. То што се популизам у крајњој мери своди на непостојање стратегијске и дугорочне политике и идеологије, на чијим местима стоји дневна, практична, предизборна политика, није му узимано за зло. Напротив.

Политичка елита је током дводеценијског либерализма у значајној мери конзумирала популистичке идеје, фразе, методе. Од полазне идеје величања народа, нације и појединца, преко читавог

сплета политичких фраза, до конкретних популистичких метода и мера, као што су једнократна новчана и робна давања у изборној години, повећања плата и пензија нереалном емисијом новца или задуживањем државе у иностранству, дошло се данас до тога да се сви представници политичке елите, позиција и опозиција, обраћају народу користећи популистичку политику.

Нови Устав од 2006, налик претходном Уставу у многим битним одредбама, наставља са истим правним амбијентом омеђеним либерализмом, у коме наравно нису прокламоване конкретне идеологије и начини владања. Он је још либералнији или демократскији у односу на претходни Устав, рецимо у делу о слободама и правима грађана, одредбама да се више не јемчи друштвена својина или нормама којима се ојачава независност судства и Уставног суда, али то ни у ком случају није сметња нараслом популизму. Узроци толиког трајања и обима популизма у Србији су дубоки и превасходно производ жеље да се врши власт а да таква жеља није праћена одговарајућим друштвеним напретком, бољитком.

Уместо конкретних државних мера и успеха, појединац, који је у центру интереса владајуће елите али и теоријског појма популизма, преплављен је информацијама које се вишеструким понављањем претварају у фразе. У једном моменту он - носилац суверености, бирачког права, једнак и слободан, постаје неспособан за критички пријем дневнополитичких информација. Постаје конзумент фраза које у принципу не значе ништа. Оне су апстрактан опис једне радње, плана, тренутка, дана или периода, који нестане из јавног мњења без адекватних трајних и позитивних последица.

Тако су фразе о: „праведној борби за правду и истину“, „равноправности свих држава и народа“, „неправедним санкцијама“, „фактору мира и стабилности“, „имплементацији мира“, „патриотама и издајницима“, „поштеним изборима“, „националном достојанству“, „еурополису“, „брзим пругама“, настављене фразама о „демократским променама“, „избореној слободи“, „нормалном животу“, „мрачним деведесетим“, „међународној сарадњи“, „транспарентности“, „Европи са и без алтернативе“, „регионализму“, „равномерном и одрживом развоју“, „отварању тржишта“, „борби против корупције и криминала“, па опет о „националном достојанству“, „фер и демократским изборима“, постале типичан део популистичке комуникације елите са масом, народом, грађанином Србије. Оне су континуирана веза пре и послеоктобарске владајуће политичке елите, која чини популизам трајним. Та трајност види се и у садашњој власти коју, супротно паролама у предизборној кампањи (не желимо повратак у деведесете, на пример), творе управо те некада, стварно или привидно, супротстављене елите.

Политичке странке које данас чине основну полуку власти (Демократска странка, коалиција око Социјалистичке партије Србије, Г17 плус), свака у оквиру подељених јој ресора, приликом предузимања конкретних политичких мера или издавања саопштења, старају се о ставу народа и јавног мњења измереног у различитим анкетама. Владајућа елита покушава да утиче и на кориговање неких дубоко укорењених ставова народа (на пример, осећај блискости и солидарности са Русијом, антагонизам према НАТО-у), али је то дуг и мукотрпан посао за кратак међуизборни период. Отуда се политичка елита превасходно понаша популистички, изјављује да ради за интерес народа, да је боље и да ће бити још боље, да једино она води у просперитет... Ако је мишљење према некој тешкој али у будућности корисној мери негативно, та се мера настоји прво медијски улепшати, затим стварно ублажити, а ако и то не помогне власт је спремна да је се одрекне. Обратно, ако је став јавности о некој конкретној мери или политици позитиван, власт ће је упорно заступати и јавно саопштавати, без обзира колико је она далеко од реалности и као таква сама по себи штетна.²²⁾ Истим принципима ослушкивања јавног мњења се, мање-више, руководи и опозициона политичка елита (Српска напредна странка, Српска радикална странка, Демократска странка Србије и друге), с тим да је њен положај олакшан утолико јер у првом реду критикује власт, што је кудикамо лакше него конструктивно предлагање и делање, које је обично у другом плану.

ГДЕ ЈЕ МЕСТО УСТАВА У ОВАКВОМ СРПСКОМ ЛИБЕРАЛИЗМУ И КАКВА ЈЕ ЊЕГОВА МОЋ У ОБУЗДАВАЊУ ПОПУЛИЗМА ПОЛИТИЧКЕ ЕЛИТЕ?

С обзиром да је раскорак између дела уставних норми и стварности још увек поприлично велик, не може се оценити да је Устав, као целина, садржајно потпуно одговарајући времену кроз које Србија пролази. Он је либерални правни модел ка којем држа-

22) Унутар власти, Демократска странка се бави спољном политиком у којој се два по мноштва противречна питања, прикључење Европској унији и очување Косова и Метохије снажно заступају, што по истраживањима подржава већина народа, иако су крајњи позитивни исходи далеки. Коалиција око Социјалистичке партије Србије као део власти штити социјални статус пензионера, који су уједно и велика бирачка маса, иако нема реалног финансијског основа за повећање пензија. Странка Г17 плус (Уједињени региони Србије) у оквиру економског и развојног ресора власти, промовише равномерни регионални развој, што не смета бирачима у великим урбаним центрима а годи онима у руралним срединама и градовима у унутрашњости, иако се у стварности не смањује одлазак становништва у два или три велика града, нити се у провинцији боље живи.

ва треба да иде, како у погледу уставних гаранција и заштите људских права и слобода, тако и у погледу одредби о независности судства, о ограничености државне власти правом грађана на локалну самоуправу и др. Али тај модел Србија у пракси још није достигла.

Популизам политичких елита јесте сметња потпуном остварењу Устава. Ако је мера популизма персонализација власти величањем првог у политичкој елити а не изградња и јачање ауторитета уставних институција, или ако је изборно право само сабирање гласова за остајање или освајање власти (са каснијим сабирањем посланичких мандата и на крају поделом министарских функција), а не право грађанина да бира на основу понуђеног изборног програма који је нераскидиво повезан са политичком одговорношћу, онда је популизам у колизији са остварењем Устава. Пошто је идеологија Устава либерална и демократска, ни она неће бити остварена па тиме ни крајњи циљ - држава либералне демократије.

Неостварење Устава сведено на ниво обичног човека, за кога се елита популистички толико залаже, значи неизвршавање почетних уставних начела *слободе* и *једнакости* и враћање на почетке капитализма, огољеног, дивљег. Без обзира што су ова два начела у одређеној мери противречна, њихов суживот је у либералној демократији могућ и нужан. Потребно је наћи меру колико то једнакости не квари слободу и обратно, а то је иста мера односа Устава и стварности. Устав не води али омогућава развој, одржавајући тако корак са стварношћу. Ако је то корак напред а не корак у месту, тада нема опстанка „фасади и козметици“ популизма.

Неспремност ововременог српског друштва за либерални устав довело је до кварења политичке елите популизмом. Али и после двадесет година учења либерализму, у друштву је и даље дух либералног устава нешто апстрактно, невидљиво у институцијама и понашању политичке елите. Да би се то изменило, сама политичка елита мора да се побољша, „елимитира“, постане права елита. А то ће постићи тако што ће краткорочне популистичке мере и циљеве заменити стварном изградњом и усавршавањем институција и вредности које носе напредак. Тада се стичу услови за праву меру слободе и једнакости свих грађана, а Устав престаје бити неостварен, семантички.

Slobodan Orlovic

CONSTITUTIONAL REVIEW IN THEORY AND MANIFESTATION OF ELITISM AND POPULISM IN SERBIA

Summary

Republic of Serbia has the Constitution containing numerous principles of liberalism, which in practice is not applied to the full extent. Constitutional projection of the liberal society is not sufficient so that liberal democracy is realistically brought to life, nor the main principles regarding each individual – freedom and equality, for example. Time is required for liberal democracy, and that is not questionable. But such level of democracy requires virtue, quality of those who govern, lead the country, as well as an achievable plan and method, ideology, to which govern elite adhere.

Transferred to this paper's terminology, political elite is the one who makes decisions regarding all citizens of Serbia, and it must be the elite, the best, so that those decisions are fruitful for all. Governing the state is by itself, a complicated task. Leading a country which, from a lower level of liberalism and capitalism has to overgrow to a higher one, into liberal democracy, is even more complex, and in the case of Serbia, due to particular external and internal issues, exercising power is demanding in particular.

Hence, the political elite has a liberal constitutional base according to which it makes decisions and undertakes power measures, but on the other hand, it has liberally undeveloped society, without authority of institutions, and based on various criteria degraded citizen. That gap between proscribed and realized liberalism and democracy, political elite attempts to overcome by populism. But in the long run, populism politics is not the road to the liberal democracy and the achievement of freedom and equality of all.

Key words: elite, populism, constitution, democracy, freedom, equality.

ЛИТЕРАТУРА

- Антонић, С., Јовановић, М., Маринковић, Д., Србија између популизма и демократије - политички процеси у Србији 1990-1993, Београд 1993.
- Жубринић, Д., *Марксизам и теорије елита*, Загреб 1975.
- Лаш, К., *Побуна елита и издаја демократије*, Нови Сад 1996.
- Марковић, Д. Ж., „Планетарне тенденције демократизације“, *Српска политичка мисао* 4/2009.

- Маса у социолошкој теорији* (редактор М. Станковић), Београд: Филозофски факултет – Институт за социолошка истраживања, 1977.
- Матић, М., *О српском политичком обрасцу*, Београд 2000.
- Матић, М., *Либерализам, популизам, демократија*, Београд 2002.
- Милс, Р., *Елита власти*, Београд 1998.
- Pareto, V., *Sociological Writings*, New York 1966.
- Parry, G., *Political Elites*, London 1970.
- Стојановић, Ђ., Гавриловић, Д., „Од модерне парадигме вођства ка пост-модерној парадигми вођства“, *Српска политичка мисао* 1/2011
- Суботић, Д., „Корпоративни односи с јавношћу у институцијама (нео)либералне и социјалне државе“, *Српска политичка мисао* 3/2010.
- Трговчевић, Љ., *Планирана елита*, Београд 2003.
- Шумпетер, Ј., *Капитализам, социјализам и демократија*, Београд 1960.
- Cambridge Dictionary Online: Free English Dictionary.*
- Декларација о независности од 1776.
- Декларација о правима човека и грађанина од 1789.
- Лист Самоуправа од 8. јануара 1881.
- Радикалски устав од 1888.
- Устав Србије од 1990.
- Устав Србије од 2006.

Resume

The discrepancy between part of the constitutional norms and reality in Serbia is still quite large. Therefore, it cannot be assessed that the Constitution, as a whole, by its content, is entirely appropriate for the time Serbia is passing through. It is a liberal legal model towards which the state needs to go, both in terms of constitutional guarantees and protection of human rights and freedoms, and in terms of the provisions on judicial independence, on the limitations of government's powers by the civil rights to the local self-government, etc. However, this model has not yet been reached in practice in Serbia.

The populism of the political elites remains the obstacle for a complete fulfillment of the Constitution. If a measure of populism remains the personalization of the government so that the first in the political elite is glorified, and not the constitutional institutions' construction and fortification, or if the voting right is only a summation of the votes for staying on or taking over power (with latter summing up of the deputy mandates and at the end, distribution of ministerial functions), and not a citizen's right of vote based on the proposed election program which is inextricably linked to the political responsibility, then the populism is in collision with the fulfillment of the Constitution. Since the ideology of the Constitution is liberal and democratic, it will not

be fulfilled either, and along that neither the ultimate goal – the state of liberal democracy.

Nonfulfillment of the Constitution abridged to the level of an ordinary person, for whom the elite advocated so much in a populist manner, means the failure to perform the initial constitutional principles of *freedom* and *equality* and the return to the beginnings of the capitalism, striped down, wild one. Regardless of these two principles being contradictory to a certain extent, their coexistence in a liberal democracy is possible and indispensable. It is necessary to find the extent of equality which does not spoil freedom and vice versa, and that is the same extent of the Constitution and reality relationship. The Constitution does not lead, but it allows development, thus maintaining step with reality. If it is a step forward, not a step in place, then there is no survival of the populism “facade and cosmetics”.

Unreadiness of the contemporary Serbian society for the liberal constitution has led to the spoilage of the political elite by the populism. Even after twenty years of learning liberalism, the spirit of liberal constitution still remains in society something abstract, invisible within the institutions and behavior of the political elite. In order to change this, the political elite alone must improve, become the real elite. This will be achieved by replacing short-ranged populist measures and goals with the real construction and enhancement of the institutions and values carrying progress. Then the conditions for the exact degree of freedom and equality of all citizens are fulfilled, and the Constitution ends being unrealized, semantic.

* Овај рад је примљен 29. јуна 2011. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 5. августа 2011. године.

ПРИКАЗИ, ОСВРТИ И КРИТИКЕ

УДК 330.831(049.3)

Александар Новаковић

*Институт за политичке
студије, Београд*

**АНТИКАПИТАЛИСТИ-
ЧКИ МЕНТАЛИТ**

Осврт на књигу:

Ludwig von Mises, *Antikapitalistički mentalitet* (prevod Borna Jalšenjak), Mate d.o.o., Zagreb, 2010.

Времена се мењају, али неке ствари ипак остају исте. У на-

шем времену, као и у Мизесовом, капитализам се окривљује за све недаће овога света. Данас су то светска економска криза, „глобално загревање“, „хуманитарне“ интервенције и сиромаштво. Проблеми света у коме је Мизес живео били су нешто другачији, али је питање остало исто: зашто људи имају тако лоше мишљење о капитализму?

Парадоксално, ово питање је оправданије поставити данас, двадесет година након пада комунизма и тренутка у коме реформе у најсевернијој нордијској земљи означавају крај једног популарног мита, него у времену у коме је добар део човечанства живео у реалсоцијализму а други му тежио, само другачијим средствима.¹⁾ Јер, насупротив ономе што би се могло очекивати, анимозитет спрам капитализма не само да не јењава већ јача. Када се при томе има на уму да је нашем добру доступно читаво искуство века тоталитаризама, етатизма и колективизма, које претходна историја није забележила, онда постаје још чудније то што се

1) Наиме, кејнзијанским стратегијама државних интервенција и регулације.

узроци свих проблема проналазе у систему који је свему томе антитеза и који је заслужан за највећи бољтак у историји човечанства.²⁾

Управо од оваквих размислања полази Мизес у својој књизи *Антикапиталистички менталитет*: „Главна је одлика модернога капитализма масовна производња добара намијењених потрошњи маса. Резултат је тенденција сталног побољшавања просјечног животног стандарда, напредујуће богаћење многих.“ А онда лудично, и на себи својствен начин, констатује: „Капитализам депролетеризира ’обичног човјека’ и уздиже га на разину ’буржуја’“ (Mises, 2010, 3). Капитализам, или *laissez-faire* поредак, под којим он подразумева пожељни друштвени идеал и краткотрајну историјску праксу деветнаестог века, супротан је ономе како га је Маркс, паразитирајући на увидима класичних економиста и полазећи од утопијских представа будућности човечанства, представљао. Далеко од тога да је капитализам експлоаторски систем од кога користи има само бенефицирана мањина на рачун обесправљене већине. Управно супротно, сматра Мизес, укидање система наследних права и повластица, било друштвених

било економских, једино је могуће тамо где постоји слободно тржиште. Истина, неко може наследити богатство, моћ, или високи положај у друштву, али те су категорије у капитализму релативне, а не апсолутне. У динамичном систему чији је мотор слободно тржиште, богати могу врло брзо постати сиромашни, али и обратно. Све је на личним одлукама, иницијативи и способности. У таквом поретку појединац је у првом плану, а не класа, раса или неки други колективни ентитет. Искључиво је на појединцу да се одлучи и избори за своје место на социјалној лествици.

Мизес констатује да је „потрошач суверен“ и да је у модерном капитализму истински господар појединац који на основу својих преференција бира и оцењује, поставља и мери, тражи и одбија све оно што тржиште нуди или би могло нудити. У *laissez-faire* систему сви су потрошачи, и богати и сиромашни, и политичари и народ; свако има право и могућност да перманентно оцењује рад оног другог и његове квалитете. Мизес каже: „у свакодневно понављаном плебисциту у којем сваки новчић даје право гласа, потрошачи одређују тко би требао посједовати и водити творнице, трговине и фарме. Контрола материјалних средстава производње друштвена је функција подвргнута потврди или одбијању

2) За потврду ове тезе довољно је само упоредити опште социо-економске параметре капиталистичког и преткапиталистичког друштва.

од стране суверених потрошача“ (Mises, 2010, 4).

У томе се огледа демократски карактер и бит *laissez-faire* капитализма. На слободном тржишту се одвија стално и разноврсно гласање. Пракса свакодневног плебисцита, или општег изјашњавања гласача, представља истинско оваплоћење демократског принципа и једног никада завршеног изборног процеса. Насупрот владајућој мудрости, слободно тржиште – а не политичка демократија – право је уточиште демократског принципа. Оно што политичка теорија разуме као идеални поредак у коме сви равноправно одлучују у свему, а што се у пракси свакодневно преобраћа у своју супротност у којој мањина одлучује о свему што се тиче већине, на тржишту представља спонтано остварени идеал. То је стога што у оваквој демократији нико, ни изабрана група, „представничко тело“ нити „народна воља“, не одлучује уместо другог и о стварима које се тичу тог другог. На тржишту, уколико је оно слободно, господар је појединац, а не суд и преференција већине, била она тиранска, „демократска“ или нека друга. Наравно, неке одлуке које доноси спонтани тржишни плебисцит не морају се допасти свима, мањини или неком појединцу. Али овај избор ни у ком смислу не ремети нити укида пра-

во на другачији избор мањине или једног јединог човека, јер понуда је увек до те мере разноврсна да ће се свачији укусу задовољити. Притом, овде се не мисли само на понуду роба и услуга у ужем смислу речи (економском), већ и на понуду у најразличитијем и најразноврснијем могућем виду: понуду животних стилова, опредељења, хобија, уметности и културе генерално. Дакле, свега оног што живот у својој спонтаности сам из себе ствара.

Ако је појединац центар одлучивања и ако су његове одлуке светиња, онда је само по себи јасно да је одговорност за дела која предузима и изборе које прави само његова, и да у систему који почива на институцији слободног тржишта успех, као и неуспех, може бити само лична ствар. Често, међутим, постоји несклад између представе појединца о самоме себи и слике које друштво има о њему. Суочавајући се са реалношћу у којој се таква самоперцепција руши, резигнирани појединац за то не окривљује себе, и своју представу о себи, већ сматра да његови лични потенцијали нису у адекватној мери признати и очекује од друштва да то исправи. Он се притом не позива само на високо мишљење о себи, већ и на „објективне“ и „апсолутне“ критеријуме којима се руководи у оцени своје маленкости. Међутим, „оно што капитали-

стичка демократија тржишта доноси није награђивање људи према њиховим 'истинитим' заслугама, инхерентној вриједности и моралној узвишености. Оно што човјека чини мање или више успјешним није процјена његовог доприноса из перспективе било којег 'апсолутног' начела праведности већ процјена од стране његовог суграђанина који примењује процјену својих особених потреба, жеља и циљева.“ (Mises, 2010, 9). Дакле, нити постоји објективни или „апсолутни“ критеријум на основу кога би се могла процењивати нечија вредност и таленти, нити субјективна представа о сопственој изузетности даје неком право да од друштва очекује признање и неку врсту симболичке или материјалне сатисфакције те „посебности“. Меритум такве процене је само друштво, дакле, сви појединци – чланови друштва који, посредно или непосредно, на овај или онај начин, оцењују нечије квалитете. Можда је неки појединац у неком погледу заиста изузетан, а друштво то не признаје и не цени. У том случају или друштву није потребна таква „изузетност“, или се та изузетност не може испољити због других, опструктивних карактеристика те личности. У поретку неспутане размене, какав је свакако Мизесов *laissez-faire*, могућност да се нечија изузетност не испољи је минимална, јер динамични систем подсти-

че појединца да се што више укључи у друштвену интеракцију и поделу рада у којој ће се остварити његови потенцијали. Када, пак, друштво не признаје нечију изузетност то готово по правилу значи да није реч о изузетности, већ само о нечему што појединац, и можда његова микро средина, сматра за „изузетност“.

Из свега реченог види се да Мизес објашњење непријатељског става према капитализму тражи на психолошкој, а не на сазнајно теоријској равни. То значи да чисто теоријски обзирају нису основни нити пресудни мотиви антикапиталистичког усмерења (иако је то доминантна перцепција оних који испољавају такав менталитет). Он, наравно, не тврди да су људи „антикапиталисти“ искључиво због разлога који наводи, већ само излаже тезу о примату психолошке димензије проблематике. Људи су против капитализма не зато што имају основане аргументе у прилог својих тврдњи, већ зато што им систем конкуренције не одговара, „они не одбијају капитализам зато што *знају* да је то сустав који гаји предрасуде према њиховим интересима“ (Mises, 2010, 35). Ти људи су „социјалисти јер *верују* да ће социјализам побољшати њихове увјете, и мрзе капитализам јер *вјерују* да им штети. Они су социјалисти јер су заслепљени завишћу

и незнањем. Тврдоглаво одбијају студирати економију и пријезирно одбацују разорну критику социјалистичких планова јер је у њиховим очима економика, апстрактна теорија, једноставно бесмислица“ (Mises, 2010, 35). Ово једноставно објашњење, којем се, узгред буди речено, у свом сада већ класичним тексту „Зашто су интелектуалци против капитализма“, приклонио и великан савремене политичке филозофије Роберт Нозик, демаскира велики део високопарне критике упућене на рачун капитализма као израз личне исфрустрираности појединца који или не може или заправо не жели да оствари своју амбицију. Када већ не може да успе у нечему у чему је по сопственој перцепцији дорастао, а види да неко, обично познаник, припадник исте генерације, или неко ко гаји сличне амбиције и циљеве, у томе успева, онда доживљава повреду ега што се манифестује осећањем озлојеђености и зависти, па лични неуспех оправдава упућивањем на „околности“ и „друштвену неправду“.

Такво понашање појединца изискује одређену филозофију на коју се он увек може позвати и која ће прикрити чисто психолошку димензију целе проблематике. Међутим, једну такву филозофију, као целовит поглед на свет – требало је створити. Мизес излаже кратак истори-

јат интелектуалних тенденција – од просветитељства па надаље – које су утицале на ширење „социјалне филозофије обичног човека“. И не само то, он подсећа на стварање заједничког антикапиталистичког фронта састављеног од историјских губитника (конзервативне снаге, или снаге *ancien régime*) и потенцијалних победника (идеја социјализма и социјалистички покрети). Истрајавајући на истицању негативног утицаја те антицивизацијске коалиције, која је и данас посвећена урушавању принципа индивидуалне слободе, Мизес сматра да је по среди савез оних који траже бенефиције и повлашћен статус, заједнички фронт левих и десних, просвећених и непросвећених, „прогресивних“ и назадних. То је, у последњој инстанци, коалиција чија се најрадикалнија верзија оваплотила у пројекту из 1933. године.

Интелектуалци су најглавнији у испољавању анимозитета спрам капитализма, и то је сасвим разумљиво. Природа њиховог позива – а то је промишљање идеја, тера их на прихватање привлачних и примамљивих мисаоних концепција. Међутим, често се дешава да императив трагања за истином, тај основни импулс и руководећи мотив њиховог позива, замењују императивом јачања сопственог друштвеног утицаја и важности. Зато што им трагање

за истином није приоритет, њихова разматрања често завршавају у ономе што би се кантовским речником могло именовати „економском метафизиком“. Како иначе објаснити њихову готово потпуну неупућеност у један сегмент људског знања без кога се свет и човек у њему не могу разумети? Или, како се могу износити аргументи који се тичу економије а нематни најосновнија знања о томе како функционише тржиште, или зашто уопште оно постоји? Огорчен степеном незнања и неупућености којима самопроглашени стручњаци бомбардују медијску сферу Мизес љутито констатује: „Онај тко јавно говори или пише о неслагању између капитализма и социјализма, а да се није у потпуности упознао са свиме што економика има рећи о тим питањима, неодговоран је брбљивац“ (Mises, 2010, 36).

Можда су од „неодговорних брбљиваца“ гори само они интелектуалци који, попут данашњег филозофског суперстара Славоја Жижека, користе све благодети капитализма истовремено га критикујући. У питању је свакако лицемерна позиција, али у систему слободне свако има право на њу, па стога овде нема места празном моралисању. Заправо, критичарима капитализма је живот у слободи омогућио и једно и друго, наиме, и пристојан жи-

вот и критику система који то омогућава. Само је на први поглед за чуђење то што данашњи „критички“ интелектуалци не могу да преболе нестанак „совјетског раја“ и живот у њему, иако би тамо врло брзо остали не само без академског статуса и могућности критике, већ и без живота. Заправо, антикапиталистички профитери показују велику успешност на тржишту резигниране и „поражене идеје“ јер су Мизесови озлојеђени појединци генерисали велику тражњу за њом. То тржиште се толико развило да на њему бесни конкуренција љутих ривала. Ипак, као и на сваком тржишту и на тржишту антикапиталистичког ресантимана нема протекције и важи исто врховно правило – може успети само најбољи.

Но, тржишне преференције не морају се поклапати са научним, и популарност једног становишта, па била она изграђена на стопостотној подршци тржишног плебисцита, ништа не говори о истинитости њега самог. Режим истине и лажности, горепоменути сазнајнотеоријски план, у науци има приоритет у односу на захтеве и вољу већине. Како то само може створити живот у својој комплексности и противречности, управо је она теорија која заговара тржиште осуђена од самог тржишта на маргинализацију. За разлику од ње, теорија, као и поглед на

свет, који су дубински антитржишни, *тржишним* механизмима успостављају доминацију у друштву. Разлога за то има много, али је један од њих свакако људска природа и њена склоност ка „заносним“ и „привлачним“ концепцијама, лепим идејама, које се, чим се остваре, показују као *кобне* идеје (F. Nauek). Сви либерални теоретичари били су свесни овог проблема, па и Мизес који је једини начин да се избори са квази науком и концептом економије као „списка лепих жеља“ видео у непрекидној и самопрегорној борби аргументима и доказивањем.

Ипак, како Мизес правилно уочава, данас се највећи број интелектуалаца („напредњака“, како их он именује) налази на „средњој линији“ између заговарања капитализма и социјализма. Филозофија „средњег пута“ најлагоднија је зато што избегава екстремности и једног и другог држећи се старе „мудрости“ да је средина најбоља и да не треба застрашивати. Она је профитабилна јер се њен заговорник никоме не замера, бар не отворено, а уз то изгледа паметније и рационалније од ватрених заступника једне или друге стране. Интелектуаци најрадије прибегавају оваквој мудрости не само зато да би изгледали паметније, већ и због тога што им то дугорочно омогућава задржавање посебног статуса

који нуди систем који им највише одговара – систем повлашћених каста. За Мизеса ова филозофија заправо није никакав средњи пут, већ лева трака заобилазнице која води право у социјализам. Он даје неколико разлога за ову тврдњу, од којих свакако треба навести следећи: „Када су Маркс и Енгелс у Комунистичком манифесту заступали крајње интервенционистичке мјере, нису предлагали компромис између социјализма и капитализма. Они су те мјере сматрали – случајно, исте оне које су данас основа New Deala и Fair Deala – првим корацима на путу стварања потпуног комунизма“. (Mises, 2010, 49)

Као што је већ речено, Мизесово третирање феномена антикапитализма не односи се само на антикапиталистичку усмереност интелектуалаца већ и других социјалних слојева. Једно цело поглавље посвећује „социјалној филозофији обичног човека“ као и односу уметника према капитализму (Mises, 2010, 27-37, 37-49). Уметници, попут интелектуалаца, желе да им друштво обезбеди сигуран социјални статус и положај, без обзира да ли само друштво то жели. Као и у случају тржишно успешних интелектуалаца и успешни уметници у капитализму виде највеће могуће зло.

Мизесова разматрања антикапиталистичког менталитета остала би недоречена без

објашњења функционисања тржишта и тога шта је то, заправо, капитализам. По среди није случајан ескурс у поље економске теорије, већ неизоставан сегмент проблематике антикапитализма. Током читаве књиге Мизес упућује на неке од основних увида аустријске економске филозофије, које је иначе *in extensio* развио у капиталним делима *Људско деловање* и *Социјализам*, попут теорије пословних циклуса, маргиналне продуктивности рада, субјективне теорије вредности и оскудице као основног економског амбијента. Такође, он истиче и објашњава зашто социјализам није, нити може бити, *економска* теорија. Читалац који се не удуби у ова запажања тешко да ће разумети књигу и њену основну тезу.

На основу ових објашњења Мизес побија ненаучне тврдње које доприносе ширењу предрасуда о капитализму. Тако, на пример, он одбацује веома распрострањену тезу да је побољшање економског положаја човечанства резултат напретка природних наука и технологије, тврдећи да тај развој није створен *ex nihilo* већ представља резултат поретка у коме је штедња основни ресурс помоћу кога се остварују иновацијски потенцијали једног друштва. Технолошки напредак и развој науке не били могући да их нису генерисале „три класе пиони-

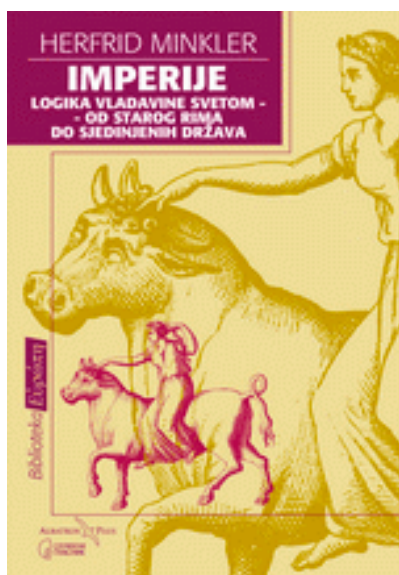
ра“, предузетници, штедише и технолози, сматра Мизес. Или, даље, он негира валидност и смисленост тезе о „неправедности“ капитализма која се заснива на економском миту о могућности повећавања надница регулацијом и ограничењем тржишта рада. Једини начин да се постигне повећање плата јесте, по Мизесу, убрзање пораста расположивог капитала према броју становника, што је могуће само када „пораст плаћа не овиси о 'продуктивности' појединачног радника него о маргиналној продуктивности рада“ (Mises, 2010, 65). Објављивање ове књиге, ипак, није могло да прође без – на овим просторима – устаљеног односа према ауторима и идејама који долазе из окриља класичног либерализма. Стога је важно подсетити да су се у времену комунистичког једноумља и цензуре публикације са предзнаком „буржоаска“ или „реакционарна“, када би се уопште појавиле (што је било изузетно ретко) – појавиле би се уз незаобилазне идеолошке предилекције у предговору и поговору, дакле у „идеолошком клинчу“ марксизма. Мизесов *Антикапиталистички менталитет* нашао се такође у таквом једном клинчу, иако ми више не живимо у комунизму. Наравно, овде се више не спомињу Маркс и Енгелс, али ту су омиљена општа места и излизане фразе савременог интервенционизма, кејнзијанизма, фило-

зофије регулације, једном речју социјализма. Штавише, аутори предговора и поговора прво хвале Мизеса, говорећи у суперлативима о њему, да би потом одмах кренули са изношењем *неекономских аргумената* против Мизесових *економских аргумената*! Посебно је у том погледу интересантан поговор у коме ауторке прво кажу да је Мизес „један од најзначајнијих економских мислилаца двадесетог столећа“ (Mises, 2010, 85) уз навођење његових научних успеха и богате научне каријере, да би после пар страница све хвалоспеве релативизовале упозорењима да се поговор пише у „сјени 250 квадратних километара велике ледене санте која се 6. колхоза 2010. одломиле од ледене масе Сјеверног пола“ (Mises, 2010, 86). Поента поговора јесте, дакле, да не треба прихватити Мизесове аргументе зато што капитализам ипак није, како то Мизес сматра, систем који служи масама, јер је „познато свима, па чак и гимназијалцима“ да „постоји алтернативна слика“ о њему (да ли је Мизес игде у књизи тврдио да *не постоји* алтернативна слика?! Све време он заправо упућује на ту слику као полазишну основу социјалне филозофије антикапитализма). По тој слици не ради се о „служењу“, већ о разлици „служити некоме“ и „служити се неким“ (Mises, 2010, 90). Овај, у најмању руку, необични приступ у коме

се нечије идеје позитивно валоризују, да би се затим те исте идеје деградирале примерима из квазиинтелектуалне и квазиистраживачке кухиње Мајкла Мура и навођењем Марксових теза, али без помињања његовог имена, може се објаснити само дебелом помрачином коју је сенка поменути ледене масе направила у главама ових аутора. Шалу на страну, утисак који се јавља читаоцу иоле упућеном у економску науку јесте тај да поменути аутори нису разумели, а понајмање прихватили, основне увиде аустријске економске школе. Дакле, и за њих се може употребити исти епитет који Мизес користи у опису људи који не познају економију а желе да суде о питањима која се не могу разумети без њеног елементарног познавања.

Suma summarum, интелектуални рецидиви једног мрачног времена и његовог односа према либерализму ипак не могу да умање важност објављивања ове књиге. Ако ништа друго, снага у њој изложених аргумената у прилог капитализму довољна је како за обичног, добронамерног и непристрасног читаоца, тако и за оне интелектуалце и истраживаче којима је потрага за истином дража од конформистичког става слагања са већином.

УДК 327.2(049.3)

*Душан Достанић**Институт за политичке студије, Београд***ИМПЕРИЈЕ – ЛОГИКА
ВЛАДАВИНЕ СВЕТОМ
– ОД СТАРОГ РИМА ДО
СЈЕДИЊЕНИХ ДРЖАВА**

Приказ књиге: Херфрид Минклер, Империје – логика владавине светом – од старог Рима до Сједињених Држава, Службени гласник, Albatros plus, Београд, 2009, 260. стр.

Феномен империје представља актуелну тему проучавања. Након распада Совјетског Савеза у свету је остала само једна супер-сила. Супротно свим прогнозама краја доба империја, САД себе виде као нову империју. Тако се све више го-

вори о америчкој империји, али и америчком империјализму. Ово је разлог због кога је књига Херфрида Минклера (Herfried Munkler), професора политичке теорије на Универзитету Хумболт у Берлину изузетно значајна и актуелна.

Основна теза коју Минклер излаже још у наслову своје књиге је да империје подлежу посебној логици постојања и поступања што их одваја од света држава које нису империје. Империја у складу са својом логиком поступа у међународним односима и захтева посебан међународни поредак. Аутор свом предмету проучавања прилази неоптерећен вредносно-нормативним ставовима. Империје за њега нису по себи добре нити лоше него се признаје чињеница њиховог постојања и захтева дескриптивно-аналитички поглед на императиве понашања империја. У том смислу, Минклер се више пута критички осврће на теорије империјализма, којима замера да нису у стању да објасне логику империја. Аутор се на почетку бави карактеристикама империје. Тако он дефинише свој предмет проучавања тиме што одваја империје од држава и хегемонија, успостављајући јасне критеријуме по којима империје одвајају од онога што назива великим државама. Та два критеријума су просторни и временски. Такође у логику им-

перије спада и њена потреба за мешањем у унутрашње ствари других држава. Ове потребе се империја не може одрећи, а да не престане бити империјом.

Да би објаснио логику империје, аутор се бави животописом империја од њиховог настанка, њихових императива и стратегије одржања до њихове пропасти. Тако Минкер тврди да империје не настају намерно, посредством неке политички или економски мотивисане воље за империјом. Будући да таква воља не постоји, то значи да империје настају случајно односно у мешавини великог броја појединачних одлука. Такође, за настајање империја, битну улогу игра однос између центра и периферије империје. Другим речима, све одлуке везане за настанак империје не доносе се само у центру, него су често последица деловања периферије. „Бројне одлуке које за империју имају егзистенцијалан значај доносе се на рубним деловима, односно доносе их личности и групе који потичу са периферије и чије је политичко опажање прожето периферијом.“ (стр. 41) Штавише, може се рећи да су од империја и империјалне политике корист често пута извлачиле периферија и мањинске или маргиналне групе. По Минклеру, за настанак империје веза центар – периферија је од посебне важности, јер нестабилност поретка на периферији

очекује империјално понашање центра у циљу стабилизације. Такође, за настанак империја од велике важности је и питање престижа. Империја су тако у сталној трци за утицај и моћ. Минклер подвлачи да у рађању империје велику важност има географски положај. Већу шансу да постану империје имају оне државе које се налазе ван великих раскрсница. Из свог рубног положаја оне извлаче предност коју Минклер назива „временски суверенитет“. Ово значи да државе у рубним областима имају могућност да саме одређују ритам догађаја односно поседују контролу над временским током. Дакле, рубни положај подстиче изградњу империје, а када се једном успостави империја периферија и центар мењају места.

Након питања како настају империје аутор се бави питањем како изгледа међународни поредак који империја успоставља. Тако Минклер супротставља империјални и хегемонски поредак. Важна карактеристика империјалног простора је да у њему влада мир, док хегемонски простор подразумева ратоборност. Империјални рат тако руши и поредак док у се, оквиру хегемонског простора, поредак признаје и у рату. Империје и хегемоније разликују се, према томе, и кроз другачију функцију рата. Ипак основна разлика је у нивоу друштвено-

економског развоја и политичке снаге. Империја поседује много више моћи него што поседује хегемон, и у стању је да увећава своју моћ деловањем центра. Дакле, о империјама се говори „онда када разлика у моћи између централне силе и осталих припадника тог политичког поретка, постане тако велика да се не може премостити фикцијом о постојању једнакости.“ (стр. 67)

Са питања настанка и експанзије Минклер прелази на питање консолидације империје. Тај прелазак из експанзије у консолидацију он назива „августовски праг“. Тек након тога може се рећи да нека сила постаје империја у пуном смислу те речи. „Августовски праг, дакле, означава скуп радикалних реформи којима империја завршава своју експанзионистичку фазу и ступа у фазу континуираног трајања.“ (стр. 100) Дакле, ако су у стварању империје кључну улогу играле економска и војна моћ, сада је нагласак на политичкој и идеолошкој моћи. Минклер у складу са тим закључује да за стабилност и трајање америчке империје нису од пресудног значаја ни производне способности америчке привреде ни систем америчких војних база, већ способност управљања токовима капитала у светској привреди, одређивање вредности светских валута у односу на долар и одређива-

ње ритма светске привреде кроз иновације. Средства која САД при томе користе су: контрола над Светском банком и Светском трговинском организацијом, као и привлачност америчких истраживачких института.

Аутор наводи да ни једна империја која није улагала у инфраструктуру своје периферије није била дугог века. Прелазак „августовског прага“ значи прелазак са експлоататорског на цивилизаторски однос центра према периферији. Како империје у оквиру себе обједињују различита подручја, тако у њој увек постоје противречности. Оне противречности које могу довести до сукоба међу државама империје морају решавати унутар себе, а да при томе саме не пропадну. У том смислу империје стално морају рачунати са игром различитих извора моћи. Логика империје захтева да се у различитим околностима употребљава некада једна, а некада друга врста моћи. Недостатак војне моћи може се компензовати рецимо идеолошком моћи. У вези са изворима моћи, Минклер дефинише империјалне циклусе. Политичке заједнице пролазе кроз више циклуса уздицања и пропадања, а број циклуса и дужина трајања горњег циклуса зависе од способности политичке елите. Колико ће дуго нека империја остати у горњем сегменту циклуса зависи од тога да ли ће изостанак

једног извора моћи умети да компензује употребом другог.

Такође, империја ако жели да опстане мора на неким основама оправдати своје постојање и свој поредак. Као оправдање империје најчешће се наводи мир који она ствара и гарантује. Од овога по Минклеру, ни америчка империја није изузетак. Међутим, империје се никад не оправдавају само помоћу мира, него свака империја прокламује и неку мисију. „Све дуготрајне империје као циљ и оправдање свог постојања изабрале су задатак, односно мисију, која у први план ставља космолошки и историјско-религијски значај империје.“ (стр. 115) Мисија се примењује на људе у оквиру империје, а пре свега центра и представља својеврсну аутосугестију елита. Минклер не прихвата подвођење мисије под марксистичку теорију идеологије. Свест о мисији не може се објаснити непосредним материјалним интересима империјалних актера. Она намеће дужности према пројекту који превазилази појединачне интересе. Аутор такође тврди да се кроз империјалну мисију самооправдање неке империје на крају претвара у њену самосакрализацију. Да би добила статус неизбежности империјална мисија посеже за светошћу која превазилази дневно-политичке потребе. Империје за себе траже ванвременско важење без

обзира да ли се ради о повратку у златно доба и спречавању пропадања или о убрзавању историје и ширењу напретка. Минклер показује да су главне тачке на којима почива америчка мисија тржишна привреда, демократија и људска права, при чему наглашава да када се императиви америчке мисије сукобе са безбедносним и економским императивима превагу односе ови други. Такође, свака империја трпи напетост између императива мисије и императива самоодржања. Код демократске империје дужности према мисији се схватају озбиљније него код аутократских империја. Аутор тврди да самосакрализација империје има и другу страну медаље, јер изазива антиимперијалну реакцију која такође посеже за религиозном реториком и сакрализацијом антиимперијалне борбе.

Империје се, тврди Минклер, користе и варварским дискурсом да би се самооправдале. То значи да је њихова мисија цивилизаторска, а да иза граница влада хаос. Са друге стране, империја се оправдава и просперитетом, јер она својим жителјима обезбеђује благостање.

Након образлагања империјалне консолидације и оправдања, Минклер прелази на питање краја империја. Пре свега ради се о склоности империје ка претераном ширењу. За одржање империје битно је да се

она повуче из области које јој много не значе и да се ослобађа обавеза прихваћених под одређеним околностима. Другим речима, империјални поредак је утолико стабилнији уколико је мање просторно и уговорно везан. Са империјалним пренапрезањем рачунају и антиимперијални актери, при чему се имају у виду пре свега привредни потенцијали империје и морална схватања њеног становништва. Да би обезбедила доминацију империјална сила гради асиметричну надмоћ. Све док се антиимперијални актери супротстављају империји на симетричан начин они губе, али када и они примењују асиметричне облике борбе имају шансе за успех. Њихова шанса је, сматра Минклер, дуг и исцрпљујући герилски рат, па антиимперијалне снаге постају или партизани или терористи. Они ударају на мир и сигурност које империја тврди да обезбеђује. Антиимперијалисти се у својим акцијама легитимишу национализмом и социјализмом. Аутор тврди да се империја не одриче лако контроле над неким простором. Чак и када је протерана са неког простора она покушава да задржи контролу над токовима капитала, роба, услуга и информација која се теже руши партизанским и герилским ратом. То значи да су данас облици империјалне репресије постали еластичнији и рафиниранији. Аутор показује

да партизански рат често доводи до низа негативних привредних и социјалних последица, те се стога показује као амбивалентан облик антиимперијалне борбе. Међутим, када антиимперијалисти своју борбу правдају очувањем идентитета, економска рачуница губи смисао. Тако се, сматра Минклер, рађа фундаментализам који представља отпор против меке моћи империјалног центра. Када узму оружје и отпочну оружану борбу традиционалисти постају фундаменталисти. У данашње време процес глобализације повећава меку моћ империјалног центра, а то значи да се борба против империје више не може водити на периферији него у центру. Минклер сматра да тако долази до тероризма. Па ипак, без обзира на рањивост империја, крај доба империја још није на помолу. Долази само до промене империјалног поретка. То значи да се од контроле територије иде ка контроли ваздуха и космоса.

У последњем поглављу своје књиге Минклер се бави садашњим поретком у свету, положајем САД и ЕУ. Након распада СССР-а није дошло до успостављања неког облика постимперијалног поретка. Империја се поново враћа на сцену како би обезбедила мир и поредак у просторима нестабилности и безакоња, као и да обезбеди заштиту линија везе између вели-

ких привредних центара. Прво постиже хуманитарним интервенцијама, а друго борбом против тероризма. Минклер уочава морални парадокс пред којим се налази америчка империја. Са једне стране све војне интервенције на периферији и ван ње изводе се из империјалне мисије и представљају луксуз, које империја из економских разлога не може себи приуштити. Она тиме повећава ризик од пренапрегнутости. Са друге стране, неинтервенисање значи напуштање империјалне мисије и губитак подршке либералних интелектуалаца, те према томе и крај империје.

Минклер поставља и питање да ли је могућа демократска империја, те уочава постојање напетости између демократске политике и империје. Аутор сматра да демократске империје више прибегавају војним интервенцијама од ауторитарних. Па ипак, будући да демократска друштва нису ратоборна, многи ратови се воде потајно односно позивањем на лажи и преваре. Лаж и обмана су структурна обавеза империје како би се демократско јавно мњење придобило за империјалне обавезе. „Политика инсценирања и обмана служи премошћавању јаза између демократије и империје.“ (208) Наравно, оваква политика је опасна за демократски поредак. Минкер иде и даље и тврди да демократске империје имају већу потребу за стицањем

плена него аутократске, јер ни су у стању да на дужи рок воде политику која тренутно доноси више штете него користи. Такође, у демократским империјама јавно мњење може одустати од војних интервенција услед великих губитака сопствених војника. Због тога САД у своју војску регрутују све више етничке мањине односно ослањају се на *Private Military Companies* што значи да америчко бирачко тело прихвата опцију да новцем плаћа свој империјални пројекат. Минклер, на основу овога, прихвата тезу да рањивост америчке империје не лежи у спољашњим претњама већ у могућој неспремности народа да подноси трошкове империје. Питање средњерочних трошкова тиме постаје главни проблем.

Са улоге САД Минклер прелази на место које данас заузима ЕУ. Тако он сматра да све веће залагање САД за војне интервенције једним делом представља покушај да се технолошко-војним јачањем очува примат, будући да је ЕУ економски почела претицати САД. Другим речима, ради се о стратегији замена извора моћи од економске ка војној. Одатле Минклер закључује да будућност америчке империје зависи од одлуке Европљана. Разматрајући положај Европе аутор истиче да се она налази суочена са нестабилношћу пост-империјалног простора, са једне, и америчком империјом која не води рачуна

о интересима својих савезника, са друге стране. Дакле, изазов пред којим се налази Европа има две стране. Потребно је одржати односе са САД, а да се при томе не дозволи европска војно-политичка маргинализација. Европа, по Минклеру, у односу према САД мора постати субцентар империјалне политике. На другој страни, Европа мора водити рачуна о својој нестабилној периферији и спречавати нестајање држава и ратове, а да при томе не буде увучена у вир експанзије који не би могла поднети. Аутор сматра да у Европи не да не постоји одговор на овај изазов него да он још увек није ни схваћен. Тако у односу према САД Минклер препоручује да се Европа конституише као јединствено политичко тело. То значи и јачу хијерархију држава унутар ЕУ јер без ње нема заједничког наступа у спољној политици. Мале земље које се томе противе само појачавају амерички утицај на европску политику. Нужност веће интеграције не лежи само у супротстављању америчкој империји него и у потреби стабилизовање европске периферије, јер дешавања на том простору више погађају Европу него САД. Минклер тврди да је због тога битно да политика запада у том простору више не одражава само вољу САД. Осим инсистирања на заједничкој европској спољној и безбедносној политици Мин-

клер предвиђа империјални поредак Европе. Он закључује да европска будућност не може бити осигурана без прихватања империјалног модела.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

На левој страни у заглављу се налази име, средње слово и презиме аутора, звање аутора, назив установе, факултета и седиште. Наслов рада куцати на средини великим словима – Bold (фонт 14). Поднаслови се пишу на средини, великим словима (фонт 12) и нумеришу се арапским бројевима. Уколико поднаслов садржи више целина, оне се такође означавају арапским бројевима, и то: 1.1. – малим обичним словима Bold (фонт 12). Сви текстови на српском језику треба да су куцани ћирилицом. У тексту су италиком (курзивом) истакнуте речи на страном језику. Обим рада не сме бити већи од 1 до 1,5 ауторског табака, (односно 16 до 25 страна, 36300 до 56725 карактера са размаком).

После ових података следи **сажетац** који треба да садржи од 100 до 250 речи. Иза сажетка иду *кључне речи* чији број не може бити већи од 10, док њихова употреба у тексту треба да буде што већа. У **сажетку** треба да стоји предмет анализе, циљ рада, коришћени методолошки приступи, резултати, закључак или одређене препоруке. На крају текста, после **литературе**, треба написати **резиме** чија дужина може бити до 1/10 дужине чланка. Аутор би у резимеу у структурираном облику требало да истакне најважније резултате и закључке истраживања до којих је дошао у свом раду знатно шире него у сажетку. *Сажетак, кључне речи и резиме* треба превести и на енглески језик, ако је рад на енглеском, сажетак и кључне речи треба превести на српски језик. Текст за часопис не садржи посебан увод и закључак.

Текст треба писати у фонту Times New Roman, величина слова 12, са увученим пасусима и проредом 1,5 – ћирилично писмо.

Поднаслов куцати у фонту Times New Roman, величина слова 14.

Фусноте у форми напомена се дају на дну стране у којој се налази коментарисани део текста или навођене литературе. Фусноте су истог фонта као основни текст и треба их куцати са командом Insert – Reference – Footnote, а не намештањем разних оквира, јер једино на тај начин можемо гарантовати, да ће се и у прелому фусноте појавити на добром месту. Приликом навођења фуснота руководити се следећим упутствима:

- када се ради о **монографији** фуснота мора садржати: име и презиме аутора, наслов рада у италику, издавач, место, година издања и број стране (на пример: Зоран Аврамовић, *Родомрсици*, Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 15; Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, Досије, Београд, 2006, стр. 54);
- када се **ради о чланку**, име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавач, место издавања, број, година излажења и број страница (на пример: Миша Стојадиновић, „Од теорије социјалних конфликта до њихових решења“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 04/2009, стр. 67);

- када се ради о **зборнику радова**: име и презиме аутора, назив рада под наводницима, назив зборника италиком, онда у загради написати приређивача зборника, издавач, место издања, година издања, број стране (на пример: Дејана Вукчевић, „Србија и придруживање Европској унији“, у зборнику: *Србија – политички и институционални изазови* (приредили: Момчило Суботић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 239);
- **извори са Интернета**, који не смеју прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садрже пуну интернет адресу (на пример: <http://sh.wikipedia.org/wiki/Revolucija>).
- **архивска грађа**, мора да садржи наслов (одређује се тако да одговори на питања: ко? коме? шта?) и где се налази (креће се од навођења највеће целине, а завршава са навођењем најмање целине) (на пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. о постављењу конзула. Архив Србије, МИД, К-Т, ф 2, р93/1894).

Литература треба да се налази на крају рада, испред резимеа, поређана по азбучном реду, са следећим елементима:

- **књиге**: презиме и име аутора, наслов књиге италиком, издавач, место издања, година (на пример: Суботић, Момчило: *Српско питање данас*, Институт за политичке студије, Београд, 2008);
- **зборници**: презиме и име аутора, назив рада под наводницима, назив зборника италиком, онда у загради написати приређивача зборника, издавач, место издања, година издања (на пример: Марковић, Драган, „Демократизација власти и управљања у Србији“, у зборнику: *Србија – политички и институционални изазови* (приредили: Момчило Суботић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2008);
- **чланак**: презиме и име аутора, назив рада под наводницима, назив зборника италиком, онда у загради написати приређивача зборника, издавач, место издања, година издања (Кнежевић, Милош, „Варка европске хармоније“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2008);
- **литература са Интернета**, која не сме прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садржи пуну интернет адресу (на пример: <http://sh.wikipedia.org/wiki/Revolucija>).
- **архивска грађа**, мора да садржи наслов (одређује се тако да одговори на питања: ко? коме? шта?) и где се налази (креће се од навођења највеће целине, а завршава са навођењем најмање целине) (на пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. о постављењу конзула. Архив Србије, МИД, К-Т, ф 2, р93/1894).

Текстове слаати у штампаном и електронском облику: Институт за политичке студије, Светозара Марковића 36, e-mail адреса – ipsbgd@eunet.rs

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Главни задатак рецензента је да допринесе очувању високог квалитета који иначе ужива наш часопис. На првом месту треба нагласити да рецензент не сме бити упознат са идентитетом аутора рада и обрнуто, аутор не сме знати идентитет рецензента. Приликом добијања рада сваки рецензент има рок од 20 дана да редакцији достави урађену рецензију. Веома је важно да рецензент буде свестан да је поступак рецензије поверљив, при чему се садржај рецензије не сме откривати трећој страни. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију.

Приликом рецензије рукописа рецензент треба да одговори на следећа питања: Да ли је аутор показао у чему је оригиналност чланка? Да ли је аутор довољно оправдао своје тврдње? Да ли је аутор стручно/научно утемељио своје тезе? Да ли је рад комплетан према Упутству за ауторе? Којој научној области рад припада? Затим, рецензија треба да садржи примедбе о стручном/научном квалитету рукописа, али и сугестије за побољшање рукописа, уколико за то постоји потреба.

На самом крају рецензент треба да оцени којој категорији рад припада (**оригиналан научни рад, прегледни рад, кратко или претходно саопштење, научна критика, односно полемика, осврти и прикази**) и да изнесе своје мишљење о томе да ли рукопис треба да се прихвати у садашњем облику, да се прихвати уз сугерисане измене или да се не прихвати због наведених разлога у рецензији.

ЦИП - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

32

СРПСКА политичка мисао / главни и
одговорни уредник Живојин Ђурић. Vol. 1 br.
1(2007) - Београд (Савски трг 7а): Институт за
политичке студије, 1994 - (Београд: Eseloge d.o.o.).
23 см

Тромесечно. - Има издање на другом
језику; Serbian Political Thought =

ISSN 0354-5989=Српска политичка мисао

COBSIS.SR-ID 102782215

1994

СРПСКА
ПОЛИТИЧКА
МИСАО
THOUGHT
POLITICAL
SERBIAN

ISSN 0354-5989 UDK 32 година XVIII vol. 33. № 3/2011.

9 770354 598003